

સવાળમ દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ

માધુરી

સવાળમ દેશખંડારે
શીર્ષાંગ ૭

વત્સુચ્ચારી ૧૯૩૮ : અનુક્રમેણિકા : વપ ૧ : મ. ૧

માધુરી (કાવ્ય)	અ. ફ. ખખરદાર	૧
રેસોરામાં કવિતા (કાવ્ય)	શ્રી	૨
તારાને (કાવ્ય)	સ્નેહરશ્મિ	૩
ક સદાયનો (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૪
પંખાળે ઘોડા (કાવ્ય)	સુંદરજી ગા. બેટાઇ	૫
વસંત માન (કાવ્ય)	કોલક	૬
નાપાસ થયેલા ન્હાનાભાઇને (કાવ્ય)	રમણિક અરાલવાળા	૮
સર જગદીસચંદ્ર બોઝ	પિપાસુ	૯
છેલ્લું પાંદડું	કુમાર	૧૪
પ્રણય સમારક	શુભાખદાસ બોઝર	૨૦
જ્ઞાને? (કાવ્ય)	નૌતમ	૨૬
રોગાંત પદ્ધતિ	ગોકુળભાઈ ભટ્ટ	૨૭
દયામૂર્તિ	રમણ ન. વડીલ	૩૭
મિયાં મુનીશખાં	ઈન્દ્ર વસાવધ	૫૦
રસ	સ્વ. દિ બ. રણછોડભાઈ	૫૮
સ્વ. ચંદ્રશંકર પંડ્યા	દિ. ગ. અંજલિયા	૬૪
પ્રેમ ત્રિડંબના (કાવ્ય)	વસંત ઉપાધ્યાય	૬૮
કાવ્ય મધુ	ઉમાશંકર જોષી	૬૯
છશાસની-(કાવ્ય)	અચાત	૮૦
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૮૧
ઉપડતી બંહારમાં (કાવ્ય)	—ખતીલ	૮૮-૯૧
સ્વ. રામચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	ઉમાશંકર જોષી	૮૮-૯૧
કવિજન ગાઓ!-(કાવ્ય)	મોહિનીચંદ્ર	૮૮-૯૩
કરોંચીનું સાહિત્ય સંમેલન	મા.....સ.	૯૯
સ્વતંત્ર મતુષ્યને-(કાવ્ય)	અજિત	૯૪
માધુરી	તંત્રી	૯૫
અમાલોચના		૯૯

માધુરી વિમાસિક—તંત્રી મર્મસાહ સાંભળાઈ દેસાઈ

માધુરી

(પાંચવડા મારો મેલો, મોદનછ)

કેવી તે તારી ઉતારી આ માધુરી,
રસની આ રેલ તારી કેવી વહી !
દિયદિનનાં અંતરને ભરતી કાલવતી
કેવી આ મ્હેર તારી વરસી રહી !—
કેવી તે તારી ઉતારી આ માધુરી !

કેડિ ગુલાબનાં મૂમખાં મૂલાવતી
કમળી ઉપા તારી નજમાં ધડી;
મૂઠી મેં આંખે તેની પડતી બે પાંદડી—
કાણુ જાણે પલકે ક્યાં સરખી પડી !
કેવી તે તારી ઉતારી આ માધુરી !

પડે મુવલની ચમરી ચમકાવતો
તારો તે તેજાવાલ મ્હાલી રથો;
ખોખે ખોખે મેં ઝીંકી પડતી દનકરજ—
કાણુ જાણે કેમ ખોખો ખાલી રથો !
કેવી તે તારી ઉતારી આ માધુરી !

રાંનાં સરોજગુચ્યાં તોરણ ત્યાં દોંગતી
તારી તે સંધ્યા ધડી ગુંજતી ઉર્બા;
મડખાં લીધી એ મુઠધારા મેં અંતરે—
કાણુ જાણે અણુદીપ્તિ ક્યાં જઈ કુખી ?
કેવી તે તારી ઉતારી આ માધુરી !

આખર ત્યાં લાખ લાખ ટીકી ટમકાવતો
 દોહો મેં સાળુ તારી રજનીતણો !
 હૈયે આંખો ત્યાં એનાં બોંકાયાં તીર હા !
 જોની હે નાય ! કેવા દૂઝે મળો !
 કેવી તેં તારી ઉતારી આ માધુરી ! ૫

તારી આ વેદનાની મોઢિરી ભેટ સો
 હૈયે ધારી આ મારું જીવન વહું :
 રે રે, હો નાય ! એજ તારી છે માધુરી—
 તારી એ મહેરે સદા રંજિત રહું !
 કેવી તેં તારી ઉતારી આ માધુરી ? ૬

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

રેસ્ટોરામાં કવિતા

સન્ધ્યાની લાલિમા મીઠી ધીમે ધીમે હતી સરી
 સ્વચ્છ સુંદર રેસ્ટોરાં મહીં, નીરવ સંચરી.
 હું અને ગુરજી મારા પ્રવેશ્યા ત્યાં પીવા ત્યહીં,
 બેઠાં બે સામ સામેની ખુરશીમાં, પ્રમખ ચે
 પાતમાં, ને ધુમ્યાં કું કું સાહિત્ય દેશમાં દૂર.
 આ પીધી ખીરકાટો ખાધી, જવાને બહાર નીસમાં;
 ગુરજે સુકવ્યાં દામ દ્વાર આગળ ટેબલે.
 વિશ્વની હોટલે આવી મહાલી સાધન મુખ કું
 પડશે દામ તો દેવાં દેહનાં જગદ્વારમાં
 ને આત્મા આપણી જોમ જશે ચાલી પછી પથે,
 ખોટી હું, ગુરજી સાથે વધ્યા આગળ વાટમાં.

૬ સદાયનો

“જા રે રાહ! કદી એવું બનીયે શકતું હશે ?
આપણા એક બૂ—ગોલે હોતાં બે સહરા હશે ?”

“હા; કાકા, ચોપડી છે ને આ ભુગોળની તે મહીં
દેખો આ સહરા નાનું, નિશાળે મોટું છે વળી.”

“જા રે ભુંડા! રહ્યો એ તો એવો તું ૬ સદાયનો.
હશે નકશા મહીં બે ના સહરા, બીજું શું હશે ?”

“એજ તો કહું છું કાકા, છે કોને પણ મુલ્યવું ?
નકશે નકશે બાળું સહરા. છે ન એક જ.”

અને એ તો સૂતો એનો બળતો મુંકીને દીવો
સ્મિતરેખા મુખે, જાણે કાકાને શીખવ્યું કંઈ.

હા. બાપ, સહરા કંઈ ભુગોલે નથી એક જ.
માનવી માનવી દેયે સહરા સહરા જ છે,
જીવ કો જાંઝવા ન્યાળી પામી ટાઢક જ પતા.

કાંઈ લીલા રણદીપો રચી રાચે આણુસમા;
ધણા તો, પણ આશાનાં જાંઝવાં કે સુખો તણી
ધડી લીલી ન એકે યે પામતા, ભરમ થૈ જતા.

દુઃખ એનું ન કેં જાણું—જાંઝવાં ન દીઠા તણું,
ન કે લીલી ધડી જોવા મળે કોને ન એ તણું !—

દુઃખ તોયે દમે જાણું એટલું માત્ર જોઈ કે
જન દેવારજોને ના બચ્ચતા સહરા તણી.

શીખવ્યું બાળકે નાના, મોજથી એ સૂઝ રહ્યો.
જાણે ના કે શીખાવી એ મને જે ૬ સદાયનો.

પંખાળા ઘોડા

પંખાળા ઘોડા, ગઢ રે ફૂદીને ક્યાં ઉડીયા હોજ ?

ઝરિયે કીધ ના ખોંખાર,

મૂકી પછાડી અસવાર,

કીધા અમળયા પસાર;

પંખાળા ઘોડા, ગઢ રે ફૂદીને ક્યાં સંચર્યા હોજ ?

તોડી દીધા નવસેં નેક

છોડી દીધા સધળા ટેક

આડા આંકી દીધા છેક

પંખાળા ઘોડા, ગઢ રે ભાંગીને ક્યાં પરવર્યા હોજ ?

પંખાળા ઘોડા, ક્યાં રે અગોચર ઉપડ્યા હોજ ?

સૂતી મુકી તૃષ્ણાનાર,

શીળા આસાના તુષાર,

ઝાંને કરીને ખુવાર,

ખુસ્તાં મૂકી નવે કાર,

પંખાળા ઘોડા, કિયો મુલક ત્હને સાંભર્યો હોજ ?

સુંદરજી ગા. બેટાઇ.

વસંત-ગાન

પ્રભાત

આજ વસંતમાં વિશ્વની વાટિકા
મ્હેકતી મ્હેરતી મંજરીને-
વસંતરી વિટપે ફુલમ ફૂંચ્યાં, ફળી
ફૂટતી ફેરમે શીત સમીરે.

આજ વસંતનાં ગીત શું ગાઇ આ
વિશ્વ લીલા રહી દિવ્ય દીપી.
અનંધ કેામાય' બીની ઉપાએ, કરે
સિન્દુરે વ્યોમની ચોક લી'પી

કાનને ફુંગમાં પડી દિલ્લોલતાં
સુર ધારા છૂટી ઉમિ'ન્તાને
માનવી પીંજરેથી ઉડ્યું ચિત્ત મૂળ
વિહરવા વ્યોમમાં મુગ્ધ ગાને.

અનંતનાં ખેતર ચિત્ત વિહરી
પહોંચ્યું ઉપાનું ઉરગાન ઝીલવા.
મ્હેરામણે પાપ સતાલ દોષી
ઝીલી રહ્યું ગીત ચગાવી વિશ્વમાં.

અમર શુંજે મધુ, માધુરી શી લમે
પુષ્પ પુષ્પો ખીડ્યાં પાન પાને
અમર પુષ્પો અને પણ' ઉમંગમાં
હંદેરી વસંત શું મારી મળે ?

આજ મીઠાં જુમંદી હતાં ગીનડાં
 વિશ્વની શેરીથી સર્વ છૂટ્યાં
 સુદેશ ચૈતન્યની આજ હ્રદાણી થતી
 કન્યાં વસતે હતાં પાપ મૂક્યાં.

મધમધન્ત સમીર વિલોલમાં
 કુસુમ ગુચ્છ મહીથી અજોડતા
 પહી રહ્યા લય તન્ત્રી સરે જગે
 અમર દિવ્ય વસંત વધાવવા.

રાતે

ચારે કોરે મધમધી રહ્યો મંદ શીંગો મવાળ
 ડોહાવન્તો લહર લહરે માલતી ખારિજાત.
 બોમે, બોમે મૃદુલ મધુરી ચંદ્રની ચાહતાને
 સોહો વિશ્વે વિપુલ અરણ્યાં નતંતાં દિવ્ય ગાને.

શું હશે એજ ઉપા ફરી ચંદ્રિકા
 વેશ લખ જ્યોતની વાટિકામાં
 દિવ્ય દીપાવલી કોટિ પ્રગટાવતા
 આજ શણગારતી રાત શ્યામા ?

મધુર વાધ રહ્યા કાણુ નેઝાત્મના
 વાપરા દૂરનાં ગાન લાગી
 વાપરે વાપરે સૂર સિન્ધુ તણા
 કુસુમ કદાગી બધી રે હસાવી.

નાપાસ થએલા નહાનાભાઈને

દુતવિશ્વંખિત

બસ હવે બસ અંધુ અમૂલ્ય આ
 નયન મૌકિતક નાહક વેર મા;
 આણું આણું લહીને અનુકંપ આ
 કદી ય પાત્રવ પાથરનાર ના.
 જડ બન્યો વિધિધાવ ઝીઝીઝીઝી,
 ઉરતી ભોમ ન રોમ ગદી બીની,
 ભરતી ઓટની ઝાઝી હવે તમા
 રહી નથી, કરજો મુજને ક્ષમા,
 જગ ઝનેરી નહિ પરખી શકે
 દિક્ષની દાખડી દિવ્ય ન ખોલ રે
 ધગધમંત ધરા ભરખી જશે,
 રમખાંડી કરણું નવ છોડ રે !
 મનવેગ કલાપીની જો કલા
 પરમ પાવન ને મનમોહના,
 દાગ દગે દયમ વ્યથ' ? સ્વયં સમા
 સન્નતો નિજ અશ્રુથી મોરલા !
 મરખાંડાં જનું છવી ધ્યેય જો
 પુરુષના પુરુષાથ' અજેય નો
 ઉડ અમોઘ જલેભર મેદુલા !
 નથીજ વધ્ય પરાજયની ધરા.

રૂમણિક અરાલવાલા.

અં

એજ શિક્ષણની સરઆત હિન્દમાં થપાને બહુ સમય ન હતો. યદ્ય ગયો. પણ તે સરઆતના સમયમયિ સુધરેલા મનાતા અને કેળવાયલા ગણાતા લોકોની નજર પણ પ્રદેશ તરફ ઢળતી રહેતી હતી. તેમને એમ રહ્યા કરતું કે પોતાના બાળકો છઠ્ઠાંઝઝ જઈ આવે. સી. એસ. ની પરીક્ષા પસાર કરે અને હિન્દમાં આવી મોટા સરકારી અધિકારીઓ બને. આ જાતની વાંછના આજે પણ ઘણાં માબાપોમાં નજરે પડશે. પરંતુ એગણીસમી સદીનાં પાછલા ભાગમાં એક ચમત્કારિક ઘટના બને છે. યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી લઈ એક બાળક આઈ. સી. એસ. થવાની ઝંખના સેવે છે ને એ ઝંખનાની પાછળ પિતાને ઋણમુક્ત કરવાની મહાન ભાવના રાખે છે. પિતા પાસે વિભાગત જવાની એ બાળક રમ્મ માગે છે, કોણ જાણે કેમ તે પુત્રની વાત સાંભળીને ઉંડા ભાવીનો સાક્ષાત્કાર કરાવતાં વચનો વદે છે. “તું અધિકારી ન બન તું નિષ્ણાત, પારંગત બન. તને આઈ. સી. એસ થયેલો જેવાની મને ઇચ્છા નથી. તને મહાન વિદ્વાન બનેલો જેવા તલસુ છું. તું વિદ્યા-બ્યાસ માટે વિભાગત જઈ શકે છે. તું આઈ. સી. એસ. થાય તો હિન્દનો પુત્ર મરી જશે. તું હિન્દનો સાચો પુત્ર બની રહે એટલુંજ હું ઇચ્છુ છું” આ શબ્દો વદનાર પિતાએ જાણે પોતાના પુત્રના ભાવીના ગર્ભમાં કુખડી ન મારી હોય તેમ આજે આપણે સર જગદીસ ચંદ્રની જીવન ગાથા ઉકેલતાં સહેજે કહી શકીએ છીએ.

ઈ. સ. પૂર્વે આફ્રીમીડીએ જગતને નવું અજવાળું આપી વિજ્ઞાન જેવા નૂતન શાસ્ત્રને જન્માવી ગ્રીસનું નામ અમર કર્યું. ત્યાર

પછી લગભગ એ હજાર વર્ષે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રને મહાન ન્યુટને પ્રદીપ કરી અનેક દિશાઓ ખતાવી અને ઇંગ્લાંડની કીર્તિ વધારી તે પછી તો વિજ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહી. ને માનવ જ્ઞાતની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવા વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપી દુકંઠમાં કહીએ તો વિજ્ઞાનની એક નવી દિશા ખતાવી જગદીશ ચંદ્ર બોઝે ભારતની પ્રાચીન કીર્તિ તાજ કરી આપી. સાચેજ જગદીશ ચંદ્ર બોઝ તો ભારતે વૈજ્ઞાનિક જગતને દીધેલી અણુમૂલ્ય ભેટ છે.

આઈ. સી. એસ. થવાની ભાવના સેવનાર બાળક જગદીશ જગતનો મહાન વિજ્ઞાની થયો. એના વિદ્યાર્થી જીવનમાં ક્યાંએ ચમત્કાર જેવું નથી. એક સામાન્ય કોટિના વિદ્યાર્થીની જેમ વીસ વર્ષની વયે એ કલકત્તાની યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની ડીગ્રી લેછે. પણ એના જીવનમાં એને જે યશ અને કીર્તિ મળ્યાં તેનું મુખ્ય કારણ એનામાં રહેલા સદ્ગુણો છે, વસ્તુની પાછળ ધીરજ ગુમાવ્યા વિના ખંત અને પ્રામાણીકપણે વળગી રહેવાની કર્તવ્ય ભુદ્ધિ એનામાં હતી. એનામાં ત્યાગ અને સેવા, કર્તવ્યપરાયતા પ્રમાણિકતા ધીરજ અને શ્રદ્ધા જેડે નૂતન સર્જનની અનુપમ ભાવના હતી. આ ગુણોને લીધેજ અને પોતાના અધ્યાપકો અને સાથીઓના પ્રીતિપાત્ર બન્યા હતા.

ઇતિહાસ પ્રતિ દૃષ્ટી નાંખીએ તો સહેજે કહી શકીએ કે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં ભારત વર્ષને સ્વતંત્ર કરવાનો મહાપ્રયાસ. રામપ્રસન્નએ કયો હતો. પરંતુ ભાવ્ય વિધાતાએ કંઈ જુદુજ નિર્મેલ હોવાથી ૧૮૫૭ ના જળદામાં ખ્રીટીશ પ્રજાએ જીત મેળવી ભારતને કપાલે ગુલામીની મહોર મારી પછીના વીસ વર્ષો સાથેજ ભારતની પ્રજાના આંતરવેદનાના વર્ષો હતા. ને એ આંતરવેદના કાળમાંજ ભારતમાતાએ સર જગદીશ ચંદ્ર બોઝ. ડોક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પંડીત મોતીલાલ નેહરૂ, પંડીત મદનમોહન માલવીયા અને મહાત્મા ગાંધી જેવી ઐતિહાસિક વિભૂતીઓને જન્મ આપ્યો. તે કાળના

વિજ્ઞાનિક જગતને ભારતવર્ષના નામની યે પ્રતીતિ ન હતી. તે કાળમાં જગતને કલ્પના યે ન હતી કે માનવી પોતાના ઘરમાં બેઠાં બેઠાં જગતના સમાચારો જાણી શકશે, તેમજ વનસ્પતિ અને પ્રાણી વચ્ચેના દેખાતા, મનાતા, ગણાતા કેટલાક બેદો એ મિથ્યા બેદો છે એમ બેધડકપણે સાબીત કરી પ્રાણી અને વનસ્પતિ વચ્ચે નિકટતા સાધી શકશે. ને એ બધું સર જગદીસ ચંદ્ર બોઝના મારફતે સિદ્ધ કરી બતાવવાનું ભારતના લાગ્યે લખાયલું જોઇને ક્યો હિન્દી ગૌરવ ન લે!

ઈ. સ. ૧૮૫૮ ના નવેંબર મી ૩૦ મી તારીખે ઢાકા જિલ્લાના વિક્રમપુર નામના નાનકડા ગામડામાં એક સરકારી કુટુંબમાં સર જગદીસનો જન્મ થયો હતો. એના પિતા શ્રી લગવાનચંદ્ર બોઝ સરકારી અધિકારી હોવા છતાં કતવ્યશીલ, સ્વદેશપ્રેમી અને બાવના-શાળી પુરુષ હતા. એના પિતાએ જ સર જગદીસને બાળપણમાં ગામડાની શાળામાં ખેડુતોના, મજૂરોના, દલીતોના બાળકો વચ્ચે લણાવી એનામાં વનસ્પતિ અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આકર્ષણ ઉત્પન્ન કર્યાં, તત્તનસત્તનની પ્રેરણા મૂકી, હિન્દી માત્ર સંસ્કૃતિના બીજ વાવ્યાં, તે પછી બાળક જગદીસને અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે શહેરની શાળામાં મુકવામાં આવ્યાં હતા. સોળ વર્ષની વયે શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી વીસ વર્ષે બાળક જગદીસ બી.એ. ની ડીગ્રી લે છે. એવીસ વર્ષની વયે તો જગદીસ વિદ્યાવતથી બીજી બે ડીગ્રીઓ લઈ હિન્દ પાછો ફરે છે અને કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કોલેજમાં વિજ્ઞાનનો અધ્યાપક બને છે. હિન્દી એટલે કાળો પુરુષ, જગદીસ હિન્દી હોવાથી કોલેજના અંગ્રેજ આચાર્ય જગદીસની નિમણૂક સામે ભારે વિરોધ ઉઠાવે છે. પણ પાછળથી જગદીસના સદ્ગુણો જોઈને એજ આચાર્ય જગદીસના મિત્ર બને છે.

પૂરતાં સાધનોના અભાવે જગદીસ શરૂઆતમાં ધાયુ' કાચ' પાર પાડી ન શક્યા. છતાં એના ધીરજ અને ખંત અદ્ભુત હોવાથી તેમણે પોતાનું કાચ ધપાવ્યે રાખ્યું. એમણે ૧૮૮૫ માં તે વિજ્ઞાનના

વિષય પર લેખો લખવા શરૂ કર્યા, વીજળીને લગતો એમનો એક નિબંધ તો લંડનની રાયલ સોસાયટીએ ખૂબ વખાણ્યો, એટલું જ નહિ પણ તેને પ્રસિદ્ધ કરી જગદીસને સ્કોલરશીપ આપી. આમ લંડનની એ મહાન વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાએ આ છુપા રત્નની સાચી કિંમત આંકી. પછી તો એની શોધોને લઈને લંડનની વિદ્યાપીઠે એમને સાયન્સના ડોક્ટરની પદવી એનાયત કરી.

વાયરલેસના ક્ષેત્રમાં અત્યુપવેશ કરવાની પ્રથમ પ્રેરણા આપનાર જર્મનીનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હર્ટઝ હતો. હર્ટઝે આપેલી પ્રેરણાને એકી સાથે ઝીલનાર પુરૂષો ઇટલિ અને ભારતે જગતને આપ્યા. મહાન માર્કોની અને સર જગદીસે એક સાથે સ્વતંત્રપણે વાયરલેસના ક્ષેત્રમાં શોધખોળ કરી, ને એ ક્ષેત્રમાં પોતાનાં નામો અમર કર્યા. એક વેળા સરજગદીસને માન આપવા મળેલી એક સલાના પ્રમુખપદેથી બોલતાં ડોક્ટર પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયે કહ્યું હતું: “ડૉ. બોઝ તો મહા-પુરૂષ છે, બીનસ્વાથી વૈજ્ઞાનિક છે, એમણે વિજ્ઞાના ક્ષેત્રમાં માર્કોનીના પહેલા વાયરલેસથી સદેશાઓ મોકલવાની અને ઝીલવાની શોધ કરી હતી. એમણે પોતાની શોધનું પેટન્ટ લીધું હોત તો એઓ કરોડો રૂપિયા કમાયા હોત, પરંતુ એઓ તો સાચા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે, પોતાની શોધો જગતને ચરણે ધરે છે. તેમાંથી પૈસા કમાવાનું પણ બીજને સોંપે છે. એવા એ નિઃસ્વાથી છે.”

આમ ઉત્તરોત્તર અધ્યાપક બોઝની કૃતિનું જન્મતમાં દેશાતી ગઇ. ને એમને લંડનની રાયલ સોસાયટીએ ત્રણ વખત તો ભાવરો આપવા માટે આમંત્રણ મોકલી બોલાવ્યા હતા. જગદીસના જ્ઞાન, શક્તિ, પ્રતિભા જોઈને લંડનના મોટા મોટા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ પણ એના પર મુગ્ધ થયા.

પછી જગદીસે વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર છોડી વનસ્પતિ અને પ્રાણી વચ્ચેના જગતે માનેલા બેદર સાચા છે કે નહિ તે બેવામાં પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું. ને ભારે મંથન અને શોધો કરી છેવટે તેણે જગતને

ખતાવી આપ્યું કે પ્રાણીમાત્ર જેવાં આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો અનુભવે છે તેમાં આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો વનસ્પતિ પણ અનુભવે છે.” કુદરતની ગહનતામાં કૂચાટી મારનાર આ નૂતન સર્જનકારે જગતને નવી વસ્તુ આપી, જગતના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓને નવું ક્ષેત્ર આપ્યું, ઝાડપાનને પણ પ્રાણીમાત્રની જેમ ભૂખ, તરસ લાગે છે, ઊંઘ આરામની જરૂર છે, આપણી જેમ એમાં પણ જીવ છે. પ્રેમ, શરમ, દુઃખ, સુખની ભાવના છે એવું જગતે શ્રી બોઝ પાસેથીજ પ્રથમ જાણ્યું. આ શોધે વૈજ્ઞાનિક જગતમાં ભારે ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો. અધ્યાપક બોઝે જ એ શોધને વિશે એક વંચા કહ્યું છે કે એ શોધને લીધે જગતભરમાં વંદક અને ખેતીવાડી-ખાતામાં મહાન ચમત્કારિક ફેરફારો થશે.”

શ્રી. બોઝે દુનિઆભરની મોટી મોટી વિજ્ઞાનની સંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી હતી. એમણે દરેક જગ્યાએ ‘પોતાનું’ વ્યક્તિત્વ ખતાવી આપ્યું હતું. એ પછી તો હિન્દે પણ એમની કદર કરીને હિન્દી સરકારે એમને સરનો ઇલાખ આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં શ્રી બોઝે કલકત્તામાં બોઝ રીસચ’ ઈન્સ્ટીટ્યુટની સ્થાપના કરી શ્રી. બોઝે એ સંસ્થા ઉભી કરીને હિન્દના વિદ્યાર્થી આલમ પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એ સંસ્થા સાથે જ હિન્દની એક જગૃત અને સર્જક સંસ્થા છે.

મહાન વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી, લોકપ્રિય અધ્યાપક, યુગપ્રવર્તક અને સાચા દેશભિમાની શ્રી બોઝના સ્વર્ગવાસથી સાચેજ ભારતે અને જગતે એક સર્જક ગુમાવ્યો છે. માર્કોની અને રથર ફોર્ડના મૃત્યુના ધા જગત બૂદ્ધુ ન હવું ત્યાં તો શ્રી. બોઝના સ્વર્ગવાસની ખબરથી સાચેજ જગતે અપાર વેદના અનુભવી આવી મહાવિભૂતિના અમરાત્માને શાન્તિ મળે.

“આ... આ છે. કદાચ ખચી જાય.”

...અને ડોક્ટરના આ જરા સરખા આસ્વાસને પણ કનુને આગર અને ચિંતાપૂર્ણ ચહેરા પર આનંદની આછી લહર ફરકી ગઈ.

ચાર પાંચ દિવસ થયાં કલાની તખીયત ખૂબજ લથડી પડી હતી. દવા-દાર ક્યાં છતાં દિવસેને દિવસે તખીયત જ્યારે સારી થવાને બદલે બગડતીજ ચાલી ત્યારે કનુ સાવ હતાશ થઈ ગયો.

ગઈ રાતે કલા જરા નીરાંતે ઉઠી હતી. આ આરામને લીધે સવારે એ કંઈક ઠીક લાગતી હતી. ડોક્ટરને પણ આશા બધાં. પણ એમને એક વાત ન સમજાઈ:

કલા પાસેની બારીમાંથી બહાર નજર રાખી “સાહ એગણુ સાહ...છેપન...” આમ લબ્યા કરતી હતી. એ શું ગણતી હતી કે ડોક્ટર ન સમજી શક્યા.

“કલા બહેન મનમાં બહુ સોચા કરતા લાગે છે. એમને છેલ્લી કાઈ ઈન્જા અપૂર્ણ...” ડોક્ટરે કનુને પૂછ્યું.

“હા કલા પેલી સામી દિવાલપર વેલ લટકે છે ને-તે ચિત્ર આંબેખવાનું કહેતી હતી” કનુએ બારી તરફ બનાવતાં કહ્યું.

“ જોહ ! ચિત્રજ આલેખવું” તું-ખીણું તો કંઈ નોતું ને ?”

ડોક્ટરના મનમાં એમ કે યુવાસહજ પ્રેમમાં નિરાશા મળવાથી કે એવા કોઈ માનસિક કારણથી દરદી પીડાતી હતી, એટલેજ તો એમના શબ્દોમાં આશ્ચર્ય હતું.

“ હી...ક. ત્યારે તો આ એક નવળાઈજ છે. મારાથી બનતું બધું કરી છુટીશ. પણ જ્યારે દરદી આમ લવવા મડિ છે ત્યારે સફળતાના પગ ટકા તો બ્રાહ્મજ ગણવા. બરોબર સાદવાર થાય તો કદાચ બચવાની આશા ખરી.”

ડોક્ટર વિદાય થયા. ને કનુ પાસેની ઓરડીમાંથી ચિતરવાનું પાટિયું અને પીંછીઓ સાથે પાછો ફર્યો. કલા ધ્યાન પડી હતી. ક્યારેક ઓટેલી આદર જરાકે હાસતી ખારી તરફ મોં રાખીને તે સૂઈ રહી.

રંગ મિશ્રણો કરી કનુએ ફલક પર પીંછી ફેરવવા માંડી. દીવાળી નાચક આવતી હતી. ઉગતો ચિત્રકાર દીવાળી અંકામાંની ઉગતા લેખકાની વાર્તાઓ સચિત્ર કરવા લાગ્યો. આજ માત્ર એના ચળચળનું સાધન હતું.

કનુએ થોડી જ વારમાં આમકાનું સુંદર દશ્ય ફલક પર રંગ અને રેખાઓમાં આલેખી લીધું. છેલ્લા ફેરફાર કરવા એણે પીંછી દાયમાં લીધી ત્યાં એને કાને કલાનો ઝીણો અવાજ અથડાયો. પાટિયું અને પીંછી ત્યાંજ જેમના તેમ મૂકી કનુ ખંડેન પાસે દોડી ગયો.

કલા ચિત્ર પડી હતી. ખારી બહાર જોતી ‘ આજીસ... પાંચીઅ...’ આમ લવી રહી હતી. કનુએ ખારી બહાર દષ્ટિ કરી. સામી દિવાલ પર લટકતી વેલનાં પાંદડાં પવનના ઝપાટામાં ખરી પડનાં—વેલ ફૂટી રહી હતી.

“ત્યાં શું જીવે છે બહેન?” દુઃખપૂર્ણ અવાજે કનુએ પૂછ્યું.

“પચીસ .વીસ .દસ...” કલાએ જાણે સાંભળ્યુંજ ન હોય એમ લગ્યા ક્યું. “હવે તો અધાં જલદી જલદી ખરતી જાય છે. બે દિ પહેલાં તો એટલાં અધાં હતાં કે ગણાતાંય નહિ. હવે તો એ સાવ સહેલું થઇ પડ્યું. બે પાછાં ખર્ચા—હવે તો છ જ આકી રહ્યાં...છ.”

“છ શું કલા?”

“પાંદડાં! પેલી વેલ જોઇ? એનાં પાંદડાં હવે તો ખુબ ખરવા માંડ્યાં છે, એનું છેલ્લું પાંદડું ખરશે ને સાથે હુંય આ જીવન વેલેથી ખરી પડીશ.” કલા લગ્ન જતી હતી.

કનુ ડઘાઈ જઇ બધું સાંભળતો રહ્યો. કલાના છેલ્લા વાક્યે એને ખુબ આઘાત લાગ્યો. પણ માંડ માંડ સ્વરથતા જળવી કહ્યું—

“આવાં ગાંડાં શું કાઢતી હોમશ તું, તે કલા સાંભળ્યું નહિ ડોક્ટરે કહ્યું તે બે ચાર દિવસમાં તો તું હરતી કરતી થઈ જમશ.”

“હવે ડોક્ટરને બોલાવવાનીય જરૂર નહિ રહે. દવાય નહિ લાવવી પડે. આ પાંદડાં સાંજ નથી કાઢવાનાં ને સાથે હું પણ...”

“બહેન કલા!” કનુ ગળગળો થતો બોલ્યો. “નતે માગ ગળાના સમ બે હવે આવું બોલે તો આખો બધ કરી ધડીવાર આરામ લે...હું આ બે ચાર ચિત્રો દોરી કાઢું—કાલ સવાર સુધીમાં તો મારે એ તંત્રીને પહોંચાડી આપવાં જોઈએ. અત્યારે નહિ થાય તો પછી અંધારું થઇ જશે અને કામ અધુરું રહેશે.”

“પણ ભાઈ! તું પાસેના ઝોરડામાં બેસીને ન ચીતરે? મારે પેલી વેલ જોવી છે. પવનમાં ખરી પડતાં પાંદડાં.....”

“જો પાછી, તારી પાસેય મારે ખેસવું જોઈએને ? વળી પાસેના ઓરડામાં પૂરું અજવાળુંય ક્યાં આવે છે ને.”

“ઠીક ભાઈ ઠીક ! પણ તું ચીતરી રહે કે તરત મને જાણવજો મારે હેલુ પાંદડું ખરી પડતું જોવું છે. રાહ જોઈ જોઈ હું તો થાકી, વિચારતાં કંટાળી, હવે તો આ સંસાર વેલેથી ખરી પડું—એટલે થયું, પેલાં ખરી પડતા પાંદડાં જેમ આસાનીથી !” કલા ખારી તરફથી મોં ફેરવી લઈ—આદર ઓઢી પડી રહી. શાંત રિયર !

“મુઈ રહેજો હું—તું નીચેથી પેલા જગનને ખોલાવી લાવું. એને પ્રતીક તરીકે ખેસાડવો પડશે. એકદમ મીનીટમાં જ પાછો ફરે છું. જોજો પડખું ન ફેરવતી.” કહતો કનુ નીચેથી જગનને ખોલાવવા આફરો ગયો. કલા શાંત પડી રહી.

જગન કનુની નીચેની ખોલીમાં રહેતો યુગ્મગ ચિતારો હતો. સાઠેક શીઆળા વટાવી યુકેલું એવું શરીર ખખડી જવા આવ્યું હતું. જીવનભરમાં એની એક માત્ર અભિલાષા હતી, અપૂર્વ સર્જન કરવાની. ચાલીસ ચાલીસ વરસ રંગ અને પીંછીમાં ગાળ્યા છતાં જગન નામનાં પાટીયાં ચિતરવાથી આગળ ન વધ્યો તે ન જ વધ્યા. કલા—ચિત્ર કલા—એની આંગળીએ ન વસી. હવે તો નામનાં પાટીયાંય ચિતરવા નોતાં મળતાં. કનુ જેવા ચિતારાના પ્રતીક તરીકે ખેસી, એ માંડ પોતાવું પેટીયું ફૂટી ખાતો. એનું ‘અપૂર્વ સર્જન’ કાણ જાણે ક્યારે એ માંડશે.

જગનને લઈ કનુ ઉપર આવ્યો. રસ્તે સીડી ચડતાં તેણે કલાની ગાંડપણભરી કંઠપનાની વાત કરી. પેલાં ખરી પડતાં પાંદડાંની !

“ઓહ ! કલા તો મુખી છે મુખી—એમ કંઈ વેલનાં પાંદડાં ખરે પોતેય ખરી પડશે એમ હોય કદી !”

“જગન, કલા માંદગીને લીધે સુખ નંજગી પડી ગઈ છે, અને તેથી આવી થેલજાલરી કંઠપનાઓ દોડાવ્યા કરે છે.”

“પણ એમાં તું શું રાંકડો ખની જાય છે, માલ ચિતરી નાખ. આ બેઠો લે, જોજો તો ખરો કનુ! આ ડોસળ થોડા જ સમયમાં એવું અનોખું સજ્જન સરજશે!”

જ્યારે બેઠે કામ કરવા બેઠા ત્યારે કલા નીરાંતે ઉંઘતી હતી. કનુએ બારીએ પડદો દબાવી દીધો.

સાંજ પડવા આવી ત્યારે કલાએ આંખ ઉઘાડી. અને આતુર નયને બારી તરફ જોયું. બારીએ પડદાનું આવરણ જોઈ એ બોલી:

“કનુ, આ ખસેડી નાખ લાઇ, મારે પેલી વેલ જોવી છે.”

બહેનનાં દયાદં નયનો લણી જેતાંજ કનુએ પડદો ખસેડી નાખ્યો, પણ આશ્ચર્ય! આટઆટલા સૂસવાટામાંય એક લીધું પાંદડું વેલે ઝુલી રહ્યું છે. પવનના ઝાપટાંઓ સામે ઝુમતું અજ્ઞેય હસી રહ્યું છે!

“હવે તો આ છેલ્લુંજ રહ્યું, મેં તો માન્યું તું સાંજ સુધીમાં બધાં ખરી પડશે. આ એકજ રહી ગયું, ખેર એ આવની કાલનું પેરાડ જોવા નહિ પામે-અને હુંય!”

“કલા બહેન, તને મારોય વિચાર નથી આવતો. લાઇના છવન રહ્યોમાંની એક માત્ર વીરડી તું, તેય સૂકાઈ જશે?”

પણ બહેને કંઈ જવાબ ન વાળ્યો. એ શાન્ત પડી રહી. એનો આત્મા અનંતની યાત્રા આદરવા ક્યારેતો તકસી રહ્યો હતો. જગત જગજે ધુમ્મસની જેમ એની સામેથી ઓગળતું જતું હોયને!

રાતનાં અંધારાં ઉતર્યાં ને સાથે ટાટા પવન સૂસવવા મંડ્યા બારી બંધ હતી છતાં ટાટા ખુબ લાગતી હતી. કલા આખી રાત પડી રહી.

સરારે બારી ઉઘડી ત્યારે કલાને તો ખાતરી જ હતી કે પેલું છેલ્લું પાંદડું આ સૂસવાટા ને ઝાપટાં સામે નહીં જ ટપી શક્યું

હાય. પણ ત્યારે એણે પાંદડાંને વેલ પર હિલોળતું દીકું ત્યારે તેની તાજુબીનો પાર ન રહ્યો.

“મારા નસીબમાં પાંદડાંથી આસાનીથી મરવાનું નહીં હોય. રીઆઘ રીઆઘને જ મરવું લખ્યું હશે. ઠીક ભાઈ ઠીક, લાવ તો પેલાં દૂધ ને મેસખીનો રસ.” કહ્યા બપડી.

ડોક્ટર બપોરે આવ્યા અને દરદીની સ્થિતિ માટે સતોષ પ્રદર્શિત કર્યા. જતાં જતાં કહેતા ગયા—પૂરતી કાળજી લેવાય તો બે ચાર દાડામાં જ હરતાં ફરતાં થઈ જશે. હું ખીજા દરદીને જોતો આવું. તમારી નીચે જ પેલો છગન છેને તે સાવ ખખડી ગયો છે—નીમો-નીયાના હિમખંડમાં સપડાયો છે—અચવાની જરાય આશા તો નથી. અત્યારે જ હોસ્પિટલમાં ખસેડવો પડશે.

ખીજા દિવસે ડોક્ટર આવ્યા અને કહ્યું— ‘કનુભાઈ આપણે છતાં બેન સાજાં થઈ ગયાં સમજો.

બપોરે છગન હોસ્પિટલમાં જ મરણ પામ્યાના ખબર મળ્યા. કલાને માથે હાય ફેરવતાં કનુએ કહ્યું: “ગિયારો છગન નીમોનીયાનો બોગ થઈ પડ્યો. ગઈ કાલે સવારે એની ઓરડીમાં દુંદીયુ વળીને પડેલાં માલુમ પડ્યો. કપડાં અને જોડા ઝાકળથી પસળી ગયેલાં, અંધરાતે ઠંડીમાં એ ક્યાં ગયો હશે એ સમજી શકાતું નોતું પછી સાંજે સામી દિવાલ કને એક લાલટેન, સીડી, રંગની પેટી, પીછીયો વગેરે પડેલા દીકાં અને મને બધું સમજાઈ ગયું. આ છેલ્લું પાંદડું વેલ પર લટકી રહ્યું છે ને તે રતોરાત મેંજે ચિતલું” અને ત્યાં લટકાવી આવ્યો અસહ જેવુંજ. અને હું નોતો કેતો કે એ અનોખું સર્જન કરવાનો છે? આજ તે એનું અનોખું સર્જન!”

O. Henry ની ‘Last Leaf’ નો અનુવાદ.

આ

માના કિશ્કામાં કાઈ ગૂઢ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. દરેકના ચહેરા ઉપર ગમગીની જણાતી, દરેકના બોલવામાં શોક જણાતો હાસ્યતું તો ક્યાંય નામ ન હોતું સાંભળાતું. દાસદાસીઓ બોલતાં ચાલતાં ત્યારે, પણ બહુ અવાજ ન થઈ જાય તેની ખાસ સંભાળ લેતાં. ભારતની સામ્રાજી મુમતાઝ બેગમ મરણપથારી પર પડી હતી. અત્યાર સુધી તો કાંઈ કાંઈ વેઠો આશા આપતા કે તે જીવશે, પરંતુ આજે તો બંધાએ કહી દીધું હતું કે તેના જીવવાની જરા પણ આશા નહોતી. અત્યાર સુધી શાહજહાંને એમ લાગતું હતું કે તેની પ્રિયતમા જીવશે પણ આજે તે આશાનો નાશ થયો હતો.

મુમતાઝ માટે શાહજહાંને અધાગ પ્રેમ હતો. તેની પ્રેક્ષાથી તેણે મહેલો બંધાવ્યા; તેને આરામ મળે તેટલા માટે તેણે કલામય બાગો કરાવ્યા; તેના સાન્નિધ્યમાં હોય ત્યારે તે શહેનશાહત ભુલી જતો; તેના હાસ્યમાં તે અપૂર્વ સૌંદર્ય નિરખતો. પરણ્યાને જેમ વર્ષો વીતવા લાગ્યા તેમ તેનો મુમતાઝ તરફનો પ્રેમ પણ વધવા લાગ્યો બન્ને એક બીજાને નિરંતર વધતા જતા પ્રેમથી ચઢાવા લાગ્યા અને મુમતાઝને તે ચઢાવ પણ કેમ નહિ? તે પ્રણયની મૃતિ સમી હતી, જગતમાં તેને શાહજહાં પાસે રહેવા જેવું કાંઈ સુખ નહોતું લાગતું. શાહજહાં જેવો પતિ પામ્યા જેવું કાંઈ સૌભાગ્ય ન હોતું લાગતું.

મુમતાઝનું સૌંદર્ય પણ અનુપમ હતું. તે દસતી ત્યારે જાણે પુલ વેરાતાં. તે બોલતી ત્યારે મધુરતા ઝરતી, તેની આંખોમાં તો જાણે પ્રેમનાં અરવર લાગ્યાં હતાં.

હવે તો તે ઘણી મ્હોટી થઇ ગઇ હતી. યુવાનીનું અનુપમ લાવણ્ય તો ઓછું થયું હતું. પરંતુ હાસ્યનું સૌન્દર્ય અને વાણીની મીઠાશ તો કાયમનાં હતાં.

બન્નેને એકબીજાથી છુટા પડવાનો તો વિચાર સરખોયે ન હતો આવતો. પરંતુ કાળને ક્યાં કાઢતી દરકાર છે કે એમની પણ હોય? તેને મન તો સમ્રાટ કે સામ્રાજી એક મામુલી સ્ત્રી-પુરુષ જોટલાં જ કિંમતી હોય છે. મુમતાઝ ઉપર તેનો પંજો પડ્યો. તે લાંબા મંદવાડમાં પડી. શાહજહાંએ ઉપાયો યોજવામાં બાકી ન રાખી. પરંતુ આજે વૈદ્યોએ તેને નિરાશાનું કારણ આપ્યું હતું. તે લોકોની સાથે થએલી વાતચીત પછી તે સીધો મુમતાઝ પાસે જઈ ન શક્યો. મ્હાન વક્તે અને નિરાશ પગલે તે એક બાળૂના ઓરડામાં જઈ શન્ય મને ખેડા.

મુમતાઝને પણ થોડા દિવસો થયાં લાગ્યા માંડ્યું હતું કે, પોતે આ માંદગીમાંથી ઉઠવાની નથી. તેને મરવાનું ઝાણું દુઃખ ન હોતું. જીવનમાં જે કંઈ જરૂરનું છે તે બધું તેને મળ્યું હતું. સમૃદ્ધિનો તો પાર ન હતો. સૌન્દર્ય તો કાઢતે પણ ઇચ્છ્યા કરાવે તેટલું હતું. અને સામ્રાજીઓને માટે લગભગ અશક્ય જ એટલો પતિપ્રેમ પણ એણે અનુભવ્યો હતો, બાળકો હતાં એ પણ એને ચહાતાં. તેનો દરેક પુત્ર સામ્રાજ્ય ચલાવી શકે એટલો શક્તિશાળી હતો. જ્ઞાનારા પણ સુંદર અને શક્તિશાળી હતી. શાહજહાંનાં પુત્રપુત્રીઓ, એટલે બ્હીકને તો ઓળખે શતાં? જતાં પણ મુમતાઝને મરવું ગમતું ન હતું. પોતા સિવાય શાહજહાંને કેમ ગમશે એ એક જ વિચાર તેને મુંઝવતો હતો.

તેના બિઝાનામાં તે પડી હતી. મંદવાડે તેના શરીરને છાંયું કરી નાખ્યું હતું. આંખો આગળ ખાડા પડી ગયાં હતાં. અને મોઢા ઉપર મરણી દિકાશ આવી ગઇ હતી. વિલાસથી શણગારેલો મોગલ

ગહેનશાહનો ઓરડો. પણ અત્યારે લય અને દુઃખ ગ્રેરે એવો લાગતો હતો.

તેના મિથાનાની આસપાસ તેનાં બધાં બાળકો બેઠાં હતાં. 'ઔરંગઝેબ, દારા, સુળ, મુરાદ-બધાનાં મુખ ઉપર વિપાદ' જણાતો હતો. જહાંગીરા તો શોકની મુર્તિ જેવી લાગતો હતો. મુમતાઝ બેગમ ધીમે સાદે બધાને કહેતી હતી:

"જુઓ, હું તો જાઉં છું. મરવાનું મહેને દુઃખ પણ નથી. તમે બધાં સશક્ત છો અને એક વ્યક્તિને મળી શકો તેટલું બધું સુખ મને મળ્યું છે. ફક્ત એક જ ચિંતા મને થાય છે, અને તે તમારા બાપા માટે. મારા ગયા પછી તેમને જરા પણ નહિ મળે, તમે તેમને જરા પણ હેરાન નહિ કરતાં. તે દુઃખી થઈ જશે. તેમને સુખમાં, આનંદમાં રાખવાનું કામ તમારું છે. તમે બધાં મને એટલી ખાતરી આપો કે મને સુખી કરવા તમે તમારાથી બનતું કરશો, તો પછી મને કશી ચિંતા ન રહે."

બધાંએ તેના કહ્યા પ્રમાણે વતવા વચન આપ્યું. 'હવે હમે બધાં જાવ, મ્હારે જરા આરામ લેવો છે' મુમતાઝે કહ્યું. બધાં ચાલવા લાગ્યા. પણ જહાંગીરાને તેણે પાછી બોલાવી. તે આવી અને થોડા દિવસોમાં જ માતા સાથે વાત કરવાનું નહિ મળે એ ખ્યાલે તેની પાસે આવતાં તે રોષ પડી. તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં મુમતાઝ બોલી:

"જે જહાંન, તું મ્હારી માનીતી દીકરી છે. આ બધાં છોકરાઓમાં મને વિશ્વાસ નથી. તેઓ કાણ જાણે શું એ કરી બેસશે! પણ તું ત્હારા બાપાને દગો નહિ દેતી. આપણા કુટુંબમાં અકબર મહારાજના સમયથી પુત્ર પિતાનો વેરી થાય છે અને રાજ્ય માટે તો કેવાં કેવાં કામો થાય છે તે તું ક્યાં નથી જાણતી? તું ત્હારા બાપાને બરોબર સાચવજે. જે મહેને વચન આપ."

જહાંનારાએ પોતાનો હાથ તેના નમ્રતા પડી ગએલ હાથોમાં મુક્યો અને કહ્યું: “બાપા એકલા ન પડી જાય અને એમને કાંઈ સહાનાર નથી રહ્યું એમ ન લાગે તેટલા ખાતર તેમના જીવનકાળ સુધી હું અવિવાહિત જ રહીશ. હવે તો તું ખુશી થઈશ ના? અને તું આત્મ આત્મ કેમ ખેલે છે? તું તો હજી સે વરસ જીવવાની છે.” તે ખેલી, પણ છેવટનું કહેવું તો પોતે પણ માનતી ન હોતી. તેને લાગ્યું કે પોતે વધારે વખત ત્યાં થોભશે તો ફરી પણ રોષ પડશે તેથી તરત જ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

મુમતાઝ એકલી પડી. તેને જીવનકાળના વિચારો આવવા લાગ્યા. જ્ઞાનપણના વિલાસ, સતત ચાતુ રહેલો પ્રેમપ્રવાહ તેને યાદ આવ્યાં પક્ષગ પરથી સામે પથરાએલી ધમુના દેખાતી હતી. તેને લાગ્યું કે તે જલપ્રવાહ જેમ નિરંતર વહ્યા કરતો હતો તેમ તેનો જીવનપ્રવાહ પણ વહે ગયો હતો. કાલિન્દિનું વહન પણ ક્યાં એકધારું હતું? કાંઈ કાંઈ સ્થળે મહન ઉંડાણો હતાં અને કાંઈ સ્થળે છીછરાં પાણી હતાં. જીવનમાં પણ ક્યાં કેં એવું જ ન હોતું? ફક્ત ફરક એક જ હતો, કાલિન્દિના હૃદય ઉપર કાલિયામદન કરનારો રસેશ્વર કૃષ્ણ આજે ન હોતો વિરાજતો. એના વિરહદુઃખે કાલિન્દિનાં પાણી કાળાં પડી ગયાં હતાં. જ્યારે મુમતાઝને? તેના હૃદય ઉપર તો એક જ મનમોહન રાજ્ય કરતો હતો તેનાં તે હંમેશાં દ્યન કરતી. તેને જોતાં તેના હૃદયમાં ઉત્સાહ વ્યાપતો. તે ખેલતો હોય ત્યારે મધુરતમ સંગીતને પણ બંધ કરી દેવાનું તેને મન થતું. અત્યારે પણ તેને તે કેટલો પ્રિય લાગતો હતો? તેના જ વિચારોમાં મુમતાઝ કાંઈ અતેરી સૃષ્ટિમાં ચાલી ગઈ. વાતચીતથી પણ તેને થાક લાગ્યો હતો અને આરામની પણ જરૂર હતી. તેના નયન સહેજે મીચાયાં. તે નિદ્રામાં ન હોતાં મીચાયાં પણ ચાકરી ચાકી મએલી આંખો ઉપર પોપચાં દળા પડ્યાં હતાં.

ધીમે પગલે શાહજહાં ઓરડામાં દાખલ થયો. કાળ હજી સુધી તેની વિલાસપ્રિયતા ફરી શક્યો ન હતો. તેના મોં પર તેનો વિલાસ

અનાયાસે દેખાઈ આવતો, પરંતુ આજે વિદ્યાસત્તુ સ્થાન વિપાદે લીધું હતું. જીવનસહચરીથી જૂદા પડવું પડશે એ ખ્યાલે તેને મહાદુઃખ થતું હતું.

તે પલંગ પાસે ગયો. મુમતાઝનાં નયનો બીડાએલાં હતા અને તેના મુખ ઉપર જૂતકાળનાં રમરણો એક મીઠું સ્મિત ફેલાવી રહ્યાં હતાં.

શાહજહાંએ ધીમેથી તેના હોઠ ઉપર પોતાના હોઠ દાખ્યા. મુમતાઝની આંખો ઉઘડી ગઈ. શાહજહાંને જોઈ તેમાં પ્રેમ ઉભરાયો. શાહજહાંએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને તેની આંખમાં ખેંટો, દુઃખી ન દેખાવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે દુઃખી દેખાતો હતો. મુમતાઝ તેના હૃદયના ભાવો સમજી ગઈ. તેણે કહ્યું:

‘હું મરી જાઉં પણ તમે મને જૂઠતા નહિ હો.’

‘એવાં ગાંઠાં ના કાઢાં તું કંઈ મરવાની નથી, અને તું જીવે તો પછી માઈ શું?’ શાહજહાં બોલ્યો. તેની આંખો જરા બીની થઈ.

‘મૃતને ત્હમે યાદ તો જરૂર કરશે ના? કાંઈ કાંઈ વખતે મ્હારે માટે આંસુ નહિ પાડે?’

‘તું જો જીવે તો મ્હારાં આંસુ તો અટકવાનાં જ નથી. હું તો ત્હાઈં નામ અને આપણો પ્રેમ અમર કરી જવાનો છું.’

‘કેવી રીતે? મુમતાઝના અવાજમાં કોણે દેખાયું!’

શાહજહાં પણ બે પણ મુગ્ધ બોલે રહ્યો, પછી તે બોલ્યો. તેના અવાજમાં સ્નેહનો મધુર રણકાર ગાજી રહ્યો :

‘ત્હારે માટે કાવ્ય રચવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી. નથી કાંઈ ચિત્રમાં મ્હારો પ્રેમભાવ વ્યક્ત કરવાની શક્તિ કે નથી મધુરતમ ગાયનોથી ત્હારા નામના ધ્વનિ જગતભરમાં પહોંચાડવાની શક્તિ. હું કવિ નથી કે નથી ચિત્રકાર. સંગીત પણ મને નથી આવડતું.

વર્ષોમાં ફેરવેલે લખતાં વાંચતાં ક્યાં ? જુદા જુદા પ્રાંતોના આંકડાઓની ગડમચલ ન કરતાં મદ્રાસપ્રાંત કે જે અદારતાનમાં આગળ વધેલો પ્રાંત છે તેનીજ થોડીક વિગતો વાંચીશું મદ્રાસ સરકારે આ આ વર્ષે મદ્રાસભાષ્યે પ્રધાનપદ્ય સ્વીકાર્યો તે પહેલાં જે જાહેરનામું જીનની ૨૫ મી એ બહાર પાડ્યું તેમાંના જે ફકરાઓ ના. ૧૨ મી ડીસેંબર ના હરિજન બંધુમાં આપવામાં આવ્યા છે તે જ ઉદ્દત કરવાથી સાચો ખ્યાલ આવશે. આ ઉતારાઓ પ્રાથમિક ફળવણી અંગેના છે. અને આપણે આ નોંધમાં પ્રાથમિક ફળવણીની જ વાતો કરવા ઇચ્છીએ છીએ એટલે તે ઉપયુક્ત લેખાશે.

“આ પ્રાંતમાં (મદ્રાસમાં) મયા ત્રીસ વરસના કાળ તરફ નજર નાંખતાં જણાશે. કે પ્રાથમિક ફળવણીના ક્ષેત્રમાં ઘણાજ વધારો થયેલો છે. કુલ ખરચમાં ઘણો વધારો થયો છે. નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો છે. તેમજ નિશાળોની સંખ્યા પણ ઘણી વધી છે. ૧૯૦૫-૦૬ માં છોકરા છોકરીઓ ખતે માટેની પ્રાથમિક નિશાળોમાં પહેલાં પાંચ ધોરણોમાં કુલ સંખ્યા ૭,૧૧,૬૭૪ હતી. ૧૯૩૪-૩૫ માં કુલ સંખ્યા ૨૭,૧૫,૦૦૬ હતી. ૧૯૦૫-૦૬ માં સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓનું કુલ ખરચ રૂ. ૨૮ લાખ ૫૦ હજાર થયું હતું. ૧૯૩૪-૩૫ માં એ રકમ રૂ. ૨ કરોડ ૩૫ લાખ ૪૧ હજાર હતી. ૧૯૦૫-૦૬માં છોકરા છોકરીઓ માટેની પ્રાથમિક નિશાળોની કુલ સંખ્યા ૨૧,૩૬૯ હતી. સંખ્યાના આ મોટા વધારા ઉપરાંત સરકારે અનેક ક્ષેત્રોમાં ખાસ કરીને મ્યુનિસિપાલિટીવાળાં ક્ષેત્રોમાં ફળવણી ફરજિયાત કરવા માટે કાયદો કરેલો છે.

“આ દષ્ટીએ જોતાં તો જાણે એમ જ દેખાય કે પ્રગતિ સતોરકારક થયેલી છે. પણ અત્યારની સ્થિતિનું કાગજપૂર્વક પૃથક્કરણ કરીને જોઈએ-ખાસ કરીને નિશાળોનાં ધોરણમાં લગ્નનાં બાળકોની સંખ્યા અને પ્રાંતમાં લખીવાંચી રહે એમાં માથુસોની સંખ્યામાં

થયેલો વધારો એ બેની વચ્ચેના સંગ્રહનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો જણાઈ આવે છે કે પ્રાથમિક નિશાળોમાં બહુતાં બાળકોની સંખ્યામાં તો ઘણોજ મોટો વધારો થયો છે, પણ જોટલા પ્રમાણમાં બાળકો વધ્યાં છે તેટલા પ્રમાણમાં તેમનું બહુનર લંબાયું નથી. અને પરિણામે કાલમ લખીવાંચી શકે એવાં માણસોની સંખ્યામાં પણ એ ઉમેરો થાયે નથી. ગયા ત્રણ વસ્તીપત્રકમાં આવેલી લખીવાંચી શકે એવાં માણસોની સંખ્યાઓ પરથી જણાય છે કે પ્રગતિ લખી વાંચી જાણનાર પુરુષોની સંખ્યામાં ૧૯૧૧-૨૧ ના દસકામાં ફક્ત ૧.૪ ટકાનો વધારો થયો, અને ૧૯૨૧-૩૧ના દસકામાં ફક્ત ૦.૯ ટકાનો વધારો થયો, લખી વાંચી જાણનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં ૧૯૧૧-૨૧ ના દસકામાં ફક્ત ૦.૮ ટકાનો વધારો થયો, અને ૧૯૨૧-૩૧ ના દસકામાં ફક્ત ૦.૬ ટકાનો વધારો થયો.

“ આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ૧૯૨૧ અને ૧૯૩૧ની વચ્ચે અક્ષરજ્ઞતાના વધારાના દરનો વેગ ઘટ્યો છે. એ રાત તો દીવા જોઈ દેખાય છે કે પ્રાથમિક કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આટલું બધું કામ થયું છે છતાં, નિશાળોનાં બાળકોની સંખ્યાનો વધારો અને પ્રાથમિક નિશાળોમાંથી તૈયાર થતાં લખી વાંચી શકનાર માણસોની સંખ્યા એ બેની વચ્ચે કશો મેજ નથી..... કેળવણી ખાતાને દમોશાં મુખ્ય મુશીબત એ નડી છે કે બાળકો નિશાળમાં એટલો લાંબો વખત રકતાંજ નથી કે એમને લખવા વાંચવા જોટલું કાલમનું માન આપી શકાય; અને કેળવણીના ખર્ચમાં વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યામાં અને નિશાળોની કુલ સંખ્યામાં ભારે વધારો થયો છે ખરા, પણ તેથી બાળકો નિશાળમાં અધવચ્ચીજ બેસી જતાં અટક્યાં નથી...”

ઉતારાને વધારે લંબાવવાની જરૂર નથી. આ જાહેરનામામાં સરકાર આ બગાડને રોકવા શું કરવું જોઈએ તેની શોધમાં છે.

ન્યારથી મદાસખાએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા ત્યારથી સેા મદા-

સભાવાદીઓ અનેક પ્રશ્નોના ઉદ્દેશમાં ગૂંથાયા છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ અંદર જાળને બહુ સાધી શકાય એમ નથી છતાં ય જે કાંઈ થઈ શકે તે કરવા માટે લોકપ્રધાનો પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ધણી વસ્તુ માંની એક વાત તે પ્રાથમિક કેળવણી છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં અક્ષરજ્ઞાન વધારવું છે, કેળવણી સૌને મળવી જોઈએ એ આપણો ઉદ્દેશ છે પણ તીજેરી તરફ નજર નાંખતાં ઉદ્દગાર નીકળે છે કે આ કેમ સધાશે ? અત્યારની ગતિએ અને રીતે કામ કરવાનું આજુ રાખીએ તો ઓછામાં ઓછો એક સૈકા લાગે. અને એ સૈકા અતે પરિણામ ? આ બધા સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને મહાત્માજીએ કેળવણી વિષેના પોતાના વિચારો પાછા પ્રકટ કરવા માડ્યા. આ વિચારોએ અનેક ચર્ચાઓ જગાડી. વર્ધામાં એક સંમેલન મળ્યું. એ સંમેલનમાં હાજર રહેલ સૌએ શિક્ષણપ્રધામાં પરિવર્તન કરવાની મહાત્માજીની વિચારસરણિ વધારી લીધી. ગાંધીજી વાતો કરીને બેસી રહે એવા નથી એમણે સમિતિ નીમાવી અને આ સમિતિએ સર્વ વિગતો તૈયાર કરી પ્રગ્ત સમક્ષ મૂકી છે. આ સમિતિ સમયના અભાવે ત્રીજીવટભરી વિગતો રજૂ કરી શકી નથી. પણ ગાંધીજીના વિચારોનું વિશાળ દર્શન એણે કરાવ્યું છે. એ પદ્ધતિએ કેમ કામ થઈ શકે તે દર્શાવ્યું છે. આ હેવાલના વાચનથી સૌ કોઈને એમ થશે કે આમાં જીવન ઉપયોગી બધું આવી જાય છે અને આવી રીતે ભણતર મળે તો વિદ્યાર્થી દેશનેવામૃત પહેલેથી પામશે જાય છે.

આપણામાંથી ઘણાને પ્રાથમિક કેળવણીના ખ્યાલ માત્ર ચાર ધોરણ પૂરતા જ છે. અને તેથી પ્રાથમિક શાળાની વાત કરીએ ત્યારે ગુજરાતી બોલતું ધોરણ જ નજર સામે રહે છે. ખરી રીતે પ્રાથમિક કેળવણી અત્યારના કાયદા પ્રમાણે પણ સાત ધોરણ સુધી પથરાયેલી છે. નવી યોજનામાં સાત વર્ષની અભ્યાસક્રમ દોરવામાં આવ્યો છે. અત્યારના મેટ્રિક (વિનીત) ના અભ્યાસક્રમ 'જેટલું જ જાનવું' ધોરણ રાખીને પ્રાથમિક કેળવણીની આ બેણીઓ ઘડાઈ છે. આ અભ્યાસ-

ક્રમમાં અંગ્રેજીને મુદ્દલ સ્થાન નથી. હિંદુસ્તાની ભાષામાં શિક્ષણને આવશ્યક ગણ્યું છે. અંગ્રેજી ભાષાને સ્થાન મળતું ન જોઈને કેટલાક લડકી જશે પણ આનો ઉદ્દેશ કેળવણીનો છે માત્ર ભાષાઓ ભણાવવાનો નથી એ માટે ફરજિયાત કેળવણીનાં સાત વર્ષ પૂરાં કરીને જોને પછીનો અભ્યાસ કરવો હોય તે કરી શકે છે. અને અભ્યાસક્રમની સંગતતા જાળવવા માટે યોજનાઓ ઘડવી પડશે એની વિશ્વસ્તકાઈ નથી. પરંતુ એ ઉચ્ચ શિક્ષણનો ભાર સરકાર ઉપર નહિ હોય; જો કે શોધખોળ ખાતાંઓ સરકારે જ ચલાવવાં પડશે.

ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનો આરંભ ૭ વર્ષની ઉંમરથી થવો જોઈએ એ પાયા ઉપર યોજના ઘડાઈ છે. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે સાત વર્ષ પહેલાંના વર્ષો બાળકે ક્યાં ગાળવાં? ઘર એ સંસ્કારદાતા મરી ગયું છે એટલે આ વિચાર ઉદ્ભવે છે. આ યોજનામાં ૭ વર્ષ પહેલાંનાં બાળકની કેળવણી વિશે કશોય ઉદ્દેશ નથી એનો અર્થ એ નથી લેવાનો કે બાલમંદિરો બંધ કરી દેવાં. જેમ ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશે તેમજ બાલશિક્ષણ વિશે સરકાર એની જવાબદારી નહિ લઈ શકે.

આટલા રૂપણીકરણ પછી હવે આપણે આ યોજનાનાં મૂળ અંગો વિચારીએ. આ યોજના આપણા સાત લાખ ગામડાંઓ માટે છે. શહેરોમાં પણ ગ્રેજસાજ ફેરફાર સાથે આ માન્ય કરવી પડશે. આજના શિક્ષણનો એક માત્ર લક્ષ્ય ઉપર છે અને એથી કેવાં અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં એ કહેવાની જરૂર નથી. ગામડી ભાષામાં કહીએ તો 'ગંગો બપોયે પણ ગળ્યો નહિ, જનતાથી આવ લુહો હું છું' એવું માનનાર વિદ્યાર્થી શા કામનો? આ દોષ દાખવા માટે ઉદ્યોગ દાખલ કરવો જોઈએ. આ ઉદ્યોગ તે થોડોક શરીરશ્રમ એમ નથી પણ જે ઉદ્યોગ કરીએ તે ઉત્પાદક હોવો જોઈએ; તેથી જે સમાજમાં નિશાળો દાદીએ તે સમાજના ઉદ્યોગોમાંનો મુખ્ય ઉદ્યોગ બાળકના દાયમાં મૂકવો જોઈએ. આજે હિંદુસ્તાન માટે મોટામાં

વળે'માં કેટલાં લખતાં વાંચતાં કર્યાં? જુદા જુદા પ્રાંતોના આંકડાઓની ગડમથત ન કરતાં મદ્રાસપ્રાંત કે જે અક્ષરસાનમાં આગળ વધેલો પ્રાંત છે તેનીજ થોડીક વિગતો વાંચીશું મદ્રાસ સરકારે આ આ વળે' મહાસભાએ પ્રધાનપદમાં સ્વીકાર્યા તે પહેલાં જે જાહેરનામું જુનની ૨૫ મી એ બહાર પાડ્યું તેમાંના જે ફકરાઓ તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર ના હરિજન બંધુમાં આપવામાં આવ્યા છે તે જ ઉદ્ધત કરવાથી સાચો ખ્યાલ આવશે.-આ હિતારાઓ પ્રાથમિક કેળવણી અંગેના છે. અને આપણે આ નોંધમાં પ્રાથમિક કેળવણીની જ વાતો કરવા ઇચ્છીએ છીએ એટલે તે ઉપયુક્ત લેખાશે.

"આ પ્રાંતમાં (મદ્રાસમાં) ગયા ત્રીસ વરસના કાળ તરફ નજર નાંખતાં જણાશે. કે પ્રાથમિક કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ધણોજ વધારો થયેલો છે. કુલ ખર્ચમાં ધણો વધારો થયો છે. નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ધણો વધારો થયો છે. તેમજ નિશાળોની સંખ્યા, પણ ધણી વધી છે. ૧૯૦૫-૦૬ માં છોકરા છોકરીઓ બંને માટેની પ્રાથમિક નિશાળોમાં પહેલાં પાંચ ધોરણોમાં કુલ સંખ્યા ૭,૧૧,૬૭૪ હતી. ૧૯૩૪-૩૫ માં કુલ સંખ્યા ૨૭,૧૫,૦૦૬ હતી. ૧૯૦૫-૦૬ માં સરકારી અને જિનસરકારી સંસ્થાઓનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૨૮ લાખ ૫૦ હજાર થયું હતું. ૧૯૩૪-૩૫ માં એ રકમ રૂ. ૨ કરોડ ૩૫ લાખ ૪૧ હજાર હતી. ૧૯૦૫-૦૬માં છોકરા છોકરીઓ માટેની પ્રાથમિક નિશાળોની કુલ સંખ્યા ૨૧,૩૯૯ હતી. સંખ્યાના આ મોટા વધારા ઉપરાંત સરકારે અનેક ક્ષેત્રોમાં ખાસ કરીને મ્યુનિસીપાલિટીવાળાં ક્ષેત્રોમાં કેળવણી દરમ્યાન કરવા માટે કાબદો કરેલો છે.

"આ દૃષ્ટીએ જોતાં તો જાણે એમ જ દેખાય કે પ્રગતિ સતોપકારક થયેલી છે. પણ અત્યારની સ્થિતિનું કાળજીપૂર્વક પૃથક્કરણ કરીને જોઈએ-ખાસ કરીને નિશાળોનાં ધોરણમાં લખતાં બાળકોની સંખ્યા અને પ્રગતિમાં લખીવાંચી શકે એમાં માણસોની સંખ્યામાં

ચમેક્કો વધારો એ બેની વચ્ચેના સમંધનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો જાણી આવે છે કે પ્રાથમિક નિશાળોમાં લણુતાં બાળકોની સંખ્યામાં તો ઘણોજ મોટો વધારો થયો છે, પણ જેટલા પ્રમાણમાં બાળકો વધ્યાં છે તેટલા પ્રમાણમાં તેમનું લણુતર લંબાયું નથી. અને પરિણામે કાયમ લખીવાંચી શકે એવાં માણુસોની સંખ્યામાં પણ એ ઉમેરો થાયે નથી. ગયા ત્રણ વસ્તીપત્રકમાં આવેલી લખીવાંચી શકે એવાં માણુસોની સંખ્યાઓ પરથી જાણાય છે કે પ્રગતના લખી વાંચી જાણુનાર પુરોનો સંખ્યામાં ૧૯૧૧-૨૧ ના દસકામાં ફક્ત ૧.૪ ટકાનો વધારો થયો, અને ૧૯૨૧-૩૧ના દસકામાં ફક્ત ૦.૯ ટકાનો વધારો થયો, લખી વાંચી જાણુનાર જોઓની સંખ્યામાં ૧૯૧૧-૨૧ ના દસકામાં ફક્ત ૦.૮ ટકાનો વધારો થયો, અને ૧૯૨૧-૩૧ ના દસકામાં ફક્ત ૦.૬ ટકાનો વધારો થયો.

“આ ઉપરથી જોઈ શકારો કે ૧૯૨૧ અને ૧૯૩૧ની વચ્ચે અક્ષરજાનના વધારાના દરનો વેગ ઘટયો છે. એ રાત તો દીવા જેવી દેખાય છે કે પ્રાથમિક કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આટલું બધું કામ થયું છે છતાં, નિશાળોનાં બાળકોની સંખ્યાનો વધારો અને પ્રાથમિક નિશાળોમાંથી તૈયાર થતાં લખી વાંચી શકનાર માણુસોની સંખ્યા એ બેની વચ્ચે કશો મેજ નથી..... કેળવણી ખાતાને હમેશાં મુખ્ય મુશીબત એ નડી છે કે બાળકો નિશાળમાં એટલો લાંબો વખત રહતાંજ નથી કે એમને લખવા વાંચવા જેટલું કાયમનું જ્ઞાન આપી શકાય; અને કેળવણીના ખર્ચમાં વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યામાં અને નિશાળોની કુલ સંખ્યામાં ભારે વધારો થયા છે ખરા, પણ તેથી બાળકો નિશાળમાં અધવચથીજ બિટી જતાં અટક્યાં નથી...”

ઉતારાને વધારે લંબાવવાની જરૂર નથી. આ જાહેરનામામાં સરકાર આ બગાડને રોકવા શું કરવું જોઈએ તેની શોધમાં છે.

જ્યારથી મહાસલાએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા ત્યારથી સ્ત્રી મંદા-

સભાવાદીઓ અનેક પ્રયત્નોના ઉકલમાં ગૂંથાયા છે. કાયદાની દૃષ્ટિએ અંદર જઈને બહુ સાધી શકાય એમ નથી છતાં ય ને કંઈ થઈ શકે તે કરવા માટે 'લોકપ્રધાનો' પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ઘણી વસ્તુ-માંની એક વાત તે પ્રાથમિક કેળવણી છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં અક્ષરજ્ઞાન વધારવું છે, કેળવણી સૌને મળવી જોઈએ એ આપણે ઉદ્દેશ છે પણ તીજેરી તરફ નજર નાંખતાં ઉદ્દગાર નીકળે છે કે આ કેમ સંધારો ? અત્યારની ગતિએ અને રીતે કામ કરવાનું ચાલુ રાખીએ તો ઓછામાં ઓછો એક સૈકા લાગે. અને એ સૈકા અને પરિણામ ?! આ બધા સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને મહાત્માજીએ કેળવણી વિષેના પોતાના વિચારો પાછા પ્રકટ કરવા માંડ્યા. આ વિચારોએ અનેક ચર્ચાઓ જગાડી. વર્ધામાં એક સંમેલન મળ્યું. એ સંમેલનમાં હાજર રહેલ સૌએ શિક્ષણપ્રથામાં પરિવર્તન કરવાની મહાત્માજીની વિચારસરણિ વધારી લીધી. ગાંધીજી વાતો કરીને ખેસી રહે એવા નથી એમણે સમિતિ નીમાવી અને આ સમિતિએ સર્વ વિગતો તૈયાર કરી પ્રજા સમક્ષ મૂકી છે. આ સમિતિ સમયના અભાવે ત્રીણવટભરી વિગતો રચૂ કરી ચક્રી નથી. પણ ગાંધીજીના વિચારોનું વિશાળ દર્શન એણે દર્શાવ્યું છે. એ પદ્ધતિએ કેમ કામ થઈ શકે તે દર્શાવ્યું છે. આ હેવાલના વાચનથી સૌ કાઈને એમ થશે કે આમાં જીવન ઉપયોગી બધું આવી જાય છે અને આવી રીતે ભણતર મળે તો વિદ્યાર્થી દેશનેવામૃત પહેલેથી પામીને જાય છે.

આપણામાંથી ઘણાને પ્રાથમિક કેળવણીના ખ્યાલ માત્ર ચાર ધોરણ પૂરતા જ છે. અને તેથી પ્રાથમિક શાળાની વાત કરીએ ત્યારે રુજરાતી એથું ધોરણ જ નજર સામે રહે છે. ખરી રીતે પ્રાથમિક કેળવણી અત્યારના કાયદા પ્રમાણે પણ સાત ધોરણ મુધી પથરાયેલી છે. નવી યોજનામાં સાત વર્ષનો અભ્યાસક્રમ દોરવામાં આવ્યો છે. અત્યારના મેટ્રિક (ગિનીન) ના અભ્યાસક્રમ જોઈતું જ જ્ઞાનનું ધોરણ રાખીને પ્રાથમિક કેળવણીની આ શ્રેણીઓ ઘણી છે. આ અભ્યાસ

ક્રમમાં અંગ્રજીને મુદ્દલ સ્થાન નથી. હિંદુસ્તાની ભાષામાં શિક્ષણને આવશ્યક ગણ્યું છે. અંગ્રેજી ભાષાને સ્થાન મળતું ન જોઈને કેટલાક ભણકી જશે પણ આનો ઉદ્દેશ કેળવણીનો છે માત્ર ભાષાઓ ભણાવવાનો નથી એ માર્ગે ફરજિયાત કેળવણીનાં સાત વર્ષ પૂરાં કરીને જોને પછીનો અભ્યાસ કરવો હોય તે કરી શકે છે. અને અભ્યાસક્રમની સળંગતા જાળવવા માટે યોજનાઓ ઘડવી પડશે એની વિશ્વ કાંઈ નથી. પરંતુ એ ઉચ્ચ શિક્ષણનો ભાર સરકાર ઉપર નહિ હોય; જો કે શોધખોળ ખાતાંઓ સરકારે જ ચલાવવાં પડશે.

ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનો આરંભ ૭ વર્ષની ઉંમરથી થવો જોઈએ એ પાયા ઉપર યોજના ઘડાઈ છે. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે સાત વર્ષ પહેલાંના વર્ષો બાળકે ક્યાં ગાળવાં? ઘર એ સંસ્કારદાતા મરી ગયું છે એટલે આ વિચાર ઉદ્ભવે છે. આ યોજનામાં ૭ વર્ષ પહેલાંનાં બાળકોની કેળવણી વિશે કશોય ઉદ્દેશ નથી એનો અર્થ એ નથી લેવાનો કે બાલમંદિરો બંધ કરી દેવાં. જેમ ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશે તેમજ બાલશિક્ષણ વિશે સરકાર એની જવાબદારી નહિ લઈ શકે.

આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી હવે આપણે આ યોજનાનાં મૂળ અંગો વિચારીએ. આ યોજના આપણા સાત લાખ ગામડાંઓ માટે છે. શહેરોમાં પણ સ્ટેજસાજ ફેરફાર સાથે આ માન્ય કરવી પડશે. આજના શિક્ષણનો એક માત્ર ભણતર ઉપર છે અને એથી કેવાં અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં એ કહેવાની જરૂર નથી. ગામડી ભાષામાં કહીએ તો ‘ગંગો ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ જનતાથી સાવ જુદો’ હું છું એવું માનનાર વિદ્યાર્થી શા કામનો? આ હોય ટાળવા માટે ઉદ્યોગ દાખલ કરવો જોઈએ. આ ઉદ્યોગ તે થોડોક શરીરશ્રમ એમ નથી પણ જે ઉદ્યોગ કરીએ તે ઉત્પાદક હોવો જોઈએ; તેથી જે સમાજમાં નિશાળો દાદીએ તે સમાજના ઉદ્યોગોમાંનો મુખ્ય ઉદ્યોગ બાળકોના હાથમાં મૂકવો જોઈએ. આજે હિંદુસ્તાન માટે મોટામાં

મોટા ઉદ્યોગ કાપડનો છે અને તેથી યોજનામાં ખાદી ઉત્પત્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે પણ આનો અર્થ એમ નથી કે સુતારી, ખેતી, ખાગાયત, ચામડાનું કામ, લેખનનું કામ રમકડાં બનાવવાનું કામના ઉદ્યોગો દાખલ નહિ કરાવી શકાય. ઉદ્યોગો દાખલ કરવાની તરફેણમાં સૌ છે પણ મહાત્માજીની માન્યતા એવી છે કે જે ઉદ્યોગ વિદ્યાર્થીની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હોય તેમાંથી બહુનરની કિરણાવલિ પુટવી જોઈએ. ઉદ્યોગન. સૂચની આસપાસ ધતર વિષયો-મહો-કરશે આ વાત જ્યાં સુધી અમલમાં આવી નથી ત્યાંસુધી બહુ અધરી લાગે છે પણ શિક્ષક નિશ્ચય કરીને બેઠો એટલે તથ્યખલામાંથી અગમનિગમની વાતો કાઢશે, બ્યવહારની આંટીધુટીએ સમજાવશે. આપણાં પાઠ્ય પુસ્તકો એ રીતે રચાશે. યોજનાની પ્રસ્તાવનામાં આકીરકુસેન સમિતિએ ઉત્પાદક ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ સમજાવતાં લખ્યું છે.

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ઇષ્ટ છે, કેમકે કેવળ અક્ષરજ્ઞાનની અને તાત્ત્વિક કેળવણીના જીવનમમાંથી તે બાળકને રાહત આપે છે એવી કેળવણીની સામે બાળકનો પ્રતિતીશીલ સ્વભાવ હંમેશા વિરોધ ઉઠાવે જ છે, અને એ સુચિન્હ છે. ઉદ્યોગ અનુભવનાં બૌદ્ધિક અને વ્યાવહારિક તરવેલી વચ્ચે સમતોલપણ આવે છે; અને એને શરીર તથા મનની કેળવણીનો મેળ સાધવાનું એક સાધન બનાવી શકાય. એથી બાળકને ઉપરછલું અક્ષરજ્ઞાન (જેનો અર્થ ધણીવાર અનાવશ્યકપણે ડાપેલું લખાણ વાંચવાની શક્તિ એવો થાય છે) નથી મળતું, પણ હાથ અને પગના કંઈ રચનાત્મક કામ માટે વાપરવાની અક્ષરીજ્ઞાનના કરતાં ધણી વધારે અગત્યની શક્તિ મળે છે. આને સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું અક્ષરજ્ઞાન (જે એવો શબ્દમયોગ થઈ શકે તો) કહી શકાય.

“ હવે આજે સમાજની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. કેળવણીમાં આવું વહેવાર ઉત્પાદક કામ દાખલ થાય, અને રાષ્ટ્રનાં બધાં બાળકો એમાં ભાગ લે, તો આજે હાથપગનો શ્રમ અને બુદ્ધિનો શ્રમ

કરનારાઓની વચ્ચે બનેને હાનિકારક એવી, જે સૂગની દીવાલ છે તે તૂટી પડવામાં મદદ મળે. એથી બાળકમાં એકજ શક્ય રીતે શરીરશ્રમના ગૌરવની અને મનુષ્ય સમાજની એકતાની સાચી ભાવના ફેળવાય. એ એક અમુલ્ય નતિક લાભ છે.

“ હવે આર્થિક દૃષ્ટીએ વિચાર કરીએ. આ યોજનાનો જે બુધ્ધિપુરઃસર અને કુશળતાપૂર્વક અમલ થાય તો તે આપણા કારીગરોની ઉત્પાદનશક્તિ વધારશે, અને તેમને તેમના પુરસદના વખતનો સદુપયોગ કરવાની શક્તિ આપશે. ”

“ ફળ ફળવણીની દૃષ્ટીએ વિચાર કરીએ તો કંઈક ઉપયોગી હાથઉઘોગને ફળવણીનો પાયો બનાવવાથી બાળકે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનમાં કંઈક વહેવારપણું અને વચાચંતા આણી શકાય. આ રીતે જ્ઞાનનું જીવનની સાથે અનુસંધાન સધાશે, અને જ્ઞાનનાં અનેક અંગોનો એક બીજની સાથે મેળ જામશે ” (હરિજનબધુ)

ઉદ્યોગ મારફતે ફળવણી આપવાની આ યોજના સાવ સીધો ભાગ છે એમ ન સમજવું. એમાં મુશ્કેલીઓ અનેક :આવશે જેટલાક શિક્ષક ઉત્પાદનને પોતાની કસોટીનું ધોરણ બનાવશે. જેટલાક ત્રિશંકુની દશા ભોગવશે. આ બધું ટાળવા માટે પ્રથમ શિક્ષકોને ફળવવાની જરૂર છે. અને સમિતિએ એમને માટે પણ અભ્યાસક્રમ રચ્યો છે.

“આ યોજનાની તાત્વિક ચર્ચા કરવાથી બધું નહિ સમજાય દરેક પ્રાંત જે જે નવી નિશાળો આરંભે તે તે નિશાળો આ નવી પ્રાણુવાન યોજના પ્રમાણે ચલાવવી જોઈએ. આવી શાળાઓના ૭ માસના કે વધુમાં વધુ બાર માસના પરિણામથી આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે; અને પછી શિક્ષકોમાં આત્મવિશ્વાસ જાગશે. એક વાર શિક્ષકો ચીંતે પડ્યા કે યોજના સરળ ચલાવવામાં વાર નહિ લાગે. આ

યોજનાની પાછળ જે મુખ્ય વિચારસરણિ છે તેનો ઉદ્દેશ્ય વિના નહિ ચાલે.

આ અથવા આવી બીજી જે નવી યોજના જગપ તેના મૂળમાં સ્વાવલંબન સમલાવ અને મનુષ્યતત્ત્વ હોવાં જોઈએ. એક બીજા પ્રત્યે દ્વંધ ઉત્પન્ન કરાવનાર શિક્ષણપ્રથા માનવ જાતનો દ્રોહ કરનાર અને આજની પદ્ધતિ શોષણનીતિથી ભરેલી છે એટલા માટે આપણે તો નવી-નવા ખ્યાતર નવી નહિ-જગત કલ્યાણક યોજના વાંચ્છીએ છીએ.

“ આજે જગતમાં પારકાના શોષણ પર અને હિંસક બળ પર રચાયેલા જે સ્પર્ધામુલક અને અમાનુષી અમલ ચાલે છે તેને ફેરવે નવી સહકારમુલક સમાજ-વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં મદદ કરવાનું કામ કેળવણીએ કરવું જોઈએ. પણ ચાલુ શિક્ષણ પદ્ધતિને એ નવી સમાજવ્યવસ્થાની કશી કલ્પના સરખી નથી એટલે ચોમેરથી એવી

એક અને અજોડ—

કો ઈ બી જ ત ના

ફાટોગ્રાફી

એન્સાઈમેન્ટ

પેઈન્ટીંગ વિગેરે માટે ‘વેન્ગાર્ડ’ એક અને અજોડ છે.

ગમે તેવા આંખા, પીળા અને રદખાતલ ફોટા પરથી પણ આજેહૂંજ કામ કરવામાં આવશે.

સુપમાંથી પણ કોઈ એક ફોટો છુટો પાડી એન્સાઈમેન્ટ કરી આપીશું.

વેન્ગાર્ડ સ્ટુડીઓઝ

ટે. નં. ૨૫૭૮૨

૩૬૫ ડાકોરદાર - મુંબઈ

માંગણી થઈ રહી છે કે આજની શિક્ષણ પદ્ધતિને ઠેકાણે કોઈક વધારે રચનાત્મક અને મનુષ્યસ્વને પોષક એવી શિક્ષણ પદ્ધતિ ચાલુ કરવી જોઈએ—જે રાષ્ટ્રીય જીવનનાં જરૂરિયાતો ને આદર્શો સાથે વધારે સારી રીતે સંકલિત હોય, અને એ જીવનની તાત્કાલિક માંગણીઓને સંતોષવાનું વધારે સામર્થ્ય ધરાવતી હોય.

“ હિંદી બાળકો માટે ઘંડલી કેળવણીની કોઈ પણ યોજના પશ્ચિમમાં સ્વીકારાયેલી યોજના કરતાં કેટલીક બાબતોમાં છેક જ લિન્ન હશે. કેમકે પશ્ચિમમાં નથી એવું આપણે ત્યાં એ છે કે હિંદુસ્તાને રાષ્ટ્ર તરીકે સર્વાંગી સ્વાતંત્ર્યની સિદ્ધિને સારૂ શાંતિ સ્થાપનાના સાધનરૂપ અહિંસાનો સ્વીકાર કરેલો છે. એટલે આપણાં બાળકોને હિંસા કરતાં અહિંસા શ્રેષ્ઠ છે એ શીખવવાની ખાસ જરૂર રહે છે.”
(હરિજન બંધુ)

કેળવણીમાં રસ લેનાર સૌ આ યોજનાનો વિચાર કરવા લાગ્યા છે. કેટલાકને એમાં અન્ય પરીવર્તન લાગે છે. પરીવર્તન તો છે પણ તે આપણા સમાજની પુનઃરચનામાં મદદ કરવા માટે છે: આપણા સમાજની નવી વ્યવસ્થાનું અનુકરણ કરવા ધણા ઈતેજાર છે. ભારતવર્ષ પોતાની અંખીદષ્ટિનો—આપદષ્ટિનો—અનુભવ અન્યને દર્શાવી શકે એવી આશા સહિત આ નોંધ—અપૂર્ણ છતાં યે— ‘ માધુરી ’ ના ખંતીલા સંપાદકના આમહુને વરા થઈ પ્રકટ થવા દઉં છું.

† આ નોંધનું શીર્ષક ‘ શોગાંવ પદ્ધતિ ’ રાખવાનું કારણ એ છે કે મહાત્માજીએ શોગાંવમાં બેસીને જે પ્રયોગો સમગ્ર સમાજના ઉત્કર્ષ માટે આરંભ્યા છે તેમાં કેળવણીનો પ્રયોગ પણ આવી જાય છે. ‘ શોગાંવ ’ એ ગામનું નામ આ પદ્ધતિ સાથે જોડવાથી પદ્ધતિનો આછો ખ્યાલ તત્કાલ આવી જાય છે. શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાલાએ આજ નામ આપ્યું છે અને તે નામ ચાલુ રાખવું ઇચ્છિત છે તેથી મેં તે જ મથાળું રાખ્યું છે.

ગો.

ઓ

પરેશનથી અશક્ત થએલો હું એક હોસ્પીટલના બિઝનામાં સુતો હતો. હજુ ગઈ કાલે જ મને પથારીમાંથી ઉઠી મ્હારા ઓરડામાં ફરવા હરવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી; અને 'ચારેક દિવસમાં હું ઘેર જઈ શકીશ' એવી આશા પણ આજે સહવારે જ ડૉક્ટરે આપી હતી.

હોસ્પીટલની હેઠ મેટ્રન સિસ્ટર મેરી એના દરરોજના નિયમ મુજબ રાત્રે દશેક વાગે મ્હારા ઓરડામાં આવી. તે વખતે હું એક માસિકનો અંક વાંચી રહ્યો હતો. તહેલે મ્હારા હાથમાંથી માસિક ખેંચી લીધું અને અત્યાર સુધી ન ઉધવા માટે મ્હને બ્લાલભર્યો ઠપકો આપ્યો. છેલ્લાં ત્રણ અઠવાડિયામાં હું મ્હારા હસમુખા સ્વભાવ અને સહિષ્ણુતાથી એનું મન જીતી શક્યો હતો. દુઃખમાં પણ હું મ્હારા મોઢા ઉપર આનંદનો ભાવ રાખી શકતો તે જોઈ એ અનુભવી મેટ્રન પણ વિસ્મિત રહી. મ્હારા ઓરડામાં તે દિવસમાં પાંચેક વખત આવતી અને કંઈ કામ ન હોય તો ઘણીવાર કલાક દોટ કલાક સુધી ગપ્પાં મારવા પણ બેસતી. એટલે આટલા દુઃક સમયમાં પણ કંઈક આંશે હવે સહાયતા કેળવી શક્યાં હતાં.

એનું શરીર સર્વપક્ષે ગેળી હતું. એનું વય વગભગ પીસ્તાલીસની આસપાસ હતું; અને વગભગ ત્રીસેક વર્ષથી એ આજ હોસ્પીટલમાં કામ કરતી હતી. એના માયાજી સ્વભાવને લીધે

અને એની માના સમી કાળજી અને મીઠાસને લીધે દરદીઓમાં તે ખૂબ પ્રિય ચર્મ પડી હતી. જ્યારે કોઈ દરદીને ખૂબ વેદના થતી હોય ત્યારે તે તહેના મિજાના પાસે જઈ બેસતી અને એની હાજરી માત્રથી દરદીની અર્ધો વેદના ઓછી થઈ જતી. પ્રસંગોપાત થએલી વાતચીત ઉપરથી હું એટલું જાણી શક્યો હતો કે એનો પતિ પણ એકવાર ડૉક્ટર હતો અને એના ગુજરી ગયા પછી પોતાના એકને એક પુત્રના છવન અને શિક્ષણઅર્થે તહેણે આ સેવાલાવી ધધેા સ્વીકાર્યો હતો. હાલ એનો એ દીકરો વિલાપતમાં એફ. આર. સી. એસ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. એનું નામ ડેવિડ હતું. ત્રણેક માસ પછી તે વિલાપતથી પાછો ફરનાર હતો.

“કેમ હોસ્પીટલમાંથી જવાનો વિચાર નથી કે શું?” સિસ્ટર મેરીએ ગુસ્સે થવાનો દેખાવ કરીને પૂછ્યું.

“રજા મળતી હોય તો કાલે જઈ; પણ ત્હમે લોકો જવા ક્યાં દો છો!” મ્હેં કહ્યું.

“તો પછી ત્હારાં ઘેર જવાનાં લક્ષણ દેખાતાં નથી. વાંચવાથી પણ મનને શ્રમ ચડે છે ને તેની અસર નમળા શરીર ઉપર થતાં વાર નથી લાગતી.” સિસ્ટરે પોતાના ધધાની લાક્ષણિક રીતે કહ્યું.

“પણ મ્હને ઉંઘ ન આવે ત્યારે વાંચું નહિ તો શું કરું? ઘોડીવાર વાંચીશ તો મ્હને સરસ ઉંઘ આવશે.” મ્હેં મ્હારે દૃષ્ટિમિત્તુ રજુ કરતાં કહ્યું.

“ઉંઘ ન આવતી હોય તો ઉંઘની દવા આપું.” દવા પ્રત્યેનો મ્હારો અણુગમેા જાણનાર સિસ્ટરે મ્હારે ઉંઘનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

“નારે, હમણાં ઉંઘ આવી જશે. દવાની કંઈ જરૂર નથી. હોસ્પીટલના સારાણે વાતાવરણમાં દવા જ ભરેલી છે ને!”

“કેમ એમ?” મ્હારું અસ્પષ્ટ વક્તાવ્ય ન સ્વભાવનાં મેરીએ પૂછ્યું.

“એક તો કાપ ઉપર દવા લગાડવાની, તે ઉપરાંત દવા પીવાની, વળી આખાએ વાતાવરણમાં દવા જ હોય એટલે ચોવીસે કલાક દવાની જ વાસ આવ્યા કરે અને એ બધું જોણું હોય તેમ ત્હમારા બધાના દવાથી ચે કડવા કપકાના રાખેલા સાંભળવાના એટલે હવે તો પચેન્દ્રિય દવાથી કંટાળી ગઈ છે. આમાંથી જલ્દી છૂટકારો થાય તો હવે તો સારું.”

“ત્હમે આર ઇન્દ્રિય તો ગણાવી પણ આપની દવા એમાં ન આવી.” મેરીએ મ્હારી ભૂલ પકડી.

“અરે એટલું બાકી હતું તે આજે આ નવી નર્સ આવી છે તે પૂરું કરે છે.”

“કેમ ત્હને ન ગમી, આવી મજાની મુંદર દોંગલી જેવી છે ને?”

“હા, એ દોંગલી યવા જ સર્જાઈ છે. એ નર્સ ક્યાંથી થઈ? આખો દિવસ એનાં કપડાં ને મ્હેરાની માવજત જ ગિચારી કરતી લાગે છે ને દરદીઓની સ્થાને ડોળા ધુરકાવ્યા કરે છે. સિસ્ટર એને તે શું જોઈને અહીં રાખી દશે?”

“તમારા ડૉક્ટર સાહેબ શોધીને લઈ આવ્યા છે.” મેરીએ કંટાક્ષમાં હસતાં કહ્યું.

“એમ? તમારા ડૉક્ટર સાહેબને જીવાન ને સુંદર નર્સો વધારે ગમતી લાગે છે?”

“હા, એવું કંઈક ખરૂં. જોઈને ગિચારા દરદીઓની આંખો પણ ખરે ને! એટલા માટે ડૉક્ટર સાહેબ નર્સની પસંદગીમાં પૂરતી કાળજી રાખે છે.”

“સરકર બિચારા બહુ પરાપકારી લાગે છે. પણ એમાં કંઈ સ્વાર્થ તો હશે ને?”

“એ તો જીવનમાં સ્વાર્થ સાથે જ પરાર્થ સંધાય.”

“ત્યારે એમ સ્પષ્ટ જ કહેવો. એક અંગત સલાહ પૂ તો માફ કરજો. પણ આ બધી જીવાન અને ખૂનસુરત નસો લઈને કેમ દુખી થાય છે?”

“એ ખીના બહુ જુદી છે.”

સિસ્ટરના મુખ ઉપરનું હાસ્ય હીરી ગયું. એની વાત્યા બ થઈને ટેન્શન લેખનના પ્રકારમાં મૂકે. એની જે વિશાળ આંખો પાણીનો અગાધ નેચો. એણે વાત ઉઠાવવા યત્ન કર્યો.

“કેમ હવે ઉંઘવું છે કે નહિ? લગભગ સાડા દસ આઠ્યા હશે.”

દરદીને જાગે એવી મૂં જી લીધી. પણ સિસ્ટર મોઢામાંથી એક અક્ષર પણ ન નીકળ્યો. એણે મૂંને જતાં જ એટલું કહ્યું: “કેમકે વાર એ કંઈની દલીલ, આજે નહિ.”

વાતી હતી. એક એટલાવું હતું તે તો એટલું હતું છતાં આજે
 ટાલ કેમ વાતી હતી? મહેં આગળ પાછળ નજર કરી. રસ્તા
 પરની એક બારી તદ્દન ખૂલ્લી હતી. તેમાંથી કંડો પવન આવતો
 હતો. ટેમલ ઉપર પડેલી ઘડીયાળમાં મહેં નજર કરી તો અચાનક
 બે વાગ્યા હતા. હું ધીમેથી ઉભો અને બારી બંધ કરવા મહેં
 પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમાસાના પાણીને લીધે બારી જરા સખ્ત
 થઈ ગઈ હોય એમ લાગ્યું. કારણ હું બારી બંધ ન કરી શક્યો.
 તે જ સમયે પાછળ નજર કરી તો એક સિસ્ટર મ્હારાથી ત્રણેક
 ફૂટના અંતરે સ્તબ્ધ થઈ ઉભેલી હતી. એ તાકીને મ્હારા તરફ
 જોઈ રહી હતી. મહેં તોને બારી બંધ કરવામાં મદદ કરવા કહ્યું;
 છતાં તે અવાક ને રિયર ઉભી રહી. તોને મ્હોરે ખૂબસુરત
 હતો. તોના છંદા સોનેરી વાળ પવનને લીધે જરા જરા ઉડતા
 હતા. તોની આંખો નિસ્તેજ અને અનિમિષ હતી. તોણે ઘડી બે
 ઘડી મ્હારા સ્થાને તાકીને જોયું ને જાણે મ્હારું કંઈ સાંભળ્યું
 પણ ન હોય તેમ પીક ફેરવી નિઃશબ્દ પગલે તે ચાલી ગઈ.

એના ગયા પછી મહા મહેનતે મહેં બારી બંધ કરી, ને
 હું પયારીમાં પડ્યો. અસક્ત શરીર બારી બંધ કરવાના શ્રમને
 લીધે થાકી ગયું. એ નર્સની આ વિચિત્ર વર્તણૂકથી વિસ્મિત
 થઈ એ બનાવ ઉપર વિચાર કરતો હું ઉઘી ગયો.

પરંતુ એના મોઢા પરના લાવ જોઈ મ્હને લાગ્યું કે એનું પોતાનું અંતર પણ એના રાબ્દો પર વિશ્વાસ મૂકતું ન્હોતું.

“ના હોસ્પીટલની રાતની નર્સ હોય તો હું ન આજખું? એ તો ઘણી ઉંચી ને પાતળી છે. આ તો મધ્યમ કદની ને મુંદર હતી. એના જેવી નર્સ આખણી હોસ્પીટલમાં તો નથી જ. હા, આ નવી નર્સ આવી છે તે એના જેવી કંઈક અંશે છે, પણ આના વાળ તો લાંબા અને સોનેરી હતા જ્યારે આ નવી નર્સના તો કાળા અને કપેલા છે.”

મેરી એટલું તો સ્વમગ્ન રાકી કે હું એમ જલ્દી માની જાઉં તેવો નથી. તેમ જ હું પણ એટલું કહી શક્યો કે મેરી મ્હને ઉડાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તે કંઈ પણ બોલ્યા વગર ઉઠી અને એક મુંદર ફેમમાં મડેલી છત્રી લઈ પાછી આવી.

“તહે રાત્રે જોઈ તે નર્સ આવી હતી?”

“આવી તો શું પણ આ જ હતી. એ કાણ છે?”

“બેટા એ વાત લાંબી છે, પણ હું ત્હને ફરીયા નહિ ત્યાં સુધી તું મ્હારો કેડો છોડવાનો નથી. તું બરાબર મ્હારા ‘ડેવીડ’ જેવો છે. પણ જો હમણાં ડોક્ટરને આવવાનો વખત થયો છે, ને આજે એક મ્હોટું આપરેશન છે એટલે હમણાં હું જાઉં છું. રાત્રે નિરાંતે આવીશ ત્યારે ત્હને એ બધું સ્વમગ્નવીશ.

એટલું બોલી તેનું ભારે શરીર લઈ જઈ શકે તેટલી ગતિથી તે છત્રી લઈ આવી ગઈ, અને વળી પાછી મ્હને તરગોના ચક્રોળે ચઢાવી ગઈ.

x

x

x

રાત્રે હું એની રાહ જોઈ બેસી રહ્યો. નવ વાગ્યા ને મ્હું મિનિટો ગણવા માંડી. બરાબર દસને ટોકારે મેરી આવી.

“કેમ હજી ઉઘો નથી?” એણે હમેશનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આજે તો હું આ વાત ન સાંજણું ત્યાં સુધી ઉપવાનો જ નથી.”

“તું તો ઘેસો થયો છે. વાતમાં કંઈ માલ નથી. એ તો રાત્રે આપણે આ નવી નર્સની વાત કરી હતી અને તું કંઈક એના ઉપર મુગ્ધ થયો હશે એટલે ત્હને એવો ભાસ થયો હશે. હમારા વિજ્ઞાનમાં તો એમ છે કે શરીર અશક્ત હોય અને કંઈક વિશેષ શારીરિક શ્રમ પડ્યો હોય તો રાત્રે એવો ભ્રમ થઈ આવે.”

“એટલે ત્હમે એમ જ કહેને કે ત્હમારે એ વાત મ્હને કહેવી નથી. હું કંઈ ન્હાનો કીકો નથી કે એમ સ્હમજી ગઈ.”

“એ જ રીસમાં રહ્યું.”

“એ તો હું જાણું છું-કલા વગર આજે મ્હારો છૂટકો નથી થવાનો એ હું જાણું છું.”

“ત્યારે જલદી ક્હી નાખોને; મ્હારી ધીરજ હવે ખૂટવા આવી છે.”

“એ કયા કંઈ એમ ને એમ કહેવા? આજ સુધી મ્હેં કાંઈને પણ એ ક્હી નથી; મ્હારા ‘ડેવીડ’ને પણ નહિ. તું મ્હને મ્હારા ‘ડેવીડ’ જેવો જ્ઞાતો લાગે છે, પણ તું ‘ડેવીડ’ નથી એટલે ત્હને કહું છું. પણ એ પહેલાં ત્હારી પાસે એક વચન માગી લઉં છું કે છવન ભર એ બાગત ત્હારે એક સજ્જ પણ ઉચ્ચારવો નહિ.”

“હું ત્હમને એ બાગતની ખાત્રી આપું છું.”

તે કયા કહેવા સજ્જ થઈ હું સાંભળવા તત્પર બન્યો. હમે બને એકદમ ગંભીર થઈ ગયાં. એના નીચે ટોચા મુખ તરફ હું મીટ માંડી રહ્યો.

“અઠાર વર્ષ પહેલાંની એ હકીકત છે. છતાં મ્હારી સ્મૃતિમાં એ દિન તાજે જ છે અને તાજે જ રહેશે. પણ ત્યારે હું આ વાત કહેવા તૈયાર થઈ છું ત્યારે તે પહેલાં મ્હારી વાત ક્હી દઉં. કારણ એ બન્નેને ગાંઠો સંજ્ઞ છે. આ જ વર્ષો થયાં બારે દૈવે

મહેં આ બીના ટાંકી રાખી છે. જ્યતમાં મ્હારે કોઈ રોહી ? મિત્ર નથી કે જ્યાં જઈ હું હૃદય ખાલી કરું.”

“ડેનીકના બાપને ગૂંચરી ગયે આજે બારીસ વર્ષ થયાં જીવનની શરૂઆતમાં જ મૃત્યુનો ભોગ ચર્ચ પડનાર પતિ અને પિત પોતાની વિધવા અને પુત્ર મારે શું મૂકી જાય? હમે નિરાશા હતાં. ત્યારે ડેનીક ત્રણેક વર્ષનો હતો. થોડી ઘણી ચાપણ હત તેમાં હમારો નિર્વાહ આલ્યો ને મહેં નર્સનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો કારણ પતિના સંસ્કાર અને સહવાસને લીધે એ એક જ માત્ર મ્હને ખૂલ્લો દેખાયો. પરીક્ષા પાસ કરી હું એક હોસ્પિટલમાં નર્સ તરીકે નોડાઈ. તે અરસામાં આ ડૉક્ટર વિદ્યાવતથી તરત જ આવેલા. એમના કૌશલ્યને લીધે દિનપ્રતિદિન એમની ખ્યાલ વધતી જ ગઈ. એક દિવસ હમારી હોસ્પિટલમાં એક મ્હોતો આપરેશન માટે એ આવ્યા હું. એમની મદદમાં હાજર હતો આપરેશન થઈ ગયા પછી એમણે મ્હને બોલાવી, અને મ્હ એમની હોસ્પિટલમાં મુખ્ય નર્સ તરીકે નોડાવા કહ્યું. એમ પ્રતિષ્ઠા અને મ્હને મળતા ઉંચા દરજ્જાનો વિચાર કરી હું એમ હોસ્પિટલમાં નોડાઈ. ત્યારે મ્હને ડૉક્ટરનો ખીસકુલ પરિચય નહોતો ધીમે ધીમે એમના મ્હારા પ્રત્યેના વર્તન-સન્માનથી હું મુગ્ધ થઈ હમે લગભગ મિત્રો બન્યાં.”

“હું યુવાન હતી. સંસાર સુખની મ્હારી તૃષ્ણા વણજી હતી. ડૉક્ટર પણ યુવાન અને મુંદર હતા. એમની પાસે પૈ અને પ્રતિષ્ઠાના દગ વધતા જતા હતા. એ આકર્ષણે હું એમને મહેં મ્હારી જાત ડૉક્ટરને આધીન કરી.”

“જ્યાં સુધી પુરૂષ સ્પર્શ સુખનો અધિકારી ન થયો હોતો ત્યાં સુધી ત્હેનું ખરું સ્વરૂપ સ્ત્રી નથી જાણ શકતી. ત્યાં સુધી સ્ત્રી કલ્પનાના ને ભાવનાના રંગો અત્યંત પુરૂષને જોયાં કરે છે—એને ઝખ્યાં કરે છે. ત્યાં સુધી પુરૂષ

ઓતો દાસ યધે રહે છે, પણ રપર્ય-સુખનો અધિકારી યતાં પુરુષ દાસ મરી સ્વામી થાય છે અને સ્ત્રી સ્વામિની મરી દાસી થઈ રહે છે. જતિયસંબંધનું આ સૂત્ર અનુભવે શીખનાં મળે વાર ન લાગી.”

“એક અધિકાર આપી હું ડૉક્ટરની બની ગઈ હતી પણ ડૉક્ટર મારા નહોતા ગયા. આમ બેએક વર્ષ ચાલ્યું. ડૉક્ટરની નિર્ગતતા મહેં ભેદ-અનુભવી. ડૉક્ટર એક બીજી નર્સ લાવ્યા. એનું નામ મધુરી હતું. તે બને દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને પૂનાની રહીશ હતી. થોડા જ દિવસમાં હું મોટું રથાન સ્થગી ગઈ.”

“મધુરી ખૂબ સુંદર હતી. વૃદ્ધ અને ગરીબ માળાપના નિર્વાહારે શુદ્ધ સેવાશાવધો લેવે આ ધધો પસંદ કર્યો હતો. ડૉક્ટરનું વર્તન ભેદ હું હું બળી જતી પણ મારો ઉપાય ન હતો. પણ એક વસ્તુ હું ભેદ રાકી કે મધુરી ડૉક્ટરથી દૂર રહેવા બને તેટલા પ્રયત્ન કરતી તેમ તેમ ડૉક્ટર તેની વિશેષ નિકટ જવા પ્રયત્ન કરતા.”

“બેટા, આ દુનિયા નર્સના જીવન પાછળ કંઈક કરણ કયાઓ હંકાએલી પડી છે અને સમાજના પાપે નિરાધાર ચએત્ર અનેક દુઃખી અમળાઓના નિષ્વાસો બગવાની પાંખ જેવાં આ સફેદ વસ્ત્રો પાછળ છુપાએલાં હોય છે.”

“એક દિવસ મધુરી એક દરદીને ઓપરેશન માટે ડૉક્ટર પાસે લઈ આવી. એને એપેન્ડીસાઈટીસનું તારા જેવું દરદ હતું. કેવો તેજસ્વી પ્રકૃત્ય યુવાન! ત્હને ભેદ આજ અદાર વર્ષે મળે એનો રહેશે યાદ આવે છે. તે મધુરીનો દરદો સગો હતો એમ મધુરીએ ડૉક્ટરને કહ્યું ત્યારે હું ત્યાં હાજર હતી. એનું ઓપરેશન થયું. ત્રણેક દિવસમાં સુધારાનાં સંધર્ભો ચિહ્નો દેખાયાં. એવીરો કલાક મધુરી એની સારવારમાં રહેતી. થોડે દિવસે તે એકાએક મૃત્યુ પામ્યો. હમે બધાં અત્યથા ચર્ચા. એના બે-ચાર સગાઓને

બેગા ફરી ડૉક્ટરે એની દહનક્રિયા કરાવી નાખી. ઈશ્વર ન છતાં-
વિવેક ને શિષ્ટાચાર ખાતર હું મધુરીને આશ્વાસન આપવા ગઈ.”

“એની આંખો રડી રડી સૂજી ગઈ હતી. મ્હારા બોળામાં
માથું મૂકી એણે આંખનાં આંસુ ખૂટાડી નાંખ્યાં. મ્હને ખરેખર
દવા આવી ને મ્હેં એને છાતી પાડવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરી નેયો.
એણે માથું ઉંચું કર્યું અને બોલી:

“જેનું, મ્હારી એક વાત સાંભળશો? ત્હમે આજ મુખી
મ્હારા પ્રત્યે ઈર્ષ્યાથી નેયું છે. ત્હમને લાગતું કે હું ત્હમારા
માર્ગમાં આડે આવી, પણ એ ત્હમારી ભૂલ છે. હું કેવળ
નિર્દોષ છું.”

“ગઈ કાલે બપોરે હું શાન્તિની ઓરડીમાં હતી. ત્યાં
ડૉક્ટર અણુધાર્યા આવી ચઢ્યા. બારણા તરફ મ્હારી પૂંઠે હતી
એટલે હું એમને નોંધ ન થયો. ત્હેમણે મ્હારી અને શાન્તિની
પ્રેમચેષ્ટા નોંધ અને ચાલી ગયા. સ્થાન એમણે મ્હને બોલાવી
અને મ્હારી જાત ઉપર એમનો અધિકાર હોવાનો દાવો કર્યો.
મ્હેં સત્ય વાત ફરી દીધી. શાન્તિ મ્હારો પ્રણયી હતો. બે-ચાર
માસ પછી હમે પરણવાનાં હતાં. આ સાંભળી ડૉક્ટરને ઝાંઝ
ચઢી. હું જમવા ગઈ ત્યારે ડૉક્ટરે શાન્તિને ઉંધની દવા આપી.
આવીને નેહું છું તો શાન્તિ અર્ધા ઘેનમાં હતો. એણે મ્હને કહ્યું
કે, “આજે દુઃખાવો થાય છે એટલે ડૉક્ટરે ઉંધની દવા આપી
છે અને મ્હને ઉંધ આવે છે.” મ્હેં એને ઉંધવા દીધો—અને
મ્હારો શાન્તિ સદાકાળ માટે એ દવા પી ઉઘી ગયો.”

મધુરીએ ફરકાં જરી જરી રડવા માંડ્યું.

મ્હેં મધુરીને આ બીના જાહેર કરવા કહ્યું. એણે જવાબ
આપ્યો: “જાહેર કર્યે મ્હારો શાન્તિ કંઈ પાછો આવવાનો નથી.
ડૉક્ટર પાસે પૈસા છે, પ્રતિજ્ઞા છે. મ્હારે ગરીબનું કહ્યું કાણુ માનશે?”

તે વખતે હું આજ ઝોરડો મ્હારા ઉપયોગ માટે વાપરતી હતી. મ્હેં મધુરીને મ્હારા ઝોરડામાં સુતાડી ને હરે શું કરવું તેનો વિચાર કરતી હું પથારીમાં પડી. મ્હારી આંખ જરાક મળી હશે ત્યાં રાત્રે બે વાગ્યે હું જ્હાર થતા કોલાહલના અવાજથી જાગી ગઈ, જોઈ છું તો મધુરી પથારીમાં ન મળે. બારીએથી મધુરીના દેહની આસપાસ મળેલા લોકોનું ટોળું મ્હેં જોયું.

એક સામાન્ય અકસ્માત તરીકે આ ખીના જાહેર થઈ. મેરીની આંખમાંથી દાદા આંસુ પડતાં હતાં. છતાં મ્હારાથી પૂછ્યા વિના ન રહેવાયું:

“ત્હમે એ ખીના જાહેર કેમ ન કરી?”

“હું એટલી કાયર-સ્વાર્થો!” આત્મતિરસ્કારથી એણે કહ્યું: “મ્હારે માથે મ્હારા ડેવીડના ભવિષ્યની જવાબદારી હતી. મ્હને નોકરી-પૈસાની જરૂર હતી. એ સર્વ કરતાં વિશેષ મ્હને મ્હારી પોતાની આજર વ્હાલી હતી. સમાજનું તો હીક પણ ન્યારે મ્હારો ડેવીડ મોટો થાય અને સત્ય ખીના જાણે ત્યારે ત્હને મ્હારા પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ રહે? આ મ્હારી કાયરતાનું મૂળ કારણ. એ કાયરતા ખતાવ્યાનો કંખ હજી સુધી મ્હને પીડે છે, પણ હું એટલી સત્યશીલ અને નિસ્વાર્થો ન થઈ શકી. આજે ત્હારા સમક્ષ એકરાર કરી મ્હેં મ્હારા પતનનું પ્રાયશ્ચિત કયું છે એટલો મ્હને ખત્ય ખેલાં સતેષ મળ્યો છે.”

“કાલે ત્હમે મને પૂછ્યું તું કે આ યુવાન અને મુંદર નસોમાં આ ઉમ્મરે હું કેમ ટકી શકું છું? કારણ ડૉક્ટરનાં કૃત્યો હું જ જાણું છું. હમારા જન્મેના મોટા ઉપર આ કારણોને બીધે વજનથી તાણું દેવાયું છે.

ડૉક્ટરને નવી નવી નસોની શોખ છે. જે જ્હારથી દયામૂર્તિ દેખાય છે. તે માતવસ્વરૂપમાં રાખતાન છે. હું આ તમારા જોડે છું ને ગરીબ બિચારી નસોની દયા ખાઉં છું.”

જીવની ગંજોટા ડોક્ટરોના હૃદયમાં પ્રેમની લાગણી કે રચાત નથી હોતું. પ્રાણીશાસ્ત્રના સતત અભ્યાસને લીધે એમને મન પ્રાણી જ છે. પ્રેમ એ એમને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો નાવાદનો રસિદ્ધ વિષય નથી—પણ પ્રાણીશાસ્ત્રનો અરસિક છે. એમનાં હૈયાં પ્રેમના દિવોજી ન ચટતાં વાસનાના જ ગુંગાપાયાં ફરે છે. દિવસ ઉઘ્યે આ બધું નોડે છું—મરું છું. હમેશ માનવ શરીર પર શસ્ત્ર સજ્જિત ફરતા માનવના હૈયાની માનવતા ક્યાં સુધી રહી શકે? અણુ ડેવીડને એવી પાથરતાયી બચાવે!!

“આ છપ્પી એ જ મધુરીની કે?” ખાત્રી કરવા મ્હેં પૂછ્યું. “હા, એ જ નિર્ભાગી મધુરી! જોને હમે રાત્રે જોઇ તે વાર્ષ પૂર્વે આ જ બાગીચેથી પડતું મૂકી આત્મહત્યા કરનાર મધુરી! જગતને મન તે ગૂઝરી ગઇ છે, પણ આ જ અદ્વાર વર્ષે પણ તે દમારી હોસ્પીટલમાં તો જીવતી છે.”

* નીચેની ખીના ઉપરથી આ વાર્તા સંચિત છે.

> Guardsman Jack, lying in bed at the Cambridge Hospital, woke in the small hours of the morning. The window above his bed was open and the rain was in. He got up to close the window, but it jammed. He looked round and saw a sister coming from the door at 18. He asked her and called her to help him with the window. She did not answer. When Jack looked again the sister had vanished. He told the strange next morning. Without a word the sister on duty fetched a photograph. Jack recognised it as the woman he had seen in at night. She was the sister who had jumped to death from a window in 18 several years ago.

મિયાં મુનીરખાં

ઈન્દ્ર વસાવડા

મિયાં મુનીરખાં, કારેલાં લઈ આવ્યા શું? મેં અગાથી પરથી પૂછ્યું. લાહૌક મિલા-કુવન. અરે ભાઈસાગ તમે પણ શું આવા. આવી અપવિત્ર વસ્તુનું નામ સવારના પહોરમાં તે કંઈ લેવાય? તૌમાહ-તૌમાહ! બોલતાં મુનીરખાંએ પોતાનું મોઢું એટલું તો બગાડી નાંખ્યું કે જાણે કાઈએ એમને કિવનાઈન પીવડાવી દીધી હોય?

પણ પેલી તમારી પાઘડીમાં તો કારેલું રાખી મુકેલું છે ને? આ શું ગરીબ પરવર! આ કારેલાં પગ જ લાંગી નાંખું અને એની ડોક જ મરડી નાંખું. એમ બોલતાં બોલતાં મુનીરખાંએ પોતાની પાઘડી માથા ઉપરથી ઉતારીને જમીન પર ફેંકી દીધી, અને પછી કારેલાંને હજારો ગાળો આપતા પોતાની પાઘડીને પાસેના કુવા પર ધોવા લાખા.

અરે મુનીરખાં!...

અરે આગ લગાડો આ મુનીરખાંને અને સાથે સાથે આ વસ્તુને પણ. તમને પણ ભાઈસાગ આ શું મશ્કરી સૂઝે છે?

“અરે પેલા પાણીમાં કારેલું છે.” હતારી કારેલાંની ડોસી મરે, આમ બોલતાં પેલી પાઘડીને મુનીરખાંએ પટકી દીધી અને...
‘બસ બસ ખુદને ખાતર બસ! અને કાળી દાઢીને પંખાળતા પંખાળતા કુરાને શરીર બોલતા દવાખાનાના મેદાનની બહાર આવ્યા ગયા.

મિયાં મુનીરખાં અમારી મ્યુનિસિપાલિટીના જમાદાર હતા. કદમાં ટીંગણા અને પાતળા હતા. પંચાવન વર્ષની ઉંમર હોવા છતાં પણ ઘડપણની એક નિશાની એમનામાં દેખાતી નહોતી. લાંબી દાઢી, હચ્ચી જેવો ચૌવર્ણ, ત્રિશાક જેવી તીણી આંખો, માથા પર મોટી લાંબી પાવડી, અને કમરમાંથી સહેજ વાંકા વળેલા. એ બહુ જ વાતોડીયા હતા અને “હુ હજુર-હુ હજુર” કરવામાં તો બહુ જ કુશળ હતા. અમે બધા એને “આપ” કહેતા. એટલું બધું તો એમનું માન હતું.

મહારાજગલાલ શુમાર્નસિંહજીના જમાનામાં એ શિકારપાર્ટીના અધ્યક્ષ હતા, અને તે જમાનામાં મહારાજના એ જમણો હાથ હતા. પણ મહારાજના મરણ પછી એમની દુર્દશા બેઠી અને આજે એ ભંગીઓના મુકાદમ થયા છે.

ખચર નથી મુનીરખાં કારેલાંના નામથી શા માટે ચિઠ્ઠાતા હતા, એટલે અમને પણ ચિટવવામાં ખૂબ મજા પડતી.

અગિયાર વાગે ટપાકના ટાઇને પાછા એમનાં દર્શન થયાં, ખાપુછ તે વખતે નીચે જ બેસીને કોટવાલ સાહેબ સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા.

તે જ વખતે મિયાં મુનીરખાં જુના જમાનાનું એક ફોટોનું છબું ખાખી પહેરણ અને પેન્ટ પહેરીને, અને પગમાં એક ડઝન કાણાંવાળાં ખાખી મોજાં અને ફોટોના નેડા ચઢાવીને તથા માથા પર મેઘી હેટ ચઢાવીને દરાખાનામાં દાખલ થયા. આવીને દૂરથી ખાપુછને વાંકા વળીને સલામ ભરી. “આદાબ-અર્જ, ગરીબ-પરવર!”

આવો-આવો, મુનીરખાંજી! આજે તો બહુ ઢોંગ રચ્યો છે? ‘હુ હજુર’ કંઈ નથી. ‘આજે જરા ભંગીઓને મહારાજ સાહેબનો તબેલો સાફ દરવા લઈ જવાનો છું.’

“વાર-વાર.” પણ ત્યાં મહારાજ સાહેબ સાથે મુલાકાત થશે? બાપુજીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

નહિ હજુર, અમારા જેવા ગરીબ પર મહારાજ સાહેબની નજર શા માટે પડશે? તે જમાનાઓ ગયા. હજુર! જ્યારે આ મુનીરાની પણ પૂછતાજ ખૂબ હતી. પણ અહીં તકદીર હશે તો હજુર પાસેથી લાંબીઓને “ફેલીન” કરાવી અને “સલુટ” દેવાવીશ.

મુનીરખાંજી આ છુટ તમે ક્યાંથી લાવ્યા? બાપુજી ઉપર ગયા પછી મેં ધીમે રહીને પૂછ્યું.

“એનો ઇતિહાસ તો બહુ જ લાંબો છે જૈયા સાહેબ.” મુનીરખાં પોતાની તીક્ષ્ણ આંખો આમતેમ ફેરવીને બોલ્યા. “હજુર, મહારાજ સાહેબ ગુમાનસિંહજી શેરના શિકાર માટે જવાના હતા.” હજુરે આ માણસને હાંકા મારવા માટે આગા ફરમાવી, હું મારા નવજુવાનેને લઈને ચાલી નીકળ્યો. નિર્જન વનમાં “હાંકા” નાંખી હજુર પાસે ખચર મોકલી. પછી તો પૂછવું જ શું? રાત્રે બાર વાગે એક મોટો વાઘ આવ્યો.

“કેમરે મુનીરા” હજુરે જીમ પાડી.

“હાં અત્યંત” મારી જે નાજવાલી બંદુકને સંભાળતાં હું બેઠી ઉઠ્યો અને શિકાર હમણાં જ હાથ પર ચડ્યો હોય તેવો દેખાવ કરી બતાવ્યો.

“સાલી ગોલી નિશાન ચૂકી ગઈ, એની ડેરડી મારે, ફરી દરવાર સાફ જ બોલ્યા.

“મુનીરા” —

બસ પછી તો પૂછવું જ શું? ધાંધ કરીને એક ગોળા છોડી દીધી અને સાફવા વાઘને ચતોપાટ કરી નાંખ્યો. અને હું જીમ પાડી ઉઠ્યો કે, “વાહ, હજુર વાહ! કેવું નિશાન તાક્યું,

વાહવાં.” આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ કે મહારાજ સાહેબે વાવ માર્યો, તેજ દિવસનું આ ઇનામ છે. હજી મુઘી ખીખીગને સાચવીને પેડીમાં રાખી મૂક્યું હતું.

“લેવા સાહેબ! ટપાલ લઈ આવો! મોકું થાય છે.” ઉપરથી જુમ પડી. હું ટપાલ લેવા ચાલ્યો ગયો.

પાંચ વાગ્યાં હશે; હું દરાખાનાના કમ્પાઉન્ડમાં ફીક્ટ રમતો હતો એટલામાં જ મહારાજ સાહેબનો માણસ આવ્યો.

ભાઈસાહેબ! મહારાજ સાહેબ યાદ ફરમાવે છે. કરફ્ટ રમવા માટે.

“વારુ, ચાલો! આવીએ છીએ. મુનીરખાં તમે પણ અમારી સાથે ચાલો.” એમ મેં મુનીરખાને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ઉભા રહેજો, હું હમણાં જ કપડાં પહેરી આવું છું.” કહેતા મુનીરખાં ઉઠ્યા.

“લેવા સાગ! મારે તો નથી આવવું.”

“કેમ?” મેં પૂછ્યું.

“અરે કેવી રીતે આવું! હેટ-એટ પહેરીને ગયો'તો તોયે દરબાર સાહેબે મુલાકાત નહિ લીધી-ઉત્કૃષ્ટ એમ કહેવાયો દીધું કે આવો ‘સુટ’ પહેરીને બંગલા આગળ ફાઈ નહિ આવે. માથું ખજવાળતાં ખજવાળતાં મુનીરખાં બોલ્યા.

અરે ભાઈ ચાલોને! મજા પડશે.

વારુ ત્યારે હજુરની મરજી—

અમે ચાલ્યા ગયા. આગળ આગળ મુનીરખાં અને પાછળ પાછળ હું. પોતાની ઘડી પર હાથ ફેરવતાં આમ તેમની વાતો કરતાં મને ખૂશ કરવા પ્રયત્નો કરતાં એ પોતાની જૂનપૂર્વની બહાદુરી વિશે વર્ણન કરવા લાગ્યા.

એ ગાયન વિદ્યાના બહુ જ શોખીન હતા. મુનીએગમ અને શીરીમનના નામ સાંભળતાંની સાથે તેમની નસોનસમાં ખૂન બહુ ભેરથી દોડવા લાગતું. મહારાજ ગુમાનસિંહજીની આગળ નેટલી નર્તિકા-આવી હતી, જે જે ગાયતો ગાયેલાં, જેવી જેવી મીઠી વાતો થઈ હતી તે બધું ફરી ફરી મુનીરખાં સંભળાવવા લાગ્યા.

હજુર! આજે એક તખલ્લી આવી છે. બહુ જ જણીતો છે અને આજે આપણે ત્યાં પણ આવનારો છે. ભેભે હું પણ આજે એને કેવો ઉલ્લુ બનાવું છું. મુનીરખાં હસતાં હસતાં બોલ્યા.

વિશાજ મેદાન હતું. આજી બાજી નાની નાની ટેકરીઓ હતી. સાંજ સુધી અમે રમતા રહ્યા. મહારાજ સાહેબ સાથે લુગડાં પહેરવા મેદાનના છેડા તરફ અણુતરાની પાસે અમે આવી પહોંચ્યા.

મુનીરખાં એક લાંબા કંઠના, કમ્બરથી વણેલા વ્યક્તિ સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા-એકદમ ઉઠીને જમીન સુધી વાંકા વળીને ગયા હાથને સિર સુધી પહોંચાડીને સત્તામ ભરી. ‘હજુર! ગરીબ પરવર! ગરીબ નિવાજ! અનસતા! ધણી ખમ્મા!’

“કેમ મુનીરખાંજી!” રસ્તામાં મેં પૂછ્યું.

“શું કંટું લેવાયાહય?”—

કેમ! કેમ!

જુઓને, મુનીરા વાંકા વળી વળીને સક્કામ બારે છતાં પણ તેની સક્કામ કેવું ગ્રીહતું પણ નથી.

“કંઈ વધ્યા નથી, જ્યાં દો-મારો ગોળા!”

જેના સાહેબ! આ તખલ્લી દખ્તરથી અમારા ડોક્ટર સાહેબના વખાણુ સાંભળીને આવ્યો છે. બહુ સાફ ગાય છે અને તખલ્લાનું તો પૂછવું જ શું!

“હજુર! હું તો એક ગરીબ માણસ છું, સાધારણ માણસ છું, તેટલું જરૂર સંભળવીશ—મહેરખાની થશે અગર ડાંગર સાદ્યને કંઈ ઈનામ અપાવશે તો—” તબક્કવી સલામ ભરીને બોલ્યો.

“જરૂર, જરૂર!” વચમાં જ મુનીરખાં બોલી ઉઠ્યા. દવાખાનામાં પહોંચતાની સાથે જ મુનીરખાં બાપુજી સાથે થોડી વાતોમાં ગુંથાયો અને કપડાં બદલવા ઉપર ચાલ્યા ગયા.

બિચારા તબક્કવી મહાશય ઉભા ઉભા હવાજ ખાતા રહ્યા—પછી બાપુજીએ પૂછ્યું: “કેમ લાઈ શું છે?”

હજુર! આ બન્દો ઇન્દોરનો તબક્કવી છે. હજુરને કંઈ સંભળાવવા ઈચ્છે છે.

“લાઈ! કાલે આવજો, આજે જરા કામ છે—” બાપુજીએ જવાબ આપ્યો.

“હજુર અર્ધો કલાક પણ ધણો થશે—હમણાં જ સંભળી શ્યો ને?”

અસાર સુધી મુનીરખાં આમતેમ આંટા મારતા હતા, તે એકદમ સાં આવીને બોલ્યા: “હજુર! સંભળી શ્યો ને!—આઈ વગાડે છે. આપણા આજ બગીચા પર ફૂવા પર હિડી જવા દો ને!”

“ભલે સંભળાવો—”

દવાખાનાના કંપાઉન્ડમાં અમે એક નાનો બગીચો બનાવ્યો હતો. વચમાં એક ગોળ હોજ બનાવેલો હતો અને આ હોજની આરપારની જગામાં કુંડાં મૂકવાનો વિચાર હતો પણ હજી સુધી મકાયાં નહોતાં. હોજમાં બે ચાર પત્થરો પડેલા હતા.

“મુનીરખાં ઉપરથી તબક્કાં લઈ આવો!” બાપુજીએ ફરમાવ્યું.

“આ લાવ્યો હજુર! એમ કહી મુનીરખાં ઉપર ચાલ્યા ગયા. અરે આ ખરાબ જોડી શા માટે લઈ જાયો છો? સારી જોડી લઈ જાઓને!” મેં કહ્યું.

શા માટે લઈ ગયો છે? સારી જોડી લઈ ગયોને?"
મેં કહ્યું.

"અરે આઈએ, જરા ગમ્મ તો લુઓ, મેટા તખલા
બગાડવા આવ્યો છે." મુનીરખાં આંખો ચમકાવતાં બોલ્યા.

નીચે ચાલ્યા આવ્યા. દોઝની એક બાલુ ઉપર બાપુજી
બેસી ગયા અને ખીજી બાલુ તખલચી અને મિયાં મુનીરખાં એક
બાલુ તાલ દેવા બેસી ગયા.

"દો, યવા દો." મુનીરખાં બોલ્યા.

"તખલા મળેલા છે?" પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"બેશક! આ શું કહ્યું? હલુર ડાહર સાહચ રાતફિના
તખલા વગાડનારા છતાં પણ તખલા નહિ મળેલાં હોય?" વાહ!
ખૂબ કહ્યું?"

મિયારા તખલચી મહાદય શરમાઈ ગયા. તખલા મેળવ્યા
બગર જ ગાવા લાગ્યા. "આ-આ-આ. ઓ-ઓ ઓર દહી મિલત!"

"વાહવા, વાહવા! શું કહું ઉસ્તાદજી. યવા દો, યવા દો-
આગળ ચલાવો."

"ભએલવા-એરી મા-આ-આ!"

"એક-મે-ત્રયુ-ચાર-પાંચ-છ!"

મુનીરખાં પોતે જ તાલ મળવા લાગ્યા.

"બો-ઓ-ર—"

"ઓ! વાહવા, વાહવા!"

"હલુર! તખલો જરા બેસુર બોલે છે." તખલચી મહરાતો
મહરાતો બોલ્યો.

"વાર, તો મેગરી લો." બાપુજીએ કહ્યું.

"ડાંગર સામ—" દવાખાનાતો એક નોકર બોલાવા લાગ્યો.

"કેમુ છે ભાઈ?"

"હલુર, તમને દરગાહ સાહેબે જમ્યા પછી બોલાવ્યા-છે!"

"વાર, જમીને આપી જઈશ! દહી દેને!"

“હીક, હજુર!”

“હપ-હપ-હપ, તખલ્લી તખલાને મેળવવા લાગ્યો! હાથમાંથી હથોડી છટકી ને હોજમાં પડી ગઈ.”

“હ-ઈ-મિયાં.” તખલ્લી બોલ્યા.

“શું? શું?” મુનીરખાંએ કહ્યું.

“હથોડી—”

“લઈ લ્યો, લઈ લ્યો.” બાપુજીએ કહ્યું.

“હા હા કિમસે લઈ પ્યો—”

આ બાબુ મિયાં તખલ્લી હથોડી લેવા વાંકા વળ્યા, તે બાબુ મિયાં મુનીરખાં અમારી તરફ ઈશારો કરીને તખલાંઓતે ધકેલી મુક્યાં અને બડબડ કરતાં ધમ્મ દઈને હોજમાં ચડ્યાં અને પત્થરથી પટકાઈ ફારી ગયાં.

“લાહો લગિલા કુવતો આ શું કયું તમે?”

“આ-આ-આ શું ચયું? ગરીબ પરવર...” શું ચયું એટલે?

આલુસ છો કે દોર...?!

“પણ—”

“પણ બણ શું?—”

“તમે તમારા લાફાના “તુરો”થી બાંધીને લઈ જવા માંગતા હતા, વાલ મિયાં.”

“સિરકાર! બહુ જ દુઃખની વાત છે.” મિયાં તખલ્લી બોલ્યા.

“મારો વાંકો!”

“કંઈ વાંધો નહિ.” બાપુજીએ કહ્યું.

ગાવાનું બંધ થયું. મિયાં તખલ્લી અત્યંત શરમાઈ જઈ ઉઠ્યા અને “અલ્લાહ! અજ” કરીને ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

તે દિવસે રાતે ઉંઘતી વખતે મિયાં મુનીરખાંની વાત કહેતાં અમે લોકો ખૂબ હસ્યા.

સ્વ૦ દિ. ળ. રણુછોડભાઈ ઉદયરામ

કાવ્ય પ્રકાશ:—સ્થાયી રતિ આદિનાં લોકમાં જે કારણ, કાર્ય અને સહકારી છે, તે નાટ્ય અને કાવ્યમાં રચવામાં આવે તો તે વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી કહેવાય છે. તે વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારીથી પ્રતીત થયેલો જે સ્થાયીભાવ તે રસ કહેવાય છે.

વિવેચન:—(સ્થાયી) અવિચ્છિન્ન પ્રવાહવાળી (રતિ આદિ) સ્ત્રી વગેરેમાં રહેલી પ્રીતિ આદિ ચિત્તવૃત્તિઓનાં (લોકમાં) વ્યવહારમાં (જે કારણ) જેને આધારે રતિ વગેરે પ્રકટ થાય છે, તે સજ્જના વગેરે આક્ષમ્મન કારણ અને તે રત્યાદિ પ્રાદુર્ભૂત થતાં જે તેની પુદ્ગિરુ ઉદીપન કરનારાં ચદ્રોદય વગેરે ઉદીપન નામનાં પરિપોષક કારણ, (કાર્ય) રતિ આદિથી જન્ય દાયિક, વાયિક અને માનસિક ભેદથી વિવિધ પ્રકારનાં કટાક્ષ, શ્રુગ્મક્ષેપ, વક્રોક્તિ વગેરે કાર્ય (અને સહકારી) રતિ આદિની ઝટ પ્રતીતિ કરવામાં સહાયશ્રુત નિર્વેદ વગેરે સહકારી, તે (નાટ્ય) અન્યનું અનુકરણ કરવારૂપ નાટ્યમાં અને કાવ્યમાં જે રચવામાં આવે તો તે અનુક્રમે વિભાવ અનુભાવ અને સંચારી કહેવાય છે; એટલે કારણ વિભાવ કહેવાય છે, કાર્ય અનુભાવ કહેવાય છે અને સહકારી સંચારી કહેવાય છે. તે વિભાવ વગેરેની સાથે જ વ્યંગનાથી પ્રતીત કરાયેલો—આત્વાદન કરાતો, તે સ્થાયી ભાવ રસ કહેવાય છે.

ઉપર કહેલા અર્થમાં નાટ્યશાસ્ત્રકર્તા ભરતની સંમતિ આપે છે.

“વિભાવાનુભાવ વ્યભિચારિ સંયોગાદ રસનિષ્પત્તિઃ ॥”

(૧) વિભાવ—વાસનારૂપે અતિસૂદ્ધભાવથી રહેલા રત્નાદિ સ્થાયિ ભાવનો આસ્વાદ કરાવનાર; (૨) અનુભાવ—રત્નાદિ સ્થાયિભાવનો અનુભવ કરાવનાર; અને (૩) વ્યભિચારીની (સંચારી) સાથે સંયોગ થવાથી રસની નિષ્પત્તિ-પ્રકાશ થાય છે.

આ ભરતસૂત્રનું તેની દીકા કરનારા ભટ્ટ લોહલટ, શ્રી શંકુક, ભટ્ટનાયક અને અભિનવ ગુપ્તપાદ એ ચાર વિદ્વાનોએ અનુક્રમે મીમાંસા, ન્યાય, સાંખ્ય અને અલંકાર મતની રીતિથી ચાર પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

૧. તેમાં મટ્લોલ્લહ—આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે: સ્થાયિનો વિભાવ-લક્ષના વગેરે આલંબન કારણ, અને ઉદ્ધાન વગેરે ઉદ્દીપન કારણ, અનુભાવ-કટાક્ષ વગેરે કાર્ય અને વ્યભિચારી-નિર્વેદ આદિ સહકારીની સાથે સંયોગ થવાથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે. સંયોગ-વિભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, અનુભાવ પ્રકાશ કરે છે અને વ્યભિચારી ભાવ પુષ્ટિ કરે છે. એટલે રસની નિષ્પત્તિ-વિભાવથી ઉત્પત્તિ, અનુભાવથી પ્રકાશ અને વ્યભિચારી ભાવથી પુષ્ટિ થાય છે. ભાવાર્થ:—“જેમ સર્પ નથી છતાં સર્પપણાથી જોયેલી રજનુથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સીતા વિષે અનુરાગ રૂપ રામની રતિ અવિદ્યમાન છે, તો પણ નર્તકમાં નાટ્યનિપુણતા હોવાથી તેમાં રહેલી હોય તેમ પ્રતીત થતી રસિકજનોના હૃદયમાં ચમત્કાર અર્પણ કરતી જ રસપદ્મીને પામે છે—” એ પ્રમાણે રતિની વ્યંજનાથી વ્યક્તિ, તે જ રસની નિષ્પત્તિ.

૨. શ્રી શંકુક—ઉપર કહેલાપહેલા વ્યાખ્યાનમાં રામ આદિમાં રસની નિષ્પત્તિ થવાથી સામાજિકમાં રસનિષ્પત્તિ ન થવાથી સામાજિકને ચમત્કાર નહિ થાય, એ પ્રમાણે મનમાં અરચિ લાવી શ્રી શંકુક નીચે પ્રમાણે સૂત્રનો અર્થ કરે છે. “સ્થાયિ ભાવનો વિભાવ આદિ

સાથે અનુમાપ્ય અનુમાપક ભાવરૂપ સંયોગ થવાથી રસની નિષ્પત્તિ-અનુભૂતિ થાય છે. એટલે વિભાવ આદિ અનુમાપક થાય છે. સ્થાયિ ભાવ અનુમાપ્ય થાય છે, અને તે બનેનો સંયોગ થવાથી રસની અનુભૂતિ થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રી શંકુક-સંગ્રહ દ્વિતીય વ્યાખ્યાન હવે કહેવામાં આવે છે,

“આ રામ છે એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ, આ રામ નથી એવી મિથ્યા પ્રતીતિ, આ રામ હોય કે ન હોય એવી સંશય પ્રતીતિ, અને આ રામ સરખો છે, એવી સાદૃશ્ય પ્રતીતિથી વિલક્ષણ ચિત્ર તુરગાદિ ન્યાયથી આ રામ છે, એવી પ્રતીતિથી ગ્રહણ કરવામાં આવના નટ વિરોધ; કાવ્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાના બળથી તથા ઉપદેશ અને અભ્યાસથી સંપાદન કરેલા પોતાના કાર્ય (અભિનય)નો પ્રકાશ કરવાથી, નટથી ન પ્રકાશિત કરાયેલા કારણ, કાર્ય અને સહકારી કૃતિમ હોવા છતાં તે પ્રમાણે નહિ મનાતા, વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીથી। ગમ્ય-ગમ્યભાવરૂપ સંયોગ થવાથી, અનુમાન કરાય છે, તોપણ વસ્તુની મુદરતાને લીધે તથા નિરતિશય આનંદ ઉપજવનો હોવાથી અન્ય અનુમાન વિષયથી વિલક્ષણ, નટમાં વસ્તુનું અનિવર્તમાન હોવા છતાં નટમાં છે, એ પ્રમાણે નજીનો રૂઢિ આદિ સ્થાયિભાવ સામાજિકની વાસનાથી ચર્ચણ કરનાં રસરૂપ થાય છે.

સાધારણે:—જેમ ધૂમસવાળા પ્રદેશમાં ધૂમના અભિજ્ઞાનથી ધૂમ-મૂળ અગ્નિનું અનુમાન થાય છે, તેમ નટથી ન સારી નિપુણતાથી “માથ ન આ વિભાવ વગેરે છે” એવા અભિમાનથી પ્રકાશિત કરાયેલા, તે નટમાં ન રહેલા પણ વિભાવથી તેમાં રહેલી રતિ, અનુમાન કરનાં પણ, પોતાની મુદરતાના બળથી સામાજિકના આસ્વાદમાં આવતી, ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરતી, રસપ્રણાને પામે છે.”

૩. મદ્દ નાયક—ઉપર કહેલા બીજા વ્યાખ્યાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ અનુમતિ વગેરે

અમલકાર ઉપવનાં નથી-એ પ્રમાણે શોકપ્રસિદ્ધિમાં વિશેષ આવે છે, એવી અરુચિ મનમાં લાવી ભટ્ટ નાયક નીચે પ્રમાણે મૂલનો અર્થ કરે છે.

વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ સાથે ભોજ્ય-ભોજકભાવ સંબંધથી રસની નિષ્પત્તિ-લુકિત થાય છે. એટલે વિભાવાદિ રસના ભોજક થાય છે; અને તેથી સામાજિકને રસનો ભોગ થાય છે; એ પ્રમાણે ભટ્ટ નાયક સંગત-તૃતીય વ્યાખ્યાન દ્રઢવામાં આવે છે- “નહિ નટના સંબંધથી, નહિ નાયક રામ આદિના સંબંધથી તેમ નહિ સામાજિકના સંબંધથી, રસ અનુભાવ કરાતો નથી, ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ વ્યંજના શક્તિથી પ્રતીત થતો નથી; પરંતુ કાવ્યમાં અને નાટ્યમાં અભિધા અને લક્ષણથી વિન્ન, વિભાવ આદિને તથા સ્થાવીને સાધારણ કરતા એટલે આ રામ છે કે આ નટ છે, એવા વિશેષ અંશના પરિહારથી ઉપસ્થાપન કરતા, ભાવકત્વ વ્યાપારથી ભાવ્યમાન-સાધારણ કરાતો સ્થાયી રત્યાદિ, સત્વચ્છુલના પ્રાદુર્ભાવથી થતા પ્રકાશરૂપ આનન્દાત્મક જ્ઞાનની વિશ્રાંતિ-અન્ય જ્ઞાનના સંપર્કથી રહિત પણે અવસ્થા-તત્સ્વરૂપ ભોગથી-સંપર્કથી રહિતપણે અવસ્થા-તત્સ્વરૂપ ભોગથી- ભોજકત્વ વ્યાપારથી સાક્ષાત્કાર કરાય છે.

સાવાર્થ:-શબ્દના અભિધાન્યાપારની પેઠે કાવ્ય તથા નાટ્યમાં તેનાથી વિજ્ઞશુણ્ય ભાવકત્વ અને ભોજકત્વ નામના એ વ્યાપાર છે. કલ્યાયનો ભોધ થતાં જ પહેલા ભાવકત્વ વ્યાપારથી વિભાવાદિરૂપ સીતાદિ અને રામ સંબંધી રતિ સીતાત્વ અને રામત્વનો સંબંધ તરૂ કામિની અને રતિ એ પ્રમાણે સામાન્યપણે ઉપસ્થાપિત થાય છે, તથા બીજા ઉક્ત રીતિએ સાધારણ કરાયેલા વિભાવ આદિથી સહકૃત ભોજકત્વ વ્યાપારથી તે રતિનો સહુદયને આસ્વાદ થાય છે. (આટલા માટે ખોટી રતિનો પણ આસ્વાદ અસૌકિકપણે ઉત્પન્ન

થયો.) એ પ્રમાણે રતિનો આસ્વાદ એ જ રસ નિષ્પત્તિ એ પ્રમાણે બેટ નામકનો મત છે.

• થી મહાચાર્યામિતલ ગુણપાદા:—ઉપર કહેલા તૃતીય વ્યાખ્યાનમાં પણ એવા બે વ્યાપાર કલ્પવામાં કંઈ પ્રમાણ નથી, તેમ રસના તેવા પ્રકારના સાસોત્કારમાં પણ કંઈ પ્રમાણ નથી. એ પ્રમાણે મનમાં અર્થ લાવી “સ્થાપીને વિભાવ આદિની સાથે વ્યંજ્યવ્યંગ્યલાવરૂપ સંબંધ થવાથી અથવા વિભાવાદિના પરસ્પર સંયોગ થવાથી રસની નિષ્પત્તિ-અભિવ્યક્તિ થાય છે.” એ પ્રમાણે અભિનવગુણાચાર્ય સૂત્રાર્થ દેર છે.

એટલે રસ વ્યંજ્ય થાય છે, અને વિભાવાદિ તેના વ્યંગ્ય થાય છે,—રસની વ્યંગનાશક્તિથી ઉપરિચિત થાય છે.

એ પ્રમાણે અભિનવગુણાચાર્ય સંમત, સિદ્ધાન્તમૂલ અતુર્થ વ્યાખ્યાન હવે કહેવામાં આવે છે.

લોકમાં પ્રમદા વગેરે આલંબનકારણ, ઉદ્ધાન વગેરે ઉદ્દીપન કારણ, દટાક્ષ વગેરે કાર્ય અને નિર્વેદ વગેરે સહકારીથી, સ્થાયી રત્યાદિના અતુમાન વિષે, અભ્યાસથી પદ્મતાવાળા (રસિકજનો)ને કાવ્ય અને નાટ્યમાં દારણ, કાર્ય અને સહકારીપણાનો ત્યાગ દરવાધી, વિભાવન, અનુભાવન અને વ્યભિચાર વગેરે વ્યાપારોવાળા હોવાથી અસૌકિક વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી એવા નામથી પ્રસિદ્ધ તે જ વળી આ મારા, આ શત્રુના અને આ તટસ્થના વિભાવ આદિ છે, અને આ મારા નથી, આ શત્રુના નથી અને આ તટસ્થના નથી, એવા સંબંધના સ્વીકારના તથા પરિહારના નિયમનો નિર્ણય ન થવાથી સાધારણપણાથી પ્રતીત થયેલા પ્રમદા વગેરેથી, પ્રકાશ પ.મેલો સામાજિકની વાસનારૂપે રહેલો સ્થાયી રત્યાદિક રસાસ્વાદક સામાજિકમાં રહેલો હોવા છતાં સાધારણ

હિપાય-વિભાવ આદિના બળથી તે સમયે-રસાસ્વાદ સમયે અન્ય વ્યક્તિનો સંબંધ અનુભવમાં નહિ આવવાથી તથા અન્ય જ્ઞાનનો સંબંધ નહિ હોવાથી પ્રાદુર્ભૂત થતી સાધારણતાવાળા રસાસ્વાદક સામાજિકવડે, સાધારણતાથી અનુભવમાં અચા્યેસે, આસ્વાદ એ જ જ્ઞેનો એક પ્રાણ છે તેવો, વિભાવ આદિ જોડેલો સમય રહે તેટલી અવધિવાળો, પાનકરસ^૧ ન્યાયથી આસ્વાદ કરતો, આગળ જાણે રુકુરનો હોય, હૃદયમાં જાણે પ્રવેશ કરતો હોય, પ્રત્યંગમાં જાણે અમૃત સિયતો હોય, પોતાનાથી અન્ય વિષયનું જાણે આજ્ઞાન કરતો હોય, ધ્વજના આસ્વાદને જાણે અનુભવમાં લાવતો હોય, તેમ આત્મિક અમરકાર કરનારો શૃંગારાદિક રસ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:-રતિનાં દારણુ આદિનો અનુભવ થવાથી વારંવાર અનુમાનમાં આવેલી રતિ સંસ્કારરૂપે રસિકજ્ઞનોના હૃદયમાં ચડે છે, પછી કેટલેક સમયે સારી રીતે રચાયેલાં કાવ્ય-નાટ્યમાં સાધારણતાથી રામ, સીતા એવા વિશેષ અંશનો ત્યાગ કરવાથી સાધારણતાથી પ્રતીત થયેલા વિભાવ વગેરેથી રસિકજ્ઞનોના હૃદયમાં રહેલી તે રતિ વ્યંજના શક્તિથી અભિવ્યક્ત થયેલી સામાજિકના આસ્વાદમાં આવે છે. એ પ્રમાણે એવો આસ્વાદ એજ રસનિષ્પત્તિ, પૂર્વમતમાં ખોટી પણ રતિનો આસ્વાદ થાય છે, એમ કહ્યું હતું, પણ અદિ તે વાસનાથી રહેલી રતિનો જ આસ્વાદ થાય છે. એ પ્રમાણે એ જે મનમાં બેઠે જાણીએ.

૧. મરી, સાકર અને કપૂરથી થતો રસ.

૦ [સર્વરચના “કાવ્ય પ્રકાશ” નામક અપ્રગટ ગ્રંથમાંથી આ લેખ એમના પુત્ર શ. કનૈયાલાલ પાસેથી, શ. હર્ષદાસ દેસાઈ મારફતે, મેળવવાને અમે સાથે જ ભાગ્યશાળી નીવડયા છીએ. તંત્રી.]

સ્વ. ચંદ્રશંકર પંડ્યા

હિ. ગ. અંબારિયા

શ્રી

ચંદ્રશંકર પંડ્યા લાંબી માંદગી ભોગથી 'વત'માં જ દેહમુક્ત થયા એથી તેમના રનેડી મંડળમાં તો અવશ્ય શોક પ્રસરી રહે, પણ જો ગુજરાત ચોખ્ખી રીતે કદર કરી શકે તો તો ગુજરાત જ નહિ પણ પૂરું ગુજરાત પણ એ બનાવથી શોકનિમગ્ન થાય.

સ્વં ચંદ્રશંકરની સેવાઓથી ગુજરાત-ગુજરાતનું સાહિત્ય, ગુજરાતનાં રાજકીય આદર્શો, ગુજરાતનું ગૃહજીવન અને ગુજરાતનું બૌદ્ધજીવન-ભુવન ભુવની સ્વરૂપમાં અદત્તાર ધરતું સમસ્ત ગુજરાત-ભાવજાણી બન્યું છે એ તો સ્વર્ગસ્થના જીવનથી જરા પણ માહિત્યમાર હોય એ બધા સ્વીકારી શકે એવો અસિદ્ધાંત છે.

સ્વર્ગસ્થની જાહેર સેવાઓ ગુજરાતમાં સારી રીતે જાણવામાં રહે એ ગુજરાત સમસ્તને માટે જરૂરનું હોય, તેમના ગિત્તોમાંથી કોઈકે તો બધી સેવાઓની ગણતરી કરાવી, વિસ્તારપૂર્વક નોંધ લઈ, તથામુક્ત થશે જ. આ કામ અવશ્ય તુર્તમાં જ થવું જોઈએ. જો તેમ ન થાય તો સ્વં ચંદ્રશંકરને તો અન્યાય થયો ગણાશે જ, પણ તેથી પણ વધારે શોચનીય તો એ પરિણામ આવશે કે ૧૯૧૦-૧૨ થી ૧૯૨૦-૨૨ સુધીની ગુજરાતના ભુવાન કાર્યકરોની પ્રવૃત્તિઓનો દત્તિદાસ જાણવાની એક તક પાપણે ગુમાવીશું. સ્વં ચંદ્રશંકરની સાથે અત્યંત નિકટ પરિચય ધરાવનારાઓમાંથી કોઈ રનેડી આ કામ હાથમાં લઈ લેશે એવી આશા છે.

આંદિ તો સ્વર્ગસ્થના ગુણોમાંના, એ ત્રણેક વિશે ઉદ્દેશ
કરવા પૂરતું જ થઈ શકશે.

સ્વં ચંદ્રસંકર જીવનયાત્રામાં અનેકાનેક સરળ-દુર્ધટ પ્રસંગો-
માંથી પસાર થયા હતા અને તેથી જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા અનેક
ગુણરાત્રીઓની સાથે સાથે જુદી જુદી જ્ઞાના સંપર્કમાં આવ્યા
હતા. તેમનું ઓળખાણવાળાઓનું મંડળ સારી પેઢે મોટું હતું
અને વિધિવિધ પ્રકારનું હતું. છતાં તેમના હૃદયની ઉદારતા એટલી
હિંદી અને વિશાળ હતી કે દરેક જાણુ તેમની સાથે સંપૂર્ણ
હૃદયથી મળીહળી ચર્ચા કરી શકેતો. અત્યંત ઉચ્ચ મતભેદ હોવા
છતાં, તેમની સાથે ચર્ચા કરનારને કદી અનુદાર શબ્દ સરખો
સાંભળવાનો પ્રસંગ નહિ આવ્યો. સાંભળવા પૂરતો જ સંયમ જોયો
હશે એટલું જ નહિ, પણુ સ્વં ના હૃદયમાં પણુ અનુદારતાએ
કે અક્ષમતાએ કદી જ પ્રવેશ સરખો કર્યો નહોતો. વિરોધીઓએ-
એટલે કે મતભેદને લીધે વિરોધ કરનારાઓએ-કોઈ વાર અણુધક્તો
આણેયો પણુ કર્યો હશે; છતાં સ્વં ચંદ્રસંકરના હૃદયમાં તો એવાં
આણેયો કરનાર માટે હમેશાં ક્ષમા અને ઉદારભાવ સિવાય બીજી
કોઈ જાતની લાગણી કણુમર પણુ ઉત્પન્ન નહિ થઈ હોય. આ
ઉદારભાવ અશક્તિમાનનો નહોતો, કે અણુસમજુનો નહોતો. વિરોધ
કરવા ધારે તો પ્રચંડ બળથી સામનો કરી શકે તેવી શક્તિ હોવા
છતાં, એવો વિચાર સરખો તેમણે કદી પણુ કરેલો હોય એવું
આ લખનાર તો જાણતો નથી. અનેક ગુણાવગુણુ ભરેલા આપણા
જીવનમાં-સામાન્યજનોના તેમજ સરેકારની હાણી કરતા અસામાન્ય-
જનોના જીવનમાં-આવી સરળ, સ્વચ્છ, નિર્દોષ ઉદારતા બહુ
દુર્લભ છે. સ્વર્ગસ્થના જીવનમાં તેવી ઉદારતા ખરેખર અભિનન્દનીય જ
નહિ, પણુ અભિવન્દનીય હતી.

સ્વચ્છતા, શુદ્ધિ, અને સરળતા એ ગુણો પણુ તેમના
જીવનમાં એવા તો અત્યંત ઓતપ્રોત વણાઈ રહેલા હતા કે બીણી

નજીવી ગણાય તેવી બાબતોથી માંડીને મહાગંબીર 'ગણાય' તેવી બાબતોમાં નૈસર્ગિક જ, સ્વયંજૂ જ, એટલે કે કાંઈ પણ ખાસ પ્રયત્ન કે શ્રમ કે પૂર્વ તૈયારી વિના સિદ્ધ થયેલી સ્વચ્છતા તેમનામાં એવી ઉંચી પ્રતિની હતી કે તે પ્રતિની 'સ્વચ્છતા' ધણા શ્રમ પછી પણ મેળવનારા ધણા યોગ્ય માધ્યમ પડ્યો. આ સ્વચ્છતા દાપટીપ કે બાહ્યાશ્ચર્યથી તદ્દન જ નિરાણી ન બનતી હતી. સ્વર્ગસ્થનો પહેરવેસ, સ્વર્ગસ્થના સાધારણ જીવનની દરેકે દરેક વિગત, તેમનો પત્રવ્યવહાર, તેમનો વાતચીતમાંની પણ સુવ્યવસ્થા અને સુધારિત રીત પરંપરા: આ બધું જ આ લેખકને તો જાણ અને સુધારતું લાગ્યા ક્યું હતું અને તે બધા માટે તેમને માટે ઉંચા પ્રકારનું માન હતું.

એકલી બાહ્ય સ્વચ્છતા જ નહિ, પણ આંતર શુદ્ધિ, અને તેથી પ્રકટ થઈ આવતી સરળતા એ ગુણો પણ તેમનામાં કેમ જાણે સ્વભાવ પ્રાપ્ત જ હોય તેવા હતા.

આ અભિપ્રાયના અનુમોદન તરીકે જે જે લાઈઓ સાથે પત્રવ્યવહાર હોય, અગર તો જે જે પત્રતંત્રીઓ સાથે સંબંધ હોય, તે બધા વિચારી લુએ કે શ્રી. ચંદ્રશંકરના લખાણમાં કેટલી બધી એકધારી સ્વચ્છતા અને કેટલી સાદુનિક સરળતા દેખાઈ આવતાં હતાં. તેમણે લખતાં લખતાં લાગ્યે જ ફેરબદલ કરવાની જરૂર ધારી હશે—સાધારણ કાગળ હોય, કે સભાઓમાં પસાર કરવાના કરાવના ખરડા હોય કે કોઈને આપવાના માનપત્રના મુસદ્દાઓ હોય; બધા માટે જ તેમના મગજમાં આગળથી જ સુવ્યવસ્થિત યોજના તૈયાર જ હોય એમ લાગતું, અને જ્યારે લખવા બેસે ત્યારે એકધારે, સરખા સુંદર અક્ષરનું, સફળ યોજના સુંદર રીતે ઘડાતી આવે એવું જ એમનું લખાણ થેંધા કરતું.

આવી બાબતો કેટલાકને નજીવી લાગે; પરંતુ જીવનધટનામાં, ચારિત્ર્યના વિકાસમાં, મને સમસ્ત પુરુષના દર્શનમાં તો આવી

આવી બાબતો, મોટા આશયને સમૃદ્ધ કરનારી નાની નાની, ઝીણી ઝીણી સરવણીના જેવી જ મણાવી લેઈએ. જાહેરજીવન કે લેખક-જીવન એક પ્રતિનું, અને ગૃહજીવન બીજી પ્રતિનું હોય તેવા મહાન પુરુષો કરતાં પણ આવા એકધારા જીવનવાળા સંસારને વધારે સફળ આદર્શરૂપ બને છે એ નિર્વિવાદ છે.

આવો જ એક બીજો ગુણુ શ્રી. ચંદ્રશંકરમાં 'સચોટતા' નો હતો. જે કંઈ કહેવું હોય તે એવી અસરકારક રીતે કહે, જે કંઈ લખવું હોય તે એવી સ્પષ્ટતાથી કહે, કે ઓત્તા અને વાંચક એકદમ જ તેમના વિચારોને પામી જઈ શકે. તેમાં 'સંદિગ્ધતા' કે દ્વિઅર્થાપણું કે કિચકતા કે ગુંચવણ કોઈ પણ જાતની રહેતી જ નહિ. તેનું એક કારણ એ હતું કે તેમનો અભ્યાસ ઓક્સ, મંત્રો, મુસિદ્ધ, વિચારો સ્પષ્ટ, અને મગજ અત્યંત મર્મસ્પર્શી હોવાને લીધે તેમના લખવા બોલવામાં વિશદતા અને સ્પષ્ટતા સ્વભાવ સિદ્ધ જ બની ગયાં હતાં. હૃદયનું જોમ પણ તેમનું ખૂબ પ્રમાણિક હોવાને લીધે તેમના જીવનમાં જ અમુક જાતનો આગ્રહ દાખલ થઈ ગયો હતો અને તેને પરિણામે તેમના અવહારમાં આવતી દરેક વ્યક્તિને અને દરેક સમુદાયને તે પોતાના વિચારો અને અભિપ્રાયોથી સ્પષ્ટરૂપે વાકેફ કરી શકતા હતા. એમણે ધારેલી ચોટ એ સાચે જ બૂલતા.

આવા આવા અનેક ગુણોથી સ્વજનમંડળને આનંદ અને જ્ઞાન આપનારા એ ગૃહસ્થ, પ્રમાણમાં જડુ વહેણા, પોતાના દર્શનવ્યક્તિગતો નિષ્ઠ યજ્ઞ ગયા હતા-દર્શના દુમતાઓને લીધે નિષ્ઠ, રહેવું પડ્યું હતું-નિષ્ઠિ નિષ્ઠિમાં પણ એમનો જીવ એટલો જમો ઉત્સાહભર્યો, ઉજાડભર્યો, ઉન્માદભર્યો હતો કે ઘણીએ વાર પ્રવૃત્તિમાં સરી પડતા-તેની પ્રવૃત્તિ તેમને પાછા વધારે સિધ્ધિ-મંદ-અક્રિય બનાવી દેતી હતી-જતાં પોતાનું આસ્થું ત્યાં સુધી તો એ ચક્રવામાં એમણે 'ચક્રને ચિહ્નેણુ' સંસ્કૃતિ સેવ્યા કરી,

અને છેવટે તો ઉત્સાહપૂર્ણ, આદર્શ સેવી, પરમ ઉદાર આત્માની ક્રિયાઓ કરવા ના પાડી અને એ આત્મા પરમાત્મામાં વિલીન થઈ ગયો! પ્રભુ આપણને તેવા આત્માના સંસ્મરણોમાંથી જે કાંઈ શીખી શકાય તેવું હોય તેવું શીખવાની, તેમના અનુકંપાભર્યા, આવેગભર્યા, આદર્શરૂપ, જીવનનાં સ્મરણો તાજી રાખવાની શક્તિ આપે એજ પ્રાર્થના.

પ્રેમ વિડંબના

રમી કમલ સંપુટે કદિ સમર્પી ના અંજલિ,
કીધી ન મત અંતરે ગુણછડી વડે વંદવા;
ન ચૈત્ર રમણી રમ્યાં કદિય માલતિ મંડપે,
વગે ઉપવને ન બાથભરીને જુલાબ્યાં ઉરો.

હરી ગુપ્ત ગોઠડી કદિ ન રામ હૃદયે વહાં,
દિક્ષે ધનક સ્પંદ ના જગતી ના મનોમંથના;
ન કામુક બની પ્રીતિ ગુફતગો મહિં રાત્રીયાં,
ન વા તડપિયાં દિક્ષે ચિર વિયોગના અગ્નિયે;
મરાલવત સુગ્રીને જુકી કદિ ન લુલ્હા ચૂમ્યાં,
ન સુગંધ લગ્ને ઝડતં મુખ પ્રેમ સિત્કાર વા,
હરી કલપના ન સમસરગે સદેહે ગેવા.

ન ચાહું ઉપચાર એ વિવશ પ્રેમ વિડંબના,
રમું જગત સંમુખે શિશુ શુચિ સ્મિતો વેરનો.

—વસન્તા ઉપાધ્યાય

કાવ્ય મધુ

ઉમાશંકર જોષી.

છલા બે ત્રણ મહિનામાં માસિકો અને દિવાળી અંકોમાં છુટક છુટક પ્રગટ થયેલી ગુજરાતી કવિતાનો રસ-પરિચય કરાવવાના સદ્દેશથી 'માધુરી' નો આ વિભાગ શરૂ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં છું. કાંઈ સારી કૃતિ નજર ચૂકી રહી જવા પામે તો સૌ કાવ્યરસિકો પાસેથી અગાઉથી જ દરગુજર ચાલુ છું.

લાંબી મુદતથી માંદગીને બિજાને પડેલા, ગૂજરાતથી દૂર જતાં 'પક્ષપક્ષ છિનછિન' ગૂજરાતી ગિરાના અવ્યુદય ચાહતા કવિશ્રી ખજારદારની કૃતિઓ સૌથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે, અને એ કૃતિઓમાં એમનું અપૂર્વ હૃદયબલ અને એક જાતની ખુમારી તે તરત જ આગળ તરી આવે છે. પોતે માંદ છે પણ એમનું મંતવ્ય જુદું જ છે:

જારી બહાર બધે બેગરી

બીતર ફૂલની ક્યારી રે. (નવચેતન)

બેગરીને જારી બહાર જ લેખી બીતરની ફૂલક્યારીમાંથી જ એ 'જીવ સોદાગર કરી લે સોદો પુણ્ય તણો સંસારમાં' (પ્રતાપ) 'પ્રભુ શું પ્રીત નથી કંઈ સ્હેલ' વગેરે ભગ્ન-ગીતની સુવાસ

રેલાવે છે, પણ એ પુલસુવાંસની એમણે ઉતારેલી માધુરીમાં ઘેરા કરણોનો પટ લાગેલો સ્પષ્ટ વરતાયા વગર રહેતો નથી:

આખર ત્યાં લાખલાખ ટીલી ટમકાવતો
દોડો મેં સાળુ તારી રજની તણો
દેગ ચાંપ્યો ત્યાં એના બોંકાયાં તીર હા
જોતી હે નાથ, એના દુઝે મળો.
તારી આ વેદનાની મોઢેરી નેટ સૌ
દેગે ધારી આ માંડે જીવન વડું.
રે રે હો નાથ! એ જ તારો છે માધુરી
તારી એ મહેરે સદા રંજિત રહું
કેવી તે તારી ઉતારી આ માધુરી!

પણ કાઈ વાર વળી કવિશ્રીનું ચિત્ત આ કયામય માધુરીના કરધરસિક ઉદ્ગારને બદલે આપણા ભજનિકાની લદણે કેવળ પ્રુમારી વ્યક્ત કરે છે.

હક છોડી બેહદમાં ગયા
જીભે કણું નહિ જાયજી.
શબ્દો રે હો તો નવ આવશે
અદલ આ પાગલો માંયજી
અમે રે પાગલ પ્રજુ મૈમના. (સમાજ)

આની જોડે શ્રી બેટાઈનાં ભજનોનો પણ આસ્વાદ લઈ લઈએ.
એમનું આ અંકમાંનું

પંખાગા ધોડા, ગદ રે ફૂદીને ક્યાં જોડીઆ હોજી.
અને 'પ્રસ્થાન' (૧૯૯૩ 'ભાદરવો)નું

ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાખી.

એ એ પ્રવચન જ એટલાં મજાનાં આવી ગયાં છે કે જોને

કાને ખેચાર. ભજનો પણ પડ્યાં હશે તેમ આ ભજનો પણ કોઈ જુના પ્રભુભાગલ ભજનિકની કૃતિઓ સાગશે કતાનિ અદલે સંપાદક તરીકે કવિએ પોતાનું નામ આપ્યું હોત તો તેમ માનવામાં જાણ-કારેને પણ કદાચ સંકેત ન રહેત. ‘કેડી’ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ગૂજરાતી કવિતાનો એક જૂનો અને મુખ્ય પ્રકાર-ભજન-તે હજી અત્યારના નવા કવિઓનો પણ માનીતો પ્રકાર રહી શક્યો છે, અને સદૃશ છતાં ગદ્ય એવી સ્વચ્છ ભાવોમિનું વાહન સરળતાથી બની શકે છે.

શ્રી રત્નેદરસ્મિનું લયમધુર નૃત્યગીત ‘તારાને’ પ્રથમ તો માનવોના આશમિનારાનું આકર્ષક અને ઉલ્લાસમય ચિત્ર રજુ કરે છે. પણ તરત જ કવિ શંકા દર્શાવે છે:

ધરતીમાં છે ફૂલ કે કોટા
તે તું પેખતો જાજે.

અને ઉવટે તો કવિ કહે છે: ભાઈ, અહીંની કથા અહીં જ જૂહીને આગળ જાજે. અમારે દુઃખ છે. તારે નથી. કેમકે—

મન્દાકિની-તીરે રજત રેતીમાં
ખીલે તારી પૂલિંમા.

કવિની કદપતા અધુએ જોયેલું અને આમણતે ખતાવેલું આ અજબ સુંદર પૂલિંમા દર્શન જ આપણે માટે પૂરતું આશ્વાસન નથી?

શ્રી લક્ષ્મિતજનું આ અંકમાંતું કાવ્ય પણ વિષાદ છાયા વાળું જણાશે. સ્વતંત્ર મનુષ્યને તે કહે છે,

તું તો તું માંલ્ય મોહીને રહે સદા મતાંધ શું?

અને એનું કારણ પ્રશ્ન રૂપે જણાવેલું છે,

વિચાર-વૃત્તિ-વાણી વધને તું એક કાં નથી?

હમણાં હમણાંના બધાં કાવ્યો જોતાં એ બધાંમાં મુખ્ય સ્તર આરણ્યનો વિષાદનો, વ્યથાનો જણાશે. શ્રી મનઃસુખલાલ કહે છે

‘મત્ત’ કુસુમનેઃ ધરં કવણુને હું આ પાંખડી ?’ (દૈમુદી)

એ પ્રકારની આરણ્ય દેખાયા વગર રહેતી નથી. કવિઓ પોતાની કાવ્યપાંખડીને ઠેકઠેકાણે ધરે છે. એને લીધે વિષય વૈવિધ્ય સારા પ્રમાણમાં છે. પણ શ્રી ઝવેરીના ‘કુસુમને’

ત્યાં તો રપસ્યે અધર અલિનો, ચિત્તના તાર તારે,
રહેતાં શું રવ નધુર, શી ધન્યતા મૌઘ્ય ધારે ?

એવી ધન્યતા કે રસમસ્તી ઓછા જ કવિઓના અનુભવમાં આવે છે, રસમસ્તીનું એક ગીત, શ્રી રસિકલાલ પરીખનું ‘વર્ષાની વાત’ પ્રસ્થાન(૧-૩ ભાદ્રપદ)માં છે

વર્ષાની વાત ધનધેરી, સાહેલડી, વર્ષાની◦
લિંછ જૂમિની ગંધ શી અનેરી, સાહેલડી, વર્ષાની◦
મેઘજૂપી વીજશી જાદુઈ સાહેલડી, વર્ષાની◦
મધમધતી કેતકીની સૂઈ સાહેલડી, વર્ષાની◦
કાઈ કન્યાએ કાઢથી જોઈ સાહેલડી, વર્ષાની◦
હરી પ્રાદાને યૌવન આવ્યાં સાહેલડી, વર્ષાની◦
ભક્ષાં ધરરખુને ય ભભાવ્યાં સાહેલડી, વર્ષાની◦
કાઈ મીરાં એ ધનસ્યામ ગાયાં સાહેલડી, વર્ષાની◦

પણ આરણ્યમાં, વેદનામાં, વિષાદમાં કંઈ ઓછી કવિતા નથી એ થોડાક નમૂનાઓ પરથી જ જોઈ શકાશે. ખૂશમસ્તીને વિષાદનો પાસ લાગતાં કેટલીક વાર કવિતાની બહાર આજ્ઞા ખીલી ઉઠે છે. આ અંકમાંનું આપણા મસ્ત-કરણ કવિ પટીલનું કાવ્ય જુઓ:

ઉઠો, ઉઠો, ઓ આસકો ! વધાવી લો હપે .
તમારે આંગણે બહાર દીવાની આવી.

લીલા લિખાસ મહી લાલ ગાઝની માથક
ન ફકા માહરી-પરંતુ બધાની આવી.

આ કવિ જાણે પોતાની કવિતા જ આપણી આગળ એ
શબ્દોમાં પધરામણી ન કરતા હોય. અને કવિની મસ્તી જોઈને
સ્વાગત માટે આપણને એમની જ એક પંક્તિ સૂઝે તો નવાઈ નહિ:

વાહ વાહ પતીલ! તમે ય કમાલ કરો છો.

પણ આજ કાવ્યમાં આગળ ચાલતાં કરણુની છાંટ

ઝપીરી આવશેજ જેમ લુવાની આવી

એમાં રપટ જોઈ શકાશે.

બીજું એક સુંદર કાવ્ય 'નકામું' લે. (ધા. પ્રીતમલાલ
મજમુદારના એ કાવ્યમાં કંઈ પણ નકામું હોય તો કદાચ શીર્ષકજ
છે.) શરૂઆતમાં કવિ શાંતિનું આબેહવા વાસ્તવિકતામયુ" ચિત્ર
દોરે છે:

સૂતી હતી ચાંદની ચૂપકીમાં
અને લપી પિંપળ વાયુ પોરે,
પલંગ બીજ ભરશેરી લાગ્યા
જણાય ના રપડસમોય તેમાં.

જોકે

કદી સરે માત્ર તિમિય બેઠી
પગળની પાળ થકી નિસાસો
કદીકે વા ફૂતરે માડવાની
તળેથી કાનો ફૂકાવી ઉઠે.

હતાં

અહો દતો વેલવ શાંતિનો શો,
મળી વદા એ નજરો અમારી.

આ મનોરમ ચિત્રને અને તારામેત્રકનું સૂચન અદ્ભૂત કે

મુંગાર રસની જમાવટની આશા આપે છે. પણ કવિએ શુદ્ધ જ, નવું જ, અલૌકિક જ દર્શન કરાવવા ધાયું છે.

હું ભૂતજો, તારલી વ્યોમ માંહી, હું નીરખું નારલી, એ મને યે.
અમારી વચ્ચે કંઈ કાળ જૂનાં વહેણુ વહેતાં અડક્યાં અમેને.
અમે હતાં શું દૂરનાં સગોત્રી? અમે હતાં શું દૂરનાં સપાત્રી?
ધરી રહ્યા એક જ ધર્મ' એને, અનેક સંકા ઉભરી રમૃતિની.
પરંતુ સંપર્ક ન એથી ઝાઝો થયો કરો યે; હત ભાગ બંને.
મલ્યાં, ખિંચાયાં, પણ સૌ નકામુ, એ મૂકને હું મલકી ન જાણું.
(પ્રતાપ)

હમણાં હમણાં પ્રગટ થયેલાં કાવ્યોમા આ કદાચ બહુ જ આગળ
તરી આવે એવું છે. એની સરળતાને લીધે, સહૃદયતાને લીધે, ના-
ભુકાર્થ ભરી ઋણુતાને લીધે, અંગત પસંદગી શ્રી સુદરમના
રાખ્દોમાં ('મિત્ર યુગલને' પ્રભાત) વ્યક્ત કરૂં તો આ કાવ્યના નાપક
અને તારા નાપિકા

‘ધણાં ચિત્રોમાંથી ક્યમ કહું મને એક જ ગમ્યાં.

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાનું ‘દરિયાથી કુંગર’ (પ્રભાત) જોઈએ.

દરિયાથી કુંગર પર જાય.

કેડી. ત્યાં નાનકડી થાય.

તરવરે ત્યાં દોળે જાય.

ચાંદરણાં યે ત્યાં પથરાય.

કેટલું રમણીય દૃશ્ય ! પણ કવિ કહે છે ‘ક્યાંક સૂરજની આવે દ્વાપ.’

ફરે ત્યાં વાયુના દોડ.

જોલે ત્યાં દેવાની ગોડ.

પણ એ પ્રજ્વળ ગોડડી પેલા વાયુની પેઠે કવિ પણ તરત જ જૂરી
નાખે છે; અગ્નિ નાભુકાઈથી, દબાવેલા કૂસકાઈથી.

કુંગરની પગથીનાં ફૂલ

પગથીએ મેદાની જૂલ.

સહુ મૂળી નાખે નિઃશ્વાસ.
અને ભલે દરિયાનો શ્વાસ.
દરિયાથી કુંગર પર નહિ.
હવે જતી એ પગથી ત્યહી.

ક્રમકે

પગથીનાં એ કામળ ફુલ
કરમાયાં દીસે અલ્પમૂલ
દરિયાથી કુંગર પર હાય !
કાણુ હવે એકલડો જાય ?

શ્રી રમણિક અરાલવાળા જે 'સરસ્વતીને' (કુમાર '૯૪ કારતક)
આરતભર્યા અવાળે વિનવે છે,

કથ્યાણી, આપો કેડી બની
મૂરતા અરણ્યને માગ.

તે 'એક સન્ધ્યા' (પ્રભાત)માં વેદનાથી પૂકારે છે, કે ગોવંદ આવ્યું,
વન વિહંગકતાર આવી, પણ

મારી જ એક-બસ મહારી જ-બ્યા ન આવી.

શિવમંદિરના વાસ્તવભર્યા કાવ્યમાં (લોકવાણી) પણ ગયેલા શૈશવના
આયમેલા ખેલનાં સ્મરણુ છે. પણ કવિ વેદના નિચોવી ફટલીક
વાર અણુધારી રીતે આશા મેળવે છે, 'નાથાસ થયેલા નાનાભાઈને'
અંતે તો એ

ઉઠ અમોઘ જલે ભર મેઢુલા
નથી જ વધ્ય પરાન્નની ધરા

એમ આશાનું જ ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પણ એનો ઉત્તમ નમુનો તો
સહિણી (પત્રિકા પંચમી)માં છે.

છોડી અનાથ આજ આપણને ઉપડ્યાં

માતાજી દેવોને દેશ,

ભાઈ, તને આપું શું ભેટ ?

હું તો 'પરદેશના પિંજરની પંખિણી
 કેવાં હમેશ મારાં હેત, ભાઈ
 સરખી સાહેલી મારી સારી, બજે તારા
 દીવાની ચઢને દીવેટ,
 ભાઈ, નને આપું શું ભેટ ?

ઘેરા વિપાદનાં કાળે તો બહુ જ છે, મુદ્દિણીના એ જ અંકમાં
 શ્રી કરસનદાસ માણેક કહે છે,

હસું હું આજ રમરી ગતને છતાં
 મદન ત્યારનું' એ હતું કારમું.

અથવા તો શ્રી મુરશી હાકુરનું 'મશાલુ' (કામુદી) કાવ્ય જોઈએ.

છતાં હું ઉરથી ચહું
 રમશાન બૂમિને નમું વિરલ શાંતિ પામું જહીં
 કદા રાખ લઈ જવું, રાખ ચઈ કદા ન્યાં જઈ
 નિરંતર લહું મીઠી સ્વજન-ગોઠ એકાંતમાં.

અથવા શ્રી સુંદરમનું 'વેશ્યા' (પ્રતાપ) નું 'કુંકુટચ' છતાં નિતાન્ત
 સુરેખ ચિત્ર (Vignette) જુઓ:

અગ્નિ ના, કાલસો એ ના, કામનાદ્ય સૃષ્ટિની
 રાખને રક્ષતી માત્ર સધરી એ સદા તણી.

શ્રી બાદરાયણ, શ્રી એક્કરરિમ 'તારાને' કહે છે તેવું જ 'પંખિણી'ને
 (પ્રલાત) કહે છે:

અહીં સદાય તાપમોહ જૂઝવું
 રસે વિહીન આ ધરાથી દાઝવું.

અને 'દાર તાહરે' (સમાજ)માં દાર ખોલવા માટે પોતાના નિઃશેષ
 પ્રાણને વાપરવા ઉદ્વેગ થાય છે:

મહા પ્રયંડ એક હું પુકારને કરીશ ને
 વજ્રખંડ દારનાં તૂટશે
 પ્રાણ વા પુકારમાં શમી જશે.

શ્રી મોહિનીચંદ્ર કહે છે

કવિજન માઓને ગાઓ રે લોચન કરાં નીરને.

પણ વગર પીનવણીએ યે આપણા કવિજનો એ જ નથી કરી રહ્યા ?
 શ્રી ઇન્દુલાલ કહે છે (સુદિણી):—

જેને કવિતાની વાડીઓ ઝૂકી
 જીની કરી તારી પાંપણો સૂકી.

શ્રી ચક્રિષ્ઠ પાઠકજીનું ‘એકાકી’ પ્રતાપના દીપોત્સવી અંકમાં, શ્રી
 આસિમ રહેરીનું ‘નગીના પર નામ છે’ અને શ્રી પ્રદ્યાદ પારેખનું
 ‘અખોજા’ (જને એ ઘડી મોજના દીપોત્સવી અંકમાં) આ કાવ્યોના
 અનુસંધાનમાં જોવાથી વિશેષ પ્રતીતિ થશે.

કટલીક વાર તો અશ્રુ થ શોષાઈ જાય એવી અંતરવેદનાની
 ભટ્ટીનો પરિચય કવિ કરાવતા હોય છે શ્રી ‘શેષ’ નું ‘કુંગરની કારે’
 (જિમિ) એ પ્રકારનું કાવ્ય છે. ખીણની કરાડે

જિભું આ વૃક્ષ તોછડું
 જેમ કે માનવી દીન ભૂતકાળ તણા ધન
 સંબંધો નષ્ટ થે જતાં, એક પાસ રહ્યાસલા
 સંબંધોના જ આધારે, ખીણ કરાડ કાલની
 ઉપરે અદર રહી છવે સદિઅં છવન
 —અદ્રલો ને અનાધય;
 તેમ આ વૃક્ષ એ આંકી, અદર ને અદમતું.

કે આધાર વિના નીચે માત્ર એક જ બાલુનાં
મૂલોથી બોંયને બાઝી, પડ્યા વાંકે ઊંચું રહ્યું!

આ વૃક્ષનું ચિત્ર ઓછું હોય તેમ આલુઆલુના કુંગરોનું ચિત્ર કવિ
તરત જ રજુ કરે છે.

અનેક કુંગરા દિસે
કા એક દાય લંબાવી માયું તે તદ્દ દાળાને
બેઠેલા કાષ્ટ બે દાય લમલે દૃષ્ટને, શિર
દાયને ટેકવી બેઠા, લંબાવી એક પાય કા
કા બને પાય લંબાવી દાળા ઉર પરે શિર
બેઠેલા એમના એમ સ્તબ્ધ શોકાસને સ્થિર

અને જાણે કે એમના નિઃશ્વાસોને લીધે વાતાવરણ આપું જાંખુંજાંખું
અને કાળપ ભરેલું ચર્ચ જાય છે. પણ હજુ કવિને નિરાશાનું તળિયું
આપ્યું લાગતું ન હોય એમ એ ઉમેરે છે:

ઘટે સરિતનાં નીર, સૂર્ય ચંદ્રે ધસાય છે,
ધસાતા કુંગરા પોતે, ન તો ચે શોક મમંભિદ્
ઘટે કે થાય કે આંહો, ને જાણે ઘટશે ય ના!

સૂર્યને ચન્દ્ર ધસાય છે પણ હૃદયના 'અંતઃગૂંઢ ધનંબ્યથાં'
જરીક અમથીએ ઘટતી નથી. ને જાણે ઘટશે; એ આશંકા કરીને
તો કવિએ કટુતાની અરધિ આણી છે. અને આપણે ગમે તેમ
કટીએ છતાં કવિતા આખી આદિથી અંત લગી તપાસતાં છેવટની
એ આશંકા વધારે પડતી લેખી શકાય એમ નથી.

આ વિસ્તૃત લખાણમાંથી જો એમ ચોકણું સમજાયું હોય
કે આપણા કવિઓએ હમણાં હમણાં કાળુ જાણે કેમ પણ કરજીને
અપનાવ્યો છે, તો સાચે સાચે એ પણ એટલીજ સ્પષ્ટતાથી
મમજવાની જરૂર છે. કે આ કટુલ 'તે' રે! રે!' કરી રડવાનો

સસ્તો રોતવિઓ કરણુ નથી. સારી સારી કૃતિઓ શોધવા જતાં તેમાંની મુખ્ય અને મોટા ભાગની કૃતિઓ કરણુ-મય જણાવાથી આટલી ચચા કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કરણુ-રસની સારી કૃતિઓ આપવી તે દુર્ઘટ છે. પોતાની અંતઃકથાને પરોક્ષ રીતે જોયા સિવાય કવિ કરણુ-કાવ્ય રચે તો બીજાઓને હસવાનું જ થાય. ઉપર નિદેશેલી કૃતિઓ જોયા પછી મને પોતાને તો અપણા કવિઓની યથાર્થદર્શિતા અને જીમિને જુદીબીજી જરૂર પૂરતી સંયમિત કરવાની શક્તિનો જ પરિચય થાય છે.

ઉપરે હમણાં હમણાં કવિતા આરામ લે છે એવી કાઠ કાઠ વિવેચકની (!) અવારનવાર ટીકા આવતી રહે છે તે વિષે. પહેલું તો એ કે ‘હમણાં હમણાં’ કે ‘આ વરસે’ એથી શું સમજવું ? કવિતા જે ગાળામાં પ્રગટ થાય તે ગાળામાં જ તે રચાઈ હશે એમ માનવાનું કશું જ કારણુ નથી. કેમકે પ્રસિદ્ધ થતી પ્રત્યેક કાવ્યકૃતિ નીચે તારીખ નોંધેલી હોતી નથી. તેજ પ્રમાણે કાઠ વરસે અંધાકારે કવિતા પ્રગટ થઈ એટલે એમ નથી થતું કે એજ વરસે એ બધી એ કવિતા રચાઈ હોય, આમાંથી બહુ રમૂજ ઘોટાળો બીજો થવા પામે છે. દા. ત. ૧૯૪૦ માં કવિતા અંધાકારે પ્રગટ થઈ ન હોય તો વિવેચક મહાશય પોકાર કરી બેઠવાના કે કવિતાદેવી હમણાં હમણાં રીસામણે ચડ્યાં છે. પણ ૧૯૪૦ માં છુટક છુટક પ્રગટ થયેલી કવિતાકૃતિઓ ૧૯૪૧ માં અંધતા રૂપમાં પ્રગટ થાય તો પાછા એના એ જ વિવેચક-અથવા એમનાં કાઠ ભાઈ !-ખૂશ ખૂશ થઈ જવાના.

આટલું લખવાની પાછળ કહેવાનો હેતુ એટલોજ છે કે અત્યારે પ્રગટ થતી કૃતિઓ તપાસતાં પણ કાવ્યોનો દુકાળ પડ્યો છે એમ માનવાની જરૂર નથી. દિવાળીને લીધે પણ ‘દિવાળી એવી આપો પ્રભુ કે આપે દિ’ વાળી’ એમ ચાતા બિરાદર શયદાથી માંડી તંત્રીઓને સંતોષવા મદની પેઠે ફજાં બજાવી કવિતા લખતા શ્રી ‘દ્વેષાવન’ (સમાજ) સુધી સૌ એ યથાશક્તિ કંઈ ને કંઈ વાનગી અપી છે.

સદલાગ્યે સિધી સોહાગણ સમી ‘સુહિણી’ પત્રિકાએ કવિતાને સન્નિશેષ અપનાવી છે, એ પત્રિકાનો હિમમહેતુ ખલાસ થતાં પત્રિકા પોતે પણ થઇ-ન-થઇ-ગય એટલી આસા રાખીએ. ‘માતેલ સુહિણીનો મહેબત મહેરામણ’† સતત ગળ્યાં કરો! આ પત્ર-માધુરીના યુવાન તંત્રીના પણ કવિતાના વિષયમાં પ્રણાપણા ફાડ છે. આ અંકમાંના એમના ‘વસંતગાન’ માંની લીટીઓ:

બ્રમર ગુંજે મધુ માધુરી શીઝસે
પુષ્પ પુષ્પો ખીલ્યાં પાન પાને

એમણે કાપી હશે ત્યારે એમને ખ્યાલે નહિ હોય એવો એનો અર્થ કરી આપણે ઇચ્છીએ કે એમના નવા સાહસ ‘માધુરી’ને પાને પાને કવિતા પુષ્પો પથરાત રહે અને કવિઓનું મહાનમધુર ગુંજન ગુંજ્યાં કરે.

જ્ઞાસાની—

બળે વિશ્વે દાવાનળ ઝડત પડ્યું ત્યાં પ્રજ્જ્વળતું
અને તેને ધૂમ્રે વ્યયિત હિર મારું કકળતું.
મને આ સંતાપો મહી નવ વળે કે કળ પ્રભો!
સૂઝે ના વા એથી દૂર થઇ જવા થે પથ પ્રભો!
અને તેથી ઝંખું દરશન પિતા તારું નમણું,
સદા બીડું જાણે નયન ઝરતું પ્રેમ-ઝરણું.
પરંતુ ક્યાં છે તું, પથ તુંજ ક’યો આ જગવને?
મને તે લાધે ના નિશ્ચિન રહું શોધ મહી ને
પ્રભો! પ્રાપ્તિ ખોલે સતત તુજ, મારા હિર મહી
રહે જ્ઞાસાની લઘુક દીવડી રે, અજકતી.
‘અજ્ઞાત’

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ

શંકરપ્રસાદ રાવલ

[સાહિત્ય સંબંધ તરફથી શરૂ થયેલ સાહિત્યની ઇતિહાસમાત્રા માં-
વખાઈ આ લેખ પુસ્તકાકારે છખાતો હતો પણ તે લેખમાળા ખતી અધૂરી
રહેવાથી આ લેખ જાહેરમાં આજ ન દેખા દે છે.—શંકરપ્રસાદ રાવલ.]

નરસિંહ મહેતા *

[વિ. સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬ આશરે]

ગુજરાતના પદ સાહિત્યના પૂરને નાનાવિધ રસસામગ્રી
અને વેગથી જિજ્ઞાસનારાઓમાં મહેતાજી નરસિંહરામ
જેટલી વિસ્તારમય લોકપ્રિયતા અન્ય કોઈ કવિએ પ્રાપ્ત કરી હોય
એમ જણાતું નથી. આપણી લોકવાણી અને લોકકવિતાએ એ
'નરસિં મહેતા' નામને અને એ નામ ધરાવનાર દેહાત્માને અમરતા
સાથે પ્રેમભાવથી જોડી દીધાં છે. ગુજરાતમાં જ્યાં સુધી કાવ્યની
અમૃતસરિતા વહ્યાં કરશે ત્યાં સુધી નરસિંહ મહેતાનું નામ ને તેની
કવિતા અમર રહેશે.

કાકીઆવાડના સુપ્રસિદ્ધ જૂનાગઢ પાસેના તથાગત ગામમાં ૧૬-
નગરા નામર બ્રાહ્મણોના એક ગૃહસ્થ કુટુંબમાં મહેતાજીનો જન્મ આશરે
વિ. સં. ૧૪૭૦ માં થયો હતો એવી પ્રચલિત માન્યતા છે. પરંતુ
નરસિંહ મહેતાનો સમય સં. ૧૪૭૦-૧૫૩૬ સુધીનો હતો કે સં.
૧૫૫૬-૧૬૫૬ સુધીનો એ ગુજરાતી સાહિત્યનો અણગાંધગો કાયદો જ. ૧

૧. જુઓ આ વિશે વિશેષ ચર્ચા માટે 'ગુજરાતી સાહિત્ય' ખંડ
૫. ભાગ ૮, પ્રકરણ ૧૯, 'નરસિંહ મહેતાનો કાયદો' પૃ. ૩૪૬-૩૫૩
તથા આ લેખના ઉત્તરરૂપ લેખો.

નરસિંહ મહેતાનું વંશરક્ષ તપાસતાં એમના પૂર્વજો પ્રતાપ-
શાળી માન્ય પડે છે. “જૂનાગઢમાં પ્રથમ પુરુષોત્તમ મહેતા રહેતો
હતો. એને બે પુત્ર થયા, તેમાં એકનું નામ પર્વત મહેતા અને
બીજાનું નામ કૃષ્ણદાસ મહેતા. એમાં કૃષ્ણદાસ મહેતા જૂનાગઢના
રા'ર.જીની તોફરી કરતો હતો. પુરુષોત્તમ મહેતાએ વૃદ્ધાપણમાં
પોતાના બે પુત્રોને ધનનો વિભાગ કરી આપી લિજ લિજ ધરોમાં
તેમને વાસ્યા પછી પોતે દારિકામાં જઈને શંકરાચાર્ય' અને સંન્યાસ
લીધો.”^૨ પણ ત્રજવાક સાસ્ત્રીયો જુદા પડી “ગુજરાતી”કાર
નરસિંહના પિતામહનું નામ વિષ્ણુદાસ આપે છે.^૩ એ વિષ્ણુદાસ
કુંતીઆણમાં મુસદ્દીનું કામ કરતા હતા. પર્વતદાસ મહેતા શ્રીમંત,
વિદ્વાન અને આદ્ય વિષ્ણુમહત હતા. સાસ્ત્રીજી વળી જણાવે છે કે
પર્વતદાસે ઉત્તરાવરયામાં જૂનાગઢમાં વિષ્ણુમંદિરની વિ. સં. ૧૪૮૪
ના વૈશાખ સુદ અગીઆરમે સ્થાપના કરી હતી. આ સંબંધમાં
ઉપર્યુક્ત દીવાળીના અંકમાં ‘ગુજરાતી’કાર ચરણદિપણીમાં
જણાવે છે : પર્વત મહેતાના વંશજ ભકત ત્રિકમદાસની રચેલી
“પર્વત પચ્ચીશી”માં જણાવેલી વિગતોમાં અને સાસ્ત્રીજીએ
આપેલી વિગતોમાં ફેરફાર છે. ઉક્ત પ્રસંગ જૂનાગઢમાં નહીં પણ
મંમલપુર (માંગરોળ)માં અને સંવત ૧૪૮૪ માં નહીં પણ વિ.સં.
૧૫૦૧ માં માગસર સુદ ૬ ને શુક્રવારે બન્યો હતો એવી હકીકત
પણ છે :

“ધન્ય ! ધન્ય ! સંવત ૧૫૦૧ એક, ધન્ય ! ધન્ય ! માગસર માસ વિરોધ;
ધન્ય ! ધન્ય ! રાત્રવણ બધી સાર, ધન્ય ! ધન્ય ! ને જમણે શુક્રવાર.”

વિષ્ણુમંદિરનું વાતાવરણ આમ નરસિંહના કુટુંબમાં પહેલેથી

૨. જુઓ ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો દીવાળીનો અંક (દ. સ. ૧૯૨૩)
માર્ગે ૨૧. ત્રજવાક કાદિદાસ સાસ્ત્રીનો લેખ.

૩. જુઓ ‘નરસિંહ મહેતા દેવ કાવ્યસંમદ’ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૫,
ગુજરાતી પ્રેસની પ્રથમ આદિતિ.

૪. જુઓ ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં ‘પર્વત પચ્ચીશી’ સંબંધમાં અભિપ્રાય.

જામેલું હતું. વિધ્યુતી લલિતભાવનાઓને આમ કાન્યોમાં વંણી મહે-
તાએ આગળ ઉપર કૃષ્ણભક્તિ ગાઇ એ આથી સહેજ સમજાય
એમ છે. શંકરાચાર્ય ગુરુ હોય છતાં વૈષ્ણવધર્મ પાળી શકાય છે.૫
અને મહેતાજીની બાબતમાં પણ એજ સત્ય છે.

રા' માંડલિક તે વખતે જૂનાગઢનો જુદી ગુન્યકર્તા હતો.
રાજ્યમાં બદોબસ્તની ગેરહાજરીને લીધે કૃષ્ણ દામોદરને ધધા વિના
રહેવું પડ્યું હતું. કહેવાય છે કે કૃષ્ણદાસ મહેતાને ત્રણ પુત્ર
હતા—જીવણરામ, નરબેરામ અને નરસિંહરામ. એકે મતે નરસિંહ-
રામને એક ત્રોત્તે લાઈ હતો અને એક બહેન હતી પણ તે માટે
કંઈ ચોક્કસ ખાતરી થઈ શકતી નથી. નરસિંહની માતાનું નામ
દયાકુંવર હતું.

કૃષ્ણ દામોદર સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે મહેતાની ઊંમર માત્ર
ત્રણ વર્ષની હતી. વિધવા માતાને આથી પર્વતદાસ બેશું રહેવું પડ્યું.
બાળક મહેતા આઠેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મૂળા જેવો જ ફરતો.
આ વિચારશીલ યોગબોધાને અને તેની માતાને એક દિવસ તંબુરા
સાથે ગાનાર એક સાધુનાં દર્શન થયાં. ગીનવાદમાં માતાપુત્ર લીન
બની ગયાં હતાં. કહેવાય છે કે શ્રીરાધાકૃષ્ણનું ઉચ્ચારણ કરાવી
એ સાધુએ બાળક મહેતાની જીભ છૂટી કરી. શ્રીરાધાકૃષ્ણ સાથે
ત્યારથી એને લગતી લાગવા માંડી. આઠેક વર્ષને વયે એ એક
અસલી નિશાળે બેઠો અને કંઈ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત શીખ્યો.
પણ માતાના પ્રેમાળ અને લલિતમય જીવને નાના નરસિંહરામના
જીવનને પ્રેમાળ, સંસ્કારી અને લલિતપરાયણ બનાવ્યું હતું. દયાકુંવર
વિધ્યુ ને કૃષ્ણનાં પરાક્રમે અને શુભગીતાથી પુત્રના બાલજીવનને સતત
ધડતી હતી. તેઓ બંને ગોકુળમયુરાની યાત્રાએ પણ જઈ આવેલાં
એમ કહેવાય છે. એકંદરે વિદ્યાર્થી તરીકે મહેતા ઠેઠ ગણાતો. એને
તો ગિરનારના દરવાજા બહાર જાવણીઓ નાંખી ચાલુ પડ્યા પાથર્યા

૫. જુઓ પાછળ દર્શાવેલો સાચો મનલાલના લેખમાંનો એમનો અભિપ્રાય.

રહેતા સાદુસતીનાં રેખાંતો નાદ લાગ્યો હતો. ત્યાં જઈ એ એમનાં લગ્નો સંજયતો અને સાથે ગાવા લાગતો, તાળીઓ પાડતો અને નૃત્ય કરતો. સ્ત્રીવેશ ધારણ કરીને પણ લગ્નની મહેદાર લહે લૂંટવામાં એને શરમ નહોતી આવતી.

આમ ને આમ એ અગીયાર વર્ષનો થયો અને એવામાં કુટુંબની કુલીનતાને લઈને રા' માંડલિકના કામદારની પુત્રીની પુત્રી સાથે એનું વાગ્દાન થયું. વાગ્દાન ઝાંઝો વખત ટકયું નહીં. મહેતાનાં ઉપર્યુક્ત લક્ષણોથી તે તોડી દેવામાં આન્યું. આ અરસામાં દવાકુંવર મરણ પામી-સંવત ૧૪૮૧-૮૨ માં આશરે.

પછી પર્વતદાસ કાકાએ આ નગાપા, નમાયા લત્રીગનનું પોપણ કર્યું. એટલું જ નહીં પણ કુટુંબની કુલીનતાને ઝાંખપ લાગે નહીં માટે મજેવડીમાં રહેતા એક રઘુનાથ પુરોહિતમની પુત્રી માણેકબાઈ સાથે એણે એનો ફરી ગાંઠો કર્યો. મહેતા અને માણેકબાઈનું લગ્ન સંવત ૧૪૮૭ માં થયું. સં. ૧૪૮૮ માં પર્વતદાસ મરણ પામ્યા અને એમના કુટુંબના પરાંધીન આશ્રિત તરીકે મહેતાને મૂકતા ગયા.

આથી મગડના પથ્થર જેવી સ્થિતિમાં મહેતાના જ્ઞાનભંડોળ નાદે કંઈ એાકસ હલી શકાયું નથી. એમની સાહિત્યકૃતિઓમાંથી આ સંબંધમાં અનુમાનો ફરી શકાય. આ સંબંધમાં સ્વર્ગે ૦ હજીરામ દેશાઈ કહે છે કે “ નરસિંહ મહેતાએ પોતાનાં પદો તો એક અનુક્રમે રચ્યાં હોવાં જોઈએ અને મહેતા શ્રીમદ્ ભાગવત એકલું જ નહીં પણ શ્રી કૃષ્ણ જન્મખંડ તથા રામપુરાણ હરિવંશ આદિ પુરાણોથી જ્ઞાન દેવાં જોઈએ, કારણ કે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જે ભાવનાઓ નથી તે ભાવનાઓ એનાં પદોમાં જોવામાં આવે છે અને તે શ્રીકૃષ્ણ જન્મ ખંડાદિને વિશેષ મળતી આવે છે; તેમ જ વળી નરસિંહને ઉત્તરાવસ્થામાં કામ સંતતુરનો સમાગમ થયો હશે અને તેની પાસેથી તેણે ઉપનિષદો તથા વેદાંતનું શ્રવણ કર્યું હોયું જોઈએ.”

૧. જુઓ નરસિંહ મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ-મૂળ ધોયાના બે બોલ, પૃ. ૧૨.

પીસે મોંઝે નરસિંહ મહેતા ભાઈએ થઈ સમજાવ્યા હતા રીસાર્થ ચાલ્યા. એમના દીકરી વાત એમણે એમના મિત્રમંડળના સાધુસંતોમાં કરી. એક ચોગીનદે કે આત્માનંદે એમને આશ્વાસન આપ્યું અને ઉગ્ર ઉદાસીનતા ખંખેરી બોળાનાથને શરણે જવા સલાહ આપી. મહેતા જૂનાગઢથી દૂર ગોપનાથ મહાદેવનું ધ્યાન ધરીને આરાધન કરવા બિપડી ગયા.

મહાદેવના રંજનાર્થ તપશ્રયા કરવાના પ્રસંગે મહેતાનું વય સત્તર વર્ષનું હતું. સં. ૧૪૮૭ ના ચૈત્રના શુક્લ પક્ષની સાતમ ને સોમવારે એમણે અડગ અને ઉગ્ર તપ આદર્યું. ૮ સાત દિવસના ઉપવાસ થયા. ચૌદશને દિવસે એ બોળાદેવે એમને દર્શન દીધાં કહેવાય છે. કહેવાય છે કે મહેતાએ વરદાનમાં શિવવિધ્યના ઐક્યને જ્ઞાને શિવને પ્રાર્થના કરી કે મને રાસલીલાનાં દર્શન કરાવો. શિવજી એમને દિવ્ય દારિકામાં લઈ ગયા. ભક્તને ભગવાને અનેકવર્ણી, અદ્ભુત રાસલીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. રાસમંડળના મધ્યમાં મશાલ પકડી પ્રકાશ પાડતો, હાથ બળતો હતો. જ્યાં તે જોવામાં લીન થએલો જાન ભૂલેલો ભક્તવર રાસલીલાના અશ્વમ્ભ અને દિવ્ય દર્શનથી સંતુષ્ટ અને કૃતકૃત્ય થયો, ને દીવડીઆનું મનગમતું ગિરુદ પામ્યો. આ દર્શન એણે ૨૧ કે ૩૦ દિવસ ભર કર્યાં કહેવાય છે. ભક્તના પરમ પક્ષપાતને લઈને ને શ્રોકૃષ્ણ ને રાધિકાની નયનીની કથની બિપજવવી પડે છે. મહેતા એમના જીવનના આ અતિ સુખી અને ભવ્ય પ્રસંગને એક સરસ કાવ્યમાં આ પ્રમાણે આલેખે છે:

“રાતી ચૂરી કરે કામની, રાતાં ચરણ ચુંદડીયાં,
રંગે રાતી કુકુમ પીઅળ, તે તથે રાતી દીલડીયાં;
રાતાં કણેરકલીના ટોટર, રાતી ચોટી રહદયે ધરી;
રાતાં વળોલ એપે અતિ અબજા, રાતી સીંદુરે માંજ ભરી. રાતી.”

×

×

×

૮ લુઓ “ચૈત્ર સુદી સાતમિ સોમવારે મિરિ મનમાં કર્યો વિચાર” દાર-
માળા, પદ ૪ થું

મહેતાને જીવનનો આ પ્રસંગ આપણા કૃષ્ણલક્ષ્મીની અને એમની અનન્ય ભક્તિની દૃષ્ટિએ પરમ દિવ્ય ગણાય છે. એ જે હો તે હો, એની કાવ્યાત્મક રમણીયતા ક્ષણે ક્ષણે જે અદ્ભુત નવીનતાના ઝરણા વહેવડાવે છે તેનું સૂક્ષ્મ દર્શન કરી લઈ આપણે તો સતોષ 'માનીશું'. એક રીતે આપણને આ જીવનપ્રસંગે એટલું તો પ્રતીતિપૂર્વક સમજાવે છે, કે મહેતાને ભાલીનાં વાગ્યાણોએ એમના એકનિષ્ઠ જીવનધ્યેયનાં આ તપશ્ચર્યાદ્વારા પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં. મહેતા એ ધ્યેયનાં શિખરસંગ ઉપર ચઢવા પ્રેરાયા અને કાવ્યની દેવીએ એમને પોતાના એક અનન્ય ઉપાસક અને ભક્ત બનાવ્યા. નિશ્ચયાત્મક જીવનકાર્યાર્થી શું ન કરી શકે?

મહાદેવ અને મહેતા રાસેશ્વર અને રાસેશ્વરીની વિદાય લે છે. મહેતાને મુખરૂપ શૂંડસંસાર ચક્રાવવાનું અને ત્યાં જરૂર પડે તો તેમનું સાહાય્ય માંગવાનું ઈશ્વર તરફથી અભયવચન આપવામાં આવે છે. આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે કે જેવી લીલા તું જોઈ જાય છે તેવી જ જગત આગળે ગાજે.

આ પછી ગોખતાચથી મહેતા જૂતાગઢ પાછા વળે છે. નવા દર્શનનો ઉત્સાહ એમનામાં માછ શકતો નથી. તાસ દેતો અને ગીત ગાતો જન્મ ભૂમિને નવજીવન સદા ભેટે છે. દીવડીઆ ઉપનામનો આ વખતથી એ ઉપયોગ કરે છે એ એની 'રામસદસ પદી' કહી આપે છે. કવિતા કાવ્યજીવનની પ્રવૃત્તિનો આ આરંભ જેના ઉપાલંબથી આ ધન્યતા એ પામે છે તે ભાલીને પાચે પડી એ ઉદાર આત્મા ઉપકાર માને છે કે:—

(૧) “તે વજ્રખાજી જેવું મેણું મારું માર કુખ સહેજે ઉઘૂં;”

(૨) “ધન્ય ભાશી ! ત્હમે ધન્ય માતા પિતા ! કષ્ટ જાણી મુનેરે દયા કીધી”

આ શબ્દોમાં શરુ થતું પદ આ અરસાને ઉદ્દેશીને બનાવ્યું લાગે છે.

પ્રભુના નામ અને લીલાને સાહિત્યમાં ગૂંથવાની મહેતાએ આ વખતથી શરુઆત કરી. ભક્તજીવન અને શૂંડસ્થજીવન આમ

પ્રતિકૂલનાઓમાં ઠરુ થયું. મહેતાજી હજી 'લાઈલાની ખેમા જ રહેતા હતા. કમાણી તો ક્યાંથી ચાલ કે પતિપત્ની એમને ભારે ન પડે? પતિપત્ની વચ્ચે કંકાસના ખીજ રેપાયાં. માણેક રીસામ પીયર ગર્જ એમ કહેવાય છે. મુદામાનો ગૃહસ્થાત્રમ મહેતાજીએ પોતાની આ સ્થિતિને લઈને સંભાર્યો ને ગાયો છે. 'મુદામાચરિત્ર'મ દંપતીના સંવાદ શિષ્ટ છતાં ઉગ્ર તો છે જ:

“વીનંતી મનમાંદિધરો, આશ્રય પરિહરો, સાદાશ યાશિ નરહંયાનો સ્વામી.”

એના ઉત્તરમાં કવિ.

“મૌન ખેસી રહો, મુખઃકુખ સૌ સહો, બોખવો કર્મ જે લાગ્ય ચોંટ્યું
દુરીગ્ન લોક તે છે ને લવતાં રહે નરસૈના સ્વામિનું બિરહ મોહોડું.”

આ શબ્દોથી પત્નીને હંડીગાર કરી દેતો નથી લાગતો પત્ની શું કહે?

“સ્વામી! સાચું કહ્યું. બોલવું નવ રહ્યું, કંચનાં વચન તે વેદવાણી ભવ તાજ નાવ તે ભક્તિ ભૂધર તણી, તેહ દૂં પ્રીછનું રનેહ આણી.”

માણેક મહેતી આમ મુંઝ, પ્રેમાળ ગૃહદેવીસમી પતિન આદર્શપ્રવાહમાં તણાતી લાગતી નથી? એ રનેહાળ સદ્ધર્મચારિણી માટે મહેતાજીએ ત્યાગ્યાં પ્રશંગિ આપ્યા છે ત્યાં ત્યાં મુકનકંઠે પ્રેમમાં ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. એક જ ઉલ્લેખ કરીશું:—

મેર દારા એક સુદર સાધવી, દરિગરો તો એને અધિક વાદાલો;
નદી કાંઈ વેગ વિચાર મનમાં ધરે, ન લેહે પરપચ સીનો ચાલો.
દરિગુનુ ગાય ને ન ગમે ખાવા ત્યાં દરિની ઈચ્છાનો સતોષ લાવી. ૬

મહેતાનો ગૃહસ્થાત્રમ આમ અસતોષમાં છતાં સતોષમ ચાલ્યો. સંવત ૧૪૯૩ માં

નિઃચ કીર્તન કરી દાવ કરમાં ધરી દેશમાં દાઝતી વાત લાની;
ગામે ગામે જડી દુરીગ્ન આવના, દર્શન કરવાને લહેર લાગી.

(આહુ

ઉઘડતી બહારમાં.

ગમલ

બહેર ખુશખો ભરી બાદે સખાની આવી,
ખંખર સહીતેણી તે સાથે સખાની આવી.

ઉઠો ઉઠો, ઓ આશકો! વધાવી લો હવે,
તમારે આંગણે બહાર દીવોમી આવી.

લીલા લિખાસ મહી લાલ ગાલની માથક,
ન ફક્ત માહરી—પરંતુ બધાની આવી.

કહો સુધી પણ હવે આપણે જુદા રહેલું,
છે જ્યારે પાસ પળે એક થવામી આવી.

શિંકાર મેઘ તણા ઓ હૃદય પછી કરશે,
ઝપીરી આવશે જ, જેમ જુવાની આવી.

નગરથી આપના પંતીલ, છકડેસર જેવા,
અમારી પાસ નહીં કાઢ નિશાની આવી.

—પતીલ

૨૫. શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય.

શ્રી શરદ્યાણુના મૃત્યુથી હિંદે એક અપ્રતીમ સાહિત્યકાર ગુમાવ્યો છે. એવા લેખકો જૂજ હોય છે જેમની કૃતિઓ શિક્ષિત વર્ગ તેમજ જનસામાન્ય બંનેમાં હેમિહેમિએ વંચાતી હોય. પ્રાંત, ભાષા, રીતરસમના ફેરફારની પરવા કર્યા વગર શરદ્યાણુની વાર્તાઓ દેશભરમાં વંચાયે જાય છે. શરદ્યાણુને વાર્તાના સૌ કાંઈ રસિયા ઓળખે છે.

શરદ્યાણુએ પોતાની વાર્તાઓમાં આલના તારા તોડી બતાવ્યા નથી, નથી તક્તવારો ખખડાવી કે નથી ખોટ્યાં જેમી ભોંયરાં. એમણે તો પોતાની આસપાસના નાનકડા ગોસાંઈ-સમાજ-નો પોતાને જે કંઈ અભ્યાસ થયો તેના પરિપાક રૂપે પાંચપંદર વાર્તાઓ આપણને આપી. એમની પ્રતિભાચક્તિને એક નાનકડા સમાજમાંથી જ માનવ-સ્વભાવનાં સૌ ચિરંજીવ તત્ત્વોનું દર્શન થયું. (જેમ 'ઉવેસેકસ'વાસી ટોમસ હાર્ડીને પણ થયું હતું) એટલે તો વિવિધતાનો ડાળ કપાઈ વગર પણ માનવસ્વભાવની નિસ્વધિ વિરિધતાનો પરિચય આપણને એ દર્શવી શકે છે ભાષા અને શૈલી પણ એમણે જનસામાન્યની શીકારી હતી. કથાની જરૂરિયાતોની બાજતમાં પણ શરદ્યાણુ સાવ નિરાડંબર. આવ ઋષિઓની વાચાની પાછળપાછળ અર્થ તો દોડ્યો આવતો એમ મહાદેવિ ભવજીતિ દહે છે. શ્રી શરદ્યાણુને વિશે કહી શકાય કે એમના લખાણની પાછળપાછળ કથા તો એની મેજે દોડી આવતી.

શ્રી શરદચાલુએ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે પોતાની કૃતિઓના બહિરંગ પરત્વે નહિ પણ અંતરંગ પરત્વે. એમની વાર્તાઓમાં વાંચકના હૃદયને હલાવવાની શક્તિ છે. એમાં જ એના કર્તાની પરમ-સિદ્ધિ સમાયેલી છે. જગતને અથાગ સહાનુભૂતિથી, ભરપૂર માનવ્યથી જોતાં શરદચાલુ શીખ્યા હતા એજ એમની પરમસિદ્ધિ, એ શીખતાં જે પારાવાર અનુભવોની ભૂમિમાં એમને પસાર થવું પડ્યું હશે તે એમની સાધના. ગમે તેવી કપરી એમની સાધના હો, સિદ્ધિય ક્યાં ઓછી હતી ? મેલાવેલા જિંદગીયા પાપી અપાપી-બ્રત્યેક માણસની તે તે વિશિષ્ટતા એમને આકર્ષતી એ કરતાં એની માણસાઇ એમને વિશેષ આકર્ષતી અને વાંચકની પણ માણસાઇને જ એ પોતાની કૃતિદ્વારા આકર્ષે છે. માણસાઇને પોતાની કૃતિદ્વારા સ્પર્શવી, ઉદ્બોધવી, પ્રેરવી, એવો વિશ્વવિકાસક્રમમાં એક સાહિત્યકારનો જે ધર્મ તે એમણે અપૂર્વ રીતે બજાવ્યો છે.

શરદચંદ્ર જતાં હિંદે એક હૃદયસપ્તાહ ગુમાવ્યો છે.

વિજેપાલે.

ઉમાશંકર જોષી.

કવિજન ! ગાઓ—

[મારા નયણાંની આજસરે,
ન નિરખ્યા હરિને જરીઃ—એ દાળો]

કવિજન ! ગાઓને ગાઓરે લોચન કરાં નીરનેઃ
જેણે પથે જાણી ગાઓરે, ગિરિવર કે ગંભીરને.

કવિજન ! ગાઓને ગાઓરે, નયનો કરીઃ દષ્ટિનેઃ
જેણે જગપે રેલાવી રે, કરુણા કરીઃ વૃદ્ધિનેઃ

કવિજન ! ગાઓને ગાઓરે અખજળતી કા ન્યોતિરેઃ
જે અણુ અણુ વ્યાપી જગદે, વિશ્વનિભિરને ધોતીરે.

કવિજન ! ગાઓને ગાઓરે નેત્રતણા એ કિરણનેઃ
જે વાર વાર અલિપ્તદેરે પિડિત પુનિતના ચરણને.

કવિજન ! ગાઓને ગાઓરે આંખાસીના હીરનેઃ
જેથી માનવ વાંચેરે તણ કાળ દેરી ગીરને,

કવિજન ! ગાઓને ગાઓરે આંખે લસતી મૂતિનેઃ
ગહે જે આત્માંક રચીરે, કણમાં રૂહેવાની સ્ફૂતિને.

મોહિનીચન્દ્ર

કરાંચીનું સાહિત્યસંમેલન

મા....સ.

શ્રી.

મુનશીને પ્રમુખપદે મળેલું કરાંચીનું સાહિત્યસંમેલન પુરું થયું છે. અમદાવાદના સંમેલન પેઠે અહિં પણ વિભાગોની યોજના રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લે છેલ્લે એકં બે વિભાગો મૂકી દેવા પડ્યા. શ્રી રામનારાયણ પાટક સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ બીજી વાર ચૂંટાયા. સંમેલન બેઠે કલાપ્રદર્શન અને નાટ્યપ્રયોગ પણ હમેશાં હોય છે તેમ કરાંચીમાં પણ હતાં. તદુપરાંત થોડાક ફરાવો થાય, નિબંધો વંચાય, વિભાગી પ્રમુખોનાં ભાષણો થાય, મિન્સસ મુશામરો અનુકૂળતા હોય તો થાય એ પણ ખરું.

આ બધું સમાપ્ત થયું છે. પ્રથમ તો સ્વાગત પ્રમુખના ભાષણમાં રહેલો ખુદ્દ ગુજરાતની ભાવનાનો વિચાર આપણું ક્ષેત્ર ખેંચે છે. પરિવર્તન કાચ' ચોક્કસ સમજાય તો એ કાચ' મારેનું ક્ષેત્ર નિશ્ચિત થઈ શકે અને ત્યારેજ પરિવર્તન ખરું ક્ષેત્ર ગુજરાત તળમાં જ કે ખુદ્દ ગુજરાતમાં એનો નિર્ણય થઈ શકે. ખાટી અત્યારે તો કરાંચી જેવાં ફરનાં સ્થળોમાં અધિવેશનો ભરવાથી પરિવર્તની શક્તિ એકત્રિત થાય છે કે વ્યસ્ત થતી જાય છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વળી આવાં અધિવેશનોથી તે તે સ્થળના સ્થાનિક પ્રત્નોની છલ્લાવટમાં અને સ્થાનિક સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પરિવર્તન પશ્ચુત્તઃ મદદરૂપ થઈ શકે છે કે નહિ એ પણ વિચારવાનું છે. અસ્તુ.

શ્રી. મુન્શીના ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ એ. એક તો ગુજરાતની અરિમતા અને બીજો સાહિત્યોમાં વ્યક્તિસર્જન. ગુજરાતની અરિમતાનું શ્રી. મુન્શીનું દર્શન આજનું નથી, પણ એ જ્યારે જ્યારે રજુ થાય છે ત્યારે ત્યારે મને એમાં તોડગી દેખાય છે નમંદે જે ગરવી ગુજરાતનો જય ગાયો તે મૂકે તો આજે શ્રી. મુન્શીમાં જીવંત દેખાય છે. ભય એટલોજ છે કે એ અરિમતાનો રાષ્ટ્રવાદમાં ભોગ ન અપાઈ જાય ભોગ અપાય તો એ ભોગ આપતાં સંક્રાંત રાખવા જેવું નથી પણ બીજા પોતાની અરિમતા જાળવી રાખે અને દૃઢ બનાવે ત્યારે આપણે ગુજરાતીઓ જ ભોગ આપી દઈએ એ ભય મૂકે લાગે છે. ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્ય અને તે બંને દ્વારા ગુજરાતને સમૃદ્ધ કરવા પ્રેરનારી રાષ્ટ્રવાદની વિરોધ ન હોઈ શકે એમ માનીને જ પ્રવૃત્તિ થાય એ ધૃષ્ટ છે.

શ્રી. મુન્શી એ ચર્ચેલો બીજો પ્રશ્ન જોઈએ તેટલી સ્પષ્ટતાથી રજુ નથી થઈ શક્યો એમ પ્રથમ દર્શાવે લાગે છે, સાહિત્યકાર ખરો સ્વદેશી ક્યારે બને છે એ પ્રશ્નથી વિચારણામાં એમણે ચર્ચેલો મુદ્દો આવી જાય છે. સાહિત્યકારના પોતાનામાં અને તેની આસ-પાસના જીવનમાં જેમ જેમ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ એનું સર્જન વધારે સજીવ થતું જાય છે એમ કહેવાનો આશય શ્રી. મુન્શીને લાગે છે. અને આ બાબતનો વિકાસ આપણે ત્યાં નમંદથી શરૂ થયો એવું એમનું માનવું છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વનું જે દર્શન મળે છે તેનું અસ્તિત્વ આકરિમક છે. કતાંએ હેતુપૂર્વક યોજેલું નથી. પ્રાચીન સાહિત્યમાં આપણે ત્યાં કવિતા જ છે. અને તેમાં પણ જે વિભાગ આત્મસફી છે, અથવા ઉપદેશાત્મક છે તેમાં વ્યક્તિત્વનું દર્શન દુર્લભ જ નહિં અદ્યક્ય પણ કહીએ તો ખોટું નથી. પરંતુ કથાત્મક સાહિત્ય આખ્યાનો, વાર્તાઓ રાસાઓ વગેરે છે તેનું શું ? પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોમાં પ્રેમાનન્દે પાત્રોમાં પૂરેલું વ્યક્તિત્વ આકરિમક છે, એ પાત્રોની માનવતા-

દેવોની પણ એ પાત્રોનું ગુજરાતીપણું એ બધું આકરિમક છે એમ કહેવું એ કેટલે અંશે વાસ્તવિક છે ? બેરાક, એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે અત્યારે વ્યક્તિત્વ પ્રગતિમાં જે દશામાં છે અને તેને પ્રાચીન સાહિત્યકારોના સમયમાં જે દશામાં હતું એ બે સ્થિતિનો ભેદ પાત્ર-સર્જનમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પરંતુ તે જ રીતે અત્યારનાં પાત્ર સર્જન એકાદ બે સૈકા પછી કદાચ traditional અને ઝાંખા નહિં લાગે ? એટલે શ્રી. મુનશીએ છેડેલો આ વિષય બહુ મહત્વનો છે અને એની વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં તેઓ કુરસદ મેજનીને પણ ચર્ચા કરે એમ હું ઇચ્છું છું.

પ્રદર્શન ઉદ્ઘાટનના પ્રસંગમાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના વ્યાખ્યાનમાં કદાનું વ્યવહાર દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવામાં આવ્યું છે. એ વ્યાખ્યાનમાં મીરાંબાઈ વગેરે વ્યાખ્યાનોમાં રજુ થયેલી લીલાખંડનની દૃષ્ટિ જણાતી નથી. આજે લીલાખંડેન જાણે પ્રૌઢ થયાં છે અને તેનું એમને લાન છે તેનું આ ભાષણ વાંચતાં લાગે છે. વિવાદમય પ્રશ્નોને એમણે સ્પર્શ નથી કર્યો એ જ સારું કહ્યું છે. પરંતુ પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરનાર વ્યક્તિ તે પ્રદર્શનમાં રજુ થયેલી કલા વિશે જ વિવેચના કરે એ મૂળે તો વધારે ઉચિત લાગે છે. નહિંતર કદાનું ક્ષેત્ર આપણે એટલું વિશાળ બનાવી દીધું છે કે અનવસ્થા-પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય.

વિભાગી પ્રમુખોનાં ભાષણો હમેશાં હોય છે તેમ પ્રસંગને અનુરૂપ પોતપોતાના વિષયને સ્પર્શતાં જણાય છે. તેમાં દરેક ભાષણ કરનારની શક્તિઓ અને હોય ત્યાં મર્યાદાઓનો પણ પરિચય થાય છે. શ્રી સામગ્રદાસ ગાંધીનું 'ભાષણ વર્તમાનપત્રોને પાને વધારે ચઢ્યું છે તેના બે કારણો છે. એક તો એ પત્રકારત્વવિભાગના પ્રમુખનું ભાષણ એટલે એ વિષય જોડે પત્રકારોને, અને પત્રોનો સીધો સંબંધ તે. 'ખીજી' અમદાવાદમાં ભરાયેલા બારમા સાહિત્યસંમેલના પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. મદાદેવ દેશાઈએ જે વિધાનો કરેલાં

તેના ઉત્તરો પત્રકારત્વના વિષયના અને પત્રકારના જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવવાળા એક વર્તમાન પત્રકારે તેમાં આપેલા તે છે એ બધી ચચના નિષ્કર્ષ આપણે માટે તો એટલો જ છે કે પત્રકારનું પણ એક જગત છે અને એ જગતમાં રહીને એ બની શકે તેટલી સાહિત્યસેવા કરવા તત્પર રહે છે. વળી પત્રકારના વ્યવસાયમાં કેટલાંક અનિષ્ટ તરવો હોય નો તે માટે પત્રકાર પોતે કેટલે અંશે જાળાબદાર છે એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે. આપણે રંગભૂમિમાં જણાતાં અનિષ્ટ તરવો માટે રંગભૂમિના સંચાલકોને જ હોય આખ્યા કરીએ છીએ. પત્રકારો ઉપર દોષોનું આરોપણ કરતા જઈએ એ નિરર્થક છે. એટલે પત્રકારના વ્યવસાયની સાચી મીમાંસા શ્રી. મહાદેવ દેશાધીએ નહોતી કરી એ નો એમનું ભાષણ વાંચ્યા પછી અનેકને લાગેલું. પરંતુ ભાઈ શામળદાસ ગાંધીના ભાષણમાં પણ ઉત્તરો આપવાના પ્રયાસને લીધે કેટલીક વકીલાત આવી ગઈ છે. એ કહેવાની જરૂર છે. છતાં એ ભાષણમાં પત્રકારના વ્યવસાય અને જીવનનું વાર્તાવિક દર્શન છે, એની મર્યાદાઓનો પણ જ્ઞાન સાથે ઉદ્દેશ્ય છે એ માટે શ્રી. શામળદાસ ગાંધીને અભિનંદન ધટે છે. પણ આપણા પત્રકારો લાગણી અને શુદ્ધિ બંનેને ઉચિત અને આવશ્યક સંયોગ સાધે તો ગુજરાતી પત્રકારત્વનો ઉદ્ય વેગવાન બને એટલું કહેવું જરૂરનું છે.

પરિષદસંમેલને બળવેલાં અન્ય કાર્યોમાં એક મુતશીતે એમની અર્ધશતાબ્દી માટેનાં અભિનંદનનું છે. આ અભિનંદન સાથે એ અર્ધશતાબ્દીના રમરણને કાયમ કરવા પરિષદે પગલાં લેવાં એવું પણ ઠરવમાં છે. શ્રી મુતશીની સાહિત્યસેવા આવા રમરણને પાત્ર છે, ખેશક, અને કરાંચી પોતે ચૂટેલા પ્રમુખને સન્માનવા ઇચ્છે એ પણ ઉચિત જ છે. પરંતુ પરિષદે આજ સુધી થયેલા અન્ય પાત્ર પ્રમુખો માટે કાંઈ ન કયું હોય અને શ્રી. મુતશી માટે જ કાંઈક કરે એ વિવેકયુક્ત ન દેખાય એટલા ખાતર જ

કેટલાક ભાષ્યોએ પરિવદ માથે નાખવામાં આવતા આ કાયનો વિરોધ કરેલો. આ પ્રમાણે આ વિરોધ કાયક હતો. છતાં કોઈ ગૃહસ્થે એ કાય માટે પૈસા આપવાનું પણ બહેર ડ્યું અને મૂળ કરાવ કાયમ રહ્યો. આનું સ્પષ્ટ કારણ તો એટલું જ કે આજ સુધીમાં શ્રી મુનશીએ પરિવદ માટે જોટલું ક્યું છે તેટલું અન્ય કોઈ પ્રમુખે ભાગ્યે જ ક્યું હશે. એટલે શ્રી. મુનશીની અર્ધશતાબ્દીના સ્મરણ માટે પરિવદ કાંઈ કરે તેમાં તેમણે કરેલી સેવાની કદરનો ભાવ છે એમ પણ કહેવાય.

બીજી બાબત બધારણ વિશેની છે. ગયા સંમેલને બધારણ સમિતિ નીમેશી એ સમિતિ ગાંધીજીની મદદ ન લઈ શકી-છતાં એ સમિતિમાં બધારણ પરત્વે જે વિચારણા રજુ થઈ હતી તેના ઉલ્લેખ શ્રી. મુનશીના ભાષણમાં પણ અર્ધ રૂપે છે. પરિવદનું નવું બધારણ સમવાયત્ર સ્વરૂપનું હોવું જોઈએ. તેને સંલગ્ન સંસ્થાઓ ગુજરાતમાં અને ગુજરાતીઓની વસાહતવળા બહારનાં સ્થળોમાં હોવી જોઈએ. આ બધી સંસ્થાઓ જેના અંગ બને એવો વિશદ અને વ્યાપક દેહ પરિવદનો હોવો જોઈએ. નવા બધારણનું આ તત્ત્વ તે માટે જે કરાવ પસાર થયો છે તેને મધ્યસ્થ સભા યોગ સ્વરૂપ આપી કાયમુલ્લ બનાવશે એમ અત્યારે તો આશા રાખવાની છે. લવાજમ વિશે પણ નવા બધારણમાં વિચાર કરવો પડશે પ્રચારકામ પણ શરૂઆતમાં કરવું પડશે. તે માટે મંત્રીઓની સંખ્યા પણ વધારવાની યોજના કરાવમાં છે. એકાદ એ પચાસદાર કાયકરો પણ પરિવદ શા માટે ન નીમે ? પ્રમુખની ચૂંટણીની પ્રથામાં પણ ફેરફાર થશે. મધ્યસ્થસભા વધારે પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વવાળી બનશે. આવતું સંમેલન મળે તે પહેલાં આ બધું ચર્ચા ગય એટલી આશા જ સેવવાની અત્યારે તો છે.

સ્વતંત્ર મનુષ્યને—

મનુષ્ય ! તું, સ્વતંત્રતા વિચારતી, ઉરે, ધરે :
વિચારને તું ઉચ્ચરે ન, ત્હોય, કાંથી, તું કરે !

છતાં તું આચરે જઃ તે ન મેળ ખાય, કાંઈથી :
વિચાર—વૃત્તિ—વાણી—વત્તને તું એક કાં નથી ?

મહાકવે મહાકાવ્ય દેહ રાજવીર શો સદા :
કલાકૃતિ તું ત્હારી ભોગવે, મદે જગે, છતાં !

તને, ન જ્ઞાન, અન્ય સૃષ્ટિની કપા અનંતનું :
તું, તો, તું મ્હાય મોહીને, રહે, સદા, મતાંધ શું !

ન દીન કે અધીન તું, યથેચ્છ સ્વસ્થ, સંચરે.
છતાં, ન અન્યને તું કાં સમાન તુ જ લેખવે ?

સ્વતંત્ર સિદ્ધ અન્ય સર્વને. તું સદાય, જો, જગે—
સમાનતાની સિદ્ધિ ભોગવે સહુ, સદા, સુખે !

માધુરી

“માધુરી”ને આ પ્રથમ અંક બહાર પાડતાં અમને થોડોક સંકાય થાય છે તે હકીકત વાંચકોથી છુપાવી રાખવી અમે ઇષ્ટ નથી લેખી. જ્યાં આગળ અનેક સમયે વ્યક્તિઓને મુંઝાવાના કંગલે ને પગલે પ્રસંગ આવ્યા છે એવા સામ્રયિકસંચાલનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતાં ગમે તેને સંકાય થાય તો પછી અમે એવા સંકાયતી લાગણી વિના આ કાર્ય હાથમાં લઈ શક્યા છીએ એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

તો પછી ‘જ્યાં સતત આર્થિક મુંઝવણ રહેલી છે, અને સેંકડે હ. રૂકાને નસીબે પ્રથમથી જ નિષ્ફળતા લખાઈ ચૂકેલી છે એવા ક્ષેત્રમાં જાણીજોધને શીદ અંપણાવો હો. લક્ષા ? શું તમને જીંદગીથી એટલો બધો કંટાળો આવ્યો છે, એટલા બધા હારી ગયા હો કે આમ કેસરીયાં કરવા નીકળ્યા હો ?’—આવા પ્રશ્નો જેમણે જીવનની અનેક કડવી લીલીસૂઈ જોઈ પોતાના જીવન માટે સહિસકામત માર્ગ નક્કી કરી દીધા છે એવા અનેક વડીલો તરફથી અમારે સાંભળવાના રહેશે. એ બધા પ્રશ્નોના સતોષકારક જવાબ તો કોઈ જ નહિ આપી શકે; એમ છતાં અમે એક વાત અત્રે નોંધવા ઇચ્છીએ છીએ કે ગૂજરાતમાં સાહિત્યનાં સામર્થિકાને નસીબે ઘણી મોટી મુશ્કેલીઓ લખાએલી છે એટલી એક હકીકત જ સાહિત્યમાં રસ લેતી નાની મોટી સર્વ વ્યક્તિઓને એ દિશામાં દોરવા પૂરતી છે. માનવસ્વભાવમાં આ વિચિત્ર કહો કે અદ્ભુત કહો—એને ગમે તે નામે ઓળખો—એ તત્ત્વ ન હોત તો બૂખે રહી ગૂજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર

નમદો ગૂઝરાતમાં પાડ્યા ન હોત, અને કાતરીઆમાં રહેનાર ગોઠ્ઠ
સ્ત્રીઓ વડે ઈંગ્લાંડની આજની સમૃદ્ધિ સાહિત્યવાદીની ક્ષણરૂપતા ખીલી
ન હોત. તેમજ સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા ચતા બધા જ પ્રયત્નો નમદ
કે 'ગોઠ્ઠસ્ત્રીયની જિંદગી કદાના નહિ હોય-છતાં તે દરેકનું કંઈને કંઈ
તો મૂલ્ય છે જ કારણ કે દરેક પાછળ નાના મોટા થોડાક ભોગો
રહેલા-થોડીક વેદના રહેલી છે-પછી ભલેને વેદના મીઠી હોય માધુરી
પણ એવો જ એક નમ્ર પ્રયત્ન છે. એની મર્યાદાઓનું અમને પૂરેપૂરું
ભાન છે-અને તેથી અમે અમારા ક્ષેત્ર સંબંધી ઈર્ષધનુના લભક-
ભર્યા મોઢક રંગોવાળાં વણુનો નથી આપી શકતા; અમે તો અત્રે
માત્ર એક જ હકીકત નોંધવા ઇચ્છીએ છીએ કે ગૂઝરાતી સાહિત્યની
એક અથવા બીજી રીતે સેવા કરી રહેલ ગૂઝરાતના અનેક નાના
મોટા સાહિત્ય ચેતકાની એક જીવંત બધુના સિદ્ધ કરવામાં જે
પોતાથી કંઈ થઈ શકતું હોય તો તે બધું 'માધુરી' કરશે. અમને
આશા છે કે અમારા આ હેતુને સફળ બનાવવામાં અમને ગૂઝરાત
અને બૃહદ્ ગૂઝરાતનાં સાહિત્યરસિક બાઈ બહેનોનો સક્રિય સાથ મળશે.

તંત્રી.

સરકારી કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલી
માધ્યમિક પહેલા ધીબ ત્રીજા ધોરણો માટે

સાહિત્ય પાઠાવલી

(ભાગ ૧, ૨, ૩)

સંપાદકો

શ્રી. ઝીણાભાઈ ર. દેસાઈ
અને

શ્રી હજનસાલ લા. ખડી

ગૂજરાતના જાણીતા ચિત્રકાર શ્રી સોમાલાલ શાહ અને શ્રી
ભાનુ પંચોળીએ જેને શુશોભિત કયું છે. જેમાં-ખાળકોને આનંદ
સાથે જ્ઞાન મળે એ હિતથી આખા ગૂજરાતી સાહિત્યમાંથી
સુંદર સુંદર વાનગીઓ વીણીને રજુ કરવામાં આવી છે. જેમાં
શિક્ષણશાસ્ત્રના નવા વિચારોને અનુસરી પ્રત્યેક પાઠને છેડે સ્વાધ્યાય
મુદ્દામાં આપ્યા છે. (નમુના માટે નિશાળો કલ્ચરલિક પ્રેસ, ચીરાબજાર,
મુંબઈ ૨ ને લખી મંગાવે.)

ધી સેન્ટ્રલ.

ફોન ટોકીંગ મશીન કું.

ગ્રાન્ટ રોડ સ્ટેશનની સામે (મુંબઈ)

હીઝ માસ્ટર્સ વોઇસના 'ઓથરાઇઝ ટીલસ'

આમેફોન-રેકર્ડ્સ-અને રેડીઓ

જુના રેડીઓમાં નવા રેડીયોગ્રામ

નવી રાઈપની કેબીનેટમાં અંદર

થોડા રેસાથી બની શકે છે.

રેડીઓ રીપેરીંગમાં સ્પેશ્યાલીસ્ટ.

સમાલોચના

દીપશિખા:—સી-તેર કાવ્યોના આ અન્યમાં કવિ અમીદાસે અનેક કદવનાઓ અને લાવોને પૂર્વા છે. સામાન્ય રીતે એમની શૈલિ આજના નવા કવિઓનાં કાવ્યો જેવી જ છે, પણ તેમાં એમની પ્રાસ મેળવવાની ચીવટતા ખરેખર અશંકનીય છે.

વાદળોને, સ્મિત સુધા, વિસ્ફુલિ, સરિતાને, મૃગજળા, દર્શન, સ્વપ્ન જાંખી, મુક્ત પંખી, સ્વપ્નોને શોધવાં ક્યાં? રસોત્સવ વસંતનો અને વિયુક્ત પંખી ધણાં સુંદર કાવ્યો છે.

કેટલાંક કાવ્યોમાં કવિએ સુંદર પદ લાલિત્ય જમાવી વિચારોને રેખ્યા છે. જેમાં 'સરિતાને!' ખૂબ સુંદર છે.

દગ તારિકા તવ ચમકતી ઉર મધુરતા શી ઝલકતી !

મુખ મન્દ મંજુલ મલકતી; તવ આંખરી શી ઝલકતી !

કુસુમિત વનોની કુંજને ભરતી મધુરરવ મુંજને;

ધરી પુષ્પ પલ્લવ પુંજને વદતી સદા નિત રંજને.

(સરિતાને)

અને આવી અનેક પદિકાઓ એમાં છે પણ કેટલોક ટૂંકાણે એ સુંદર પદિકાઓની લલિતમિયના બરફ શબ્દોથી મારી પણ નાંખી છે.

માન વિદગમનાં લલવંગમ,

શિશુના અમથા હામે રે । (કલાનિધિને પ. ૮)

‘અમઘા’ એ શબ્દ આખી લીટીની ખૂબી મારે છે. અને તેથી જ કવિએ તો એક પકિત ગોઠવવામાં ખૂબ સાવચેત રહેવાનું જ નહિ તો એક જ શબ્દ કાવ્યની ખૂબી મારવા બસ થાય છે.

ફટલીક જગાએ ‘શું એની મણિ મેખલા શરમમાં આકાશ
‘પન્થે સરી’ (પૃ. ૭૬), ‘રેલન્તા ત્યાં’ (પૃ. ૧૬), ‘જનક જનનીની
જીવનમાં’ (પૃ. ૧૭), આવા પ્રયોગો ખુબી એવા છે. કવિએ કળાની
ઝીણવટ ઉપર હંમેશાં પોતાનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ‘શરમમાં’
એમાં ‘મ’ અને ‘માં’ કેવા સંલગાય ? ‘રેલન્તા ત્યાં’ એમાં ‘ન્તા’
અને ‘ત્યાં’ શું સારા સંલગાય છે ?

નિઃશંસય ! એટલાજ સુંદર પ્રયોગો પણ આપણને એમાં
મળ્યા છે. અને ઉપરની ઉણપો એ તો સ્હેજ ચીવટતા રાખે તો
જરૂર નિકળી જાય. સુંદર પ્રયોગોમાં,

કમલ દલથી સુંદર સરે,

અમલ જલ મોતી જલ પરે, (સ્મૃતિ, પૃ. ૧૫).

મુખરિત કરજો મંડપો માધવીના (સ્વપ્નોને શોધવાં ક્યાં)

સાંત નિશા, જ્યોત્સ્ના નિર્જરતી,

લાવ સુધા વસુધા ઉર ભરતી,

મલયજના મહિમાને હરતી

નલમાં સંચરતી. (એક સંવેદન. પૃ. ૭૩)

કાવ્યોમાં પણ કવિએ પોતાના વિચારો સુંદર રીતે વ્યક્ત કર્યા-
છે, જેમાં ખૂબ ત્સકળતા એમને ‘વિયુક્ત પંખી’માં મળી છે. સુંદર
સરળ હૃદયી સાથે ત્સચોટતા જળાવી કવિએ સુંદર વિચાર વ્યક્ત
કર્યા છે.

આવી અનેક મુન્દર કવિનાઓ અંદરથી મળશે. પણ આપણે ભાઈ અમીદાસ પાસેથી તો હજી આશા રાખીશું; કારણ કે એક દાયકામાં કવિપણની આખર આવતી નથી. જીવનની છેલ્લી રાત સુધી કવિને મન કવિતા સનાતન વસંત છે. અને એ આશાએ બીજો સંગ્રહ જરૂર જોશે.

પ્રદક્ષિણા:—ભાઈ વિનોદભટ્ટનો આ બીજો નવલિકા સંગ્રહ ખરેખર આવકારદાયક છે અને આજના નવલિકાકારોમાં એકસ રથાનં એમની કૃતિઓ પ્રાપ્ત કરે છે. લેખકની પ્રતિબિંબ થયેલી શક્તિઓ પ્રમાણે તો હજી એઓ નવલિકાના ઘણા અધિક ગુજરાતમાં મૂકશે.

એમનું પાત્રલેખન એકંદરે સારું છે એટલું જ નહિ પણ ખાસ કરીને લેખકને જીવતાં જનતાં દરખાનું સુંદર દર્શન થયેલું છે.

જેમ કવિને સારી કવિતા માટે મૂળ પ્રતિભાની જરૂર હોય છે તેમ નવલિકા લેખકને પણ અભ્યાસ અને અવલોકનની શક્તિ કેળવાયેલી હોવી જોઈએ, તો જ તે લેખક સફળ નીવડે. ભાઈ વિનોદ ભટ્ટમાં એ શક્તિ છે. અને જરૂર એમની વાર્તાઓની સફળતા માટે ભાગે એ શક્તિ પરજ અવલંબી છે.

વાર્તાઓને રાફ કરવાની કળા પણ ભાઈ ભટ્ટમાં ખરેખર સારી છે. બાકી એમના માનવ સ્વભાવના અભ્યાસને માટે તો માન ઉપજે એટલું સુંદર એમનું જ્ઞાન છે.

‘માનવીનો સ્વભાવ જીવનમાં એકજ વાર ફરે છે અને તે મૃત્યુ પહેલાં થોડા દિવસે સ્વભાવનું સ્વરૂપ વિરૂદ્ધ વર્તનમાં ફેરવાઈ જાય છે.’ (પૃ. ૪૭).

લગભગ બધીજ વાર્તાઓ વાંચી જવાય એટલી રસિક છે. સુહાની રાખ, આશાને ઓછાએ અભાર્થના આદર્શો, એ ઘણી સારી વાર્તાઓ જરૂર લેખકની ભવિષ્યની વાર્તાઓની સારી આગાહી આપે છે.

માધુરી

વર્ષ ૧] ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક

[અંક ૨.

તંત્રી :

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

—માધુરી કાર્યાલય—

અમદાવાદ રોડ : વીલેપાદે.

લવાજમ દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ

માધુરી

લવાજમ દેશખંડાર
શીર્ષીગ ૭.

એપ્રિલ ૧૯૩૮ :

અનુક્રમણિકા : . . . વર્ષ ૧ : પ્ર. ૨

કર્મના દંડ (કાવ્ય)	અ. ફ. ખગરદાર	૧
કંશી વિજયની તમા ! (કાવ્ય)	સુદરજી ગો. ખોટાઇ	૨
ઉગજડ ખગીયામાં (,,)	સુન્દરમ	૩
ધૂળ ભરેલ શેરી (,,)	ઇન્દુલાલ ગાંધી	૪
શહીદ શ્રદ્ધાનંદ (,,)	પૂનવાલ	૬
કહું હૃદયને (,,)	ચાદરાયણ	૭
કવિ અને વસંત (,,)	કોલક	૮
શ્રી. કેશવ હ. ધ્રુવે અંજલિ	બલવંતરાય ઠાકોર	૯
વિદાય વેળાએ (કાવ્ય)	મોહન	૧૩
ખૌણના સમયમાં ભારતમાં વિશ્વવિદ્યાલય	દશરથલાલ જોશી	૧૪
રામ ભંગી	ઈન્દ્ર વસાવડા	૨૨
ખારી	હરિન્દ્રનાથ અટ્ટોપાધ્યાય	
	અનુવાદક: મોહન હક્કર	૩૯
મહાસભાનું વિગટ દર્શન	ગો.	
ગુજરાતી સાહિત્યના યા- ત્રાણીઓ	શંકરપ્રસાદ રાવળ	૬૬
૨૫. ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બર- દાસ દેરાસરી	હિ. ગ. અંગ્લરિયા	૭૨
વાયાંગ વોંગ	નટરાજ વરી	૭૫
માંગી દર્શન (કાવ્ય)	રમણ વડીલ	૮૦
સ્વપ્ન કુમુદ (,,)	પુષ્પા વડીલ	૮૧
પુનર્જીવન (,,)	તનુમુખ ભટ્ટ	૮૨
લીખ (,,)	મુરલી ઠાકોર	૮૪
માધુરીના પ્રથમ અંક જેતાં	બલવંતરાય ઠાકોર	૮૫
કાવ્ય મધુ	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૮૯
નિરાશા (કાવ્ય)	ગુલાબદાસ ધોડે	૧૦૩
સમાલોચના		૧૦૪

છૂટક નકલની કીંમત રૂપિયા એક

श्री. नटराज वशी

કર્મના દંડ

(૫૬) x

ચૂક્યો રે ચૂક્યો રે મારા ચતુર મનસુખાશ,
 ચૂક્યો રે તું જીવનની વારે હો છ!
 એ રે આંખણિ આવે આંસુસંની ધારા ને
 કોટે કોટે રુદિયા આ કોટે હો છ.—ચૂક્યો ૦

જૂઓ રે તું કેમ બધી મેલિરી મહોજાન તારી,
 કિત્તગની દોલલ્લી કમાઇ હો છ!
 સંધ્યાના રંગોમાં ક્યાંયી ધૂળની ધૂળાંટી આવી
 દીધી તારી આંખો પળમાં છાઇ હો છ!—ચૂક્યો ૦

સુખનાં ને શાંતિનાં સૌ સોણુલાં ચૂંચાઇ ગયાં,
 કીકીમાં ભરણ ઘેરી છાયા હો છ;
 અમૃતમાં ઉગેલાને એરના કટોરા પીવા—
 જન્મ્યા જોવા એ ધરતીના જન્યા હો છ!—ચૂક્યો ૦

કાણુ રે ધૂતારે તારા ધિંગા ગદમાં ખાતર પાડ્યાં,
 કાણુ રે ઉચલાવી તારી ગાદી હો છ?
 દીપે દીપે લોહી તાગું તોળી તોળી લેશે જૂડો,
 દેશે ના નિરાંત પળ એકાદી હો છ.—ચૂક્યો ૦

ખાંણીમાં દંવ તારે માથે પડનાશા શા ગણવા?
 કર્મના એ દંડ કેમ રે જુદો હો છ!
 દુનિયાને ગમીખાને રડી લે રડી લે, ગાપુ,
 હરિમહેરે પાતક એ ચે તુટશે હો છ!—ચૂક્યો ૦

તૂટે કે ના તૂટે તોયે તારે તો જોવાનાં રહ્યાં,
તારે તો રેવાનાં રહ્યાં આપી હો છઃ
પોટલી એ તારી હવે તુંજ લે ઉપાડી, આપુ,
મજા રે છરી લે એર ફાપી હો છઃ—ચૂક્યો.

અરેશર ફરામશ ખઅરશર.

કશી વિજયની તમા !

કશી વિજયની તમા !

ભરણે સદા મૂ મદા
તાલું બલ મજે અને સહન ધા કરું સામદા;
લડું ગાડું તે છતાં હૃદય કપોલું ના બને.
મને પ્રિય ધણું પરંતુ બનવું જ મુશ્કેલ એ,
છતાં મુદર એ બને સનત મહારી એ વાંછના.
કશી વિજયની તમા !

ભરણે સદા ધૂમનાં
કાંચ મુજ ગિતમાં નર પડેજ બીરત્વની
અમનનુ પગમાં એ કશી કાંકરેખાય તો
બધુંજ મુજને મજ્યું ગણી શકું બને એવું ને,
મને પ્રિય ધણું પરંતુ બનવું જ મુશ્કેલ એ,
છતાં મુદર એ બને સનત મહારી એ વાંછના.

મુદરશ મો. બેટાઈ.

ઉજ્જડ બગીચામાં

[૫૫૫].

તને હજીય 'બાગ હું' ટહીસ, આજ ભે દે અહીં
સપાટ સઘળું, ગર્યું નથી નિશાન. એકે ૫ તે
હતા-કુસુમ-કુંજનું-નિત વસન્તના હારનું.
ચમેલી અહીં-બૂલતી, હસત ત્યાં હતો મોગરો,
તહીં મુક્ત પારિજાત, અહીં રાતરાણી વળી,
અને મધમધત કૂપતણી પાસ શો કેવડો !
વડો સરવમાં ઉદાર દિલ કેરી ખુશખ વતી.

રમરું રમરું હું કેટલું ? ઉજ્જડ કામ આ બૂતની
સમૃદ્ધિ નવ પસંદોતી લરચક લારી દે દિલે :-
યદા લલુ કિશોર હું હરે લારી કંઈ કૌતુકો
ફરંત તવ વીથિમાં મુહૂર સંગ રંગે રચ્યા.

અને મસળતા અમે હરિત પત્તીઓ મેદોની
હથેલી રસબીનીને ધગત નાક અન્યોન્યને,
ઉડંત પુલકી હસા મધુર નિહત એ દાણથી
અહો પુલક એ ! અહીં રંગુ સમાન લુપ્તમા રચ્યો
કમે રણ સમા યતા હૃદયમાં મહોરી ઉઠે
વસન્ત મુજ પહેલી એ હર કિશોર હિવાનની.

તને હજીય 'બાગ હું' ટહીસ, રચાન વેરાન એ !

ધૂળ સરેલ શેરી

૧

ટાંચાં દતાં દેંક વિચિત્ર ચિત્રા
 એ મુખ્ય ખેંચાણુ દત્ત અમરનું:
 રંગો અને કાગળ-કાચ વચ્ચે,
 છુપાઈને દેંક કથા પડી'તી.
 હું તો જરા દર-જરાક છેટે
 ફૂંતી અને ચૂંચની નેનચેષ્ટા,
 -સાચોજ એ ચિત્રમહી' હતી તે-
 શેરીછુપીથી નિરખી રહ્યો 'તો,
 ત્યાં એ જાણી ત્યાંથી ધીમેથી નીકળી
 'આ જો !' જરા દાય દયાથી અંગમાં
 એકે પીછને કત્યું બાર મૂકી
 'આ પાંડવી-પાંડવકુલમાતા,
 આ સૃષ્ટિસૌભાગ્ય પ્રકાશદેવતા.
 એ તો કુંવારી હતી તોય—
 સૌભાગ્યહીણી મુજને તમે તો
 ફરી હીંધી જાતલ એક ભૂલમાં'
 જે આંગળી અંગડીએ રચાડ્યા,
 બોંડી પડી ગાઇ વિચારબારમાં.

૨

સતો દતો ત્યાં—
 છત્તપરે કે અખડાટ સાંભળ્યો
 ઉડ્યો અને તુર્ત ઉઘાડી ચારી.

આને સમે આ બળતાં અપોરે,
આબુ દશે કોળ—મુકાવવાને
બાળોતિયાં ? એમ વિચારે ત્યાં તો
આંખે ચડ્યાં હાથ—અનાથ કોકના.
હા, હાથ ને કામળ ચીસ કંઠની
કાતે પડી, બે કમલાં ભરે ત્યાં,
ત્યાં જંગતાં નેન સમાયે ઘેનમાં,
વૈધવ્યની નીંદરને જગાડવા
ચાલ્યું ગયું ફૂલ સુગંધ વેરી.
સૌભાગ્યના કંકણહીણ હાથ,
ખરેખરા આજ બન્યા અનાથ.

૩

ને આજ એ અંગઝટા અમણી
આંખે ચડી સ્થિરમકારાશોભા.
મુકાવણી શબ્દસુધાની મોહિની
મૂલે ચડી જોખનવંતી વાણી.
મૂલો સદા જનપ્રાણહીન્યકે
તરંગનાં લાખ વિચારવર્તુલો,
અગમ્યથી ગમ્યભણી ધકેલો
મૂલો ભુલી પ્રેમ—સગાઇ કાલની.
મૂલો બધું—સંધરવાનું હોય શું ?
શાને ફરી એજ ક્યા ઉકેલવી ?
વિચારમાં દિવસરાત આપડી
શે વાળવી ધૂળભરેલ શેરી ?
વિરાટની કંટકકેડીઓ પરે
ખિલાવી દો પ્રેમ—શરીર—પ્રાણને.

ઈન્દુલાલ ગાંધી.

શહીદ શ્રદ્ધાનંદ

(અનુક્રુપ)

હિંદની રાજધાનીનો ગુજમાર્ગે ઉચ્ચગતો
પ્રસાંત સૌર્યને તેજ, મેરુ શા એ રહ્યો ખડો,
સંગીનો વીજ-તેજસાં વહનું લક્ષ વીધવા
ધરાયાં રક્ત-હસ્તોએ; તે સામે પડારનો
ગાજ્યો, “ચક્ષાવીએ જોળી છાતી ઉપર, યા જડો
ભાક્ષા સંગીનના ઉડે.” કિંતુ ત્યાં કાણુ વીધવા
સમર્થ આંગળી એ એ વીર સામે? પડ્યો નમી
કાદ ખંદુનો: ‘શ્રદ્ધાનંદ’ નામ રહ્યું રમી
વિશ્વની વાયુઢેરીએ. વીરોએ વીરની ફરી
પૂજા આદરથી; ‘ધન્ય, ધન્ય શનુ’ ય ઓચર્યા.
કિંતુ ધર્માધતા ફેરા ખેંચુ-ડેરા ચક્રી છરી
આવી અધારને ઓથે છૂંપી; ઔદાર્યના નર્ચ
હેયામાં હીન એ પેડી; ઝનને દીધ હા! દુઃખો:
શહીદ એ યોગ; એને સંભારે દવતાં દુઃખો !

કહ્યું હૃદયને--

(પૃથ્વી)

કહ્યું હૃદયને ન એ પથ જાણ, ત્યાં માર્ગમાં
પડ્યા પ્રખર કંટકો ડગડો ત્હને વીધશે.
ન કોઈ સહચારમાં ય મળશે ત્હને એકલું
થશે વનવને સદા જાટકવું, ન આરામનો
નિવાસ નજરે પડે પ્રગટ થાસ ઉચ્છ્વાસનાં
શમી સકલ રૂપનો મહદ શૂન્યને અન્તરે
જશે પ્રભલ ચેતનાતણી કસોટી લહારી થશે.
પછી ન વળવાય માર્ગ મળશે બધું ચિન્તન.
મધું ઉત્તરોર શબ્દ નવ એક મહારો સુષ્પો,
હવે નવ ઉપાય ભોગવ બધીય એ યાતના.
ન કોઈ સુણવાય છે રુદિત શબ્દ, શાને રડે ?
વૃથા નજર ફેરવે, અહિં ન એક આસમન.
સદા રુદિત યાતના દુખદ મન્યનોમાં શમી
પ્રવાસ કર શૂન્યમાં અગર શૂન્યમાં જ શમી.

વાદરાયણ.

કાવ્ય અને વસંત

કુંજ નિકુંજે કાવ્યજ્ઞ જોશે જોતે કંઈ સુરાગે
મહેર મંગરી મહેકે મુદ્દાર બહેકે સહાર પરાગે
કવિના અન્તરમાં મધુરાં
સંગીત જાગે એક સુરાં.

પુષ્પકિત વનપર ઉર્ધ્વ ગગનમાં કરતાં દક્ષરવ પંખી
સાધ્યાના રસરાગ રંગમાં આંચ રંગવા કંખી
સાથે કવિને આમંત્રી
જગવી સિન્ધુ ઉરે તન્ત્રી

ગગન ગામિની દિવ્ય કામિની કાવ્ય દર્શના સ્ફુરે
કવિનાં અગવં અત્યુ અકારે બોમ પથે ચિર સૂરે
કવિના મંગલ પ્રસ્થાને
દુનિયા ડાલે રસનાને.

સર્જનહારે સૌમ્ય સૃષ્ટિમાં વહવી સુન્દર સર્જિતા
મૂકયા કવિવર કિર્તનકારે કરવા વસંત કવિતા.
રસ ઝરતી ગુર્જર કુંજે
કવિના ધન્ય હૃદય ગુંજે.

સાન્ધ્ય સરિતમાં દિવ્ય દુનિનાં બહેણુ વહનતાં રેલી
સાગર બોવારે ગુર્જરાને ભર્ગ કરે શુધિલી
અનુષ્ઠ મુખી વનવાડી
કવિ-કુંજે કવિના માંડી.

એક વિશ્વના એકજ તારે વસંત કવિવર ડાલે
જમ્બુધીપની ઉત્તમ જ્યોતે ધન્ય ગુર્જરી ખોળે
ઝળકે સંતત કવિ તારા
વસંતે કિર્તન કરનારા

શ્રી. કેશવ હ. ધ્રુવ અંબાલ

બલવંતરાય ક. ઠાકર.

અં

આશાસ સાકરલાલ, મણિલાલ નમૂલાઈ, નરસિંહરાવ મોળાનાથ, હરિહર્ષદ ધ્રુવ, ગો. મા. ત્રિ. આદિના અનેકા સાક્ષર યુગને એન્સુએટ યુગ કે ઇંગ્લિશ વિદ્યાપીડનાતકોનો યુગ એવું ત્રીસ ટેકાકોએ કંઈક દેકારમાં આપેલું. એ પહેલાંના અને દક્ષિણત્તમ દેશોના પછીના સાક્ષર યુગને નંદશંકર, મહીપતરામ, રણછોડલાઈ, હરજીવિંદાસ, વિઠ્ઠલદાસ ધનજી, ગણપતરામ ત્રવાડી, આદિ તેમાં મોખરે નીકળેલા, એ કારણથી શિક્ષણાનુભવ શાળાઓ (ટ્રેનિંગ કોલેજો)માં નિષ્ણાત મેટાઈઓના યુગનું નામ અપાયેલું. અને ખરું જોતાં નરસિંહરાવ યુગ, કાકાપી યુગ, ન્હાનાલાલ યુગ, મુનશી યુગ, રમણલાલ યુગ, ચંદ્ર-વંદન યુગ, એવાં પક્ષપાતી એકદેશી અમુક વ્યક્તિની જડાઈને પોષાતાં નામોના દરતાં તો મેટાઈ યુગ અને એન્સુએટ યુગ એ બે નામ વેધારે સાર્થ અને સચક ગણાય એવાં છે; અને પેદીના પાંડિત્યના અને સંખ્યાલુ વ્યવસાયના વિશિષ્ટ પ્રકાર, હલ્દેદ, ઉડાઈ આદિને તો એક શબ્દમાં અને છોતક રીતે જણાવી દે છે.

શ્રી. કેશવ હ. ધ્રુવના માર્ચની ૧૩ મીના મળારકા પહેલાં. ફગણ શુદ્ધ એકાદશીની મોડી રાતે મુંબઈમાં થયેલ અવસાનથી એન્સુએટ યુગનો પૂરપૂરો અસ્ત યઈ ગયો ગણાય એમાં શક નથી. શ્રી આનંદ-શંકર, શ્રી. ન્હાનોલાલ, શ્રી. અંગરિયા, શ્રી. અંબાલાલ જનની,

શ્રી. અંગ લલ પુરાણી, શ્રી. મેઝનલાલ દવે, શ્રી. મેહનલાલ દલીયંદ, શ્રી. હીરાલાલ પારેખ, શ્રી દિલાખેન અને એમની પુત્રીઓ, શ્રી. હંસા મહેતા, શ્રી. દુર્ગા, શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રી. ધૂમકેતુ, શ્રી. વિજયરાય, શ્રી. મુનશી. શ્રી. રામનારાયણ, શ્રી. રસિકલાલ, શ્રી. ખેટાર્જી, શ્રી. માંડલ, શ્રી. ગજનવિહારી આદિ પણ વિદ્વાન અને વ્યુત્પન્ન એન્સુઓટા છે, એમનાથી ન્હાના એન્સુઓટા એમનાથી ઘણી મોટી રાખ્યામાં લેખકને આપના જ્ઞાન છે, વર્ગોર્વર્ષ એન્સુઓટોનો ફાળ ઉતર્પાજ કરે છે અને ઉતર્પા કરશે, તથા સાડી (સાડે ચિત્તરની ઉંમર) થી માંડીને વીસી લગીનો આ મોટો વર્ગ પ્રતિ વર્ષે સારું કામ આપ્યા કરે છે અને સજી પણ આપ્યા કરવાનો છે એ નિર્વિવાદ છે; તથાપિ આત્મારે તો પ્રવર્તે છે, દાયકા દોઢ દાયકાથી ઉગીને પ્રવર્તી રહી છે, જ્ઞાનેન્નેનજોતામાં મધ્યાન્હ શિખરે ચડવાની અણી ઉપર આવી રહી છે, તે નો લોક સમસ્તમાં એક અવાજે ઝાળખાય છે અને ઝાળખાયા કરશે. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણાએને યથાશક્તિ ઝીલનો અને સારિલ્યોદાને રાખનો ગાંધીયુગ. દસપતનર્ગદ્યુગ નવલરાગની આંખ મીથાના પૂરે થયો; મેટાજી યુગ હરજોવિંદાસ પડતાં આચમ્યો; અને એન્સુઓટ યુગ શ્રી. કૈશવ ધ્રુવી સાથે અવસાન પામે છે. ગાંધીયુગના મહારથિઓમાં એક કરતાં વધારે અર્ધાપૂરા ચોગીઓ છે, એટલે તેમાંના કેટલાક કૈશવ હ. ધ્રુ અને હરજોવિંદાસ કરતાં પણ વધારે લાંબાં આયુષ્ય જોગવે, અને એમનો ગાંધીયુગ મુકાબલે વધારે લંબાય તો નવાઈ નહીં. પરંતુ એથી કંઈ વર્ગીકરણનિષ્ણાત લોક થોડા મુંઝાતાના છે; એમને લાંબા યુગની અંદર પેટાયુગો ગણવાગણાવવાની કલ્પા પણ શુભાચ્ચ છે.

શ્રી. કૈશવ હ. ધ્રુ ન મૂલ્યાંકનમાં એમનું શ્રી. આનંદશંકર સાથેનું સાંમ્ય સૌથી મહત્વનું લક્ષણ ગણાવું ઘટે એવું અમારું મનનું છે. શ્રી. આનંદશંકરે ઘણું લખ્યું નથી. જે કંઈ લખ્યું છે તેમાંય સ્વયંબૂ પ્રેરણાના ધસારાએ લખાતા પામેલું અસ્પષ્ટ છે. એમણે જે કંઈ લખ્યું છે તે દિલાખીઃ જેની કે ફિતરફે અગર ખીન્ન વિદ્વાનોની

પ્રતિષ્ઠિત એસોસિએશન જેવી કોઈ સંસ્થાએ કે શ્રીમંતુ સરકાર ગાયકવાડ જેવાએ લગભગ પરાણે લખાવેલું, પેતે ચલુ સહવન રામેશ માસિક-ત્રૈમાસિક વચ્ચંતને માટે લખવું પડેલું, અગર તો પરિપદ છાપાંત્રીઓ કે એવાં મંડળે આગ્રહી નિમંત્રણગળે એમને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની ફરજ પાડેલી તે નિમિત્તે લખેલું, એવું એવું જ મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. મતલબ કે એમનાં ધાર્મિકતાં લખાવું કેટલાંક સૌથી લાક્ષણિક લખાણો પાસુ છારનપ્રવાહમાં આગત્વક તત્કાલ કર્તવ્યભુદિએ જ થયેલાં છે. અને તથાપિ સાક્ષર દૂલેએ તેમ શુજરાતી પ્રગ્નના વ્યુત્પન્ન પીઠ સનાનની ચિંતક લેખે એમની દુર્નિર્દેશ પાસુ શુજરાતી સર્ગક કે કવિ દરનાં લેશ પણ ઝાંખી કે ઉતરતી નથી, તે એમની પ્રતિનિધી મીઠાશ, એમના અતિવિશાળ સમલાવની સુવાસ, એમની અનેક દેશી ચિદતાએ અને પર્યેષકતાએ ઘુટ થયેલી જીભવટ ભરી સચિવેક સહદયતાની કૌમુદી, વગેરે એમના વિરસેલકૃષ્ટ આરિત્રશુભોતો જ પ્રગાવ છે. સનાતની નાગર શિષ્ટતાના શ્રી આનંદ-શંકર મધુરદ્દ પ્રતીક છે, અને શુજરાત એમનાથી પોતાને બાળે ધન્ય માને છે. શ્રી કેશવ ઠ. ધ્રુવે વિશે પાસુ આ પ્રકારની આરિત્રગીકારનો દાનો એમના પ્રશંસકો દરી શકે એમ છે, અને આખી શુજરાતી પ્રગ્નએ તે સીકારેલો પાસુ છે.

એમની સરકૃત ભાષા અને સાદિત્વની વિદ્વતા, પિંગળશાસ્ત્રમાં ધર્તિદાસ અને પ્રમાણેતા સરોધનમૂલવણી સાથેની વિદ્વતા, આપણાં દુનાં દસ્તકિખિન સાદિત્વશયિને લગતી વિદ્વતા, સર્વ શુજરાતમાં અગ્રમણ્ય હતી; એમની ગસિકના મધ્યકલી. અપરમેએ મિશ્રિન તો વ પ્રમાણમૂલ ગણાતી; એમની કામ કરી છૂટવાની ત-ગરતા જુવાનોને પણ ઉત્સાદપ્રેરક હતી. અને આ વ્યુત્પત્તિ સહદયતા અને હોમી સ્વાધ્યાયનાં કૃણ એમને શ્રી આનંદશંકરના કરતાં વધારે ક્ષેત્રોમાં અને મોટા જગ્યામાં આપ્યાં છે, તથાપિ એમની પોતાના અગ્રહીતોમાં શ્રીર્તિનું ઉત્સામાં ઉત્સુ સિખર એમની વિદ્યા સહદયતા કે હોમીગિતાને નહીં પરંતુ એમની કોઈને વ ન ખૂંચે એવી સુજનનને આગારી છે એમ મનિયે હિયે.

એમનાં સમશ્લોકી લાખાંતરે, એમના પાડનિર્ણયે, એમણે મુંઝાઈ વિદ્યાપીઠના નિમંત્રણે કરેલાં બાપ્ત્યાનો, પ્રેમાનંદને નામે પ્રકટ થયેલ નાટકો કોનાં એ કૂટ પ્રશ્નમાં એમણે લીધેલો પક્ષ અને તેના સમર્થનમાં એમણે કરેલાં લખાણો અને સંસ્કરણો, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની કાશરચનામાં એમણે આપેલો ફાળો, આપણા સૌથી જૂના છાત્ર અને છેક ત્રુટિત “સિદ્ધાન્ત”ની એમની વાચના તથા તે ઉપરથી પુષ્પમિત્ર, અમિ મિત્ર, દિમિત્રિયસ, આદિ વિશે એમણે પ્રકટ કરેલા નિર્ણયો, લાઘવ્ય કાદંબરી પૂર્વભાગતું એમનું સંપાદન, કાન્હક દે’ પ્રત્યંધ અને વિમલ પ્રત્યંધની સંપાદનામાં સંપાદકોને એમણે કરેલી ખુદાળી મદદ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રકાશનોના અમુક પ્રદેશોમાં એમણે લીધેલો સક્રિય રસ, વગેરે વગેરે એમની સાહિત્યસેવાઓ અનેકાનેક છે; વત્રાઓછા મૂલ્યની છે; તે ઘણીખરીમાં તે તે વિષયના પ્રતિષ્ઠિત નિષ્ણાતો એમની સાથે એકમત ના થઈ શકે એવાં ન્હાનાંમોટાં સ્થાનો પણ અનેકાનેક છે; પરંતુ એ સર્વની ગુણદોષ તારવણી વાળી ચર્ચા લઈ બેસવાનો આ પ્રસંગ છે નહીં. પોતાના મંતવ્યોના સમર્થન માટે એઓ અપાર શ્રમ સેવતા, અને પોતે પોતાના મતમાં સારી પેઠે દૃઢ હતા, તથાપિ સામા પક્ષના મત પણ નિખાવસ છે એમ હરહંમેશ ખુદલા દિલે સ્વીકારતા, પોતાના મતનું સમર્થન કરતાં પણ સામાનું ખંડન કરવા લલચાતા જ નહીં, ખંડન પ્રધાન ચર્ચાચર્ચા એમણે ત્યાન્ય જ ગણેલી, એકી એકી એમની સુગતતા જ આ ક્ષણે આપણે માટે ખસ છે. શ્રી નરસિંહરાવ અને શ્રી ન્હાતાલાલ, શ્રી હરગોવિંદલાલ અને શ્રી ખલવંતરાવ શ્રી મુનશી અને શ્રી વિજયરાય, શ્રી રમણભાઈ અને શ્રી દુર્ગાજી, શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજગર અને શ્રી મનઃસુખરામ, શ્રી ગોવર્દનરામ અને શ્રી છગનલાલ રાવળ, શ્રી પુરોહિતમ વિશ્રામ અને શ્રી લાલશંકર, શ્રી આનંદ-શંકર અને શ્રી ચંદ્રવદન, ન્હાનાંમોટા વિદ્વાનઅવિદ્વાન ઉચ્ચસૌમ્ય ધનાઢય-નિર્મલચિત્ર મિત્રાલીંગપાટીદાસ, તમામની સાથે એઓના સંબંધ સરલ વિવેક અને મીઠા જ હતા, શરુ થવા પામે તે પછી એકસરખા ચાલુ રહેતા, અને સૌ એમને માન આપતા, એ એમનું સૌમ્ય આ ક્રમાનાં તે તો સુપરિચિત અને આજીવન યદ્યપે પડેલું, હવે પછીના ક્રમાનાંઓ બામ્બે

સમગ્રી શકશે એમ ધારિયે છિયે. એમના લખાણો અને તેમાંના ગુણદોષો ઉપરથી જ મોટે ભાગે મન બાંધના એ ભારિ દાયકાઓમાં ચાલના અમાનાનાં સાક્ષરોમાં શ્રી કેશવ હ. ધ્રુવું પદ આપ્યાંઆપ્યાં સન્માનનીય શા કારણે, તે એક કાયડો થઇ પડે તો પણ નવાઇ નહીં. પ્રતિભા ચમત્કાર એક વસ્તુ છે, ચારિત્ર્યચમત્કાર વિવિધ વસ્તુ છે. અને ચારિત્ર્યની રચણ પ્રતીતિ સમકાલીનોને જ થઇ શકે.

પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ બક્ષે, એમના સંતાનોને એમના અવસાનની આ ભારે ખેડ સહી સેવા ધીરજ આપે, અને શ્રી ડાહ્યાભાઇ જેવા એમના આજન્મ આત્મીયો, જેમને એ જતાં પોતાની એક પાંખ જ કપાયા જેવું લાગવાનું તેમને આ દુનિયાના સંબંધોની નશ્વરતાના પૂરેપૂરા બાનની શહન આપે. (૧૩-૩-૩૮ મુંબઈ).

તા. કે.—મુંબઈમાં કે. હ. ધ્રુવના અવસાનના સમાચાર તા. ૧૩ મી એ ઓક્ટોબર દરવામાં આવેલા અને તે જાણતાં જ અમદાવાદમાં તા. ૧૪ મી અને સોમવારે શ્રી ડાહ્યાભાઇ પીનાંબર દેરાસરીને દેહ પડી ગયો. આ બંધમાંના વર્ષોના સખ્યસહચારે આ પ્રમાણે બવાંતક મૃત્યુમાં પણ સદચાર સાધ્યો છે. (૧૫-૩-૩૮ મુંબઈ).

વિદાય વેળાએ—

: શાઈલવિકીગિ :

જેવાં અગ્નિ પ્રવાહમાં કપલીકપી એ કાળ આવી મળે,
સાથે બે દાણ એક બે, ઘડી પછી પાળાં વિખૂટાં પડે.
તેવાં આપણુ એ ગળ્યાં ઘડી વળ્યાં સાથે, વિખૂટાં પડ્યાં
બેતાં દાળ પ્રવાહમાં ફરી કદી બેગાં થયું આપણે ?

મોહન

ઔધના સમયમાં ભારતનાં વિશ્વવિદ્યાલય.

દશરથલાલ જોશી.

ઔધ કાળની ત્રણ યુગમાં જોઈએ છીએ. પહેલો યુગ ગૌતમબુદ્ધના સમયથી આરંભાઈ પાંચમો વર્ષ પર્વન્ત આવ્યો હતો; તે યુગના ઔધ સાધુ સાચા ત્યાગી હતા. બીજા યુગનો જન્મ ઈસવીસનની સાથે થઈ કાઈરની છઠી સતાબ્દીમાં તેનો અંત આવ્યો હતો; તે યુગના ઔધોએ પ્રથમના યુગના ઔધોના પગલે ચાલી, શાંત્યકાળમાં સારી ઉન્નતિ કરી હતી. સાતમી સતાબ્દીથી ત્રીજા યુગની શરૂઆત થાય છે, તેને તાન્ત્રિક યુગ પણ કહે છે; તેમાં ઔધ મહન્તોનાં આરિત્રો જગડવા માંખા હતાં, તથા પૂર્વેની ત્યાગ શીલતાનો લોપ થયો હતો; પરંતુ તે મહન્તોએ આયુર્વેદ અને રસાયન શાસ્ત્રની ઘણી ઉન્નતિ કરી હતી. તે પ્રત્યેક યુગની વિશેષત્વની ઝલક, તે સમયનાં વિશ્વ વિદ્યાલયોમાંથી જણાઈ આવે છે.

તક્ષશિલાનું વિશ્વ વિદ્યાલય

પહેલા યુગનું સર્વથી મહાન વિશ્વ વિદ્યાલય તક્ષશિલા નગરમાં હતું. એ નગર પંજાબમાં આવેલા રાવલપિંડીની નજીકમાં હતું. મુક્ત અને વિનય પીઠ આદિ પ્રાચીન ઔધ ગ્રંથોમાં તેનો કેઈ જગાએ ઉલ્લેખ જણાઈ આવે છે. પ્રાચીનકાળમાં તે એક વિખ્યાત નગર હતું. ગ્રીસન, રૂદ્રાઓ, પ્લીના આદિ પ્રાચીન લેખકોએ તે નગરની વિશાલતા અને વૈભવતાની અંતઃકરણથી પ્રશંસા કરી છે. અશોકના રાજ્યાધિકાર સમયે તેનો પ્રતિનિધિ અત્રેજ રહેતો હતો; ઔધ ગ્રંથોથી જણાઈ આવે છે કે, તે કાળમાં તક્ષશિલા વિદ્યા સંબંધી ચર્ચાઓ અને જણવા બણાવવાનું કેંદ્ર હતું. તે વિદ્યાલયનો જન્મ બુદ્ધની પૂર્વે થયો હતો તેમાં વેદ, વેદાન્ત,

ઉપનિષદ વીગેરે સિવાય વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ અને કળા-કૌશલાદિ અદ્યાર વિષયો લાણુવવામાં આવતા હતા; પ્રત્યેક વિષય શીખવવાને અલગ અલગ વિદ્યાલય બંધાયા હતાં; તેમજ સિત્ર સિત્ર વિષયો, સિત્ર સિત્ર અધ્યાપકો શીખવતા હતા. સરેકૃત વ્યાકરણ નિષ્ફળ પાણિનિ, અને રાજનીતિન શિરોમણિ ચાણક્ય આ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં લખ્યા હતા. મહર્ષિ આત્રેય અહીં વેદક શાસ્ત્રના અધ્યાપક હતા; મગધ નરેશ ગિર્યસારના રાજ-ગિક્તિસક, અને મહાત્મા ભુધના પ્રિય મિત્ર વૈદ્યરાજ હવકે, તદ્વશિલાના અધ્યાપકો પાસે ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. વિનય-પીઠકમાં મહાવગ્ગ નામના એક મનુષ્યનું વૃષ્ટાંત છે, તેમાંથી પ્રાચીન ભારતની શીક્ષા-પ્રણાલીની શોધ સારી રીતે થઈ શકે છે. કેટલાક વર્ષ અધ્યયન કર્યા બાદ મહાવગ્ગે પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે, ગુરુશ્રી ! મહારો વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થવાને હજુ કેટલો વખત લાગશે ? ગુરુએ કહ્યું કે, તદ્વશિલાની ચારે બાજુ ફરતી એક યોગ્ય ભૂમિમાં, જડી છુટ્ટો સિવાય જેટલાં નિરૂપયોગી ઝાડ મળે, તેટલાં એકાં કરો; જિયારા વિદ્યાર્થીએ નક્કી કરેલા સ્થાનના પ્રત્યેક ઝાડની પરિક્ષા કરી, પરંતુ તેમાંથી એક પણ નિરૂપયોગી ઝાડ મળ્યું નહિ, ત્યારે ગુરુએ પરિશ્રમી વિદ્યાર્થીની અવસોક્ત કરવાની શક્તિનો ઇતિહાસમાં લખ્યો, ત્યારે તે અત્યંત પ્રસન્ન થયા; અને મહાવગ્ગને કહ્યું કે, તારા વિદ્યાભ્યાસની સમાપ્તિ થઈ, હવે તું તારે ઘેર જા.

તદ્વશિલા વૈદિક ધર્માવલંબિયોની વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું; પણ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થવાથી બૌદ્ધ લોક પણ લાણુવા લાણુવા લાગ્યા હતા. આ વિશ્વ વિદ્યાલયમાંથી કેટલાક બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ એવા નીરુપયોગી હતા કે, તે ધણી વિખ્યાતીને પામ્યા. બૌદ્ધ ધર્મના સૌનાન્તિક સપ્રદાયના સ્થાપક કુમારલબ્ધ પણ તેજ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં હતા. તેમના સંબંધમાં હુએનસંગ લખે છે કે, સમસ્ત ભારતના લોક ત્હેમને મગધ સાર આવતા હતા, તે નિત્ય જતીસ હગ્ગર શબ્દ બોલતા હતા, જતીસ હગ્ગર શબ્દ લખતા હતા; ત્હેમણે કેટલાંક શાસ્ત્રોની રચના પણ કરી હતી. તે સમયે પૂર્વમાં અશ્વમેધ, દક્ષિણમાં દેવ, પશ્ચિમમાં નામઃસ્તુત, અને ઉત્તરમાં કુમાર લબ્ધ અત્યંત પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હતા. એ ચાર પવિત્ર સંસારને પ્રદક્ષીન કરવાવાળા ચાર

સ્વર્ગ કહેવાતા હતા. જે વખતે તદ્દશિષ્યામાં વૈદિક ધર્માવલંબિયોની પ્રત્યક્ષતા હતી તે વખતમાં ત્રણ બાળકો એવી હતી કે, જેને અત્રે લખતી ઉચિત સમગ્રતા છે; પહેલી એ કે તે સમયની શિક્ષા પ્રણાલી નિયમ બદલ વિશ્વ વિદ્યાલયો જેવી નહોતી; પણ બૌદ્ધ વિદ્યારોની ભણાવવાની રીત તેનાથી બરાબર ઉલટી હતી. બીજી બાળક એ કે બૌદ્ધ વિદ્યારોની માફક અત્રે કેવળ સન્યાસિયોને ભણાવવામાં આવતા નહોતા, પણ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેને સાંસારિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. એ વાત અસત્ય મંત્ર જનની એક કહાણીથી વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. “એક બ્રાહ્મણે પોતાના પુત્રને પૂછ્યું કે, તું કેવું જીવન બનિત કરવાનો વિચાર રાખે છે? જો તું બ્રહ્મશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો હોઈ તો વનમાં જ, અને અગ્નિહોત્ર કર, અગર જો તું ગૃહસ્થ બનવા ઇચ્છતો હોઈ તો તદ્દશિષ્યા જઈ, કોઈ વિદ્યાપ્રાપ્ત પવિત્ર પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર.” પુત્રે જવાબ આપ્યો કે,—“હું વૈદ્યપ્રવેશ થવા ઇચ્છતો નથી, મહારી ઇચ્છા ગૃહસ્થ થવાની છે.” તદ્દશિષ્યા-નાં વૈદિક વિદ્યાલયોની ધ્યાનમાં રાખવા ચોક્કસ બીજી બાળક એ હતી કે, તેમાં કેવળ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બાળકોને દાખલ કરવામાં આવતા હતા.

નાલન્દાનું વિશ્વ વિદ્યાલય.

બૌદ્ધ ધર્મના દ્વિતીય યુગમાં સૌથી મોટું વિશ્વવિદ્યાલય નાલન્દામાં હતું. તે સ્થાન મગધની પ્રાચીન રાજધાની રાજગૃહથી સાત માઈલ ઉત્તર તરફ, તથા પટનાથી એવીસ માઈલ દક્ષિણ તરફ હતું. અત્રાપિ તે સ્થળે બારગાંવ નામનું ગ્રામ વસ્યું છે; જે ગયા જિલ્લાની અંતર્ગત છે. નાલન્દાની પ્રાચીન ક્ષમારોના ખડેર અહીંયાં અત્રાપિ પૂર્વ જોવામાં આવે છે. સાતમી સદીના મહાગુરુ ચીનના મુસાફર હુએનસાંગે નાલન્દાની ઝાહોજલ્લાવી વિષે મોટું મનોહર વર્ણન લખ્યું છે. ચીનમાં તહેને જ્યારથી નાલન્દાની દક્ષીણ સાંભળી હતી, ત્યારથી તેને જોવા સાર તે બહુ લલચાયો હતો; ત્યારે તે મુસાફરી કરતો કરતો ગયામાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્રિશ્વ-નિર્વાણના અધિકારીઓએ તહેને નાલન્દામાં આવવા સાર, નિમંત્રણ કર્યું; તેથી તે પોતાને લાગ્યશાળી સમન્યો. નાલન્દામાં પહોંચ્યાં તહેના દેવપર એવી અસર થઈ કે, તરત તે વિદ્યાર્થીઓમાં સામેલ થઈ ગયો.

નાલન્દાની ખહારની લખ્યતા.

વિદ્યા મશગુલ ચીના સન્યાસી નાલન્દાની લખ્યતા અને પવિત્રતા જોઈ અત્યંત ચમ્પ ગયો. હિંચા હિંચા વિહાર અને મઠો, ચારે બાજુ ઉભા હતા; વચ્ચે સભાગૃહ અને વિદ્યાલય આવેલાં હતાં; તે બધું સમાધિયો અને મન્દિરોથી ઘેરાયેલું હતું; તેની ચારે બાજુએ ઐશ્વર્ય શિક્ષકો અને પ્રચારકોને રહેવા વાસ્તે ચાર ચાર માળની ઇમારતો બનાવી હતી. તે શીવાય હિંચા હિંચા મીનારા અને વિશાલ ભરનોની શોભા જોવા લાયક હતી, તે ભરનોમાં નાના પ્રકારનાં બહુમૂલ્ય રત્ન જડયાં હતાં, વિદ્યા મન્દિરોનાં શિખર આકાશ સાથે વાતો કરતાં હતાં અને હુએનસંગના કથાનાનુસાર તેની બારીઓમાંથી વાયુ અને મેઘનું જન્મસ્થાન જણાઈ આવતું હતું, મીઠા અને સ્વચ્છ જળની ધારા ચારે બાજુ વહાઈ જઈ રહતી હતી અને સુંદર ખીલેલાં કમળ તેની શોભા વધારતાં હતાં.

નાલન્દાનું આન્તર જીવન.

વિદ્યાલતા, નિયમ બદલા, અને સુપ્રજન્ધના વિચારથી નાલન્દાનું વિશ્વવિદ્યાલય વર્તમાન ઓકસફર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય સાથે વધારે મળતું આવતું હતું. વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યારોમાં દૈનિક હજાર લિખ્ત વિદ્યાર્થી અને દોઢ હજાર અધ્યાપક હતા. તહેમની સાથે સમ્બન્ધ રાખવાવાળું એક નવ માળનું પુસ્તકાલય હતું, જેની હિંચાઈ આશરે ત્રણસો પુટ હતી; તેને મદારાજ બાલાદિયે બધાવ્યું હતું. તેમાં બધા ઐશ્વર્ય સમ્બન્ધી અન્ધો હતા. પ્રાચીનકાળમાં એવું મોટું પુસ્તકાલય વખતે કોઈ રચતો હોય નો હોય ? દુનિયામાં આધુનિક જોટલાં વિશ્વ વિદ્યાલયો છે, તે સમસ્તમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી શી લેવામાં આવે છે; અને અધ્યાપકોને પગાર આપવામાં આવે છે. પણ નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયની રીતસાત તેનાથી હિંચાઈ હતી; રૂક્ત એટલુંજ નહીં કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કાંઈ નહોતું લેવામાં આવતું, અર્થાત્ત બોજન વસ્ત્ર ઔષધ, નિવાસ સ્થાદિ સર્વ બંધ રાખર આપવામાં આવતું હતું. એ પ્રથા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. ગૃહસ્થ લોક ગામ, ખેતર, વાડી, બાગ-ગુમીયા, વસ્ત્ર,

નગદ રૂપીઆ ઈત્યાદી એ વિદ્યાલયને દાન કરતા હતા. તેનાથી તેનું સમ્પૂર્ણ ખર્ચ ચાલતું હતું. એ પ્રકારે વિદ્યાર્થીઓનો વધુ સમય, અને તે સમય અને માતસિક શક્તિનો પેટ પૂળને માટે ધનોપાર્જન કરવામાં નષ્ટ થતાં બચાવ થતો હતો. અને તે સમય અને શક્તિને વિધ્યાધ્યયનમાં રોકતા હતા. તેનું ફળ એ આવતું કે, ગચ્છિત્ર વિચારવાળા અને મનન-શીલ વિદ્વાન એ વિદ્યાલયમાંથી નીકળતા હતા. તે વિદ્વાનો બૌદ્ધ ધર્મ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, અને સંસાર ઉપર અનન્ત ઉપકાર કરી ગયા છે.

નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અત્યારની રૂઢી મુખ્ય પરિણામો થતી. નહોતી, પણ વિદ્યાર્થીની યોગ્યતાનું શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા અવલોકન કરવામાં આવતું હતું. વિદ્યાલયમાં દાખલ થવાના નિયમો પણ સખ્ત હતા, વિદ્યાલયમાં દાખલ થવા આવનાર શપ્સને દાર પશ્ચિત કેટલાક પ્રશ્ન પૂછતા હતા; જો તેનો ઉત્તર તે દષ્ટ શક્તા તોજ તે પ્રવેશ કરી શકતા; નહિ તો પુનઃસ્વગૃહે જવાની તરફી લેવી પડતી હતી. સારાંશ એ જ કે યોગ્ય માણસોજ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરી શકતા હતા. દાર પશ્ચિતના પદપર શ્રેષ્ઠ દરજ્જાના વિદ્વાનને નીમવામાં આવતા હતા. એ પદ તે સમયે બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું, વિશ્વવિદ્યાલયના સભા ગૃહમાં સ્થવારથી સ્થાન મુંધી શાસ્ત્રાર્થ ચર્ચાજ કરતો હતો; દુર દુર દેશોના મ્હોટા મ્હોટા પશ્ચિત પોનાની શંકાઓનું સમાધાન કરવાર્થે અહીં આવતા હતા. નાલન્દાના વિદ્યાર્થીઓનો આખા દેશમાં આદર સત્કાર થતો. જો કે નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના બધાં અધ્યાપકો વિદ્વાન હતા, પણ તેમાં નવ મુખ્ય હતા. હુએનસાંગે હ્મેનની નિઃસીમ વિદ્વતા યોગ્યતા આદિની ધણી પ્રશંસા કરી છે. હ્મેનનાં નામ ધર્મપાલ, ચન્દ્રપાલ, ગુણમતિ, સ્થોરમતિ, પ્રભામિત્ર, હનમિત્ર, ઝાનચન્દ્ર, શંદ્રિબુદ્ધ, અને શીલભદ્ર, તેમાં શીલભદ્ર હુએનસંગના સમયમાં અધ્યક્ષના પદપર હતા બૌદ્ધ ધર્મના મહાવાન સમ્પ્રદાયના જગદ વિખ્યાત સંસ્થાપક નાગાર્જુનનો સમ્મન્ધ પણ એક સમયે નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલય સાથે હતો. નાલન્દાના બધા અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ ધાર્મિક હોવન અનિત કરતા હોવાથી તેનું નામ ધર્મગંજ પડ્યું હતું. પણ પાછળથી તેની રૂઢી બદલાઈ ગઈ, અને દર્શન તથા ધર્મ-

શાસ્ત્રની સાથે સાથે વ્યાકરણ; જ્યોતિષ, કાવ્ય, વૈદ્યકાદિ વ્યવહારિક તથા સાંસારિક વિદ્યા લખાવવાનું પણ સારું હતું. સમગ્ર દિનકૃત્યોના વિદ્યાર્થીઓ તે વિદ્યાઓ લખવા અહીં આવતા હતા.

શ્રી ધન્યકટકતું વિશ્વવિદ્યાલય.

તે યુગનું બીજું પ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય શ્રી ધન્યકટકમાં હતું. તે સ્થાન કૃષ્ણા નદીના કીનારે વર્તમાન અમરાવતીની નિકટ હતું. બૌદ્ધ ધર્મમાં મહાયાન સમપ્રદાયના ચૈત્ત્યા ધર્મગુરુ વિખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રવેત્તા, અને ચિકિત્સક સિદ્ધ-નાગાર્જુનના સમયમાં તે ધણી ઉન્નત સ્થિતિમાં હતું. ચીનાયાત્રી ઈત્થસીનગના કથનાનુસાર નાગાર્જુન મહાશય ઈરવીરા-નના ચોથા સૈકામાં ધયા હતા. અહીં વૈદિક અને બૌદ્ધ બન્ને પ્રકારના મન્થ લખાવવામાં આવતા હતા. ટીબેટની રાજધાની લાસાની પાસે ડાયંગ વિશ્વવિદ્યાલય તેનાજ નમુના પ્રમાણે બનાવવામાં આવ્યું હતું. અહીંની ભણવા ભણાવવાની વિધિનાવંદા જેવી હતી.

ઓદન્તપુરી અને વિક્રમશિલાનાં વિશ્વવિદ્યાલય.

બૌદ્ધકાળના ત્રીજા યુગનો આરંભ ઈ. સ. ની સાતમી સદીથી થાય છે; અને અખિતઆર પીઠજીના સમયમાં તેનો અંત આવે છે, તે સમયના બૌદ્ધ મહન્તોમાં પૂર્વેના જેવો ધાર્મિક ઉત્સાહ નહોતો, પણ વૈજ્ઞાનિક શોધનો ઉત્સાહ જોરપર હતો. ત્હેમણે વઘક અને રસાયન શાસ્ત્રની સારી જ્ઞાનિ કરી હતી, એ તાત્ત્વિક બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર બંગાલ અને બિહારમાં અયાગ હતો. તે સમયે મગધમાં પાલવંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. ત્હેમના વખતમાં બૌદ્ધધર્મોપદેશકાએ ટીબેટ જઈને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. તે યુગમાં બે મુખ્ય વિશ્વવિદ્યાલય હતાં; એક ઓદન્તપુરીમાં, અને બીજું વિક્રમશિલામાં. તે બન્ને સ્થાન વિહાર પ્રાજ્ઞતમા છે. મગધમાં પાલવંશના રાજાનું રાજ્ય થતું પૂર્વે ધણી દિવસ પ્લેક્ષાં ઓદન્તપુરીમાં ધણું સારું વિહાર બનાવ્યું હતું; તે વિહારના નામથી આખા પ્રાન્તનું નામ મગધ લુપ્ત થઈ વિહાર પડી ગયું. મહારાજ મહીપાલના પુત્ર મહા-પાલના સમયમાં ઓદન્તપુરી વિશ્વવિદ્યાલયમાં, બૌદ્ધ ધર્મના દીનયાન

સમ્પ્રદાયના એક હળર અને મહાયાન સમ્પ્રદાયનાં પ્રાંચ હળર મહન્ત રહેતા હતા. પાલ વંશના રાજાઓએ ઓદન્તપુરી-વિશ્વવિદ્યાલયમાં 'એક મહોદ્' પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું હતું; તેમાં દૈદિક અને બૌદ્ધ-ગ્રન્થ પ્રકારના હળરો ગ્રન્થ હતા. ઈ. સ. ૧૨૦૨માં મુસલમાન ભાગ્યોએ તે પુસ્તકાલયને બાળી નાંખ્યું, અને મહન્તોના કતલે આમ કરી વિહારને નષ્ટ બ્રષ્ટ કરી દીધું. શ્રી ધન્યકટકની માફક ઓદન્તપુરી-વિદ્યાલયના નમુના મુજબ પણ દીબેટમાં શાક્ય નામનું એક વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું.

પાલ રાજા વિદ્યા રસિક તથા વિદ્વાનોના સંરક્ષક હતા. ત્હેમને સમગ્રન્ય વિક્રમ શિક્ષા વિશ્વવિદ્યાલય સાથે પણ હતો. તે વિદ્યાલયને ભાગલપુર જીલ્લાની અન્તર્ગત સુવત્તાન ગંજ ગામની નિકટ ગંગાના દક્ષિણ તટે, એક ખડાની ટેકરી ઉપર મહારાજ ધર્મપાલે, ઈ. સ. ૭૫૦ માં બંધાવ્યું હતું. તેમાં બધાં મળીને ૧૦૮ બવન હતાં. એ વિશ્વવિદ્યાલયને આધીન ૭ મહા વિદ્યાલય હતાં. તેમાં ૧૦૮ પરિણત બણાવતા હતા. તે બધા પરિણતો તથા અન્ય અતિથિ વિદ્વાનોનો અર્થ, પૂર્વેકિત રાજાનાં આપેલાં ગામની આમદાનીમાંથી ચાલતો હતો. વચ્ચેનું બવન વિજ્ઞાન મંદિરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. તેમાં વિહારના મહન્તો વિશ્વવિદ્યાલયના પહેલા અને બીજા વર્ગના પરિણતો પાસે બૌદ્ધ ગ્રન્થો ભણતા હતા. રાજા બયપાલના શાસનકાલમાં વિશ્વવિદ્યાલયની વ્યવસ્થા માટે ૭ હાર પરિણતોની એક સભા હતી. અને રાજા પુરોહિતને હંમેશાં તે સભાના સભાપતિ નિમવામાં આવતા હતા. તે સમયમાં વિક્રમ શિક્ષા વિદ્યાર્થીઓને મફત ભોજન આપવા માટે મહાત્મા જોતારિએ એક આશ્રમ સ્થાપિત કર્યું હતું. વિદ્યાલયના સ્થાપી વિદ્યાર્થીઓને ભોજન સારૂ ચાર આશ્રમ શરૂઆનથી હતાં, તે ઉપરાંત વારેન્દનાના મહારાજ સનાતને દશમી શતાબ્દીની શરૂઆતમાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યું હતું. મહારાજ ધર્મપાલના સમયમાં અખ્યક્ષના પદપર શ્રી ભુદ્ધ જ્ઞાન પાદાચાર્ય હતા. અગીઆરમી શતાબ્દીમાં તે પદપર શ્રીયુત દીપાંકુર મહારાજ નિગાયા હતા. ત્હેમની વિદ્વતાની પ્રશંસા સાંભળીને દીબેટવાળાઓએ ત્હેમને નિમન્ત્રણ કર્યું હતું. તે વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભણીને જે વિદ્યાર્થી ફતેહમંદ નિવડતા ત્હેમને પરિણતની પદવી

અર્પવામાં આવતી હતી. તે સમયના સૌથી મોટા નૈયાયિક પણ્ડિત જોતા-
રિને તે વિદ્યાલયમાંથી પણ્ડિતની પદવી, અને રાજ્ય મહાપાલના હસ્તાક્ષ-
રિત પ્રમાણ પત્ર આપ્યું હતું. મહારાજા રહેમની વિદ્વાપર એટલા પ્રસન્ન
થયા હતા કે રહેમને દ્વાર પણ્ડિતના પ્રતિષ્ઠિત પદ પર નિમ્યા હતા. ઈ. સ.
૬૮૩ માં કારગીર નિવાસી રત્નવજ્ર નામના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાને પણ
અહીંથી પણ્ડિતની પદવી, અને રાજ્ય ચલુકના હસ્તાક્ષરિત પ્રમાણ પત્ર
મેળવ્યું હતું. આ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં વ્યાકરણ, અભિધર્મ, (બૌદ્ધ-મનો
વિજ્ઞાન) દર્શન, શાસ્ત્ર, અને વૈદ્યક્યાદિ ઘણા વિષય લાભાવવામાં આવતા
હતા. ટીબેટના લામા આ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં આવતા, અને અહીંના પણ્ડિ-
તોની સ્હાયતાથી સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદ ટીબેટી ભાષામાં કરતા હતા.
ઈ. સ. ૧૨૦૩ માં જામિતઆર ખિલજીએ આ વિદ્યારતે તેના પર ચડાઈ
કરી, તેમાં હુરફાટ કરી, નષ્ટ બાબ કરી દીધું. ભારત વર્ષનાં અન્ય બૌદ્ધ
વિદ્યારાની પણ એજ દશા થઈ.

ભારતવાસી છે? આવું એક પણ વિશ્વવિદ્યાલય ત્હારા ભારતમાં છે?

એક અને અજોડ—

કો હ બી જા ત ના

ફારોચારી

એન્લાન્ડમેન્ટ

પેઈન્ટીંગ વિગેરે માટે 'વેન્ગાર્ડ' એક અને અજોડ છે.

ગમે તેવા ઝાંખા, પીળા અને રક્તમાનલ ફેટા પરથી પણ આબેહુલ
કામ કરવામાં આવશે.

મુખમાંથી પણ કાઢી એક ફેટો છુટો પાડી એન્લાન્ડમેન્ટ કરી આપીશું.

વેન્ગાર્ડ સ્ટુડીઓઝ

ટે. નં. ૨૫૭૮૨

૩૬૫ ઠાકોરદ્વાર - મુંબઈ

[ઘરથી રાહ અને શોમા જેવી પ્રસિદ્ધ દિંદી નવલકથાઓના લેખક ભાઈ વસાવડા આ ચારી ગુજરાતીમાંજ લખીને આપે છે ત્યારે આપણને અત્યંત આનંદ થાય એ નિશ્ચય છે. ઈન્દ્રીએ કે ભાઈ વસાવડા પોતાની ચારીઓ આપતા રહે.....તરી.]

દોલૂ ગામની ખહાર, ભંગીઓની ત્રીએક ઝુંપડીઓ ઉભેલી છે. રામૂ આમાંની એકમાં રહેતો. રામૂના અંગજાની સામે લીમડના ઝાડ, દવામાં ઝોખા ખાતું દતાં. એક લીમડના ઘડની અસપાસ એક ગોળ ચોતરો ખનાવવામાં આવ્યો હતો. જૂઠ્ઠા ઘડને લગોડગ એ તલુ દેવનાઓની મૂર્તિઓ હતી.

ભંગીઓનાં ટાપરિયાં, આ લીમડના ઝાડો નીચે છાયામાં રમ્યા કરતાં.

“મથુરિયા ! એ મથુરિયા ” ઝુંપડીમાંથી અવાજ આવ્યો.

“શું છે અમ્મા !”

“જ તો તારા ઘડને ગોવાતી વાત.”

“હું નહીં જાઉં-ગુણું છું” ચોતરા ઉપર રમતી મથુરિયાએ અપ્રસન્ન થતાં કહ્યું.

“અરે જ તો ! મોઢવતી અમાવાસ્થાનું ઘન છે આજ. આવીને જરા ખાઈ લે...”

“તું રમવા નહીં દે મા” કહેતી મથુરિયા પિતાને ગોવાવા ચાલી

નિકળી.

રામ મુનીસીપાલીટીનો ભંગી. આજુ રઘુવીર દયાલજી મુનીસીપાલીટીના પ્રેસીડન્ટ હતા. ગામના અધિકારી ભંગીઓ. મુનીસીપાલીટીના નોકરો હતા. ચાર રૂપિયા મહીને તેમને પગાર મળતો. ગામની સફાઈ ઉપરાંત, દિવસ આખો, તેઓને પ્રેસીડન્ટ સાહેબ જતાં તે કામ કરવું પડતું. તેઓ કુકરો પણ પાળતા, અને તેમનાં જમ્યાં તથા વાળ વેચી થોડુંક પેદા પણ કરી લેતા.

પણ દરૌગાજીનું નામ સાંભળી; ભંગી લોકો ધર ધર કંપવા લાગ્યાં. આટલો રૂઆત દરૌગાજીનો. પ્રેસીડન્ટસાહેબ તો નારાજ થનાજ, પણ દરૌગાજીની નાખુશી, નારાજીની તો વાતજ ન પૂછો. નાની વાનોમાં લાક્ષણિક થઈ જતા; અને મારતું પીટતું ચર કરી દેતાં.

રામ પ્રેસીડન્ટ સાહેબનો ધર નોકર હતો, ઘરનો ભંગી હતો. પોતાનો હક્ક સાફ કરતો, પ્રેસીડન્ટ સાહેબના ઘર સામે આવેલ મેદાન. ઝાડતો પાકખાનાં સાફ કરતો, અને આ ઉપરાંત જે કામ તેને ખતાવવામાં આવતું, તે કરતો. સવારના ચાર વાગે ઉઠીને પોતાના કામમાં લાગી જતો; ત્યારે માંડમાંડ, એક અથવા બે વાગે ઘેર જમવા જઈ શકતો.

દરૌગાજી આજકાલ રામથી નાખુશ હતા. તે દિવસ, તેમણે રામને કહ્યું હતું “અધ્યા ! સાંભળેછ કે, વાંસની સૂંડલી બનાવીને ઘેર દઈ જાજે” પણ રામ ન જાણે કેમ તેમ તે દરૌગાજીની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરી શક્યો ન હતો; અને તેથી આજ કાલ દરૌગાજી રામ ઉપર નારાજ હતા.

આજે સોમવતી અમાવસ્યા છે. રામએ ‘વરત’ કર્યું છે. સવારથી ખાધું નથી; પણ કામ તો કરવુંજ લુએ ના ? મથુરિયાની અમ્માને કીક ન લામ્યું કે દિવસ આખો—વરતને દિવસ પણ—જોતણાં જોડયા કરે ને ફળાદાર પણ ન કરી શકે. એટલે તેણે પુત્રીને મોકલી—“જન બેટા બોલાવી લાવ તો તારા દાદાને”

રામ પ્રેસીડન્ટ સાહેબના મકાનની પછવાડે વડાની છાયામાં બેઠો મુંડલીઓ બનાવી રહ્યો હતો. કોઈક વખત ધુનમાં આવી જૂમ બરાડા પાડતો ગાવા લાગતો અને પોતાની છરી વળી “ઠપ ઠપ” કરતો વાંસની

ખિમચી જમાવતો; તો થોડી વાર પછી પાછો ચુપ થઈ જતો, અને ટાપકી ઉપર કમર બુંકાવી દેતો.

“દાદા ! દાદા !”

“કાણુ ?”

“ચાલો !”

“અરે ! તું કેમ આવી રે ? હોકરીને પોતાની પાસ ખેંચના રામૂ બેસ્યો.

“અમ્મા બોલાવે છે.”

“એમ ! પણ બેટા ! થોડી વાર પછી આવીશ.”

“રામૂ ! ઝો રામૂ” મકાનમાંથી અવાજ હતો.

“આવ્યો હજુર” કરતોકે રામૂ દોડ્યો.

“કાકખાને જા અને આ ફાર્મ કાક જાણુને આપજો. જોજો મોડું ન કરતો” માતાજીએ હુકમ કર્યો.

“જો હુકમ.”

“દાદા ! ચાલોની ? મોડું ન કરો.

“ચાલ ! બેટી ! ચાલ ! રામૂ બેસ્યો. ચાલો જઈ આવું; સાંધી કાકખાને ચાલ્યો જઈશ. ઘર તરફ ચાલ્યો.

ઘરમાં પહોંચનાંજ, પત્નીએ હતું, “હ્યો ! આ આવું ખાઈ હ્યો. હાટમાંથી કાલ માંગી લાવી હતી.”

“લાવ ! જલ્દી જલ્દી પનાવી દઉં. મ્હારે કામ છે.”

લીમડા નીચે, ચમૂતરા ઉપર બેસી રામૂ ઉઘાળેલાં ચાણુ-બટ્ટાં ખાત્રા લાગ્યો. સવારથી કામ કરતો હોવાને અંગે, તેમજ વનને કારણ લીમડાની ઊંચામાં તેને નીંદર આવવા લાગી. ગરમી જોરથી પડી રહી હતી. અસવાનો ખવન રસ્તાની ધૂળ સાથે લઈ લીમડાંનાં ટુકોને હલાવી રહ્યો હતો.

રામુને નિંદ્રા આવવા લાગી. વિચારવા લાગ્યો—ખાટલો હાળા હાથ જરા આડો પડું—તે પછી ડાકખાને આવતો થાઉં.

દરેગાણની આંખો ખીલાડી જેવી તીક્ષ્ણ હતી. તેમનાથી આ વાત સહન થઈ ન શકી કે જ્યારે ખીજાં ભંગીઓ કામ કરતા હોય રામુ ઘેરે આંધ્રો જાય. થોડી વાર આમ તેમ આંટા મારી, ભંગીઓના મોહલલામાં આવી પહોંચ્યા. જોયું કીમડા નીચે ખાટલામાં રામુ લાટસાળની જેમ સૂતો છે ! એક ભંગીની આવી ગુસ્તાળી ! બદમાશ નહીં તો ! દરેગાણ સામે ખાટલા પર સૂવાની ધૂષ્ટતા કરે છે. કેમરે રામુના બચ્ચા ! આમજ નોકરી કરવી છે કે મરે ! ઉલ્લુનો પછો ! ડાકખાને જઈ આવ્યો ! લાટ સાળની જેમ સૂતો છે ! યાદ રાખજો સાહેવા.....

રામુ અમકીને ઉઠ્યો. ખાટલા ઉપરથી ઉઠી; માથા ઉપર જેમ તેમ સાફ લપેટી, હાથ જોડી બોલ્યો—

“આ આંધ્રો સાળ !”

“સાલાઓ ! તમારી જાનજ...”

“સાહેબ ! સોમતી અમાસનું વસ્ત હતું. જૂબ લાગી રહી હતી, ફળાર કરવા આવ્યો હતો.”

દરેગાણ અધિક ન બોલ્યા. દાંત પીસતા પીસતા, કોધમાં પ્રેસીડન્ટ સાહેબના ઘરે તરફ ચાલી નીકળ્યા. રામુનું હૃદય આશંકાથી ધડકવા લાગ્યું. આજ અવસ્ય કંઈ પણ અનર્થ થવા બેઠું છે. દોડતો દોડતો ડાકખાને ગયો. ડાક ક્યારની નીકળી ગઈ હતી, બેંકમાંથી રૂપિયા લેવાનું ફાર્મ જઈ શક્યું નહીં. ફાર્મ પાછું લાવી, રામુ પ્રેસીડન્ટ સાહેબના મકાન તરફ પાછો વળ્યો.

“ફાર્મ દઈ આવ્યો કે ” આવતાંજ પ્રેસીડન્ટસાહે પુછ્યું.

“સરકાર ! ગયો તો.....પણ”

“પણ—પણ શું ?”

“હજુર ડાક ચાલી ગઈ...ફાર્મ પાછું...”

“તો આટલી વાર સુધી ક્યાં મરી ગયો હતો?”

“હજુર ! લાટ સાગની જેમ લીમડા નીચે સૂતો હતો—તેને ડાક-બાકની શી પડી છે ?” ડાઠી ઉપર હાથ ફેરવતાં દરોગાશીએ વચમાં ઉમેર્યું.

“હજુર હું પણ માણસ છું. આજે જૂલ થઈ. આજ વરત હતું એટલે ઘેર ચાલ્યો ગયો.”

“હુઓ સાગ ! સામે જવાગ દે છે. પોતાની જૂલ તો કપૂલ કરતો નથી ઉભઠાનો...”

“હજુર ! દરોગાશી અદાવત...”

“કેમ ! બદમાશ ! હરામખંડ ! સૂતો ન હતો ?

“સૂતો હતો... પણ... સાગ...”

“બસ ! ચૂપ રહો ! બકો મતો ! શરમ નથી આવતી ? સો ફીયાનું નુકશાન કરી નાખ્યું—આજની ડાક ન જઈ શકી—બદમાશ નહીં તો—દરોગા—લગાઓ જૂતા સાંકડાને...આવા બદમાસોને હું નોકરીમાં નથી રાખવા માગતો.”

કહેવાનીગ વાર હતી. જમાદાર રામને મારવા લાગ્યો.

“બસ ! દરોગાશી.....” રામ બોલી ઉઠ્યો.

જમાદાર સમઝી ગયો—રામના લાવો બદલાયા છે—અંદરનો આત્મા તેનો જાગી ઉઠ્યો છે. એક દિવસનો રીધો, બોળો રામ, આજ અત્યાચારથી કંટાળી ગયો છે; તે વધુ અત્યાચાર નહીં સહી શકે. હૃદયની અંદર ભરાયેલ દર્દને દુઃખનો ધા આજે ફૂટી નિકળ્યો છે.

“બરખાસ્ત કરો આ નાલાયકને” પ્રેસીડન્ટ મહારાયનો હુકમ છુટ્યો, તે દિવસથી રામ નોકરીથી બરખાસ્ત કરવામાં આવ્યો.

પ્રેસીડન્ટ સાહેબનો પુત્ર વિમળ આ ઘટના જોઈ રહ્યો હતો. તેને આ ન રૂચ્યું. આ સંબંધમાં કંઈ કહેવા જતો હતો કે તેના પિતાએ તેને અટકાવ્યો. વિમળ કંઈ બોલ્યો નહીં. આ અન્યાય મૂઝે મોઢે જોતો રહ્યો.

રામુ પવિત્ર જીવ હતો. એકાદશીનું મન રાખતો, ને રાતનાં તંબૂરો લઈ આંગણમાં ભજન કરવા બેસી જતો. જે ચાર મિત્રો પણ આવતા, અને લાંબી રાત સુધી દીર્ઘન થતું. પણ ખીજા ભંગીઓ રામુની આધાર્મિકતા ઉપર ખૂબ ચિદાતા; તેને ખૂબ બનાવતા. પણ રામુ તેના ઉપર ધ્યાન ન દેતો. તે કાઠથી ન મળતો ન વાતચીત કરતો.

રામુ—હિદાસ વદને—ચેર આજ્યો.

“દાદા ! દાદા ! આવો તો ! જલ્દી—મારી આંખો મીચેને—અગે બધા રમીએ છીએ” મયુરિયા પિતાનો હાથ ખેંચતી બેઠી.

“આજ જલ્દી કેમ આવી ગયા.”

મયુરિયાની માંએ પૂછ્યું.

રામુએ ઉત્તર ન દીધો. અજાતરા ઉપર બીજાનું ગિજાવી તેના ઉપર સૂઈ મથો.

x

x

x

રાત અધારી—અંધાર રાત, ભંગીઓના મોહકાથી તંબૂરાનો રણકાર, અને મંજીરાનો આવાજ, કપીરદાસના ભજનો સાથે સંભળાતો હતો. એક તુળસીના ક્યારામાં રામચંદ્રજીની જીમી પધરાવેલી હતી. રામુ તંબૂરો વગાડવામાં તસ્લીન હતો.

એત્રણ ખીજાં માણસો પણ ગાયનમાં તસ્લીન હતા.

ચોડી દૂર, વીસ પચ્ચીસ ભંગીઓ બાદી દાગ બનાવી રહ્યા હતા. ડુંદી મળ્યાં હાંકી રહ્યો હતો.

“હાં, હાંએ ખોતલ ! ઉડવા છો ભાઇ ઉડવા”

“હા ભાત તો ! પીએ.”

“હાં, હાં ઉડવા દો ! ખાલો ભર ખાલો.

સરાખ—સર મધ—ગદા લાગ્યા પીવા. એત્રણ માણસો બેઠા બાદી સેંકી રહ્યા હતા; એચાર દાડ પીવામાં મસ્ત હતા; આજ ચંદુ ચોધરીએ

દાવત આપી છે. તેણેજ દારૂ પચુ મંગાવ્યો છે. તેનીજ 'વાહ વાહ' બોલાઈ રહી છે. કુંદી તેનોજ પુત્ર છે; રામુ ઉપર ખૂબ બળતરા છે.

એક જણે રામુના ઘર તરફ સંકેત કર્યો. તેઓ રામુના ઘર તરફ જોવા લાગ્યા.

“ધર્માત્માનો દીકરો !” એકે કહ્યું.

“ધણાય જોવાને—એના જેવા”-

“હો જુઓ તો ! ભગત બન્યે જાય છે,”

“કુંદી ! આજ રામુને દારૂ જરૂર પાઓ—તોજ ખરી બહાદુરી તમારી.”

રામુના આંગણામાં ભજન ચાલ રહ્યાં છે; કુંદીના હૃદયમાં લાલ લાગી છે. આજ રામુને દારૂ પાઉં તોજ ખરો—તોજ ખરો તો-કુંદીઆને આ વિચારોમાં તક્લીફ થઈ ગયો. તે હસ્યો-હસ્યો—ને રામુના ઘર તરફ ધસ્યો.

“રામ રામ ! રામુ ચાચા” તે બોલ્યો.

“રામ રામ બાપદા ! આઓ ! બેસો ! ગાઓ એકાદ ભજન બજન”

“જરા ઘર તો ચાલો ! કાકા ! દાવત છે.”

“મારે તો દીકરા ! અમાસનું વરત છે !”

“ઓહ ! હવે બળ્યું વરત ! અમાસોને વરતો તો આવ્યાજ કરશે; પણ દાવત થોડીજ આવશે ?”

“ના બાપ ના ! કું નહીં આવું” રામુએ સ્પષ્ટ ઉત્તર દીધો.

“ઉઠો તો, ત્યાંજ ગાજો” તંબુરો પકડતાં તે બોલ્યો.

આગન્યુકેના અનુરોધથી રામુ ઉઠ્યો; અને જે વૃક્ષની નીચે મંડળી બેઠી હતી ત્યાં આવ્યો.

“લો ! ચાચા ! શરણત ખીઓ ?” એકે યુવકે ગ્લાસ રામુ તરફ લઈ જતાં કહ્યું.

રામુએ ખાલો લીધો. મોઢા પાસે લેતાંજ શરામની ગંધ આવતાં જમીન ઉપર ફેંકી દીધો.

“છોકરા ! મગ્ગ કેરે છે ?”

“અરે ! કાકા ! શા માટે આમ ચીંટાઓ છો ! ધણુ ધર્મોત્તમા થઈ ગયા ! તમેજ સ્વર્ગ જશો, અને હમે નર્કમાં જશું-કેમ ?

“બસ ! હવે વધારે જીલ ન ચલાવ.

અરે હવે જરા પીઓ તો ખરા ! નારાજ કેમ થાઓ છો ? કુંદીએ આમ કહેતાં ખીંમે જાસ તેને ધર્યો.

“કુંદી, માનીઃગ, જો !

પીઓ એક જાસ !-કહેતાં તેણે પોતાનો હાથ વધારે આગળ ધર્યો, કુંદી ! તું નથી માનતો ?-કહીને રામુએ જાસ છીનવી જમીન ઉપર નાખી દીધો.

કુંદીના ક્રોધની સીમા નથી. લાલ લાલ આંખો કરીને બોલ્યો. “કેમજી. પાગલ થયા છો કે ? જાસ કેમ નાખી દીધો ! મફતમાં આવે છે શરામ કેમ !”

રામુ કંઈ ન બોલ્યો. પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. કુંદી તે અપમાન સહન કરી શક્યો નહોતો.

જમ્યા બાદ, લાંબા વખત સુધી, મોહલ્લા બહાર, લીમડા નીચે, ખેતણુ વ્યક્તિઓ, આપસમાં જાળ વિષય ચર્ચતા હતા.

+

+

+

રામુનું ઝુંપડું-ભગ-ભગ-ભગ બગી રહ્યું હતું. અગ્નિની જ્વા-લાઓ-મૂખી નામણોની જેમ રામુની ફૂતમામ વસ્તુઓને બાકી રહી હતી. ભંગીઓના મોહલ્લામાં હાહાકાર મચી રહ્યો હતો. રામુ ને તેની પત્ની ભાગ્યને કોસી રહ્યા હતા. મથુરિયા પોતાના પિનાના ઘુંટણને ચોંટી જો-રથી રડી રહી હતી. રામુનું બહુવ બગી ગયું-ભરમ થઈ ગયું. ૩૫૫

પાપેનું આ ફળ છે ? તોફારીથી બરખાસ્ત થયો—તેનું ખુપકું પાળુ—
જે તેનું સર્વસ્વ હતું—અળાને ભરમ થઈ ગયું. રામનું હૃદયમાંથી એક
દીર્ઘ નિઃસ્વાસ નીકળી પડ્યો.

એક પામલની જેમ આ બધું તે જોતો રહ્યો. ન તે આત્મ શુભાવવા
દોડ્યો કે ન તેણે કંઈ ક્યો પ્રયત્ન. પત્યરની જેમ બડવત ઉભો રહ્યો.
કુંદી ફૂવામાંથી ડાહ્ય ખેંચી ખેંચી આત્મ શુભાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો
હતો. આટલું સાહસ, દૈનિ પરિશ્રમ કદી તેણે ક્યો હતો ?

“દાદા ! આપણે હવે ક્યાં રેશું” મયુરિયા બોલી.

“સરગમમાં ખેડા”

x

x

x

ધનધોર અંધારી રાત હતી. આકાશમાં વિચરતા અસંખ્ય તારકોનો
ફીણ પ્રકાશ દોણુ ગામ ઉપર—તેના આસપાસના ખેતરો ઉપર પડ્યો.
ચારે કોર—શૂન્યતા—શાંતિ. કોઈ કોઈ વખત કુતરાઓ ભૂંસતા; તો કોઈ
વખત સિંચાળો નડતાં. સનસન કરતો વાયુ—લીમડાઓને જોરજોરથી,
હલાવી નાસી જતો.

એક કાળી આકૃતિ ખભા ઉપર કંઈ લઈ, લીમડાના અગુનરા સુધી
આવી—સિંદુરથી રંગેલી મૂર્તિના પગને માથું નમાવી—કંઈક બોલતી બો-
લતી—એ જણોના કુંડમાં અદસ્ય થઈ ગઈ.

ચોડીવારમાં આકાશમાં ચાંદરાણા ઉઝા.

x

x

x

વિમલ, બાણુ રઘુવર દયાવ્રજનો એક માત્ર પુત્ર. શાન્તિનિકેતન,
બોલાપુરમાં ભણે છે. ગરમીની રજામાં ઘેર આવ્યો છે. તેની નસોમાં
યુવાનીનું લોહી વહે છે. તેનું પવિત્ર હૃદય દયાને પ્રેમથી ભર્યું છે.
ભારતની હીનદશા જોઈ, ભાવની અધિક્કારમાં તે ગોડા બની જતો—
ભારતના કંગાલ નિર્ધન, દિસાનને મગફળ જોઈ તેનું લોહી તીવ્ર મનિએ
ધમકાર માર્યું.

બાપુ રહુવર દવાલજી નિર્દય હતા ? કેમ કહી સકાય ? ભંગીઓ અને ચમારોને ગાળો દેવી, તેમને મારવા : પીટવા—એ તેમને મન—સાધારણ વાત હતી. આ કાર્યથી કંઈ ભાવના એમના હૃદયમાં ઉપજતી હોય એમ બાપુ નથી.

“માતાજી ! આવો ઘોર અન્યાય ન થવો બેઠાએ.” આંગણમાં ખાટલા ઉપર બેસતાં વિમલે માતાને કહ્યું.

“શું બેટા ?” માએ પૂછ્યું.

“આજ તો ! પેલા ગિયારા રામુને નોકરીમાંથી ખરખારત કર્યો—દરોગાના કહેવામાં આવીને”

“સાચુ બેટા ! પણ આપણાથી શું થાય ? તેમની વાતમાં આપણાથી દખલ કેમ દેવાય ?

“નહીં માતાજી ! તમારે પિતાજીને કહેવુંજ પડશે.”

“ભલે ! કહીશ બેટા ! પણ માનશે થોડા ?

આજ વખતે વિમલના પિતાજી અંદર આવ્યા.

“કેમ ? વાત શું છે ?”

“કંઈ નહીં” પત્નીએ કહ્યું.

“તો પણ ?”

“પિતાજી ! આપે તે ગિયારા રામુને કાઢી નાખ્યો. સાંભળ્યું છે કે કાલે રાત્રે તેનું કુપકું પણ કાઢ્યો ગાળી નાખ્યું. આપ...”

“હા—પણ હતો તેવોજ બદમાશને. અરે પાણી લાવજો રે !”

“પણ પિતાજી—અન્યાય—”

“તમે બાલક છો—અન્યાય છો ! ન્યાય અન્યાય—અરે ! પાણી”

વિમલ વધુ બોલી ન શક્યો.

* * *

બાપુજીને પોતાના બગીચાથી અત્યંત પ્રેમ હતો. રામુનું ખાસ

કામ તે હતું કે તે જગીયાને પાણી પાય; અને છોડોની પૂરતી કાળજી લે. સુગન્ધિ પુષ્પો ઉપરાંત, લીંબુ-નારંગીનાં પલ્લુ થોડાં ઝાડો હતાં. કારેલાં ને તુરીયાંનાં વેલા-ચાકલાજી-શું ત્યાં ન હતું? સંધ્યા સમયે-ન્યારે સૂર્ય જગીયાની વાડ ઉપર ગોળ ગોળ દેખાતો-ત્યારે-આશુજીની કુરસીઓ જગીયામાં પડતી અને ડાકટર-સહેબ, ચ.ભોદાર સાહેબ-આવતા; અને રાતસુધી ગપશપ ઉડતી.

લંગીઓનાં સુઅરો તથા, ખીજાં જનનવરોનાં ઉપદ્રવથી બચવા માટે દરોગાજીએ લંગીઓદ્વારા, જગીયા આસપાસ વાડ બનાવી હતી.

રાત્રીનો સમય. ચંદ્ર વાઢળાઓના પટમાં સંતાકુકડી રમતો—પોતાનું ધવલ હાસ્ય સૃષ્ટિ ઉપર ફેંકતો હતો—આશુજીનો જગીયા પલ્લુ જાણે ચાંદનીથી પ્રદુલ્લિત થઈ હસવા લાગ્યો હતો. પવનના એક ઝોકાએ આખાય જગીયાને ડોલાવી દીધો.

જગીયાની બહાર, ખેતરમાં લંગીઓના દસ પંદર કુકરો, ઉદર-પૂર્તિ કરવા માટે આમતેમ ફરતાં હતાં. ચંદ્ર પ્રકાશમાં ખાધ પદાર્થ જોતવા લાગ્યા. પાણીની નાળીમાં એક કુકર મહાશયે મોઢું નાખતાં જ જગીયાનો સુંદર ચારો જોઈ મોઢામાં પાણી આવી ગયું. કેતું સુંદર! વાહ! વાહ! હૃદય આનંદને ઉમંગથી ભરાઈ ગયું. હવે વાર શી? નાળીમાં આમતેમ કમર ધસી, કાંટાની પરવાહ કર્યા વિના, તે તો અંદર ઘુસી પડ્યું. તેનું અનુકરણ—ખીજાં કુકરોએ કર્યું ને આશુજીના જગીયાની મિજમાની ઉડાવવા લાગ્યા. એકાદ કલાકમાં જગીયાને ખેદાનમેદાન કરી-ધન્યવાદ આપતા-હર્ષાનંદમાં ચીસ પાડતા-કુકરો પાછા તેજ રસ્તેથી નિકળી ચાલતા થયા.

આ દૃશ્ય જોઈ ચંદ્રે પલ્લુ પહાડ પહવાડે મોઢું રાખી જરા હાસ્ય ફેરકાવ્યું.

x

x

x

પ્રાતઃકાલના તમામ કામથી પરવારી, આશુજી પોતાના જગીયામાં શાકભાજી તોડવા તોડાવવા આવ્યા. પલ્લુ જગીયાની હાસત જોઈ તેઓ

પાગલજી બની ગયા. આ શું ? કેણે કયું ? બદમાશ સાલ્યા-સુવર-નોકરો—

“જમાદાર ! ક્યાં મરી ગયો છે ?”

“આપા હજુર” કહેતોક જમાદાર દોડતો આવ્યો.

“ક્યાં મરી ગયા હતા ? બુઝો બુઝો, આંખો ફાડી બુઝો. આ બગીચાને કેણે આ કયું ?

“ભોલુ—એ ભોલુ—સાલ્યા સુવરના પટ્ટાઓ—

ભોલુ ભંગો જે રામુને બદલે રાખ્યો હતો, દોડતો દોડતો આવ્યો.

“સરકાર !”

“સરકાર ! બગીચાનું છીકું અટકાવ્યું હતું ?”

“હુ—હુ—સરકાર !” ભંગોચોના મુવરો આવ્યાં હશે. બાકી—બાકી—”

“જમાદાર ! હરયાફત કરો ! કેનાં કુકરો આવ્યાં તાં—નગરો,”

“અલી માલમ કરતાં હું હજુર” કરતોક જમાદાર ચાલતો મયો ને બબડતો મયો—સાલ્યાઓ કુકરો છુટાં રાખે છે છુટાં—હરામનગરો—

“અને સાંભળો ?” ખીન્ને આદેશ છૂટ્યો.

“સરકાર !”

“કાંઈ પણ કુકર આસપાસ દેખાવ તો ગોળીથી મૌરી નાખો.”

“ભેદુકમ હજુર”

“પિતાજી !” આજ વખતે વિમલ આવીને બોલ્યો, “આમાં કુકરોનો શો વાંક ? આપ તેમને રામાટે ગોળીયાર કરાવો છો ?

“કેવા મધા છો ? જોતા નથી—આખા બગીચાનું સત્તાનાશ કરી નાખ્યું.”

“પણ બગીચાની વાડ હીક ન હતી તેથીજ તો તેઓ અંદર ઘુસી શક્યા.”

“હજુર ! રામ ભંગીના હુકર હતાં. તેઓજ રાતનાં આ બાબુ આવેલાં” દરેગાજીએ કહ્યું.

“બોલાવો—એ બદમાશને.”

“હજુર—તેનો કંઈ પણ પતો નથી.”

“એનો પતો નથી; પણ એની ઓરત પણ મરી ગઈ ?”

“હજુર ! તેને લઈ આવું ?”

“હા, હા, લઈ આવો ! હું પાછો આવું ત્યાં સુધીમાં લઈને આવો.”

“જો હુકમ સાળ !”

“પિતાજી ! આપ તે સ્ત્રી ઉપર અત્યાચાર . . .

વિમલ હજુ બોલતોજ હતો કે પિતાજી હાથમાં ખેંત ધુમાવતા ધુમાવતા ગામડાની સફાઈ જોવા માટે ચાલતા થયા. આ બગીચામાં એક ઝાડ નીચે એક છુપડી બનેલી હતી. આજ વિમલનું વિશ્રામ સ્થાન, અધ્યયન ગૃહ, અહીંજ, આરામ ખુરસી ઉપર સતેવે વિમલ ઉપર્યુક્ત ધટના ઉપર વિચાર કરી રહ્યો હતો. કેટલી નિર્દયતા ! કેટલો અસાચાર. તે પણ એક ગરીબ ઉપર આટલા નાના વાંક ઉપરથી તેને નોકરીમાંથી બરખાસ્ત કરવો—તેની છુપડી કાઈ દ્વારા બળી જતી—તે તે નિરાધાર નિરસહાય થઈ ગયો. તેના પિતાજી કેટલા દુઃખે ? કેટલા નિર્દય ! આ વિચાર તે સહી શક્યો નહીં. તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેનાજ પિતા જોને તે એટલું ચાહે છે તેજ અન્યાયી—આ અન્યાય કેમ કરીને બંધ થશે ?

વિનોદ—વિમલનો ભત્રીજો. ગરમીની રજામાં તે પણ કાકાને ત્યાં—હજુર કરવા આવેલો. રમવું કૂદવું મારવું, લડવું તેજ તેના જીવનના સૂત્રો.

“એ નાઈસહંટ દાદા !” વિનોદ બોલ્યો—પોતાના ભાસાને હવામાં ધુમાવતાં.

“શું ? શું કહ્યું ?” જાણે કે તન્દ્રામાંથી જાગતો હોય તેમ વિમલે પૂછ્યું.

“આજ તો શિકાર ફીક હાથ લાગશે.”

“તમે હુકરોનો શિકાર કરવાના છો ?”

“હારતો, આજ તો ગણી ગણીને તેમને યમસદન પહોંચાડવા છે

“વિનોદ ! તેમ ન કરતો. હાથ બેકુ છું તને.”

“બચો રે ! શા માટે ધત્તીંગ કરો છો ?”

“નહો—નહો વિનોદ ! એમ ન કરતો. નહીં તો અનિદ્ર થશે.”

“અહુ : રહેવા દો ” અને વિનોદ ચાલતો થયો.

પ્રેક્ષીકેટ સાહેબ ગામડાની સાફ સફાઈ જોઈ બગીચામાં દાખલ થયા વિમલ ખુરસી ઉપર બેઠો હતો—ચિચાર મગ્ન.

“દરેગાહ ! લઈ આવ્યા—રામૂની વડુને ?”

“હુ હજુર !”

“હાજર કરો.”

બંગીને જોઈ બાણુજીનો ક્રોધ વર્ષા ઋતુની નદીની જેમ વધી ગયો. ધૂંધટામાંથી રસ્તો જોતી જોતી તે અંદર આવી. બાણુજીએ ક્રોધના આ-વેશમાં પગમાંથી જોડો નિકાળી તેના તરફ ફેંક્યો. બાણુના મોંઢાથી દકરાઈ તે નીચે પડ્યો.

“હરામખાદી ! જો ! આ ! તારા સુવરોએ આખાય બગીચાનો દાટ વાળ્યો. બતાવ્યો કાન પકડીને સુઝરી કહીંકી.”

જમાદારે હુકમ શબ્દશઃ પાળ્યો.

“સરકાર ! આપ માલીક છો ! પણ હુકરો મારા એકલાનાજ.”

સામે જવાબ આપેલ ! નાલાયક !” અને એમ કહી બાણુજી ચાલતા થયા.

વિમલ શિકારની જેમ ઉભો હતો. આ બધું દ્રશ્ય જોતો ઉભો હતો. ન બોલ્યો, ન ચાલ્યો.

રામૂની સ્ત્રી કરુણ આક્રન્દ કરી રહી હતી. આ અપમાનથી તેનું

હૃદય ફાટફાટ થઈ રહ્યું હતું. દુખ એકલું નથી આવતું તો. તેના પતિની નોકરી જમી, કુંપડી બળી જવી; તે ઉપર પતિનું ચાલ્યા જવું ક્યાંક ! તેને અસહાય છોડી ક્યાંક ભાગો જવું—એક ઉપર એક અનેક સંકેટો તેના ઉપર આવી રહ્યાં છે. તેનું સર્વસ્વ જાતું રહ્યું. આ સંસારમાંથી તેજ ચાલી જાય તો કેવું મઝાનું ? “મથુરિયાની માં ! રોશો નહીં. શાંત થાઓ. જુઓ તો તમે તમારા કુકરોને છોડી કેમ મૂક્યા ? બાંધ્યા કેમ નહીં ?

“લૈયાજી ! હું શું કરું ? મારું ધરખાર બળી ગયું છે. તેમને ક્યાં બંધ કરું ? કેમ બાંધું ? મારું તો ધરજ ઉજડી ગયું !” રામૂતી સ્ત્રી રોતાં રોતાં બોલી.

“ધરજેચ્છા ! ધીરજ ધરો—રોઓ નહીં. શાંત થાઓ.”

“આપજ માખાપ છો ! મારી નાખો તોયે અમે શું કરવાના હતા. સરકાર !”

વિમલનું હૃદય લરાઇ આવ્યું. હૃદયના આવેશને તે રોકી શક્યો નહીં. ધમ્મ દઇ પોતાની આરામ ખુરસી ઉપર લંબાવ્યું ને બાળકની જેમ રડવા લાગ્યો. રામૂતી સ્ત્રી પોતાના ઘર તરફ ચાલતી થઇ.

વિમલ ! ઓ વિમલ ! જમવા આવતો વિમલની માતાએ અંદર આવતા કહ્યું.

“અરે રડે છે તું ?” માતાએ કહ્યું.

“હું નથી જમવાનો માતાજી.”

“અરે !”

પણ—વિમલના ધ્રુસ્કાઓ એ માતાના શબ્દોને રોક્યા, પણ વિમલ ન આવ્યો. પુત્રને સમજાવી તેઓ અંદર આવ્યાં. બાલુજીને જમાડવા પીરસવા.

એકાએક—વિમલને વિચાર આવ્યો. ખુરસી ઉપરથી તે ઉડ્યો; અને બગીચાની બહાર આવ્યો.

બગીચાની એક ખાલુ લીમડાનાં વૃક્ષોનો, ઝુંડ ઉભો છે. એક લીમડાના ચબૂતરા ઉપર આમદેવતાએની મૂર્તિઓ ઉભી છે. એક કાળા દેખાવનો માણસ આજ વૃક્ષોની આસપાસ, માંડાની જેમ, વેગથી ચાલી રહ્યો છે, કાંઈ વખત તે આકાશ તરફ લુએ છે, તો કાંઈ વખત લીમડાનાં વૃક્ષો ઉપર, તો કાંઈ વખત, પૃથ્વી ઉપર, તો કાંઈ વખત ઘોંટણીએ પ્રડી ઇશ્વરની આર્થના કરતો હોય એમ લાગે છે. તેની મુખાકૃતિ વિકૃત થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. આલુઆલુ જોતો ધીરે ધીરે આગળ વધે છે. જરાક હસે છે, પોતાની કુહાડી તરફ દૃષ્ટિપાત કરે છે, ને તેના નેત્રામાં ઘોહી વરસી આવે છે.

વિમલ આલતો રહ્યો. મેંદાન પાર કરીને લીમડાના ચબૂતરા ઉપર ચઢી લીમડાના થડને અડકી ઉભો રહ્યો. તે પોતાનાજ વિચારોમાં તસ્લીન હતો. આસપાસનું જ્ઞાન તેને ન હતું.

“ચી, ચી, ચી” સામેથી અવાજ આવ્યો.

વિમલે જોયું, સામેના બગીચાની વાડ તરફથી એક કુકર, પોતાની જાન બચાવતું લાગતું આવે છે. પછવાડેજ વિનોદ ભાલુ ઉગામી દોડે છે.

“વિનોદ ! અખરદાર ! ઉભો રહે !” વિમલે ચીસ પાડી. “નહી, હું છોડીશ નહીં.”

કુકર હવે ચબૂતરા પાસે આવી લાગ્યું. પેલો કાળો આકૃતિવાળો માણસ કે જે વૃક્ષોના ઝુંડમાં ફરી રહ્યો હતો ધીરથી ચબૂતરા ઉપર કુલો, અને વિમલની પછવાડે ધીમેથી ઉભો થઈ ગયો. વિનોદે ‘ભાલુ’ ઉગામી કુકરનું નિશાન તાક્યું.

વિમળનું હૃદય રડી ઉઘ્યું. તે સામે દોડતા કુકરને બચાવવા કુદવાનો હતોજ કે તે કાળા માણસે કુહાડીનો ધા વિમલના માથા ઉપર કર્યો. પરંતુ ધા તેના ઉપર પડે તે પહેલાં તો વિમલ કુકર ઉપર ફૂદી પડ્યો હતો. પોતાના પ્રહારના જોરને અંગે તે કાળો માણસ પોતાની જાતને સંભાળી શક્યો નહીં. તે પણ વિમલ ઉપર પડ્યો. તેની

કુહાડીની ધાર વિમલના ગળામાં ધુસી ગઈ, તેના ગોટામાંથી એક ચીસ નીકળી. વિનોદનું બાહુ રામૂ લંગીના હૃદયને આરપાર વિંધતું આરપાર નીકળી ગયું. કુમ્મર ઊટકીને લાગી ગયું.

સન સન સન કરતો નૃપવન જાણે કે એ આત્માઓને દૂર દૂર લઈ ગયો.

x

x

x

બાણુ, રઘુવર દયાળુ જોજન કરવા માટે પીરસેલી યાળી પાસે બેઠો છે. અને વિમલના આવવાની વાટ જુલે છે. બેવાર ખૂંચ પાડી પણ જવાબ ન મળ્યો. બપોરનો વખત હતો. સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ ગામડાને તપાવી રહ્યો હતો. બાણુએ સહસ્રા તે દિવસે યાદ આવ્યો. જ્યારે તેમણેજ રાખતે રજા વિના જોજન કરવાના કમરને અંગે નોકરીથી બહાર કાઢી મુક્યો હતો. આજ જાણે કેટલું દૈવી શક્તિ તેને પણ જોજન કરવા ના પાડતી હોય એમ લાગતું હતું. વિચારધારા તીવ્ર થવા લાગી જાણે તેમાં તણાતાં ન હોય એમ લાગ્યું. તે વ્યાકુળ થઈ ગયા.

‘વિમલ ! જો વિમલ ! ક્યાં છો.’ પણ જવાબ નથી. રામુનો દયા-જનક ચહેરો દયાની શિક્ષા માંગતો તેમની સામે ઉભો થયો. મરેલા કુમ્મરોનું જુડ તેમને દેખાયું. પાસેજ અરે આ શું ? એ મરેલી વ્યક્તિઓ પડેલી છે, એક સફેદ વસ્ત્રધારી યુવક પણ મરેલો પડ્યો છે. લોહી વહી રહ્યું છે, નેત્રો ખુલ્લા છે. આ કેણું ! વિમલ ! બાણુ ગભરાઈ ગયા.

“અરે વિમલને જોતાવો ?” બાણુએ ખૂંચ પાડી પણ ચારે કાર શાંતી હતી.

બાણુ યાળી ઉપર બેઠો વિમલની રાહ જોવા લાગ્યો.

[મૂળ લેખકની પરવાનગી વગર આ નાટિકા કોઈએ લખવાની નહિ.તત્ત્વી]

[કામદારની ખોલીનો અંદરનો ભાગ. નાનકડી બારીમાંથી દેખાતું આકાશ. જમણી બાજુ એક બારણું.]

કામદાર પત્ની ચૂલા પાસે બેઠી છે. બે બાળકો, અજ્ઞા અને જ્યોતિ, બારી પાસે વાતો કરતાં બેઠાં છે.]

અજ્ઞા : બહેન, જ્યોતિ, પેલું વાદળું જોયું ? (હરગધેલી જ્યોતિ તાળા પાડી ઉઠે છે.) મોટો, ઘોળો ઘોડો, જાણે સાચેસાચો ઘોડો !

જ્યોતિ : એ ઘોડો લગડો લાગે છે ખરું ? જો ને દોડી પણ નથી શકતો.

અજ્ઞા : એ કંઈ લગડો નથી. ઘરડો છે એટલે દોડી નહિ શકતો હોય.

જ્યોતિ : કહે જોઈ લાઇલા ! પેલું વાદળું દાદાજીની દાદી જેવું જ ઘોળું મળતું દેખાય છે ને ?

અજ્ઞા : જો, જો-એ હાથુ-ક્યાં જતું હશે એ ?

જ્યોતિ : જો ! એ ઉંટ જેવું દેખાય છે ! એની ખુંધ જોઈ પેલી - મને તો એના પર કો'ક બેઠેલુયે દેખાય છે. એ...ને આથુ' એ તો ફર સુદર.

અજ્ઞા : પણ એ જિંટ ક્યાંથી હોય-જિંટની ઘંટડી તો સંભળાતી નથી-સંભળાય છે ? મને તો નથી સંભળાતી, કારણ કે એને ઘંટડીજ નથી !-જો, જો-એ કેવું લાલ ચંચા માંડયું-કેવું લાલ-રાતે કામ પરથી પાછા ફરેલાં આપાની આંખો જેવું. મને તો લાલ વાદળું જરાય નથી ગમતું, તને ?

ન્યોતિ : ના !...કેવું વરવું. જાણે કારખાનામાંની ભટ્ટીની આગ. મને તો ધિક્કાર છૂટે છે. લાલ વાદળા ભણી. મને તો દાદાજી જેમાં દાઝીને જળી મુત્તા એ કારમાં અંગારા જેવું લાગે છે. એક રાતે દાદાજી આંખો મીંચી જઈ ગયા ને બધા કહે-‘એ મરી ગયા-રામ શરણ મયા.’

અનુભુ : હા, લાલ વાદળું...લોલ વાદળું શાના જેવું છે-કહું, ખૂંદન ? સાંભરે છે પેલો જીવો-જાપાનો દોસ્ત, એ જીવનો હાથ સંચામાં કચડાઈ ગ્યોતો-તો ? એ માંસના લોચા પાદ છે તને ?..... કેવું ?...ઓહ !

ન્યોતિ : (એ વિચાર માત્રથી ગીસ પાડી ઉઠે છે.) ઓહ...હું લાલ વાદળાંઓ ધિક્કારું છું !

અનુભુ : પણ મને લાલ શુક્લાળ ખૂન ગમે છે. જાપાના કારખાનાવાળા શેફનો છોકરો રાજ પોતાના કોટમાં રાતાં શુક્લાળ ખોરી લાવે છે.

કામદાર પત્ની : હવે છાનાં મરોને ધડીવાર, છોકરાંકિ ! અનુભુ જા-જોને દીવો પેટાવતો ચા. જોડે !

અનુભુ : પણ મા, હજી અંધારું ક્યાં ચલું છે જે-હજી તો આછું આછું અજગ્યાળું છે.

ન્યોતિ : મને આ જારી જલુ ગમે છે-તને નથી ગમતી અનુભુ ?

અનુભુ : મને તો જારી ખુલ્લી હોય છે ત્યારે આકાશ જેવું ખુલ્લું ગમે છે.

ન્યોતિ : ત્યારે જારી દીધેલી હોય છે ત્યારે ભાંગેલા કાચમાંથી રાત જોવાની મને ઓર મગ્ન પડે છે. રાત શું હશે હેં, અનુભુ ?

અનુભુ : કેમ એ તો કોઈ પણ કહી શકે ! તું નથી જાણતી શું ?

ન્યોતિ : અવગત...જાણું છું. પણ તું જાણે છે ?

અનુભુ : હાસ્તો. હુંયે જાણું છું. ત્યારે ભગવાન ઉંઘી જાય છે ત્યારે રાત પડે-જાગે છે ત્યારે સવાર !

ન્યોતિ : અન્નુ, પેલું વાદળું તો આધે આધે કર્યાવનું ક્યાંય આવ્યું
ગયું હશે ! હું ધાર છું એ જ્યાં દાદાજી ગયા છે ત્યાંજ ગયું
હશે : તેઓ કેવા લલાહતા, મીઠા હતા ? આપણા દાદાજી
કેવા હેતાળ હતા ?—ને કેવા ગમગીન !

અન્નુ : ન્યોતિ તને કદી ગમગીની જણાય છે ?

ન્યોતિ : ક્યારેક જ—જ્યારે મને રડતી લાગે ત્યારેજ માન, પણ જ્યારે
જ્યારે બારીમાંથી ડોકિયું કરી આકાશ આપણા સામું મગકે છે
ત્યારે મને કેટલો બધો દુરખ થાય છે ?

અન્નુ : માડી ! લાવ કાંડીનું બાકસ ક્યાં છે ?—દીવો પેટાવું.

કામદાર પત્ની : આ રહ્યું અહીં. બાકી તેરજ કાંડી રહી છે. સાચરીને
વાપરજો. જ્યારે કાંડી સળગાવે ત્યારે બારી વાસી દેજો, નહિ
તો પવન પુકાશે ને કાંડીઓ કુલ કરી નાખશે.

અન્નુ : ના મા ! જોજો તો ખરી કેવો સાચરીને હું દીવો પેટાવું છું તે.
મને ખાતરી છે પહેલીજ દીવાસળીએ દીવો પેટી જશે.
(દીવાસળી ધસે છે.)

ન્યોતિ : ઓ...ઓ ! કેવું મગનનું ! જ્યોત આંખ જેની છે. મને કશુંક
ગોતી રહી ન હોય !

અન્નુ : જો-જો પાછી-જ્યોતિ ! સંભાળજો ! (જ્યોત ઓડવાઈ
જાય છે.)

કામદાર પત્ની : ચલું ! એક કાંડી નકામી વેઝી ! મેં નોંતું કીધું ?

અન્નુ : માડી એમાં મારો ત્રાંક નથી... જ્યોતિ.....

ન્યોતિ : મેં તો કાંઈ નથી ક્યું. જોટું નામ શાનું દે છે.

અન્નુ : માડી, માડી ! આવી ખરાબ કાંડીઓ તો કદીયે નોતી દીડી !

કામદાર પત્ની : એ કાંડી તો જગડી—ને હવે બાકી રહી માન અગીઆર.
એમાં તેર હતી !

ન્યોતિ : કારખાનામાં તો લોકો કે'તા'તા કે તેરનો આંકડોજ અપશુક-
નીઆળ !

કામદાર પત્ની : (છોકરા પાસેથી આંકસ લઈ લેતાં) હું જ નતે પેટવીશ-
નવ-ટળો અહીંથી-તોફાની આરકસ ક્યાંના ! તમારા બાપ
આવશે ને ઘરમાં અધારૂં ભાળશેને તો એવા ખીત્તરો ને
ભાંડશે.....ખિચારા બાપ...એ આખો દા'ડો કાળી મજૂરી
ફૂટે છે...સંચાની જેમ...સંચાની જેમ...

.(બાળકો પાછા બારી પાસે જાય છે)

હવે હું આ દીવો પેટનું એટલી ઘડી બારી બંધ
કરશે કે જરી ?

(બાળકો બારી વારી દે છે).

અનનુ : ન્યોતિ ! તું અધારાથી ખીવે ખરી ?

ન્યોતિ : ના રે ! ને તું ?

અનનુ : જરાય નહિ ! હું તો અધારાથી ત્રિલકુલ ખીતો નથી !

ન્યોતિ : મેં એક દિવસ બાપાને માડીને કહેતા સાંભળ્યા'તા—કે તેઓ
અજવાળાથી ખૂબ ખીએ છે—અજવાળાથી શા માટે ડરતા
હશે એ ?

અનનુ : જોતી નથી ? એમને આખો દા'ડો દસરડો કરવો પડે તે; ઓહ-
જો, જો, જો ! પણ, પેલી ટેકરીઓ પાછળનો પીળો પ્રકાશ
નયો ? પણે-પણે !

ન્યોતિ : ઓહ ! એ તો ચાદો.....ચાદો, મને 'ચાદો' બહુ ગમે છે !
ભાઈલા ! મને ચાદો જોઈએ !

અનનુ : ચાદો તે કેંઈ એમ મળતો હશે વળી !

કામદાર પત્ની : (દિવાલમાંના ગોખલામાં દીવો મૂકતાં મનમાં બળે છે)
મજૂર લોકો-હવેબાયલાં-અપમાનપલાં. અમે ગરીબ કામદાર

કુટુંબો, —અમણ, અમલક વેડતાં બૂખ્યાં, ગંદા, ચીંથરેલાં
ભાંગેલાં, ગંદા અધારી થોથકીઓમાં વસતાં, બીધેલાં દાસતાં
આસતાં મર્ગ, સાધન, પડછાયા, માણસના શુભામ-મિલ્કત-
ગંદકી, પતન, રોગચાળા, —તસુ તસુ-કળીએ કપાતા પ્રાણ
સડતાં જીવન ! —બિચારા નીંદરમાં એ આજ ગયડે છે.
(પાછી ચૂલા પાસે જો રસોઈમાં પડેલાય છે.)

અજ્ઞા : (હિંગતો ચન્દ્ર બતાવી) કેવો મોટો ગોળ છે—એ આદિ—મનશે
સોનાની મોટી ચાળી !

જ્યોતિ : મને તો એ સોનથા જેવો લાગે છે ! મારી કને થે હોય તો કેવું
સારું ? એ વડે હું કેટલુંય-ટગલાયધ ખરીદત.

અજ્ઞા : શું શું ખરીદત ?

જ્યોતિ : ઓ, હું બજારમાંથી મિકાઈ ખરીદી લાવત.

અજ્ઞા ; અને હું એક દડો વેચાતો લેત. અને ઓહ ! એ વડે કાલ
આખો દિ' રમ્યા કરવાની કેવી મગ્ન ! કાં બહેન ! મને તો લાગે
છે આંદો મોટો દડોજ છે. કદાચ લગવાન એ દડો રમતા હશે !

જ્યોતિ : મને આ બારી ખૂબ વ્હાલી લાગે છે. અહીંથી કેટલીયે અજ્ઞયજ્ઞ
ચોંતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ બારીમાંથી ! આલ
આપણે ગાદીએ અજ્ઞા !

અજ્ઞા : શું ગાશું ?

જ્યોતિ : બારીનું ગીત એકાદુંક !

અજ્ઞા : હા, ચાલ. કર શરૂ.

જ્યોતિ : ના, તું શરૂ કર.

અજ્ઞા : એમ કરીએ—અન્ને સાથેજ શરૂ કરીએ.

(જ્યોતિ અને અજ્ઞા ગીત ગાવા માંડે છે)

બારીતું ગીત. *

બારી બારી તું બહુ સારી
 વ્હાલી અમને લાગતી
 ઘરમાંથી યે ચંદ્ર નિરખીએ
 મઝા મીઠી શી આવતી ?
 ખુશી બ્યારે હોય, નિરખીએ
 મન્દ વિહરતાં વાદળાં,
 બંધ રહે તું તોય નિરખીએ
 કાચ મહોથી વાદળાં
 બારી બારી તું બહુ સારી
 વ્હાલી અમને લાગતી,
 ચન્દ્ર મળેનો આકાશેથી
 પાસ અમારી લાવતી.

(ત્રિઓ ગીતનો છેવટનો ભાગ લક્ષકારતાં હરખવેલાં થઈ ખૂબ
 ભેરથી લક્ષકારે છે—અને આખી મજૂર આલનાં ને 'શેરીઓનાં'
 બાળકો એમનું ગીત કીલી લે છે.)

કામદાર પત્ની : છેકરાંઉં—હવે રાખ પી સુઈ જવા ટાલું થવા આપ્યું—
 ચાલો ભેડિં ।

(બાળકો એક વચ્ચે એક હીંગડામાં રાખ લઈ એક ખૂ-
 લામાં ગોડવાય છે—ન દેખાય એમ)

[એક સ્ત્રી પ્રવેશે છે—પાડોરાણી.]

પાડોરાણી : એકાદ રાત માટે તમારી હાંડલી ઉઘીની દેશો ? અમારી
 ભાંગી મેઈ—એન.

કામદાર પત્ની : જરૂર, લડી જહેન ! લે. લઈ જ ને પાછી આપવાની
 ખટખટમાં પડવાની તરદી ન લેતાં.

* ગીતનું લાગાન્તર બાઈ શ્રી કોલકે કરી આપ્યું છે.

પાડોશશ્યુ : કેત્રાં ઉદાર આઈ છે. તમે ! મારા છોકરાને કેએ ચડ્યું ને ભાંગી ગયું—અમારું હાંડડું.

કામદાર પત્ની : ઓહ ! બહેન ! બહેલા મોકું સૌ કંઈ ભાંગવાનું તો છેજ.

પાડોશશ્યુ : તમારા ઘરવાળા રાતે મોકા આવવાના છે શું આજે ?

કામદાર પત્ની : હું તમને હમણાં એજ પૂછવા જતીંતી કે તમારા ધણી કામેથી આવી ગયા કે કેમ ?

પાડોશશ્યુ : ના, તેઓ કહેતા હતા કે તેઓ બધા બેગા મળવાના છે—બધા કામદારો, એટલે કે—હું, બધાય બેગા મળવાના,—કંઈકે નકકી કરવા—શું તે તો તેમણે મને ન કીધું—સમજ્યાં, હું રોજને ટાણેજ પાછી વળી.

કામદાર પત્ની : હા, તેઓ બધા કંટાળી ગયા છે—ખિચારા ! મને ખૂબ દુઃખ થાય છે—હું પણ તમારી જેમ અને બીજી પડોશશ્યુ જેમ કામે જઈ એમને મદદ કે રાહત આપી શકતી નથી—પણ હું જઈશ. હું જરાક સાજી થાઉં એટલે જઈશ—તુરત સગળ મારાં ફેફસામાં ખૂબ દુખાવો ઉપડે છે ને લોહી ઓડું છું. પણ તેની પરવા નહિ. એક વાર કામે ચડ્યા પછી હું સારીએ કેમ ન થઈ જાઉં ?

પાડોશશ્યુ : કામ, કામ, ને કામ ! મને સમજતું નથી આ બધાનું છેવટ શું આવશે તે—સમજતું નથી, શા માટે આપણે આ બધું સહન કરવા જનમ્યા છીએ—અરે—જનમ્યા જ રીંદને ?—કાંઈ એસઆરામ ઉઠાવવાને બીજા ગદાવૈતરૂં કરવા. જનમતાજ રીંદ હશે ?

કામદાર પત્ની : આપણા માલિકો—રોકીઆઓ કહે છે—જેવાં જેનાં કરમ—જેવાં જેનાં નસીબ—કિરમત—જેવી ભગવાનની મરજી. હમેશ આપણને તો આજ કહેવામાં આવે છે.

પાડોશણુ : અને આપણે ભગવાનને, ભંડોળે છીં
રાતે એને પ્રાર્થાએ છીએ—ક્યારેક એ
અને આપણને મદદ કરશે એ આશા

અજન્નું : (ધીમેથી, જ્યોતિના કાનમાં) જ્યોતિ
લાંબી દોરીને છેડે પાણુકા બાંધશું,
વાડામાં ઘટકનો રાખીશું !

કામદાર પત્ની : ભજન કરો, હા, કેડ્યો વૂટતી હોય, હે
હાડકાં કળતાં હોય ને શરીરમાંથી ચેન
હોય, તોય—ભજન ગાઓ, ગુધુ નાચ
રૂધાતો હોય, તોય !

પાડોશણુ : પણ ભગવાન તો અવિનાશી છે ને !

કામદાર પત્ની : ભાએજ માન્યામાં આવે એવું ! (:
ત્યારેજ પાડોશણુના ઊકરાતી ચીસ
સંભળાય છે)

પાડોશણુ : મારું છોડું રીડો નાખે છે—ગર્ધ રાતેય ત
ક્યાં નહિ ?

કામદાર પત્ની : તે ગર્ધ રાતે આમ રીડ્યો નાખતુંવું ?
હતું ? મેં તો ધાર્યું કાંઈ બીજી પાડોશ
ગાન આખી ખાંસ્યા કરે છે એને. શું
દોડરાને ?

પાડોશણુ : એ કાંઈ આજકાલનું—નવું—યોડુંજ છે—
જે દોડે એને બળતરા ઉપડી છે

: જરૂર, ભણી બહેન ! ઇંછું પાણી જેવો સમતપ્ત !—પાં
ખટપટમાં પડવાની તરફ પાણું સાંખી લેવું લોહએ—
ગીનનું ભાવાન્તર ભાઈ ધીન્કરમ આપણાં.....ભણાં જે
માડ તમારો ! (અદાર ગાય

કામદાર પત્ની : *ઓ ભગવાન ! શું તું ખરેખર ત્યાં છે, પણ ઉંડા-કાળા આકાશમાં ? તું સાંભળી શકે છે ? ન સાંભળાતું હોય તો શું તું બહેરો છે ? સાંભળતો હો, તો શું મૂંઝો છો ? મારા પ્રભુ ! કોણ છે તું ? પ્રભુ. પ્રભુ. પ્રભુ ! શું છે તું ? કંઈએ હોય તો ? (કામદાર પ્રવેશે છે—જરાક છાંટે પાણી લીધેલો—ને વધુ પડતા કામથી યાદીને લોય થએલો.)

કામદાર : અચી ! હજુય તું ભગવાનને પુકારી રહી છો ? યાકેની નથી શું ? જાણતી નથી તે પાપાણુ છે—કંઠાર છે—કૂર-નિષ્કુર છે ? જાણતી નથી એને આપણી પ્રાર્થનાઓ કાને ધરવાની કુરસદ નથી—આપણે લોહીનું પાણી કરી રોટલો રળતા પામરોની પ્રાર્થના ! જાણતી નથી એ પણ લખપતિઓનો ખરીદ્યેલો છે તે—સંચાવાળા માસિકોનો બધાએલો છે તે ? શા માટે ફામદ વખત શુભાવે છે—શા માટે તારાં ફેફસાને વધુ તસ્દી આપે છે ? શું ભટ્ટીનો ઝાળો ને ધુમાડાએ, કારખાનાની ઝેરી હવાએ, આપણે વસીયે છીયે તે અધારી ગંધાતી ખેલી-ઓએ તેને ઓછાં બગાડ્યાં છે. જો ?

પત્ની : આજ તમને આવતાં મોડું થયું—નહિ ?

કામદાર : આપણાં ટાગરીયો ક્યાં ગયાં ?

પત્ની : વાદળાં ને ચાંદની વાતો કરતાં બચડતાં માંડ હમણાંજ ઘેંટી ગયાં છે—આકાશલાણી નેતાને દાદાકુની ઘેંણી દાદી સાંભરી—ગુસપુસ કરતાં આરી પાસેજ ખેડાં રે છે—દિ'આખો !

કામદાર : તેઓને એ જારી ખૂબ ગમે છે, ખરું ?—ગિયારાં પામર છેકરું ! એજ માત્ર એમનો આનંદ, વાદળીયું આંકારું ચાંદો ને તારા—એમની એક માત્ર ખિસોનાની પેટી—હં !

મનુરના ઘરમાં જનમ લીધો એજ એમનો ગનો—
નખખોદ જગ્ને ભગવાનનું—કહું છું—નખખોદ તથ
એનું ! ! ! અને હું એને આંમ લાંકું છું એ માટે મને
માફ કરે—એ !

પત્ની : આ—ધડીવાર પહેલાંજ આપણી પાડોશલુ—મારી એન-
પણી, એકાદુક દીકરાનું વાસણ ઉછીનું લેવા આવી'તી!
ગયે અકરાડીયે ભુધવારના મેળામાંથી ખરીદિયાં એ હાંડ-
લાંમાંથી એક મેં એને આપી દીધું.

કામદાર : સરસ ! શું થ્યુંતું એમનાં હાંડલાંને ? ભાંગી ગયું હશે
મારા ધાર્યા પ્રમાણે તો !

પત્ની : હા, ને મેં એને કહ્યું—જધુંય ભાંગવાનુંજ છે ને વેલા મોકું.

કામદાર : ડીક કીધું—રાજી થયો. તેં કીધું એથી, હા—કારણ કે-
જધુંય મોડા કરતાં પેલું ભાંગવાનુંજ છે—જધુંય ! આ-
પણે બધાંય ભાંગી રહ્યાં છીએ—આપણે બધાંય જિન્દ-
ગીની પળે પળે ભાંગી રહ્યાં છીએ—આપણે પામર
માટીનાં હાંડલાં—સસ્તાં હાંડલાં !

પત્ની : તમે હમણાં સીધાજ કારખાનેથી આવો છો ?

કામદાર : હા, અને તું જાણે છે તેમ હું રસ્તે શેકાઈ આવે'તો.

પત્ની : તાડીની ગંધ તરતંજ પારખી કાદું ને !

કામદાર : તું તો જધું સમજે છે.

પત્ની : સમજું છું. પણ તેઓ તો જધા મનુરોને તાડી મૂકી
દર્મ ભગવાનનું નામ લેવાને ઉપદેશી રહ્યાં છે, જુવો
છા ને !

કામદાર : જિવ્યારા મનુરોને તો તાડી મૂકી દેવી એટલે ભગવાન
મૂકા દેવો ને ભગવાન મૂકા દેવો એટલે તાડી મૂકવી

પત્ની : ચાલો—ચાલો—વાળું કરી લો.

કામદાર : આજ મને પેટમાં જરાય ખૂબ નથી-અત્યારે, હું ચાકી
ગયો છું—ખૂબ કંટાળી ગયો છું—બટકુયે નહિ ખાઈ
શકું—બટકુયે નહિ.

પત્ની : તમે આજે ખૂબ ચિંતાતુર જણાઓ છો.

કામદાર : હા. એક અફવા સાંભળીને.

પત્ની : શી અફવા ?

કામદાર : સંભળાય છે કે વેલાં મોડું દરેક ચીજ પર તેઓ દર-
નાખવાના છે.

પત્ની : કાચદા કોણુ ધડતું હશે-લલા ?

કામદાર : કાચદાના ધડનારાઓ તો આપણને દહીયે દેખાતા નથી.
તેઓ એટલા બધા પવિત્ર અને મોંઘા છે. તેઓ આપ-
ણુથી સદાય અદીક રે'તા ભગવાનો જેવા છે—દારણુ કે
આપણે જો એકાદવારે ભગવાન જો નગરે ચડી જાય તો
સાય જણાઈ આવે ને.

પત્ની : કાચદાય છે ને વિચિત્ર ! બધાય કાનુનો માનવી થડના
હશે ?

કામદાર : બધા-હા-બધાજ ! મીલ કાચદા, દારખાનાના કાચદા,
જમીનના કાચદા,—

પત્ની : કરમના કાચદાય ?

કામદાર : હા, એ ય ! બધાય કાચદાઓનાં સૌથી સુકિતખાજ,
સૌથી વધુ !! એ કહે છે આપણા આગતા ભવને પાપે
અપણે અત્યારે ક્યારાઈ રહ્યા છીએ ને મૂખ્યાને ભાંચ્યા
પણા, રહીએ, છોડે, ! અણ, જાણનામતી, જીવી, ખાઈમાં.
બધાએ ! અને આપણે એની સામે શિર મુકાવી ખડક
રહીએ છીએ. ઓ,.....શું ધારે છે 'તું' ? તેઓ એક
નવો કાચદો કાદવાના છે—તારી કુદપનામાંય ને આવે

એવો—તને રવખેય જેનો ખ્યાલ નહિ હોય એવો—
આજ સાંજેજ એમ સાંભળ્યું.

કામદાર પત્ની : મને કહે—રજેરજ કહે.

કામદાર : લાયકર, નીચ, હીચકાર. ગિચ્ચારાં મારાં છોરાં.

પત્ની : એમ તો નથી કહેવા માગતા ને કે તેઓ આપણી કનેથી
આપણાં છોકરાં મૂંટવી-ખૂંચવી લેશે ?

કામદાર : મગદૂર છે એમની ! હું જીવતો એકા છું ત્યાં લગી તે
નહિજ ! મારી ઝેરી થઈ ગએલ રજેરગમાં લોહીનું
છેલું દીપું હશે ત્યાં લગી તો નહિજ !

પત્ની : ત્યારે છે શું ?

કામદાર : હમણાં હું તને એ નહિ કહી સકું. ના. મારે નજ કહેવું
જોઈએ—ના. હું નહિ કહું. સરસ, સરસ ! મથવા દો
તેમને. તેમને જૂઝામાં મૂકું કરવા દો. બધું વેસામોકું
ભાંગેજ છે ને ! (આગાહી કરતો હોય તેમ હસતા) તારું
કેવું સાચું છે—સાવ સાચું ! ?

પાટોશી : (એકાએક કોઈ સાથી કામદાર પ્રવેશે છે) ભાઈ, પા-
ટોશી ! પેલી અડવા સાચી છે—પેલી, તે આવીએ
લાગ્યો ! (આવ્યો એવોજ એકાએક અદૃશ્ય થઈ જાય છે)

કામદાર : તેઓ બધા આપણને કચડી નાંખવાનેજ, હણી નાખ-
વાનેજ, પાંગળાં બનાવવાનેજ—જીવનભરનાં અપંગ
બનાવવાનેજ નીકળ્યા છે. જાલીમ—સિતમગાર, શેડી-
આઓ ! મુદ્દીભર જાલીમો !! જેમણે આપણા હાથ
પગ ચક્રો જેટલે બાંધી દીધા છે, જેઓએ આપણને
દોરની જેમ સંચે જોતર્યા છે, ઘેરાંની જેમ રહેંસ્યાં છે
જેમણે આપણું જીવન સર્વસ્વ જોનાની પેઠે ચૂસી લીધું
છે—આપણી આવતી પેઢીને માતાના ગર્ભમાંથી જેઓ

જાલર-જાલર ગુલામો બેવા માગે છે. આપણને મૂંગા દોર કહે છે. તોય આપણે તેઓને બતાવી દઈશું ! મજદૂરો-અગ્રજત મજદૂરોજ ! એકવાર એમને આપણાં ગંદાં-અધારાં ધોલકાં, ખોલીને કાતરીયાંઓમાં આવવા તો દો. અને તેઓ બેશે ને જાણશે કે મજદૂરો પોતાનો સ્વાસ્થ સરાવવાને વાપરવાનાં મૂંગા અંધ-જડ સંચા નથી. તેઓ જાણશે કે મજદૂરોય માણસો છે, બ્રીઓ છે, ને બાળકો છે-દરેકે દરેક એક જ છે, સંપૂર્ણ છે—બધું છે દરેક હૈયું છેલ્લી ત્વરિત વિગત કૂચ માટે તકલી રહેલ—આન્ધાન દઇ રહેલ રણભેરી છે—

પત્ની : શાકયા પાકયા ગરીબ સતી ! હું સમજ, હું સમજ
કામદાર : કામદારોનેય એમ છે ને તેઓએ વિચારી શકે છે, હસી શકે છે, સ્વપ્નાં સેવી શકે છે—સહી શકે છે—ને તેઓ કરતાં સારી રીતે ચાહી પણ શકે છે. મજદૂર વર્ગ ! હા-જેલો મોકું એ ભાંગશેજ સ્તો ! મહેરામણના ઘૂઘ-વાતા-ધોર ગર્જતા-લોટ સમા ! આપણે તેઓને મગાર આપી દેવાની ફરજ પાડીશું,—કાલ સવાર સુધીમાં તો તેઓનેય જાણ થશે કે આપણે ઉંધ ત્યાગી બેલાય જાયા છીએ, સફાળા-લાંબા મરણમાંથી ! આખરે, આખરે, બહાલી ! જાલીમનોય આપણે તો પાડ માનવો રહ્યો. એમના જુલમ માટે ! એથીજ રતો આપણે આપણી ચિર નીંદ્રા ખખેરી જાયા છીએ ! એક ધડી-ભર પણ હવે સંચે જોતર્યા ગુલામ આપણે નહિ રહીએ. આપણા આત્મા અને શરીરને સંચાનાં ભાર ચકો વચ્ચે કચડાતા મજદૂરો-સંચાપર માલિકી ધરાવતા જુજ સ્વાર્થી શેડીઆઓના ગુલામો નહિ રહીએ—આપણે ઉડીશું—પડકારીશું ને એના માલિક બનીશું—અને પછી ! આરામ !—સંચા લાખોના કલાગરા ચાકરો

શુભામો ! સર્વસં ! હવે પછી ધડોલરને માટેય અમે જીવતી કબરો નથી રહેવા માગતા. શું ! આશા ? સ્વાતંત્ર્ય ? આપણે માટે, આપણે માટેય તે ! ગરીબ, પદ્ધતિ, પામરા ! ફિક્કાં, સુકલકડી, યાત્રીને લોચ કામદારો ?

કામદાર પત્ની : હા, મારા બ્હાલા સાથી, હા ! આપણા સૌ સારા વાનાં થવાને હવે ઝાઝા દિ આડા નથી !

કામદાર : ના...એ તો ખૂબ આધા-ખુ...બ. અને આપણે થાકી ગયા છીએ ! (હાથમાં ડામરની બાલકડી અને પીંછા સાથે એક માણસ પ્રવેશે છે.)

માણસ : આટલી મોડી રાતે આવવા માટે ધણેજ દિલગીર છું— ક્યાં છે બારી ?

કામદાર પત્ની : કાણ છે એ—ને અહીં શું કરવા માગે છે એ ?

કામદાર : સાચી પડતી અફવા ! સમજ્યો ! ભાઈ ! બારીને—તેજ સરસ બારી—જીવનથી, બ્યારે કંટાળી જા ત્યારે બહાર ફૂટી પડવા—સમજ્યો !

માણસ : (બારીના ભાંગેલા કાચ પર ડામર લગાડવો શરૂ કરે છે) પાપ જેવો શ્યામળો—કાળો કાળ જેવો—આ ડામર છે ! ને હું તો માત્ર મારી ફરજ બજાવે જાઉં છું. બસ—ખીજું કંઈ નહિ—ફરજ !

પત્ની : એનું બસી ગયું છે કે શું ? શું કરે છે એ ?

કામદાર : એ બારી અને તેના રહાસભા ભાંગેલા કાચને ડામરથી રંગી નાખે છે ! જૂજ મુડીવાદીઓએ કાળો કાચદોં કર્યો છે ! તેઓએ પ્રકાશ પર પછુ કર નાખવો શરૂ કર્યો છે !

પત્ની : પ્રકાશ પર પછું કર ? ત્યારે શું આપણી ખોલીઓમાં અજવાળું ફરી કદીએ નહિ ડાકવા પામે ?

માણસ : જરાય નહિ-જ્યાં સુધી અજવાળા માટે તમે કર ન બરી શકો-ત્યાં સુધી તો નહિજ ! તમે જાણો છો તેમ એનુંય માપ છે-જે વડે તમે અજવાળુંય ખરીદી શકો. આભાર થયો-ને હવે-વિદાય !-અરે-આ તો પરાઠીયું થવા આનું !
(તે પોતાનાં બાલકી અને પીઠા સાથે. બહાર આશ્વો જાય છે.)

કામદાર : ઘોળ દિવસે લૂંટ તે આનું નામ ! અજવાળાની લૂંટ !
પત્ની : અને ત્યારે તો હવે તેઓ દરેક વસ્તુ પર કર નાખવાના, આપણી, આપણાં બાળકોની આંખો ઉપર પણ. આપણાં મોંઢાય સીંચી દેશે, તેઓ વખતે આપણા સોણાં, આપણાં ગીતો અને આપણાં કુસકાં અને હાસ્ય ઉપર પણ કર લાદશે. બધાય પર !

કામદાર : પણ આપણાં ભજનો અને પ્રાર્થનાઓ પર ત્રહિ નાખે-કારણ કે આપણે આપણી જાતને પેલા ભગવાનને ચરણે ધરી દેવાની છે-પેલો ત્યાં છે ને ત્યાં-તેને (પોતાની મુઠ્ઠી-એ વીંજે છે-આકાશભણી ને દાંત કચકચાવે છે.) જે બધું-બધું જ જુવે છે અને છતાં એક સુખન સરખાય ખોલતો નથી ! સંઘાના ને જમીનના માલિકોએ એને વેચાતો લઈ લીધો-પૂરેપૂરો. કદાચ તેઓ તારા શરીર પર પણ કર નાખે ને પછી જ્યારે જ્યારે હું તને આહવા ઇચ્છું ત્યારે મારે ય કર ભરવાનો !

પત્ની : એા ફૂર-ફૂર કિસ્મત ! શું આ બધું સાચું છે ?
કામદાર : સાચું નહિ તો ?-અને છતાંય આજે એ બધું મોહું જુડાણું લાગે છે ! તેઓ બહા ય જુઠા છે !
(શહેરમાં સાતના ટકોરા ચતા સંભળાય છે.)

પત્ની : શાના ડંકા છે-એ ? કેમ, સાત ચઢ ગયા ? ને દીવાય

ઓલવાઈ ગયો ! મારા ભગવાન ! કેવું કાળજીએ
અધારું-કેવું ધોર !

કામદાર : કાળું-મૂં નિયા ધર જેવું ધોર-આંધળોની આંખો જેવું
બળી ગયેલા શરીર જેવું, કાળા કાચલા જેવું ! પાડો,
શીઓ ! ખિરાદરો ! (ગાંડાની જેમ, એ બરાડી ઉડે છે)
ખિરાદરો ! ! !

અજ્ઞાન અને જ્યોતિઃ (અધારામાં જગી ઉડતાં) માડી ! બાપા ! આપણે
ક્યાં છીએ ? (બુધીય જોલીને ગાળીયાંમાં બળભગાટ
અને કોલાહલ મચી રહ્યો જણાય છે.)

કામદાર : અને પરોડીયું આપણી રાહ જેવું બહાર ઉભુ દરો-
રાહ જેવું ને આપણને બધાને શું થયું દરો એવા આ-
શ્ચર્યમાં ગરકાવ ! અજવાણું ! અજવાણું ! તું સાચુંજ
કે'તી'તી ! બધુંય મોડાવેલું ભાંગવાનુંજ છે ને ! પ્રકાશ !
પ્રકાશ ! ! ! (ખારીના કાચ ભાંગી નાંખે છે.....થારે
બાળુથી ખારીના કાચ ભાંગાતા હોય એવો અવાજ
સંભળાય છે-પાડોશમાંથી)

આપણા તરફથી એમને આખરી આહવાન !
પ્રકાશ ! કામદારોની જોડીમાં.....પ્રકાશ ! સદાયનો.
(ખુશનુમા ગુલાબી પ્રકાશ-ટશરો પુટે છે. કામદારો માટે
નૂતન અને ઉજ્જ્વળ જીવન-નવજીવનના પ્રતીક રો.)

મહાસભાનું વિરાટ દર્શન

હરિપુરા અધિવેશન વિષે કંઈક.

ગો.

જીવનનો સાર્વત્રિક વિકાસ સાધવામાં મદદ કરનાર લેખન, આંલેખન, ચિત્રણ કે મૂર્તિખંડન તે સાહિત્ય ને કલા એવું ધોરણ વાચકવર્ગે સ્વીકાર્યું છે અને તેને અનુરૂપ સામગ્રી સામયિક પત્રો એકઠી કરે તો જ તેમનું અસ્તિત્વ લેખે લાગ્યું કહેવાય. શુદ્ધ સાહિત્યની તાત્વિક અર્થાઓ જ કે કાવ્યપ્રદેશને સ્પર્શતું જ પીરસતું તેમાં ઉમેરો કરવાની દૃષ્ટિએ હરિપુરા અધિવેશન વિષે 'માધુરી'માં કાંઈક આવવું જોઈએ એવો આગ્રહ થતો રહે છે, હરિપુરા અધિવેશન એટલે રાજકારણનો કખીરવડ.

પરંતુ આજનું રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું રાજકારણ એ નવા જમાનાનું રાજકારણ છે એટલે કે પ્રગટિર્ધર્મના સર્વ પ્રત્યેની છણવટ રાષ્ટ્રીય મહાસભા કરે છે, વિશાળતા, મહનતા ને દૃઢતા આવવાને કારણે એ સંસ્થા ધીર ધીર પ્રવેશી છે અને એની વિચારસરણિ બહુ જનમાન્ય થતી જાય છે, અત્યારના રાજતંત્રીઓ અને પોતાની પ્રતિસ્પર્ધિની સંસ્થા લેખવા લાગ્યા છે, આટલું ઉન્નત સ્થાન સંપાદન કરતાં આપણી મહાસભાને કેટલાં વર્ષો થયાં ? કેટકેટલાં બલિદાનો અપાયાં અને શી શી યાતનાઓ નાના મોટા દેશવીરોને ચેકરી પડી એનો ઇતિહાસ આલેખવો અરથાને છે. સિદ્ધિને પામતાં પહેલાં અનેક વિતરકામાંથી પસાર થવાનું હોય છે; આજે આટલે વર્ષો આપણે હજી માત્ર પાટો ચટયા છીએ, જળરાં અદિસક મુદ્દો ખેડવાં બાકી છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં હરિપુરા-અધિવેશન થયું.

તાર્પાને કંઈ બારડોલી ને માંડવી, તાલુકાઓની હદમાં વિરાટનગર

આયુ. વિદુલનગર પાધડીપને હોવાથી ચહેરીજનોને બહુ કપરું લાગતું હતું. ગ્રામવાસીઓનો નગરની અંધાર, વિસ્તાર પેળીને હરખાતાં એમને મન જેમ વિસ્તાર મોટો તેમ નગરની-વસ્તુની મહત્તા વિશેષ.

સ્વ. વિદુલભાઈની લગ્ન પ્રતિમા અંડાર્યોડમાં હતી પણ વિદુલનગરનો આત્મા એમના અનુજ વલ્લભભાઈ દેર દેર દૃષ્ટિગોચર થતા, ગુજરાત ખેટલે શું એને ખ્યાલ ગુજરાત જ્ઞાનના લોકોને આવતો; કેટલા વિરોધીઓ મોઢામાં આંગળા ઘાલતા હતા. સરદારની વેધક વાણીને વિરોધ કરનાર એમની વ્યવસ્થા-શક્તિની કદર કર્યા વિના જાપી શકતો નહિ.

લાખો રૂપિયાના ખર્ચે આના કરતાં વધારે સુંદર કામ કરાવ શકાય; ગુજરાતમાં ધન ઉછળે છે વલ્લભભાઈ જેવા માંગનાર છે એટલે આ નગર આશ્ચર્યક બન્યું છે ! આવા ઉદ્દગાર કાઢનાર રથૂલ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતો લાગે છે.

સ્વચ્છતા સેના, રસોડા વિભાગના સર્વ કાર્ય કરનારા, પ્રદર્શન વિભાગના ખંતીશા કાર્યકરો, કલાનો અનુપમ ઓપ ચલાવનાર કલાકારે એઓ શું પૈસાને બળે ખેંચાઈ આવ્યા હતા કે ? ગામેગામથી દાણાદુધાણીને જે ભાવપૂર્વકની ભેટો મળી તે શું પૈસાની ખરીદી હતી ? રૂપૈયા ધણુ હોય પણ વ્યવસ્થાશક્તિ, સેવાભાવના અને ઉત્સાહ ન હોય તો નાણે એને જાય છે.

આ વિરાટનગરની સ્વચ્છતા સૌને આશ્ચર્યચકિત કરતી હતી સવારના છ વાગનાંજ સેનિકો પોતાના કામે લાગી જતા. બાળાઓ ધુવાનો, ધુવતીઓ, પ્રૌઢજનો સૌ આ સેનામાં હતાં, એમના સેનાની શી ભુગતરામભાઈ માત્ર વૈતરું કરાવનારા ન હતાં પણ શુદ્ધિપૂર્વક કામ કરે એક શકે તેનો યોધપાક આપનાર છે. એમની જીવણી એક નિરાળો આ શ્રમ બન્યો હતો. કામધંધેથી પરવારી સૌ આશ્રયઓડમાં સમીક્ષાને મળતાં, લજ્જાપીતનો કરતાં, નેતાઓનાં ભાષણો સાંભળતાં, રાસ રમતાં.

ને ખીગ્ન દિવસ સારુ ઉત્સાહભાથુ' ખાંધી નિરાતે પોટતાં. આ સેના પોતાના 'કમળ' થી તુલન પરખાઈ આવતી હતી. શ્રી ભુગતભાષ. કવિ છે એટલે ગુજરાતના કલાકારો એમની મદદે હતા એટલે એમના વિભાગના દિવાલપત્રો કલામય હતાં. ફેજપુર અધિવેશનના અનુભવ ઉપરથી અહીં સાધનોની વિપુલતા રાખવામાં આવી હતી. ભારે ખર્ચોમાં ઉતર્યા વિના ખનાવેલી કચરાની નાનીમોટી પેટીઓ દરેક સ્થળે નજરે પડતી હતી. રસ્તે ચાલનાર એમાં જ કચરો નાખે એવું શિક્ષણ આપોઆપ મળી ગયું. આ વિભાગમાં કામ કરવાની સ્પર્ધા જાગતી જાય છે. કેળવણીનો વર્ગ આ કામમાં વિશેષ રસ લેવા લાગ્યો છે.

સ્વચ્છતા વિભાગ જેટલોજ ઉપયોગી વ્યવસ્થા વિભાગ ગણાય. આ વિભાગની રચનાને કારણે ગુજરાતના કેટલાક અખાડાખાને અસગર રહ્યા હતા. પણ સેવકો જોઈએ તે કરતાં વિશેષ આવ્યા-આવતા હતા. શ્રી હરિવદન ઠાકોરના અને શ્રીમતી મૃદુલા બહેનના પ્રયાસે ઠેરઠેરથી સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ આણી હતી.

આવા પ્રસંગે જે રીતની તાલીમ જોઈએ તે પ્રકારની શિસ્ત, નિયમન સ્વયંસેવકોએ જાળવ્યાં હતાં. કેટલાક નાકાઓ ઉપર બાધા જેવા મેવકો મળ્યા હશે તો કેટલેક ઠેકાણે ચતુર, વિનયી પૂર્ણ સેવાભાવી ભાઈ બહેનો મળતાં, એકંદરે એમ કહી શકાય કે સ્વયંસેવક સ્વયંસેવિકાદળોએ અધિવેશનના બધા વિભાગોમાં સારી વ્યવસ્થા જાળવી હતી. સ્વયંસેવિકા દળે કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ દાખલ કરી હતી. બહેનો તથા બાળાઓ રાત્રે, મોટી રાખતી. માત્ર નેતાનિવાસની કે કુટુંબનિવાસનીજ નહિ પણ બીજાં જગ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તે જવા તૈયાર રહેતી, ડર એમનામાં ઓછામાં ઓછો રહેતો, 'નિયમોનું' પાલન કરવામાં ને કમવવામાં સેવકો કરતાં સેવિકાઓ વધારે પ્રવીણ નીવડ્યાં હતાં.

વિદ્યલનગરની ભૂગોળથી અનલિપ્ત મેવકો ઘણા હતા, હિંદુસ્તાની સમજનારાં પણ ઓછા હતા એટલે પરપ્રાંતીઓ સાથે કામ લેવામાં ભારે મુશ્કેલી નડતી હતી: આવી આવી કેટલીક બેચ પોતાની પાછા આપ્યા

વિદ્યુત્તનગરમાં એકે પોલિસની મદદ વિના વાહન વ્યવહારથી માંડીને સામાન જથ્થાદારણીનાં કામો આ બન્ને દળોએ કર્યાં અને સૌની પ્રશંસા પામ્યાં.

પ્રદર્શન એ અધિવેશનનું મુખ્ય અંગ છે. મુંબાઈની એક પછી એનું સ્વરૂપ બદલાયું. લખનઉમાં પ્રદર્શન વિસ્તારી હતું, ફૈઝપુરમાં કામ પુરતું હતું ત્યારે અહીં હરિપુરામાં સંતોષપૂર્વક ગોડવાણનું હતું. દર વેળાએ નગરરચનાનું કામ હેવટની ઘડી સુધી ચાલતું જ રહેતું હોય. અહીં જે જે ખાતાઓને પ્રથમ જરૂર હતી તે તે. ખાતાઓની રચના સમયસર થઈ ગઈ હતી અને તેથી અંદરની ગોડવાણ ખૂબ નિરાતિ વિચાર ને કલામુક્ત થઈ શકી હતી. ફૈઝપુરમાં પ્રદર્શને જમાપાસું દેખાડ્યું હતું તેમ અહીં પણ થયું લાગે છે. પ્રદર્શનમાં સુગંધીલયાં તેમજ તથા પુસ્તક વિક્રેતાઓ જોઈએ તે કરતાં ઝાઝા હતા. સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે ગોળ બનાવટમાં જે નવી પદ્ધતિઓ દાખલ કરી છે તે બતાવવામાં આવ્યું હતું. અનેક દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાને ત્યાંની મામોઘોગની વિશેષતાઓ રજૂ કરી હતી. માઈસોર, ત્રાવણકોર, પોરબંદર જેવાં રાજ્યોએ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ પ્રમાણમાં રજૂ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. અહમદાબાદનાં મજૂર મહાજને દારૂનિષેધ અળવળને અંગે ગોડવેલ શિક્ષણલવનનું જ્યોતિસંઘના વિભાગનું દર્શન, ખારડોલી તાલુકાની પ્રવૃત્તિઓની માહિતી, હરિજન સેવક સંઘનું કામ, નવી જાતના સસ્તા કુવાનો નંમૂનો વગેરે ગુજરાતની વિસિષ્ટતાઓ દર્શાવનાર વસ્તુઓ હતી. પ્રદર્શનની સર્વ વિગતોમાં કેમ ઉતરાય !! આ સમયે ખાદીલવને નવોજ દેખાવ કર્યો હતો, લવન તો નાનું હતું પણ ગોડવણ નિરાળી હતી. મી. વિદ્યુત્તદાસ જેરામણી પોતાના ચુર્નદા સહાયકોના બળે આ લવન સરસ ગોડવી—ગોડવાની સંઘા; એમાંય કલાકારોએ નવોજ પલટો આણ્યો હતો. ક્યાં કંઈ વસ્તુ દીપી ઉઠે એ કામમાં કુશળ એવાં વીજેપારલેનાં કુંવર બંહેન વપ્રીલ વીજેપારલેની ખાદી મંદિરની બહેનોની દુકડીમાં હતાં અને તેથી જેરામણીલાઈને ખૂબ જ મદદ મળી હતી. કલાકારોએ ઘણું ઘણું અવનવું બતાવ્યું હતું. ચાંલકાઓ ઉપર ત્રિરંગી પટ્ટાઓ લપેટી દેવા એ

સામાન્ય શણગાર ગણાય તેને મદને ઠેક ઉપરના જાગરી ખાદીને અમૃત પાતો ઘડો ઠેનવાતો તોય અને તે અગ્નિને ઝીંનના પાત્રો એજ ચાલતાના નીચેના ભાગમા ગોધવાયા હોય એ આદૃત મનમોહક હતી એવુંબુજ નહિ પણ ખાદીભવનની મહત્તાઓની મૂલ્ય હતી શિલ્પને ના મિલા નાનો પણ શુજ્ઞાતની ને શુજ્ઞાત બહારની ખૂમીઓ મતાવનારો હોય જ્યાં નદયાણુ એમના સાથીઓ, રવિરાગ ગાન, મુદ્રેશાસ્ત્રોગે મનામરના નૃત્ય એક રાગે કામ કરતા હતા ત્યાં ધ્યાનો વિચાર કેમ ન થાય ? ક્યાની દૃષ્ટિએ વિઠ્ઠલનગર આખું ક્યાત્રર્ગન હતું દરવાજો દરવાજો સાદી મુદ્ર ક્યાદૃતિઓ હતી. બાણુમોથી શુ શુ સાધી સમય તે મિત્રપુત્ર અને નિરોગે રીને હરિપુગએ સામીત મરી મતા યુ દરવાજાઓ ઉપર ફરફટી ધ્વજઓ પણ શોભામા અભિવૃદ્ધિ ગતી હતી પરંતુ આ આખું લા પ્રર્શન કોઈ સારા ક્યાવિવેચ ની કનમે આગોપાય તો જ એને પૂર્ણ ન્યાય આપ્યો ગણાય, વિઠ્ઠલનગરના જાગરા એ નગરના ભવ્ય દર્શનનું એક અગ બન્સુ હતું, આમા ખર્ચ રહેજ વધારે થયો હશે પણ દિનાનોતુ રૂપાતર ચર્ધ ગયુ આસમાનમાથી જોનાર વિઠ્ઠલનગરને માયાનગરી ગણે તો નનાઇ ન હતી પ્રર્શનના દુકાન રો-ખાદીવાળા તેમજ ઇતર બાપારીઓ લાવેન માન ખપારી ગયા પ્રર્શનનો મનોજન વિભાગ ખામ આકર્ષક ન હતો ભૂલજનામણી લેનેના ચિત્રોતુ પ્રર્શન, માઈસોર ગમ્મતુ હાથીદાતનુ પદાયલુ સિદ્ધામન જેમા ખાસ મિષ્ટોનાળા વિભાગો અદર હતા ઉપાદારગૃહ સોડાસમિતિએ જ અથા યુ હતુ લાય જગમ આકર હતા પણ માવની ખાનીને કારણે એ ઉપારગૃહે રીં મેરા મ્મી એમા ક દોષઓ સિવાય કોઈ નોકરો ન હતા અવસેરમએગ એ ગૃહની સર્વ સભાગ દ્રાખી હતી, ગીગદીના પ્રમાણુમા આ ઉપાદારગૃહ નાનું પડ્યુ. ગ્રામોદોગનો આગ્રહ સચવાયો, જો કે મી ઇઓમા દેવી ખાડો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો મગનચાણી, મળ ચક્રી (મળ થી ચનાવડના આવતી અનાજ દળનાની ધમ્મી) મોચામીનની દુધનો ગનમાથી જાપાને નીપજનેન ગૃહઉદોગોની ચીજોનું પ્રર્શન વગેરે વસ્તુઓનુ પૃથક્પૃથક વિ વેચન આ નોધમા અપ્રસ્તુત છે.

નગરનું રસોડું એ બહુજ મહત્વનું અંગ લેખાય. જમવા રહેવાની સગવડ ઉપર અધિવેશનની સફળતાનો ઘણો આધાર હોય છે. રસોડાના ખાતાના સંચાલક શ્રી. રાજ્યભાર્થ મણિભાર્થ પટેલે મહારાજને નામે પંદાના આસક્તિ ને આપણાઓથી પર રહેવાનો આગ્રહ રાખનાર શ્રી. રવિશંકર વ્યાસે પ્રમાણુસરની તૈયારીઓ રાખી હતી. સ્વયંસેવક, સ્વચ્છતા-સગા, રસોડા વિભાગના સ્વયંસેવક, કાર્યકર્તાઓ વગેરે અધિવેશનને ખર્ચે જમનારાજ લગભગ દશ સાડાદશ હજાર માણસો હતા અને બહારના લગભગ પીસ હજાર મહેમાનોનો અંદાજ રાખી મુખ્ય રસોડે તૈયારીઓ કરી હતી, નગરમાં ત્રણ રસોડાં ચાલતાં હતાં. બે રસોડાં ફેજપુર પહેલાં હતાંજ એક ખાસ રસોડું—નેતા વિભાગ માટેનું અને બીજું સામાન્ય. બ્યારથી અધિવેશન ગામડામાં લરાવા લાવ્યું ત્યારથી જનતા રસોડું (ખેડૂત રસોડું) શરૂ કરવું પડ્યું છે. આ રસોડું સરતું હોય છે. ફેજપુરમાં પ્રાંતની જરૂરિયાત પ્રમાણે રાંટલા ને શાક હતું બ્યારે અહીં દાળ, લાન ને શાક એ વાનીઓ ખેડૂત રસોડે પીરસાતી.

આ ત્રણે રસોડાને મળકમાં નામે આપવાં હોય તો એમ કહી શકાય કે નેતારસોડું 'એ' કક્ષાસ, સામાન્ય રસોડું 'બી', કક્ષાસ 'ને ખેડૂત રસોડું' 'સી' કક્ષાસ. આ ત્રણે રસોડાની જરૂર હોય છે ખરી ? અનુભવ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આપણા નેતાઓની સગવડો આપણે સાચવી જ રહી. એમાંય કેટલાક ખાસ વાનીઓજ ખાનારાં હોય—ખાસ વાનીઓ એટલે કિંમતી નહિ પણ નિયમિતને માફક આવે તેવી. આ ખાસ સગવડે જળવળી તો જોઈએ. સામાન્ય રસોડે જેટલા પાડવાને બદલે નેતાઓ બન્યા રહેતા હોય ત્યાંજ એ વ્યવસ્થા ધાય એ કાંઈ જોડું નથી. સામાન્ય રસોડાના બે વિભાગો ધરાવે તો સાઈ. સ્વયંસેવકો કાર્યકર્તાઓનું એક રસોડું ને મહેમાનોનું બીજું. ઓછામાં ઓછા આ વિભાગો આવશ્યક છે જોઈએ એવી પણ મૂલ્યના ધર્મ શકે કે જે વિભાગમાં હજાર માણસ હોય તેણે પોતાની વ્યવસ્થા કરી લેવી. પરંતુ એક દેશન એ રહે છે કે આ રીતે લુદાં લુદાં ખાતાંઓ પ્રમાણે અલગ અલગ રસોડાં બની જાય તો એકમૂલના ચાલી જાય. રસોડા સમિતિ બધે દેશણે પહોંચી ન વળી શકે.

મહેમાનોનું રસોડું માત્ર અધિવેશન પહેલાં ત્રણ દિવસથી શરૂ થાય ને પેલું આપણું ખેડૂત રસોડું અધિવેશનના દિવસે પુરતું સવારના દશથી સાંજના ચાર સાડાંચાર વાગતાં સુધીજ ચાલુ રહે.

અધિવેશનનો સમય સાંજનો હોવાને કારણે બોજનનો ક્રમ બદલાવેો નોંધએ. છેલ્લાં ચારેક અધિવેશનોએ એમ દેખાડ્યું છે કે પ્રેક્ષકો બપોરનાં પેટ ભરીને ખાઈ લે છે અને રાત્રે કાચાકારા ખોરાકથી તૃકાવી લે છે અથવા તો અધિવેશન મંડપની પાસેના ઉપાયુદ્ધોને ખટાવે છે. બપોરના ભોજનાલયનો લાભ લેનારનો લગભગ ૨૫ ટકા ભાગજ રાત્રે સામાન્ય રસોડે જમવા આવે છે. આ બધા ઉપરથી એમ સૂચના કરવાનું મન થાય છે કે સ્વયંસેવક, કાર્યકર્તાઓ કે જેનો મોટો સમુદાય અધિવેશન જેવામાં રોકાયેલો હોય તેને માટે સવારનો પેચ સાથેનો નારતો સાડા આઠ સુધીમાં, બપોરના ૧૧ા થી ૨ા સુધીમાં ભોજન ને સાંજે ૭ા વાગતા નારતાનું પડીકું (આ પડીકામાં તીખો, મીઠો ખાલ હોવો નોંધએ) જે આપવામાં આવે તો સ્વયંસેવક, કાર્યકર્તાઓનાં સમય શક્તિ બચી જાય તથા સામાન્ય રસોડાની હાડમારીઓ ઓછી થઈ જાય. મહેમાનો માટે પણ નારતાનાં પડીકાં વેચાતાં અધિવેશન મંડપ આગળજ આપી શકાય. રસોડા વિભાગે પીણાંની (ચા, કોફી, દૂધ, શેરડીનો રસ જેવાં પીણાંની) સગવડ કરવી નોંધએ. આમ જો થાય તો મુખ્ય રસોડાનો ત્રાસ બચી જાય એટલુંજ નહિ પણ ખર્ચની બચત પણ થાય. પીરસવાના કાંમ માટે બહેનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે અને બહેનોને હાથે ચતું પીરસણ કાર્ય એ ભલે જરાક ધીમું હોય પણ વધારે સ્વચ્છ ને વ્યવસ્થિત થાય.

હરિપુરાના ખેડૂત રસોડાના મુખ્ય સંચાલક શ્રી. રવિશંકર મહારાજ એક લાખ માણસ રોજ જમડવાની સગવડ રાખવાની ચિંતા કરતા હતા પણ પહેલા દિવસના અનુભવે એમને ખરે અંદાજ આપી દીધો. ત્રણે દિવસો મળીને ખેડૂત રસોડે ચાળીસ હજાર માણસ દોઢ આનો ભોજનનો આપી જમ્યું હશે. ખેડૂત રસોડે ગોળની કઢાઈઓમાં જે દાળ ચતી તે સ્વાદમાં ઘણી ચઢિયાતી ગણાતી, એખા ને શાકનો સ્વાદ ઉતરે એમ ન હતો પણ લાસ એખાથી ટેવાયલા નહિ એવા લોકોને એ ન શમ્યું. આ

ખેડૂત રસોડાની આખી રચના પ્રમાણેજ મુખ્ય રસોડાની રચના થઈ હોત તો મુખ્ય રસોડું વધારે વ્યવસ્થિત ને સુઘડ લેખાત. મુખ્ય રસોડું સંલેગે પ્રમાણે સાફ ચાલ્યું કહેવાય. રસોઈઆઓ હિંગતવાળા એમના ઉપરી શ્રી. ડાહ્યાભાઈ મહારાજ, અમદાવાદવાળા શેરદલાલ શ્રી. રમણિકલાલ, સેવાપરાયણ નાનુભાઈ દેસાઈ તથા નાનાભાઈ ભટ્ટની મહેનત ણી. પ્રેક્ષકો આ રસોડું પંગતો ભેદને હેતુતાઈ જતાં પંગતો લાંબી હોવાને કારણે પીરસનારાઓને અગવડો નડતી એટલે ખેડૂત રસોડાની માફક દરેક પંગત પચાસથી સાડા આણસ ખેસી શકે એટલીજ કરવી ભેદએ. મુખ્યાર્થની રચનાની માફક અહીં પતરાવળ રાખવા માટે લાદીઓની હાર ગોઠવવામાં આવી હતી; આ હાર જમીનથી ચાર પાંચ ઇંચ ઉંચી હોવી ભેદએ જમવા આવનાર પોતાની સાથે જળપાત્ર લાવે, વાડકા લાવે અને જમ્ય. પછી પતરાવળ પડોશીને અડચણ કર્યા વિના ઉપાડી ગાડામાં નાંખી દે તો સાફસુશીનું કામ દેટલું સરળ થઈ પડે છે. એ હરિપુરાએ થોડેક અંશે દેખાડ્યું. ગુજરાત આ રીતે અનેક બોધપાઠો આપ્યા કરે છે. નગરમાં પાણીની વ્યવસ્થા ઘણીજ મુંઝવે હતી—ભોજનશાળામાં પાણીની તાણ પડતી કારણ કે જમવા આવનાર સૂચના પ્રમાણે પહેલીવાર પાણી ભરીને ખેસતા નહિ.

મહેમાનો જુદા જુદા પ્રતિભાંથી આવે છે એટલે સૌને માફક આવે એવી વાનીઓ પીરસાય છે. પણ આ વેળાએ પંજાબીઓએ તથા મદ્રાસીઓએ પોતાના ચોક્કા જુદા રાખ્યા હતા. આ જુદે ચોક્કે માત્ર એજ લોકો જમતા એમ ન હતું. સામાન્ય પંગતોમાં વાર લાગે કે ઉપડે પંજાબી રસોડે, પુરીઓથી કંટાળેલ પંજાબી રસોડાની રાટલીઓજ પસંદ કરેને : ને દહીંના રસિયા મદ્રાસી પંગતોમાં ભળી જાય. આથી જુદા ચોક્કાઓમાં વ્યવસ્થા જળવાતી નથી અને સામાન્ય ગોઠવણોમાં દખલ પહોંચે છે. મહારાષ્ટ્રીઓને છાશ વિના કેમ ચાલે? એમને દહીં છાશ અપાવાં લાગ્યાં એટલે સૌને માટે દહીં છાશની વ્યવસ્થા કરવી પડી. એટલી જધી સામગ્રી કાઢવી ક્યાંથી? ગાયનું ઘી તો કાઢિયાવાડ, બિઠાનેર, પંજાબ વગેરે સ્થળોથી ભેગું કરી રાખ્યું હતું,

એટલે હરિપુગમાં ખાસ તૈયાર કરેલ ધી ખૂંટા આ ધી વપરાતુ. પણ બધા માટે દહોં દોરી થોડીક ધુગી મૂકી સુગંધથી સામાન્ય દહોં આવતુ ને સૌને હાથ પીરસાતી 'કન્ડેસડ્' દૂધ બહુ મને ન લાગ્યુ સવાગના નાસ્તા સમયે આ હિઠાળામાં થોડુક વપરાતુ, એક દિનસ એનો દૂધપાક કરનામાં આવ્યો. પણ દૂધને સાચવી ગળના માટે ખાસ વધારે પ્રમાણમાં ભેગવનામાં આતી હતી જે એમાં પાણીનુ મિશ્રણ કરનામાં આવે તો અતિ પાતળુ થાય આવી આરી ખટલીક અડચણો નધા છતાય મોટે ભાગે આમોઘોગોને રચાન આપનામાં આવ્યુ હતુ આમજનોએ ખેડૂત રસોડા માટે ચોખા દાળની મદદ કરી હતી રોમ્ડ નાણા કંગતા આ મશોર પાયશો ચોખાની મદદ વધારે લાવલરી હતી અને એનાં એન્ડ પ્રેમે ગીકાગ-આવતી એટલે કે પાયશોર ચોખાની બેટ લાવનારનો સત્કાર થતો એની સાથે એટલે એના કુટુંબના માણસો હોય તો એમને ચે જમાડનામાં આવતા રસોડાની વાતો ઘણી લખાઈ છુટીના તથા સાદા લાકુ રીરો, લાપસી જેવા પકવાનો વિના ટકે ૨૨-૨૩ હજાર માણસો કેમ જમાડી શકાય ! વધુમાં વધુ એક ટકે-સવારના-૨૩ હજાર માણસો સામાન્ય રસોડે જમ્યા હતા સામાન્ય રસોડામાં આવે સામાન આપવાની, બેઢરી પાગસી પાઉ મિસ્કીટ પુરી પાકનાની શુભ શરૂઆત કરી હતી

રસોડા જેટલુજ મહત્વનુ ખાતુ તે આપણા કલ્યાણુજ મહેતાનેા નિવાસવિભાગ કેળવી બધી કાળજી રાખતા પણ નગરન વિગટ તથા લયલના અટનાઇ જતા પ્રતિનિધિ વિભાગ તો સાવ સગળ હતો પ્રેક્ષકનિવાસ અતિ ઘણો વિસ્તારમાં હતો એમાંય કે, ખ, ગ, એ પેગ લાગોએ ઘણાને અતિશય મુઝન્યા હતા કુટુંબ કુટિરોમાં કે સામાન્ય નિવાસોમાં પુગતી સગડ પાછળથી નોધારનારને ખાતલાઓ મળી શક્યા નહિ પણ એમાં બ્યવસ્થાપકો શુ કરે પહેલેથી સ્વ નાઓ મળે તે પ્રમાણે આવના ન વર્તો તો અડચણ એમને ભોગવની પડે મઢી દગવાળ આગળના નિવાસીઓ ભારે કટાળતા કારણ કે તેઓ મડપ અને પ્રદર્શનને બીજો છેડે હતા એટલે કે લગભગ દોઢ

||દેવ દર. મોટરખસો આખે રસ્તે દોડતી હતી પણ આટલી મોટી
દનીને કેમ પહોંચાય ? એમાંય સૌ સમયસરજ વાહનો ધનુષે ત્યારે.

નગરમાંનાં બજારો, ગાદેરાતનાં પાટિયાં, વર્તમાનપત્રો વેચવાનું
કાણું, છપ્પી પાડનારના પરવાનાઓ વગેરે વિગતો થોડે ઘણે અંશે
ચિંતા થોડી છેજ, પણ સમય અંભાવે એ બધું છોડી દેવું પડે છે.
પાંચોડનો વિસ્તાર સારો હતો નહિ તો અણુગણુજનો હરીફરી, કેમ
કે ? ખજાંદા એક સુંદર કૃતિ હતી એમાંય લાકડાને જેડવા મોટી
||તુની પટ્ટીઓ આકર્ષણ રૂપ ગનાવવામાં આવી હતી, એની આસ-
||સની ગેલેરી, ગરેડીમાંથી દોરી સરકી જાય તો ખીછ ગરેડીની વ્ય-
સ્થા વગેરે વાતો નિરખી નિરખીને જેવા જેવી હતી. રાત્રે એ દંડ
પર જે ત્રિરંગી બત્તીઓ મૂકવામાં આવી હોત તો !! કદાચ આંદોલનને
નિમ લગાડવા ખાતર બત્તીઓ નહિ રાખવામાં આવી હોય.

ગોરસ સમિતિનો ઉદ્દેશ્ય ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી, સ્વાગત
મિતિ હસ્તકનાં સર્વ ખાતાંઓને દૂધ પૂરું પાડે, માવો પુરો પાડે.
પીની તૈયારી તો પહેલેથીજ કરી રાખી હતી. એ સમિતિ પ્રદર્શનને
મેકે વિભાગજ ગણુપ, ગોસેવા, ગોરક્ષાની ઝાંખી અહીં થતી હતી.
ધર્માંથી મજાઈ કાઢી લઈ ધી કેમ બનાવાય, કન્ડેસડ દૂધ એટલે શું
ગેરે વાતો પણ વિભાગમાંથી જાણુવા મળતી, નગરના રસોડાનો લોદ
જવાની, મસાલા દળવાની પંકજી બજાઈટીઓ અહીં ચાલતી હતી.
મા બજાઈટીનો પ્રચાર થવો ઘટે.

પાણીની, રસ્તાઓની, આખા નગરની રચના, પ્રકાશની, બેંકની
પવરંથા વગેરે વિશે ઘણું ઘણું છપ્પી શકાય એમ છે, અદ્ભુતવાદના
સાથેક એન્જિનિયર પેટ્રો સાદો પૂત્ર આપ્યો તે એક ભારે નંદાઈ પ-
સાડનાર બનાવ ઘણાને મન લાગ્યો. ગુજરાતની સર્વ મોટી મોટી
યુનિવર્સિટીની મદદ હતી.

કાર્યકર્તાઓમાં સામાન્ય રીતે એકગ્રામ હતો; કોઈક વાર આ
ખાતું તો સુરતીના હાથમાં છે, આ ખાતું ચરોતરિયા બગાડી રહ્યાં

છે તે ગુજરાતની આખરે ગુમાનના બેઠા છે, અમદાવાદીઓ આ બધું લઈ બેઠા છે, જેવી પીકાઓ સભળાતી પણ સૌ જીલ્લાના, ગામના બેઠા બૂલીને ગુજરાતના મુંઝ કર્ય—કરનાર તરીકે વર્તતા એટલે જ દરબારની અને સરદારની અને અતિ તો મહાત્માજીની આગર વધી.

આવું અધિવેશન કયાય બેવા મળશે ? કાંઈ પ્રાત આવું વિરાટ કામ કરવા હામ બીડશે ? ગુજરાતે ૧૯૨૧નું અહમદાવાદનું અધિવેશન અંતોષું બનાવ્યું હતું તો હરિપુરા જુદી ભાત પાડ્યા વિના ગેર ૧૫

ગા.

આ સામાન્ય વાતોમા નોંધ આપવી બધી લાખી થઈ વિચારણા, મંત્રણા ભાષણો વગેરે. વિભાગો આ નોંધ સમાવી શકે એમ નથી

આર્થિક ભરત માટે ! કપડાની સુંદર પોશ માટે !
હસ્તાંશભતાં ભુલકાં માટે ! હાસ્ત બીરાદર માટે !
કોલેજ યા આર્થિક શુષ માટે !

હરકોઈ જાતના

શ્રોત્રાદીક—એન્લાઈમેન્ટ અને પેન્ટીંગના કામ માટે

મળે—બળો યા ફોન કોલ,

વેન્ગાર્ડ સ્ટુડીઓઝ,

૩૬૫, મકાન ૬૧૨, પોષ્ટ સામે, —મુંબઈ.

ટે. નં. ૨૫૭૮૨

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ

નરસિંહ મહેતા

શંકરપ્રસાદ રાવળ

[ગતાંકના પૃ. ૮૮ ચાલુ]

બાઈભોળદાસે અકબાઈને એમ કહ્યું; હવે અમ્હો તમ્હો થકી દૂર રહીએ; મહેતાજી કહે પછી નિજ નારનો: નજર જૂનાગઢમાં જઈને રહીએ.”-૧૧

આ કથન અનુસાર એ ભાઈભોળદાસથી જૂનાગઢ દરી જૂનાગઢમાં જેતપુર જવાના દરવાજા પાસે રહેવા આવે છે. આ મકાન મહેતાનો કાલથી આજ સુધી ‘નરસિંહ મહેતાનો ચેરા’ને નામે સુવિખ્યાત થયેલું છે. દંપતીને આ ઘરમાં આવ્યા પછી પણ દૂરમતીઆ કાલા ફુતીઆદ-શના અને એમની સંરક્ષારી નાગર ન્યાતનાં અનેક આક્ષેપ અને કનડગતો સહેવા પડે છે. પરમાત્માનો એ વખતનો એ વિરલ અને એકલ ભક્તવર આ સર્વથી અલિપ્ત અને અસ્પર્શ રહી શકે છે. એનાં નિંદાખોરાને એ

“ દૂરમતીઆ કાલા થઈ આવે શાણા થઈ સમજવે રે.”

એ અને

“ એહેનારે અહમો એહેવા રે એહેવા, તહમો કહો છો તેહેવારે.”

એવા રપજોડત ઉત્તરો આપે છે.

જૂનાગઢમાં આવ્યા પછી મહેતાજીને ઘેર એમના રપમે વર્ષે પુત્રી-રત્નનો સંવત ૧૪૯૫ માં જન્મ થાય છે. બે વર્ષ પછી સંવત ૧૫૨૭માં પુત્ર સામગજાદનો જન્મ થાય છે. આ ચાર કુટુંબીઓનું ભરણ પથ મહેતાનો વિશ્વંભર જ કરતો. એક તરફ વનન ખાદ્ય મહેતાજી ભક્ત અને કવિ તરીકે પ્રખ્યાત થતા જતા હતા; બીજી તરફ એમના જૂનાગઢમાં એમના માયા ઉપર દેવગાવના હુઝારો જિગના જતા હતા. તે

— ૧૧ જુઓ ‘મામેર’ —

વખતના દારકાપીડના સંક્રમણથી બહુ ડરામણીત ધર્મચાર્ય જણાય છે. શૈવો અને વૈષ્ણવો વચ્ચેનો જે નિર્મૂળ ભેદભાવ ચાલ્યો આવતો તે એમણે ઉપદેશદ્વારા સમાધીયો હતો, છતાં સૈવ મંત્રનાથી નાગરો અને જૂનાગઢનો ગભ્યકર્તા રા' માંડલિક મહેતાના કટ્ટા દેખી ગમ્યા હતા. ૩૨ કુ પ્રભાવનો પોતાના ગભનના આવા જાણથી ગમેતાને કનડે કે જૂણે ગરવા દે એમા નવાઈ નથી, અને મહેતાને ઉદ્ધરનિર્વાહના વાખ્યા પડ્યા હશે જ. રા' માંડલિકની માતા મહેતાના સૌભાગ્યમળે વૈષ્ણવ હતી અને છપી રીતે એ મહેતા જેના ભક્તારને મદદ કરતી હતી.

આ સ્થિતિમા પુત્રીપુત્ર પગલુવા ચોગ્ય થઈ ગયા. વિ. સં. ૧૫૦૪માં કુંવરગાઇનું લગ્ન બિના ગામના એક શ્રીગગમહેતાના પુત્ર સાથે કરવામાં આવ્યું. લગ્નનું ખર્ચ મહેતાએ મદદાક્રાંતે કાઢ્યું એવામા પુત્ર સામળદાસના વિવાહ થવા જોઈએ. પોતાના એના એક પ્રિય પુત્રના આ દોલકા કે દુઃખગસિક પ્રસંગ પગલ મહેતાજીએ ગાયું છે કે -

‘સુવ તણુ નામ તે દાસ સામળ ધર્મ, વિવાહમા કૃપણ રહેશે સાધિ-૬૦
દ્વાદશ વર્ષ વીતી ગયા કુંવરને કાનિની આસીને બીબી યાસિ,
આપણુ ઘર તેર આદિ મોટુ ધણ નિધન વિવાહ તે કિમ યાગિ ૧-૬૦

મહેતાજી કયો ઉત્તર આપે છે ?

“હુ ખ મ કર કામની ! વાત સુણુ બાગિની ! મૂંઝવિ મનોગ્ધ કૃષ્ણ કામી
ધ્યાન ધર કૃષ્ણનુ, રાખ મન કૃષ્ણરૂ સાદ વરશે નરવેધાનો સવામી ૬૦૧૨

વડનગરનિવાસી મન મહેતાને એક આ' વર્ષની કમના નામની પુત્રી ૧૩ હતી, એ જોરીને જૂનાગઢના કોઈ ચોગ્ય કુનવાન વગ્ને દેગની શોધ કરવા દીક્ષિત ગોગને મોલવામા આવ્યા. નગસિદ્ધ મહેતાએ પોતાના વિવાહકાવ્યના પદ ૮ થી ૧૬ સુધીમા સસલ અને રિનોદી છતાં કરુણ વર્ણન આ પ્રસંગને લઈને આપ્યું છે. વગ્નનાની ચોગ્યતાના, તે વખતની રૂઢિઓના, પુત્રો માટે કન્યા લાવવા માટે બાજપક્ષી જેવા વૂરી પડતા

૧૨ સામળદાસનો વિવાહ પદ ૧૬ થી

૧૩ કમવાને પ્રેમાનંદ ‘સુરસેના’ નામ આપે છે કેટલાક ‘જૂહીબાઈ’

પણ કહે છે

માતાપિતાઓનાં ચિત્ર કવિએ વાસ્તવિક રંગોમાં ચીંચ્યાં છે. સામળદાસની સાસુની આનાકાની સમ્યા પછી

“વૈશાખ સુદિ દિન શુભ પંચમી વાર ગ્રહ લગ્ન નિર્ધાર કીધું.” ૧૪

મહેતાજીનો આ શુભ અવસર પણ એમની અડગ શ્રદ્ધાથી આકર્ષાએલા પરમાત્મા નિર્વિઘ્ને સફળ ને સમાપ્ત કરે છે. “આર. દિવસ થયા જનનને આશતાં આવી પહોંચી વડનગર પાસિ.” એમ કહી કવિ પોતાના ધર્મચરિત વૈભવથી ઉદ્દાસિત જની પુત્રને પરણાવવા જતાં ગાય છે કે: “માનનીઓ નવલ સવિ ટોણિ મળી, મંગલ ગાય છે રથ બેઠાં; ગરબડે દુંડુલી સામેયું સજ્જ થયું; ખાય તળેલ, મુખખેલ મીઠા. શીઘ્ર સુખપાલ મહેતાજી વેગે ચડી, વરજી રાણગારીને અમ કીધા. આવી પોહોતા ત્યહાં જન રોમે જ્યહાં મદનમહેતા મન માંહિ હરખ્યાં; ધાધ ચરણે નમ્યા વેહેવાઈ મનઅમ્યા નરસિંહ મહેતા દીદાસિદ્ધ સરખા. શીઘ્ર.”

કવિપુત્રનાં લગ્ન પૂરી ધામધૂમથી થયાં. વરવધૂ જૂનાગઢમાં દાખલ થયાં અને નરસિંહના સહકુટુંબ પ્રભુ પણ

“અંતરિક્ષ મારગિ અંતભ મી વળ્યા, નરસૈયો રહ્યા તે પણ જોડ.”

પુત્રપુત્રીનાં લગ્નોનાં ખર્ચ આમ નીકળ્યા પછી થોડાજ વખતમાં ભક્તના કરણ જીવનને માણેક મહેતીએ મરણ પામી સંવત ૧૫૯૩-૦૭માં વિશેષ કરણ ક્યું. પણ ત્યાંથી એક કરણતા અટકી નહીં. માતાની પાછળજ યુવાન વિધવા કમળાગૌરીને મુકી યુવાન સામળદાસે સ્વર્ગારોહણ ક્યું. મહેતાજીનું કુમળું હૃદય આમ શોકસંકુચી દગાઈ ગયું. પિતા અને પુત્રી અને વિધવા કુલવધૂ શોકસાગરમાં ડુબી ગયાં. કવિ કહે છે:—

“પત્ની ને પુત્ર તે એ મરણ પામ્યાં નજરના લોક કરે રદન; અવધ જોહની થઈ તેહ જય સહી લેસ નહીં શોક કર છું મન !”—૧૬

ભક્તના ભક્તિમય કુમળા દીવને આમ જ્ઞાનદર્શન કૈંક અનુશોચન

૧૪ સામળદાસનો વિવાહ, પદ ૧૬ મું.

૧૫ સામળદાસનો વિવાહ, પદ ૨૭ મું પૃ. ૮૯.

૧૬ મામેરુ.

કરતોં અટકાવે છે. પરંતુ આ કસબ પ્રયત્ને નિચો ગડની પુ ઠીને મળોરેના કરણ શબ્દો અવધિ રૂપતા નથી ?

‘ચિતા મોરો દે શ્રી હરિને દે, કરમે ભક્તને સાહાય,
સાસરે પવાળે મારી કુવરી દે’ વિષતવેદના વિચાર
પીઅર તમારે દે યુની’ હુકકુ રે છે શ્રી મોકુળપતિ પરિવાર
તાન તમારો દે ત્રિકમ રાયજી રે માન તમારી લક્ષ્મી નેહ,
મળીયર નમારે દે પ્રભુ બિના કો નહીં દે, તેની સરણ તમારો દેહ
હરિશુભ જાનાં હરખે હીંદો રે સગ મગત શુદ્ધ વિચાર
રૂપ મા કરમે દે હરજી હમશે દે નથી કોઈ આશ્રુ લેનાર
સુખ નિધનને રેણુ પેટ પડી દે કૈ નવ પામી પીઅરમાં સુખ,
વાત કોરાર દે, નહોર નામર તાળી રે હામ હામ હીંધુ બહુ હુ ખ
માત તારી રે હરિને જઈ મળી રે બાવ શ્રીકૃષ્ણ પામ્યો સરણ
અરણ વશુદ્ધો રે કુવરી’ હુ રથો રે આજ આ કાળે ભુક મરણ
પ્રેમની પીડારે કુવરી’ પીડે ધણુ રે પણુ શીરપે હરિને હાય,
નાથજી ન મુદ્દ રે એક ક્ષણ ચક્રી રે તે તુજ પિતા સાચો નાથ
પ્રભુને સભારો રે યુની મારી રે તે તો કરશે તારી સહાય,
બલે નરસંથો રે હરિ બાને ભત્રે રે બીત્રે અવગ નથી ઉપાય-૧૭

ઉદ્ગનિર્વાહની, સ્વર્ગનોના અર્ગચામોની, જ્ઞાનિજનોની તે ગજનની
સતાવણીની આ આમમાનીગુલાનીમા છેડે એક બાંડી જેવી, આધાર-
રૂપ પ્રિય પુત્રીને સાસરે વળાવનાર નગસિદની આ મનોહરાથી કોયે
શુભગતી પિતા આ અદ્ભુત આર્દ્રતાથી આર્દ્ર થયા વગર ગહી શકશે ?

કુંવરમાર્ષ આ પછી સાસરે જાય છે. એને સારો નિવસ આવે છે.
૧૫૦૬ થી ૧૦ સુધીમાં કુંવરના આ સીમતનો સમય હોય એમ જણાય
છે. નગસિદે તો એમની ટેવાએવા ભક્તની રીતની પેઢે આ મોસાણું કું-
વાનુ પોતાને માથે ગાખ્યુજ નથી. “કુંવરમાર્ષ મોસાણું” એ શુર્જ
પ્રજાને સદા અમર રહે તેવો પ્રયત્ન છે. અને નગસિદે ચોને, ૧૮ તેમ

૧૭ હારમાળા, ૫૮ ૬૭ સુ, ૫ ૨૫-૨૬

૧૮ રા બાનુસુખરામ મહેતાને નરસિદહર ‘મામેર’ની પ્રત હાય
વાળી છે

સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી

હિ. ગ. અંજલિયા

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કેટલાક સીધા કઠુપથે કામ કરનારા હોય છે, કેટલાક સાહિત્યસ્વામીઓના સદેશા સમગ્ર જગતને સમગ્નવનારા હોય છે, કેટલાક સાહિત્યમાં સ્ત્રી રહેલાઓને પોતાની સંગતિથી આનંદ વિનોદ આપનાર હોય છે અને કેટલાક દુરથી પૂજનારા અને વખાણનારા હોય છે. સ્વતંત્રમૂર્તિ નિર્માણ કરવાનું ભાગ્ય બધામાં નથી હોતું, છતાં તેવા ભાગ્યથી વિહીન રહેલાની પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કિમ્મત છે, ઉપયોગિતા છે, આવશ્યકતા છે. બોરવેલ સીધી રીતે સાહિત્યક્ષેત્રમાં કશું જ કામ કરનારા ન ગણાય, છતાં જ્ઞેનસનના સંસ્મરણોને સેરી સેવી એવું કામ કરી ગયો કે કળાની દૃષ્ટિએ પણ માન પામે. આપણાં કમભાગ્યે શ્રી. ડાહ્યાભાઈ બોરવેલ જેવું કામ ન કરી શક્યા—નહિંતર પ્રકૃતિથી અને અનુભવથી, સંસ્કારથી અને કેળવણીથી તેમનામાં જીવનસ્મરણો આત્મેખવાની ઉંચા પ્રકારની લાવકાત હતી. શ્રી. કેશવજીવભાઈના ગયા પછી જો તેઓ મે ચારેક વર્ષ પણ વધારે જીવ્યા હોત, તો અવશ્ય એક કે બીજો રૂપે આપણને ડાહ્યાભાઈની તે કુદરતી શક્તિનો લાભ મળત. શ્રી. ડાહ્યાભાઈ શ્રી. કેશવજીવભાઈ દરતાં એકાદ વરસ મોટા હતા—શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પહેલા અને ખરા મિત્ર તો સ્વ. હરિજીવભાઈ (શ્રી. કેશવજીવભાઈના મોટાભાઈ, ચંદ્ર માસિક ચક્રની જુવાનોને બહાર લાવનાર, કુળ વિહાર અને પ્રવાસ પુષ્પાન્તરિ નામના કાવ્ય સંગ્રહના લેખક, પ્રદક્ષા અને આર્યોત્કર્ષ નાટકના લેખક)ના હતા, અને જો તેમણે ધાર્યું હોત તો સ્વ. હરિજીવભાઈના જીવન સંજોગે કાંઈક આપણને માહિતી આપી ગયા હોત, પણ તેવું તો કાંઈ બની શક્યું નથી. છતાં આશા તો રહે ખરી કે શ્રી. કેશવજીવભાઈની સાથે તેમને એટલો બધો લાંબો સ્નેહસંજોગ હતો કે તેમના લાગણીના

કેલારાદ્વારા આપણને કાંઈક નવું જાણવાનું મળત. પરંતુ એ ગધું તો માત્ર વૃથા આશાવાદ જેવું હવે તો થઈ ગયું શ્રી. કેરાવલાલભાઈ પછી રણજી થોડા સમયમાંજ શ્રી. શલાભાઈએ જનનપત્ની મેહ સકેલી લીધો.

શ્રી. શલાભાઈ પ્રકૃતિથીજ એવો આનંદી હવ હોતો કે જ્યાં હોય ત્યાં ગમગીની કે દીલગીરી ટકા રાકે જ નહિ. તેમના જીવનમાં તેમણે ખૂબ પક્ષટા અનુભવેલા છે અને છતાં હમેશાં જીવનનો આનંદ માણ્યો છે ખેટલુંજ નહિ પણ જ્યાં હોય ત્યાં જીવનને પણ આનંદ જ મણાવ્યો છે.

સાક્ષર તરીકે તેમને કીર્તિ મેળવવા બહુ દરકાર નહોતી—જો કે તેમાં તેમનું—થોડું સરખું કામ પણ ઉપયોગી તો થયું છે જ. સાહિત્ય વિષે લખતાં તેમણે જે અનુભવ અને જે હકીકતો રજુ કરેલ છે તે દરેક અભ્યાસીને ખૂબ ઉપયોગી થાય તેમ છે. પૌરાણિક કથાકોષ જેવું મહેનતનું કામ પણ તેમણે માથે લઈ સફળતાથી પાર ઉતાર્યું અને જો કે મરાઠી પુસ્તક પરથી જ તેમને તો કામ કરવાનું હતું તો પણ વાંચનાર એમ ભાણેજ જાણે કે તે પુસ્તકમાં બીજા કોઈ તૈયાર પુસ્તકની મદદ લેવાઈ હશે.

આ ઉપરાંત તેઓ પોતાની જીવાનીમાં કવિ પણ થયા હતા અને મહિલાલભાઈએ દાખલ કરેલ ગઝલ ને સાખીની સાથે મેળમાં લખી સરસ મિલાવટ કરવાનું માન તે લઈ ગયા છે. ‘જુમ જુમ’ જે કે સાધારણ પ્રતિનું પ્રેમ કાવ્ય છે અને અમેલી (કાવ્ય ને વસન્ત રજતોત્સવ સ્મરક પ્રથમાં ન છપાયું હોત તો તો ભાણેજ જીવનું ગયું હોત) પણ—જીવાન મોણસ પોતાની પ્રિયનમાને ઉદ્દેશને લખી કાઢે તેવા સરળ ઉદ્દેશોવાળું કથાણુ છે, તો પણ તે લખાણમાં શ્રી. શલાભાઈની દીક્ષને અસર કરવાની આવડત અને હૃદયના ઉદ્દેશ રાખ્દવય કરવાની સરળતા આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ ઉપરાંત પણ શ્રી. શલાભાઈએ વિજ્ઞાનને લગતાં પાંડેય પુસ્તકો લેખેલાં છે અને ખાસ તો જૂસ્નેર વિજ્ઞાન અભ્યાસ માટે વિસૌધત પણ ગયાં હતાં. પરંતુ જૂસ્નેર વિજ્ઞાન કરતાં કાવદાયાજ વધારે અર્થ કરી શોગવંથી જોરીસ્ટર થઈ આવી, શિક્ષણનો ધધાને પડતો મૂકી, તેમણે વધીલાતનો ધધો સ્વીકાર્યો હતો.

પરંતુ જનસેવાના સામાન્ય કામમાં તો તેઓએ હમેશાં જ ભાગ લીધો હતો છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મેનેજીંગ કમીટીમાં શો-ભારૂપ નહિ, પણ ખરા કામ કરનાર સભાસદ તરીકે તેમણે હમેશાં કામ વાહકોને મદદ આપ્યા કરી છે; જેલમાંથી છૂટેલા કેદીઓને કેસાણે પાડવાની સંસ્થામાં પણ તેમણે ખૂબ લાગણીપૂર્વક અને કુનેહભર્યું : કામ કર્યું છે- જીવદયાના કામમાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી હોય ત્યારે કામ માટે તત્પરતા બતાવી છે, અને એમ જાહેર જીવનમાં અને જાહેર કાર્યમાં પણ તેમણે ખૂબ હાંસબેર અને ખરા દીલની લાગણીથી પોતાનો ફાળો આપ્યા કર્યો છે.

તેમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમાં કદાચકે પ્રગ્વધની સંશોધિત આશ્રિતિ, અને તે કાવ્યનું આધુનિક ભાષામાં ભાષાંતર એ તો તેમને ખાસ માન આપાવે અને તેમના નામને સાહિત્યની દુનિયામાં હમેશાં જાણીતું રખાવે તેવી પ્રવૃત્તિ ગણવી જોઈએ.

આમ, છૂટક છૂટક, પણ બધી એકત્ર કરતાં સારા જથ્થો બતાવી શકે તેવી જૂદી જૂદી પ્રતિની અને છતાં ગુણમાં ઉંચા પ્રકારની અનેક કૃતિઓ આપી જઈ, પોતાનું જીવન આનંદમાં અને :આનંદનું લ્હાણું કરવામાં વીતારી, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ સ્થૂલ દેહથી નિવૃત્ત થયા છે, પરંતુ તેમનો સંક્ષેપ દેહ સુંદર અને ઉપયોગી કૃતિની કૃતિ અને ઉપયોગીતાથી બધાએલો સુંદર સંક્ષેપદેહ આપણી પાસે મૂકી ગયા છે. તે સંક્ષેપદેહની આપણે બધા ખૂબ પિછાન કરીએ અને તેમના શ્રમ માટે તેમનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માની, તેના ખૂબ લાભ ઉઠાવીએ એજ હવે આપણું કર્તવ્ય છે અને એટલું તો આપણે બધાએ અવસ્ય કરવું જોઈએ કે તેમના જેવા કામ કરનારાં વિશે આપણા જીવન વર્ગમાં અને આપણા લેખકવર્ગમાં ખૂબ માહિતી ચાલુ રહે તેવી કાંઈ વ્યવસ્થા કરવી. તેમનું જીવનજીવ અને અમેલી, તેમનો કદાચકે પ્રગ્વધ પ્રાચીન અને અર્વાચીન અને તેમનો પૌરાણિક કાશ: આ કૃતિઓ ગુજરાતમાં હમેશાં સુપ્રાખ્ય રહે તેટલું આપણે કરી લઈએ તોપણ અમુક જાતનો સતોષ મેળવી શકીશું. પ્રભુ આપણને તેવું કરવા માટે પ્રેરણા આપે એજ પ્રાર્થના.

વાયાંગ વોંગ

જાવાનો નાટક

નટરાજ વશી.

પૂર્વે અવનિના પૂર્વાર્ધ ભાગ પર હિંદુ સંસ્કૃતિ, કથા અને ધર્મનો દેશવો સાખીત કરવા આજે ઐતિહાસીક પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી. હિંદુ અને બુદ્ધ ધર્મ સંપ્રદાયો મદીરો આજે સખ્યાનધ સીઆમ, ચીન, જાપાન, જાતા અને બાલીમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જાતામા બોરોબુદ્ધનું બુદ્ધ મહામદીર તથા પ્રભાવનનો હિંદુ દેવાળય સમૂહ આ હકીકતનું સચોટ બ્યાન કરાવે છે. આજે પણ આ પ્રદેશના લોકોમા ધણા હિંદુ ગ્રેણીકરણીના તત્વો એઓના જીવનમાં જણાયેલા મહેલાઈથી નજરમા આવે જાવાની પ્રજા મુસ્લીમ ધર્મી ખરી, છતાં ગ્રેણીકરણીમા હિંદુ વધારે. અહિં સલામ કરવાનો આદા ખીલકુલ નથી મોટેગએને મળતા હમેશા 'સબાહ' એટલે પ્રણામ કરે છે. સબાહ ને એ લોક અજલી પણ કહે છે. જાતા લોક મારી નજરે તો બગથમા કુરાન લાઇ કરતા હિંદુઓજ છે મે મારી નજરે જાતા લોકને બોરોબુદ્ધની પૂજા કરતા જોયા છે. સુગકાર્તા તથા જોગમકાર્તાના ગજમહેલોમા હજી પણ હિંદુ સંસ્કૃતિનો લીપ જવલત છે. જેમ હિંદમા બુદ્ધ ધર્મ હિંદુ નાટક અને નૃત્યને ન અટકાવી શક્યો, તેમ જાવામા મુસ્લીમ ધર્મ હિંદુ નાટક અને નૃત્યને કંઈ પણ કરી શક્યો નહિ. મુસ્લીમ ધર્મી પ્રજાનો હિંદુ નાટક તે વાયાંગ વોંગ

જાતામા નૃત્ય અને નાટકનું રચાન ફક્ત ગજમહેલોજ છે રાજ-મહેલો સીવાય આ ભારે કલાની વસ્તુઓ જોવાની ભાગ્યેજ પ્રાપ્તિ તક મળે. રાજઓ આને અમૂલ્ય જવાહીર જેમ સાચવે છે, એના પર હમરો

રૂપીઆનો ખર્ચ કરે છે. દરરોજ મહેલોમાં નૃત્ય શીખવાતું જ હોય છે. મહેલોની સઘળી મુખ્ય ક્રિયાઓ 'મંડપ'માં (પંડપમાં) થાય છે, નૃત્ય અને નાટક પણ આજ જગામાં ભજવવામાં આવે. નાટકમાં રાજકુંવરો પણ ભાગ લે, અને અમુક નૃત્યો તો રાજકુંવરીઓજ કરી શકે.

રામાયણ અને મહાભારતના પુરાણો અથો એ જવાના નાટકોની મૂળ વસ્તુઓ. આજે હિંદનો કોઇ પણ જોમ આ અથોનું 'અર્થપૂર્ણ'થી જ જીવન ધરાવે અને આંજાણુઆણુના માણસોને, રામ, સીતા યા તો અર્જુન, ભીમની બંધનેસતી ઉપમાઓ આપે તેમ જવાની પ્રજા પણ ઉપમાઓ અને દૃષ્ટિ આ અથોમાંથી જ ખેંચે છે.

જવાનો નાટક વાયાંગ વેાંગ બહુ જ નાની વયનો છે. એ વાયાંગ કુલીનનો અમુક ફેરફાર સાથે મનુષ્ય પાત્રોમાં ઉતારો છે. વાયાંગ કુલીન એ જવાનો છાયા નાટક, વયાંગ એટલે પડછાયો અને કુલીન એટલે આમહુ. આ નામ હોવાનું કારણ એજ કે છાયા નાટકમાં અત્ર પ્રતિમાઓ, પ્રથમ છે એ જોતો પડછાયો સફેદ પડદા પર ફેંકવામાં આવે છે, આ છાયા નાટકનું દિગ્દર્શન દરાવનાર સ્વધાર તેને 'દશાંગ' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રતિમાઓને 'દશાંગ' પ્રશંસનીય નિપુણતાથી પડદા આગળ ધરી એને જોઇતું હંસનચંસન કરાવી પોતે અવાજ બદલી સંવાદ બોલે છે. આવી કથાઓ ફક્ત રામાયણ અને મહાભારતમાં જ છે. આ છાયા નાટકનું અન્ય નામ વાયાંગ પૂર્વ. જે દિવા વડે આ પ્રતિમાઓનો પડછાયો પાંડવામાં આવે છે, તે કોઇ પણ રીતે છુકાવો ન જોઇએ. જવા પ્રજાની આંજો એ જીવન દિપ છે, એ જીવનનો પ્રતિનિધિ છે. એ સ્વતઃચર્ચી 'દશાંગનું' અથવા તો વાયાંગ કુલીન દરાવનારનું જીવન જોખમમાં આવે. ત્યારે લોકોને દર્દી ગાધા યા તો જીતમાંથી નિષ્વત્ત થવું હોય ત્યારે માનતા ઉતારવા વાયાંગ કુલીનનો કાર્યક્રમ જોડવાય છે, આ નાટકનો હેતુ ફક્ત જનતાને આનંદ સાથે જોધ આપવાનો હોય છે.

વળી છાયા નાટકમાં જવાના ઐતિહાસિક અગર, તો પુરાગામી મહાપુરોના ચરિત્રો પણ ઉતારવામાં આવ્યા છે. આનું નામ વાયાંગ વેાંગ.

ખાસ કરીને જંગલના પાંછ (Panja)નું ચર્ચિત્ર ગહુજ વોદપ્રિય છે. રામાયણ અને મહાભારતની માફક આ નાટકમાં દેવો સન્યાસી પુરૂષો હરનિશ સાથે આપે છે. આ ચરિત્રોને દલાંગ અમુક વૃત્ત લઈ પોતાનું ઉમેરીને ઘણાં ગુપ્ત બનાવે છે. ઘણીએ વખત દલાંગ તક મેળવી આંત્રિયાલુના આધુનિક બનાવો પર પણ ટીકા કરી લે ખરો, આ રીતે દલાંગ જનતાના વિચારો પર સારી અસર કરી શકે. હું સુરાકર્તામાં હતો ત્યારે એક બાહોશ દલાંગે પાંછ કથા પરથી પોતાનો એક નવો જ છાયા નાટક રચ્યો હતો. આની પ્રતિમાઓ પણ એણે સહેજ અદલી હતી. આ ઉપરાંત સહેજે કળા શકાય કે જવામાં હાલ પણ છાયા નાટક કેટલો પ્રિય છે.

આ વાયાંગ ગડોગનું સ્વરૂપ વખત જતાં વાયાંગ કલીટીકમાં ફેરવાયું; પણ આમ ચવાથી વાયાંગ ગડોગ કંઈ મૂલ્ય પામ્યું નહિ વાયાંગ કલીટીકમાં ચત્ર પ્રતિમાઓને બદલે લાકડાંની પુતળીઓ વપરાશમાં આવી, આ પુતળીઓ ચત્ર પ્રતિમા પરથી જ બનાવી એના જેવા જ રંગો અને જેવા જ ચપટા આકારની. જો કે અમુક ફેરફાર અનિવાર્ય રહ્યો. આ વાયાંગ કલીટીકથી જવાના છાયા નાટકની પહેલી જ વખત મૂળ પ્રથા બદલાઈ. પ્રેક્ષકોને આ પુતળીઓનો પડછાયો બતાવવામાં નથી આવતો, પરંતુ આબેહુબ પુતળીઓને બતાવવામાં આવે છે. છતાં પણ આ પુતળી નાટક વોયાંગ કલીટીક એટલે કે પુતળીનો પડછાયો-એવા નામથી જ ઓળખાય છે. આ પુતળી નાટકની કથાઓ મોટે ભાગે જવાના અનિપ્રિય દિદુ રાજે મન્યાપહિતનું વૃત્તાંત સંચોગ્ય છે.

આ વાયાંગ કલીટીકની ચપટી કાઢ પુતળીઓને, આગળ જતાં વધુ મનુષ્ય સ્વરૂપ અપાયું, એને દીંગલી (હું દીંગલી કહીશ; ફક્ત પુતળીથી સુદાઈ જળવદા) માફક વધારે સુંદર મોસાકરાળી અને ફાટફાર ધરાવતાં આવી. આનું નામ વાયાંગ ગોલેક એટલે દીંગલી અને વાયાંગ એટલે આગળે દલા મુજબ પડછાયો. આ વાયાંગ ગોલેકમાં પણ વાયાંગ કલીટીક માફક પ્રેક્ષકોને પડછાયો નથી બતાવવામાં આવતો, પરંતુ દલાંગ દીંગલી-

જોજી બતાવે છે. આ દીગલી નાટકની વસ્તુઓ, રામાયણ મહાભારતથી માંડીને તે જાવાની છેલ્લામાં છેલ્લી ઐતિહાસિક કથાઓમાંથી લીધી છે.

વખત વહેતાં આ દીગલીઓ સજીવન થઈ; મનુષ્ય સ્વરૂપ લીધું. માણસો પોતેજ મોંડાં (mask) પહેરી જુદાં જુદાં પાત્રો સંજવવાં લાગ્યા. જાવા ભાષામાં મોંડાંને ટોપેંગ કહે છે, એટલે આ વાયાંગનું નામ ટોપેંગ થયું. અદિથી શબ્દ વાયાંગ, પડછાયાને નાટક એવો નવો અર્થ ધારણ કરે છે. “વાયાંગ” ટોપેંગ એટલે mask drama આ નાટકમાં પણ પાંજી ચરિત્ર વધુ પ્રમાણે જાજવાતું. દેવતાકની ધારણા એવી છે કે ટોપેંગ; વાયાંગ જોશકે કરતાં વધારે જીનું છે. જાવાના પ્રાચીન સાહિત્યમાં એવા પુરાવા મળી આવે છે.

જાવાના લોકો વધારે સુધારા પર આવતાં પાત્રોના મોંડાં કાઢી નાખી, વધારે લપકાદાર પોશાક-પહેરાવી ટોપેંગને વાયાંગ વેંગનું રૂપ આપ્યું, વેંગને અર્થ મનુષ્ય. આ મનુષ્ય નાટકના પાત્રોના કુગટા તથા પોશાક, વાયાંગ કુલીન યા તો પૂર્વની ચત્ર પ્રતિમાઓ પરથી સહેજસાજ સુધારા વધારા સાથે રચવામાં આવ્યા. આ પોશાક બેશક બહુજ સુંદર અને કલામય છે. કિંમતમાં પણ એટલોજ ભારે.

હિંદુ નાટક-સંસ્કૃત નાટક જેમ વાયાંગ વેંગમાં સંગીત વધુ પ્રમાણે છે. હું અહિં સંગીતને નૃત્ત ગીત તથા વાદ્ય, તથા સંઘાતક સ્મૃતનમ્ એવા અર્થમાં લઉં છું. (આજકાલ આપણા તરફ સંગીતને ફક્ત ગીતના સામાન્ય અર્થમાં જોટી રીતે સમજવામાં આવે છે.) આ નાટક નૃત્યદ્વારાજ wayan wong is a logical development of wayang kulit, through different stages; it is natural; it is quite in keeping with the human aspirations. એનો પોશાક પણ વાયાંગ કુલીનની પ્રતિમાઓ પરથી થયો. આવા સંજોગોમાં વાયાંગ વેંગનું નૃત્ય પણ ચત્ર પ્રતિમાઓ જેવું સંજન્યું. આ પ્રતિમાઓનું નૃત્ય ફક્ત હાથના હલનચલનથીજ અટકતું; વધુ શું બની શકે? દરેક પ્રતિમાઓના હાથો ઉંચા નીચા થઈ શકે એમ જડયા હોય છે, જેને દલાંગ નાની

પાતળી લાકડીથી હવાવે છે આવી રીતનું હનનચનન ક્રમ એકજ સ
પાગી (Pine) પર સજીવી શકે નાયાગ વોગનું નૃત્ય તપાસતા સહેજે
માનમ પડશે કે એના અગદારો-હાથ, યુગ તથા અન્ય ગાત્ર વિક્ષેપો
એકજ સપાગી પર ગ્યાયા છે અને કાગલો જ્ઞાનાના ખાસ કરીને વાયાગ
વોગના નૃત્યમાં foot work બહુજ ઓછું છે કાગલો ઉપયોગ નથી,
જોકે, ગદ્યર, વાનગે, વગેરે પાત્રોને કાગલ પડેગવનામાં આવે છે

વાયાગ વોગ વાદ્યોના સાજ વિના કદિ લજવી શકાય નહિ પદ્યથી
વીસ માણસના ગામનનની અચૂં જરૂર છે જેમન એ જ્ઞાનાના વૃન્દ
વાદનાદનનું નામ, એ નાટકની પત્રો, મુગળ જુ. ૧ જૂના રાગો વગાડી રસ
જમાવે છે જ્ઞાનાના નૃત્યમાં કે નાટકમાં કળાભિનય જેવું કશું છેજ નહિ
આ મોગી ગોટ જેમન અમર રીતે પુરી પાડે છે ગીત અને સવાદ
પુગણી 'કાવી' ભાષામાં કરવામાં આવે છે આ ભાષામાં સસ્કૃત શબ્દો,
ઘણા છે નૃત્યનો ભાગ પુરો થતા ગીત યા તો સવાદ શરૂ થાય ગીત
ખાતું હોય અને મીઠા સ્વરે વિનખીત દાળમાં સ્ત્રી પાન અથવા તો ખાસ
ગાવિકાઓજ ગાય છે

જ્ઞાનામાં રામાયણ અને મહાભારતના ચરિત્રોમાં ઘણી જગ્યાએ
ફેરફાર થયો છે એ લોકોએ વિદુષકો ઉમેર્યા છે જો કે આને સસ્કૃત
નાટકના સિદ્ધાંતો સાથે કશોજ સબંધ નથી, જ્યાં પણ જે ભાગ સસ્કૃત
નાટકનો વિદુષક લખે છે, જે સિદ્ધાંત પર એવું પાન રચવામાં આવ્યું
છે તેજ ક્ષેત્રે જ્ઞાનાના વિદુષકો પણ યોગ્ય છે સસ્કૃત નાટકની જેમ
ક્રમ એકજ વિદુષ- નહિ પરંતુ પણ કે ચાર વિદુષકો ઉમેર્યા છે જોગની
જાતના મહેલોના નાટકમાં ચાર અને સુગજાતના નાટકમાં પણ વિદુષકો
છે આ વિદુષકો જુ. ૧ જુના કદના અને ઘણાજ વિનોદો હોય છે પરંતુ
એ લોકોનો એકજ ધર્મ, હમેશા નાચકના હિત માટે જીવ આપના તૈયાર
વાયાગ વોગમાં પણ દાનામ અમુક વર્ણનનો જે પાત્રો ન બોલી શકે
અગર તો ન લજવી શકે તે લહેગતા અવાજે બોલે છે આ એ વાયાગ
કુલીતના અવશેષ તરીકે રહ્યું છે

મોર્ગ દર્શક

જન્મને દિવસ સાત ચપા હતા ના,
ચોકે હજુ ધડીક ગેલ કર્યા હતા ના,
સ્નેહાર્દ્ર માતૃ ઉરના પથ ના પીધા ત્યાં
અદૃશ્યમાં ગતિ કરી મમ બાલ હેં કાં ?

તાતે ત્હને ઉર લહી ન લગીર ચાંપ્યો,
વાતસલ્યના પ્રતીક સુખનથી ન આંક્યો,
આરાની મંજરી ઉરે હજુ મ્હોરતી ત્યાં
અદૃશ્યમાં ગતિ કરી મમ બાલ હેં કાં !

નિર્દોષ જ્ઞેની ઉરમાં પૂરે હર્ષ, કેરું
જોષ ત્હને જ ઉજળ્યાં હજુ ત્યાં સમાયાં,
આશા વસી હૃદયમાં રમવા તુંથી ત્યાં,
અદૃશ્યમાં ગતિ કરી મમ બાલ હેં કાં ?

આનન્દ અંગન સનાતન નેન આંજી
માયાવી જીવનતણે પથ કાપતાતા;
હેં દાખવ્યા જીવનના તમ ગાઢ ઘેરા,
અદૃશ્યમાં ગતિ કરી મમ નેન ખોજ્યાં.

આ મનરી જીવનની ઘટમાળ મોહિ
આનન્દ-શોક, તમ-તેજ સુચાવલા છે,
એ જ્ઞાન ના ચક્ર હોતે તવ મૃત્યુથી જો
આનન્દ, તેજ મહો આપડને હમે તો.

રમણ નં. વંકીલ.

સ્વપ્ન-કુસુમ.

ખીંચું હમારા ઉર આગણાંમા
 જે પુષ્પ, ખીજી કાણ ના હતું ત્યા;
 જોયું ન જોયું, કરમાં અહિં ના;
 મુગધ હોની ઉરમા ભરી ના,
 કે તેન કારી નિરખ્યુ પૂરુ ના,—
 ત્યાં ઓસ-મેતી સમ તે મધુરું
 ખરી પડી નષ્ટ થયું જગમાં.

રચાય સ્વપ્ને મુખથી ભરેલું
 માયાવી જે જીવન માનવીનું,
 હોવી રીતે સ્વપ્ન વિષે જ ખીલી
 તું સ્વપ્નમાહિ જ વિશેષ પામ્યું;
 જાગી હું ત્યારે રામણે ભરેલું
 જિવિત મહારે જીવન રહ્યું—
 નર્મ સુખે જે જાગી જતું.

પુષ્પા ર. વડીલ.

પુનર્જવન.

વર્ષાની અધારી એકદ રાતડી
વાદળિયોનાં વન્દ ચક્રી વીંટાય બે
ઉભરાયાં અંધારાં અવની આભમાં
ગીતો કેં તમગું કંસારી ગાયબે
તિમિર તણા તોફાને આચડતી નિશા.

*

અમકંતી હીરકની કણીઓ વ્યોમમાં
તેજ તણી નીતરતી નલધી ધારા બે
એ વર્ષા ને એ જ નિશામાં તારલા
પલપલ પલકે રેલે હાસ્ય કુવારા બે
ગીત પુનર્જવનનું સૃષ્ટિ ગાય છે.

૨

મેઘ ચક્રી આકાશ અનન્ત છવાયલું
દિશા દશે ને ધરતી ઓખુલુ સ્યામ બે
દર્શન દિનકર કેરું ધાતું દોલલું
બાર તુટયા ધન વરસ્યા અનરાધાર બે
તેજ, તારલા, ચશી, સૂર્ય સ્વપ્ને રહ્યા.

*

નીલા નમમાં અદ્ભુત રંગો ભિમટે
છટા ગુટાખી, સોનેરી હવરાય બે
સન્ધ્યાં હસતી વિલાવરીને આંગણે
વિધવિધ રંગો ચમકે વ્યોમ વિશાલ બે
ગીત પુનર્જવનનું સૃષ્ટિ ગાય છે.

૩

વનવગડા ને અરણ્ય ઉપવનમાં પડી
 શ્રીમ તથા બળમેળતા રવિની ઝડીઓ ને
 કરમાયાં કે તરુઓ દાઝી વેણડી
 સૂડાંબક પુલકાં કળીઓ પાંદડીઓ ને
 પતંગિયાં ને લામરા પગેરો પળ્યાં

*

અસન્ન વનની વેલી દક્ષો ડેલતાં
 વર્ષાના આનન્દે મયૂર ગહેકે ને
 ખીલી કળીઓ ફૂંપી, પુલકાં ફેરતાં
 કુસુમો નવરંગી મધમધનાં મહેકે ને
 ગીત પુનર્જનનનું સૃષ્ટિ ગાય છે.

૪

અન્તરની આધારી એકવડી ગુહા
 સ્વન્યકાર, નીરવ, ચેતન્યવિહીન ને
 બંધિયાર વાયુમાં પ્રાણ પડી રહ્યા
 ગુહાદાર પર ચિહ્નાપાટ મંડાણી ને
 પોંજરમાં રૂધિયું પખી પ્રાણનું.

*

દીપક નવલખ ઝળકતા મારા લોગમાં
 પ્રાણ પંખીકું ફૂટે નૌતમ ગીત ને
 શીતલ, મન્દ, સુગન્ધ સમીર વડી રહ્યા
 ઝળહળ ઝળહળ ઝળકી મન્દિર ન્યોત ને
 ગીત પુનર્જનનનું અન્તર ગાય છે.
 તનમુખ સદૃ.

ભીખ.

(પૃથ્વી)

જગે જનમ સીધ મેં, વિરલ બાલ્ય તો આથમ્યું,
યુવાન જન હું બન્યો સપન-ભોમ એ એ સરે.
મળ્યાં જન ધણાં જગે, સ્વજન કોક ક્યાં ક્યાં મળ્યાં,
ચહી તખ દયા કૃપા વિમલ સ્નેહ યદ્દકિંચિત્.

ચલાં ઉર વસે ચલું, મૃદુલ ભાવ ઢોળે ચલું;
છતાં ન ઉર લીંછ્યું ઉજડ ભાવિ મ્હાફેં કહું!
હઉં સ્વજન હું, તહમે સ્વજન નો ખરાં હોવ તો,
ક્ષમા કદિક આપને ઉણપ, આળની હેતથી.

નથી ઉર સશક્ત આ અગણુ ડખથી ધુજતું;
ચલ્યું ધડીય ઠોકરે, ઉજળતું ઉઝાટે રહું.

ઉઝાટ ઉજળે ભયે ઉર - ઉઝાટ ના આણુશો,
તમે ઉર—સુકુંજમાં અવર ફેંકે ખીસાવળો.

મને, મળ ઉરે હવે દહન ચે નવા ટેવ ન્યાં
તમે નિકટ ના'વશો, ઉચિત અગ્નિથી નાસવું.
જલે ઉર, જલે બધાં રુધિર અસ્થિનાં માળખાં,
પછી સમય હોય તો ફૂલ-ચિતા રહે શેષતો
ફૂલ શું આંસુ એ તર્પ શો !

૨૬-૨-૩૮

‘માધુરી’ આસિકના રહેલો અંક જોતાં:

અસવંતરાય ક. ઠાકોર

ગુજરાત નિર્ધન છે, અભણ છે. આપણી પ્રગતિ એક તરુવરની ઉપમા આપિએ, તો તેમાં એના કાચું પાકું શિક્ષણ પામેલ વર્ગનું કદ એક નવી ફૂટતી નખળી ડાળી જેટલુંય નહીં હશે. વળી ગુજરાત બૃહદ-ગુજરાતની દોઢ બે ટોટિ જનનામાં—વહિમાં વીણામણ જેટલા—એ આર પાંચ જ લાખ જેટલા વર્ગનું શિક્ષણ આજની ધડીકરી એવા પ્રકારનું રહ્યું છે, કે તેમાંનાં ઘણાં ભાઈબહેનોને uneducated halfeducated miseducated જેવા વિદેશી શબ્દ અશિક્ષિત અર્ધશિક્ષિત અપ-શિક્ષિત એ પોતાના જ શબ્દોના કરતાં સહેલા લાગે છે; તેમાંના ઘણાને અશિક્ષિત અર્ધશિક્ષિત અપશિક્ષિત જેવા આપણા શબ્દોને અથરા અને જડખાંતોડ ગણવાની આદત છે; તેમાંના ઘણાં અંગ્રેજી વાક્યમયના મહા મોટા ભંડારમાંથી છેક ઉતરતી પંક્તિની ચોપડીઓના રસાસ્વાદ લે છે, લીધા કરે છે, બ્યારે આપણી ‘સાસુવદ્દની લડાઈ’, ‘અધેરી નગરીને ગંધર્વસેન’, ‘બોધલૂ’, ‘મુંદ્રા અને કુલીન’, અને ‘નવી પ્રગતિ’ જેવી ચોપડીઓનાં નામ સુદ્ધાં તેમણે સાંભળ્યાં નહીં હશે. આપણી નિર્ધનતાને ધડી ભર નિહાળી રમીશું તો એ આપણાં ભાઈબહેનોમાંથી જે અતિ ન્હાની સંખ્યાના ખીસામાં થોડુંક છૂટું નાણું ખડખડતું હશે, તેઓમાંથી પણ ઘણાં ઘણાં તેને વિદેશી ચીજો અને ચોપડીઓના મોહમાં અપવ્યય કરવામાં આનંદતાં અને મોંજ માણતાં જોવામાં આવશે. આગગાડીનાં રેશનો ઉપર ચોપડીઓ છાપાં આદિ વેચવાનાં ભીંતિયાં આગળ ગાડીમાં બેસવા જતે જતે બે પણ થોભીશું, તો તેમાં પણ નવદર્શાશ અંગ્રેજીની અને બાકીની એક દર્શાશ જગ્યામાં ય હિંદી ઉર્દુ મરાઠી બંગાળી પ્રકાશનો ની અંદર ખીચારી ગુજરાતી છાપ-ગુજરાતીની માફકજ-ક્યાંય ખૂણે ખોચરે લલજનવંતમુખી જાણે ધૂમટો તાણી સોડિયું વાળીને જ લપાઈ

રહેલી દેખાશે. અને મુંબાઈ અમદાવાદ જેવી નગરીઓમાં પણ અગ્રેજ સેક્ટરહેડ્ડ થઈ હેડ્ડ ચોપડીઓ માસિકો વગેરેની દુકાનોના કરતાં તાજાં ગુજરાતી પ્રકાશનોને વેચતી દુકાનો પણ ઓછી માલુમ પડશે. મતલબ કે અણાણુ નિર્ધન દશાતું સાદું વ્યવસ્થાશક્તિ અને વેપારી કુનેહ વડે અને તેટલું નાણી નાખવા તે મચતી પ્રજાઓમાં પણ આપણું સ્થાન નીચું માલુમ પડશે.

આવી પરિસ્થિતિ ચાલ્યા કરે છે, અને પ્રજામાં જાગૃતિભુવવાની વધે છે,—મહાયુદ્ધ પછીની આખી દુનિયામાં જાગૃતિભુવવાનીને જાણે નવો યુગ જ જગ્યો છે,—તે ખીલાવટને કુદરતીક્રમમાં સાધનસમૃદ્ધિ અને કૃષ્ણવણી પરિપાક અને સક્રિય વ્યવસ્થા શક્તિનાં ફળ ખેસવા માટે ત્યાં લગીના વચલા ગાળામાં, ચોપડીઓ અને છાપાં અને સામયિકો વધતાં તો જાય, પરંતુ તેમની એક બીજાની હરીફાઈ થે વધતી જાય, એટલે તાત્કાલિક તો એવાં ઘણાં ખસે પ્રકાશનો ખોટના સોદા જ નીવડે એમાં કશી નવાઈ નથી. અને વળી આ પણ દેખીતું છે કે આખા જૂથમાં એક બાલુ ચોપડીઓ અને બીજી બાલુએ દૈનિક સાતવારિયાં એ ઉભયની વચ્ચે ચગદાતા કચરાતાં માસિક ત્રિમાસિકોની સ્થિતિ દયાપાત્ર જ ચાલ્યા કરે. આ સામાન્ય દર્શનમાં મહારી પોતાની એક ન્હાની સરખી હકીકત પણ ઉમેરી લઉં. ઇ. ૧૯૨૩ માં હું નિવૃત્ત થયો ત્યાંથી આજ લગીમાં મને હિત્સાહી યુવકોએ પોતાના નવા માસિકનું તંત્રીપદ ઉપાડી લેવા અનેક વાર ન્હોતરેલો, પરંતુ એ દરેક પ્રસંગે આવા ઉદ્વેગ અતિ સાદસિક ગણાય, એમણે આદરવા જેવા નથી, હું તો તેમાં નહીંજ પડું, એમ જ મ્હારે કહેવું પડેલું. પ્રિયંવદા સુદર્શન, રાનદર્શન, ચંદ્ર, રાનમુદ્રા, વસંત, સાહિત્ય, વીશ્વમીસદી, નવજીવન, યુગધર્મ, કૃષ્ણવણી ઉદ્યોધન, સમાલોચક, સુવર્ણમાલા, અને ગુજરાત જેવાં માસિકોની ખોટના જાણીતા દાખલા પણ તે તે સમયે મ્હારા નકારના ટેકામાં મેં ટાંકેલા.

પરંતુ પ્રત્યક્ષાનુભવે કે જન્માકાશ તારી જે નવજીવવાની અટકે પડે તો તે નવજીવવાની એટલી મોળીજ કની! સમય અને પરિસ્થિતિ સુધરતાં

પણ આવે છે અને પાંચ છ હજારની ગ્રાહક સંખ્યાવાળું ગુજરાતી માસિક ત્રિમાસિક આજે જ હજાર પાંચે કે દસ પદ્દત્ત પચીસ વર્ષે, તેનો વર્તારો દર્શાવેલો મહારાજ આગળથી બાબતી શકે એમ નથી આના આશરણ સંક્રાન્તિકાલમા નવજુનાની ઝંપલાવ્યા કરે, સ્વપ્નદર્શનનું વય પૂરે ચતા લગી મથાળ કરે, એમ પણ ડશી નવાઈ નથી

આ ‘માધુરી’ સાહસનો હિસાહી તત્તોએ જૂના જાણીતાની સાથે આવના લેખકોનો સહજાર પ્રથમથી સાધ્યો દેખાય છે, અને એમ વિવિધ નિનિધતા પણ મેળવી છે, એ એનું લક્ષણ મળે આગળપદ લાગે છે (૨) નૂતન પ્રકાશનોની નોવ અને વિવેચના આના સામયિક આવશ્યક અગ, પણ તેમા માખણિયુ લખનાની પદ્ધતિ માસિકોએ દૈનિક સાપ્તાહિકો માટેજ મહેવા દેવી ઘટે, વિચાર તુલના અરોધન આદિ માટે ત્રિમાસિકને તો નળી વધુ સમય મળ્યા કરે, એટલે એના સામયિકમા તો માત્ર નોધના વર્ગમા ન જામ એવી દરેક વિવેચના ગુણ અને દોષ બનેને જિયા પ્રતિષ્ઠિત ધોગણે અને વિવેચક ચર્ચા સાથે ગજૂ કરતી હોવી જોઈએ, એમ મહાર અધીનમત છે ગુજરાતી લેખકો સમજાવી ચર્ચામા જગ જગમા છેડાઈ પડે છે, એ જાણીતી હકીકત લેખકોને પોતાનેજ દોષ રૂપ છે, અને લેખકોનો મેટા લાગ એના દોષથી મુખ્ત થવામા છે, એમ માની લાધનેજ આવા સામયિકના દરેક વિવેચકો પોતાની ક્વમ પૂરા સમજાવની સાથે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતાથી ચર્ચારી જોઈએ પ્રગતે લેશ પણ માર્ગદર્શક વિવેચનાજ થઈ શકે છે (૩) નવનિકા અંકે અંકે જોઈએ ખરી, પણ એનણુ દૂંડો દૂંડો સ્પેષીય જોવી જ નવલિ આ ગતા તો એનણુ વાગ દરી દરીને જોના વિચારવા મન થાય એવી એક જ નવનિકા આપનામા આવે,—જાણે સ્વતંત્ર નહી તરજુમો જ,—તે વધારે આડર્શક નીરડે એમ ધાર છુ (૪) વિશ્વનુ ગજકારણ અને જુદી જુદી પ્રગતિઓ વચ્ચે જામી પડેલ આર્થિક તાણાતાણ (દગ ઝોડ વાગ) આજકાલ જોરી તો કટાકટી લરલી સંક્રાન્તિમા દેખાય છે, કે હરના એ અઢી માસમા જાહેર ચતા એ પ્રગોના મુખ્ય મનાનો રિને પણ અંકે અંકે લાગદસ્ત નુ તેમની આપની જોઈએ મગડી સામયિકો આના વિન માટે અગ્રેજ

અમેરિકન જર્મન આદિ પ્રતિષ્ઠિત લેખકો સામયિકોં આદિનો ઉપયોગ કરતાં અને માર્ગદર્શક જણાશે. (૫) ગુજરાતને સૌથી ઓછું હીલુંતુચ્છ મૂલવનાર આપણે ગુજરાતીઓજ છીએ, તે આપણા વિચિત્ર માનસમાં ફેર પાડવા મથવું આવશ્યક છે. દાખલા તરીકે, હિંદની વર્તમાન ભાષાઓની લિપિઓમાં કોઈપણ તટસ્થ નિષ્ણાત કબૂલ કરશે કે સુવાચ્યતા ઝડપી સુલેખ્યતા, સુંદર મરોડ, આદિ તમામ આવશ્યક ગુણો સર્વોત્કૃષ્ટ સમુદાનત નમૂનો ગુજરાતી ભાષાની લિપિજ છે: તથાપિ એ પોતાની લિપિને ફેરવવા એટલે કે બગાડવાનાં પ્રયત્નોઓ ભારે ઉત્સાહથી ઉપાડનારાઓમાં ગુજરાતીઓ પણ જોવામાં આવે છે,—એવા નમૂના આખી ધરતી શોધી વળતાં, ખીજ કોઈ પણ પ્રજામાં દેખાશે ખરા? એટલે પ્રત્યેક એકે આપણા એક સ્થાનનું સમભાતી અર્વાચીન દ્રષ્ટિએ વર્ણન કે આપણી કોઈ સંસ્થાનું તેના ઇતિહાસ પરપ્રાંતી સમસંસ્થા સાથે તુલના વગેરેવાળું મૂલ્યાંકન, એવું એવું પણ તટસ્થ નિષ્ણાતને હાથે આપી શકાય તો તે આકર્ષકની સાથે ઉપડ પ્રમાણે બોધક અંગ નીવડે એમ માનું છું. (૫-૬-૭) અને સાહિત્ય અને વિવિધ વિજ્ઞાન જ્ઞાન અને યશોધન જીવનોનાં રસિક ચરિત્રોનાં બહોળાં ક્ષેત્રો તો છે જ, તેમાંથી હળવી આકર્ષક નવતર રીતે છૂટા છૂટા વિષયો અને સંલગ્ન વિષયોની હારમાલાઓ ગોઠવવી અને પાર ઉતારવી એમાં જ તંત્રીનું તંત્રીપણું ખાસ ખીલી આવે. માસિક અને ત્રેમાસિક તંત્રી અને લેખક ચમૂના પોતાના :વિસ્તરતા તેમ વિવેકી સમભાવની સાથે વાચકોની વધતી સંખ્યાના સમભાવનો ક્ષેત્રવિસ્તાર સાધી શકે, એમાં જ આવા સામયિક સાહિત્યચત્રની સિદ્ધિ છે. અને આવા આવા સન્માર્ગી પ્રયત્ન એકસરખી ખંત જગૃતિ તેમ, કુશલતાએ ક્યારે, તથાપિ તેમાં જો ખોટ જન્ય, તો તે ખોટ સત્યપ્રવૃત્તિમાં આપવા પડતા અંગત ભોગ જેવી વખાણવા લાયક જ ગણાવાનો દાવો નિઃસંશય કરી શકે. કેટલાક શુદ્ધસાત્ત્વિક વિજ્ઞયો પણ માત્ર જમાઉધારને એકાદ ચોપડે તો ખોટનું સરવૈયું ગતાવે, એવી જ આ દુનિયા છે.

મુંબઈ, ૨૦-૩-૧૯૩૮.

આપણા માસિકાદિમાં છુટક છુટક પ્રગટ થતી “ગુજરાતી કવિતાનો રસપરિચય દરાવવાના સદ્દુદ્દેશથી” ‘માધુરી’નો આ વિભાગ થો. ઉમાશંકર જોશીએ રચે છે. પરંતુ કેટલાંક અનિવાર્ય કાગળથી એ આ અંકમાં લખી શક્યા નથી એટલે એમણે ચાર ફગેલી પ્રવૃત્તિ ખડિત ન થાય એવા હેતુથી આ ત્રૈમાસિકના તંત્રીએ એમનો બોલને મારે માથે નાંખ્યો.

આમાં જે.જે કૃતિઓનો નિર્દેશ નથી કર્યો તે સર્વે ઉપેક્ષાએ, એ એમ નથી. નજરચુકને લીધે ઉલ્લેખવા જેની કેટલીયે કાવ્યકૃતિઓ રહી ગઈ હશે. એમ પહેલેથી જ જાણવી દેવું જોઈએ.

અનેક જાતની અડચણો છતાં વર્ષોથી આપણા કાવ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી રહેલા આપણા લોકપ્રિય કવિ શ્રી. ખગરદારનો કાવ્યપ્રવાહ હજીયે અપ્રતિહત રીતે વહી રહ્યો છે એ બહુ આનન્દજનક છે. વિશ્વપ્રેમના ઉપાસક કવિ હરિપુરા મહાસભા માટે સૌને નિમન્ત્રણ આપતાં ટાળ તેમજ કલાના રાધા વગેરેના ઉલ્લેખથી પ્રાચીન લજનિકોની માદ આપતાં કહે છે (પ્રતાપ મહાસભા અંક).—

“આવો આવો રે મોંઝા ભારતભાંડુડાં સર્વે
આવો રે ગુણવંતી ગુજરાને હો છ!

* * *
હરિધામ જેવી હરિપુરની આ જુંપડીએ
ભારતમાતાનું રુદિયા ધમકે હો છ;
ભુગભુગતાં દયાયા જાનો સિંધુ શા ઉછળા નાખે;
આખે લાલ વિજળીઓ અંકે હો છ!

*

*

*

નંદનવનમાં આજે પાછી રાધાજી રૂમવાને આવે,
 ઘેનુ દોહી દૂધ તાગ્ન પાશે હો જી;
 ગોપ અને ગોપીઓના રાસ કેં રચાશે નવા,
 કહાનુડો નવેલી બંસરી વાશે હો જી !

પણ અહીં માત્ર તાગ્ન દૂધ પીવા, રાસલીલા નિરખવા કે નવેલી
 બંસરીનું અપૂર્વ ગાન સંભળવા આવવાનું નથી. હજારો તપસ્વીઓએ તપ
 આદર્યા છતાં આપણાં ‘હજી યે ન ચર્ચા પ્રાજ્ઞત પૂરાં હો જી !’ તેથી કવિ
 કહે છે અહીં આવીને ‘સતની રે કદીએ પડો શરાં હો જી !’—

‘માતા કો’ જોજી લ્યો લિડાવી હો જી !
 ધર્મ કેરી વાટે પડી કર્મ કેરા ઘાટ જીતો—
 કહાનાના ભૂમિનાં એજ ભાવિ હો જી !’

પણ ‘કર્મના ઘાટ’ જીતવા એટલા બધા સહેલ નથી. કર્મના દંડ
 કપરા છે. એના બંધનમાં ફસાએલા ‘અમૃતમાં ઉગેલાને ઝેરના કોટારા
 પીવા—જન્મ્યા જોત્રા જો ધરતીના જાયા હોજી ! (માધુરી)ને મારે કવિ
 હૃદયમાં અત્યંત વિપાદનો ભાવ જનશે છે. એ કહે છે:

“કર્મના એ દંડ કેમ રે છૂટશે -હોજી ?
 દુનિયાને બંદીખાને રડી લે રડી લે બાપુ;
 હરિ મહેરે પાતક એ યે તૂટશે હોજી !”

પણ કદાચ ‘હરિમહેર’ ન મળી શકી તો ? એ બંધન તૂટે નહિ તો ?

“તૂટે કે ના તૂટે તો યે તારે તો જોવાનાં રહ્યાં,
 તારે તો રાવાનાં રહ્યાં બાકી હોજી !
 પોટલી એ તારી હવે તું જ લે ઉપાડી બાપુ,
 મૃગો રે જીવી લે ઝેર ફાકી હોજી !”

આપણા પ્રાચીન લગ્નકાવ્યના પ્રવાહનું સાતત્ય જાળવી રાખતા,
 એ વેદના મહાવાક્યને કવિ નયને અવલોકતાં ડુંગરે
 ડુંગરે દેવળ, દેવળે દેવળે દેવ ને દેવમાં ‘મારા સાલ્યા’નું દર્શન કરતાં
 શ્રીમતી કમળાદેવી હાકર કહે છે: (જ્યોત-દેષુઆરી):—

“હું તો મુખે મુખે જોઈં નૂર એકનું,
જોઈં નૂર એટલાં રૂપ,
રૂપમાં દેખાય મારા સાલજો.
હું તો જીવે જીવ જોઈં જીવન એકનું,
જોઈં જીવ એટલા શિવ,
શિવમાં દેખાય મારા સાલજો.”

જેમના ભજનના રણકારને કાવ્યનાં દર્શન હમણાં પ્રમાણમાં વિરલ થઈ ગયાં છે એવાં આપણાં ‘પ્રભુપ્રિય’ કવિ લલિતજી મહાસલાને પ્રસંગે ગુર્જરીના ગૌરવનું આવેખન કરતાં કહે છે (પ્રતાપ-મહાસલાઅંક) —

“તાપીના જળ-મર્મે તો, ગૌરવ ગુર્જરી વસે;
વિદેશીને પલટાવી સ્વદેશી, હિન્દીઓ કરે.”

અને આશા દર્શાવે છે કે (પ્રભાત-મહાસલા અંક) —

પૃથ્વી પરનાં વિદેશી સ્વરાજ્યો, ભયે.
વિદ્ય સંહારમય સ્વાર્થ સાધે;
લલિત કરુણા, મહા હિન્દમાં, પ્રભુ ભરે—
શ્રતિત વિશ્રામ, સર્વાર્થ, વાગે!”

હિમાલયના ઉત્તુંગ શૃંગોને ચરણ તળે આંપોતે સૃષ્ટિને શિખરે બેભા રહેવાના કાઢવાળા મનુષ્યના ગૌરવનું ગાન ગાતા શ્રી. ઉમાશંકર નાડગા શિખરને સંબોધીને કહે છે (કુમાર-માહ) —

તેં પ્રકૃતિની અનેકલેક લીલાઓ નિહાળી છે પણ ‘જાણે ન તું ગૌરવ માનવોનું.’

“દીડી પરંતુ હતી તેં કદી ચે
મહત્વકાંક્ષા ન મનુષ્ય કરી.”

તને ખબર નથી, કે ‘એ બહારો એક દિ મસ્તકે તવ.’

કવિ એને ‘દુર્જેય નાડગા’ કહે છે અને પછી એમને શંકા થાય છે ‘દુર્જેય નાડગા ?’ તું દુર્જેય છે ? હા, પણ —

“દુર્જય તું જ્યાં લગી ના છતાશે,
ના જ્યાં લગી વામન માનવી દને
યુગાન્તરોથી દદ જીર્ણ મૂર્ધા.
દિમાદ્રિયે તે નતશૃંગ લિભશે.”

દિમાદ્રિને નમાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવનારાં મનુષ્યના ગૌરવને આલેખનારા આ કવિ પોતાની પ્રતિકૃતિ જોઇ શરમાઈ જાય એટલા બધા શરમાળ છે એમ કદાચ માનવું મુશ્કેલ પડે. પણ એજરવતીવાણીમાં ગંભીર ભાવના કાવ્યો આલેખતા એ કવિ અગંભીર પ્રકારના કાવ્યો પણ એવી જ પ્રસાદ્યુક્ત શેલીથી રચી શકે છે. (વિજય-ગન-ધ્યુઆરી) ‘નગર પુટપાયે ઝડપથી’ એ આગળપાછળ જોવા વગર ઝડપથી જતાં તા-“તહોં જોયિંતી કા નયન અણીએ આંખ પહરી” પણ આ તારામીત્રક સામાન્ય રીતે બનવું જોઈએ તેમ શૃંગારનું આલમ્બન ન બનતાં દારયનું આલમ્બન બને છે:

“અરે જોઈ ત્યાં તો

પ્રતિગિમ્માએસો હું જ શુચિ અરીસે તહોં જોઈ;

હોઁ મારી સામે મુજની દરતો જોગખ નથી.” પણ

આ નથી જોગખાણ, આ વેદાન્ત બાખ્યું આત્મદર્શન દરીને કોઈ અપૂર્વ ભાવનાના કે રસના શિખરે વાહ જતું નથી. દિશ્વરી કહોળવાનો આવો અમૂલ્ય પ્રસંગ કવિ જવા દે છે, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય માણસ પણ આરસીમાં પોતનું મોં જોઈને કહે એવી કોઈ પણ ચોટ ન કરતાં કવિ કહે છે:—

“અને થંભી મામું શરમથી પુના-પાન જંતું.”

સંખ્યા દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રી. સુન્દરમ તથા શ્રી. બાદરાયણનાં નામે સૌથી જોખરે આવે એમ છે. હેતુભિન્ન ભાસમાં પ્રગટ થયેલા કોઈ પણ શિષ્ટ સામયિકનો અંક બિચાડી જોતાં તેમાં સુન્દરમ કે બાદરાયણનું કાવ્ય ન હોય એમ ભાગ્યેજ બને. આ બન્ને યુવાન કવિનો કાવ્યપ્રવાહ આપણા લગભગ બધા માસિકાને રસાન્વિત બનાવી શકે છે એ ખરેખર બહુ આનન્દજનક છે. તેમાંય શ્રી. સુન્દરમની કાવ્યસરિતા તો અનેકનેક

સ્વરૂપ ધારણ કરતી વહે છે. વિષય, હંદ, અને નિરૂપણપદ્ધતિ જ નહિ પણ કદમાં એ એમણે અપૂર્વ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. ઉલ્લેખ બગીચો, સિનેમાનો પડદો જે મહાસભાથી માંડીને ગંજીનાં પાનાં સુધીના સર્વ વિષયોને એમણે કાવ્ય વિષય બનાવ્યા છે અને દ્વા લીટીથી માંડીને લગભગ બસો લીટી સુધીનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. કપિલમુનિના કાપથી જળીને ભસ્મ થયેલા સગરાત્મજોના ઉદ્ધારાર્થે ભગીરથે સ્વર્ગમાંથી ગંગાને અવનિપર ઉતારી એ પુરાણ કથા પરથી પ્રેરણા લઈ મહાસભાને ગંગા સાથે ઘટાવી એના અત્યાર સુધીના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના પ્રયાસ તથા ઇતિહાસને ગંગાવતરણની કથા સાથે શ્લેષયુક્ત કલ્પના વડે ઘટાવતો કાઈ અત્યંત પવિત્ર મનાતી નદીનું સ્તોત્ર ઉચ્ચારતા હોય એમ એ કહે છે (કુમાર-કાગણ):—

“વહેતી ભારતે ક્ષેત્રે પુષ્પોન્ક વલાવતી
ગંગાથી એ મહાગંગા મુક્તિગંગા મહાસભા.”

“પુષ્પનીરા ગંગા કરતાં એ આ મહાસભા મહાગંગા છે, ‘કારણ કે ગંગાને તો માત્ર સાંસદજ સગરાત્મજોના ઉદ્ધાર સાધવાનો હતો. ત્યારે આ ગંગા તો કહે છે:—

“ભસ્મવંશેયો જાતી માત્ર જે રહ્યા, સગરાત્મજો સાંસદજ માત્રના
પરંતુ લક્ષાવધિ માનવાત્મજો એ સર્વને ઉદ્ધરી ઉદ્ધૃતાવતું,
કદી વહી સૂતલ સ્ત્રીજાતી શકું”

‘ગૌગંગ વિષ્ણુ’ પાસેથી આ મુક્તિગંગાને લક્ષાવધિ માનવાત્મજોના ઉદ્ધાર અર્થે સૂતલ પર ઉતારવી એ ખરૂં પણ એનો પ્રયત્ન પ્રવાહ કયો શિવ ઝીલી શકે એમ છે? વિષ્ણુ કહે છે: ‘તમે શવોમાં શિવ હોય ક્યાંથી?’ પણ આ શવોમાંથી જ એક શિવ પ્રગટે છે ને ગંગા બિતરે છે ‘ગંગાધર બાલ’ (સંકરને પદ્માન્તરે બાલ ગંગાધર ટ્રિજક)ના મસ્તકે. ગંગાવતરણની કથામાં શિવના મસ્તકે બિતરી ગંગા એના જટાબ્રૂથમાં ગૂંચવાઈને અટવાઈ જાય છે. અહીં ક્યાલાગ જરા ભુલો પડે છે. મુક્તિગંગા ગંગાધર બાલના મસ્તકે બિતરી તો પડી હજી સૂતલવાસિની થઈ શકે તે પહેલાં “ગંગા ઝીલી શકે તો દિમાક્રિએ કૈલાસ વ્હાયો

ગણીને રહી ગયા !” મુક્તિગંગા ભારતવર્ષને પાવન કરે તે પહેલાં
ગંગાધર બાલ-બાલ ગંગાધર-કૈલાસવાસી થયા. હવે ? ક્યાં જવું ?

રસ્તો બતાવો ક્યારી છે જવાનું ? ગંગા પૂછે, કોણ જવાનું દે ?” અતે
સુત્રમ વાણી તપપૂત પાવના, કૌપીન લાંકી તપતપ્ત કાલાવાળો ભગીરથ
એને માર્ગ દર્શાવતાં કહે છે:—

“માતા, અદિસા સનના તરો વિગે, બધાઈ વ્હેજે અમ આ ભૂમિ પર,
ભરમાવશેનો ચપલાં અનંતને ઉદ્ધાર ત્યારે બનશે જ મૈયા.”
અને એમ કહીને,

હાથે લઈ દંડ, પદે ૭ પાવડી, દોરી રૂબો મુક્તિની મિષ્ટ માવડી
ગંગા, ભગીરથ ભડપુત્ર ભૂમિનો.”

આ ભગીરથ તે કોણ એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ કાવ્ય પુરાણકથાનું આશ્રયન લઈ લખાએલું દોષ એ પ્રગતિવાદ
વિરુદ્ધ ને ‘પીછે હડ’ કરાવનારું છે એવી મતલબની ચર્ચા ક્યાંક વાંચવામાં
આવી હતી. પણ કોઈ પણ કાવ્ય પ્રગતિવાદી છે કે ‘પીછે હડ’ કરાવનારું
એવી ચર્ચા પોતેજ, દલિતની દૃષ્ટિએ, સાહિત્ય-વિવેચનાને ‘પીછે હડ’
કરાવનારી દોષ કેવળ નિરર્થક ને વિષયગામી છે.

એક કાલે કુસુમથીથી શોભી રહેલા પણ હવે ફૂટક વેરાન જેવા
બનેલા બગીચાને જોઈ દરિના હૃદયમાં જૂના રમરજો ભગી ઉડે છે અને
કહે કહે છે (માધુરી):—

“અમેથી અહીં જૂલની, હસત ત્યાં હતો ગોમરો,
તહીં જૂલન પારિજીત, અહીં રાતરાણી વણી,
અને મધમધંત રૂપણી પાસ શો કેવડો !”

એ પૂર્વનાં રમરજીથી એનું હૃદય ઉત્સાહ અનુભવે છે અને બિનક બનેલા
બગીચાનું ભૂતકાલીન સૌંદર્ય અપૂર્વ પુલક રૂપે

—અહીં રજુ સમાન લુખખા રથએ
કમે રજુસમા થનાં હૃદયમાં મદોરી ગોઠે.

અને તેથી વાસ્તવ દર્શનને લાવનાના રંગે રંગી નાખી, જીવન્ત વર્તમાનને લુપ્ત કરી દર્શન મૃત ભૂતકાલને સજીવન કરતા કવિ એને સંબોધીને કહે છે -

“તને હજી ય જાગ હું કહીશ, સ્થાન વેરાન આ !”

એ અધુરોનાં મગ્ન થયાં છતાં ‘અમે તો સાતના સાત જ છીએ’ એમ આમહૂપૂર્વક કહ્યા કરનારી વર્જ્યવર્થની જાલિકાના જેવી શિશુમુલ મુગ્ધતા વડે અદ્વિત થએલી આ અતિમ પકિત વાસ્તવિક લાગતા જડ, દૃશ્ય જગત કરતાં અવાસ્તવિક અમરણ સૃષ્ટિનું સામર્થ્ય કેટલું વધારે છે તે સિદ્ધ કરે છે.

સિનેમાના પદ્ધતિ સંબોધીને કવિ કહે છે (કૌમુદી-નવેકમર ડિસેમ્બર)
“અહીં તારે હૈયે જગત બધું એ જીવી જ ગયું.” ભૂત ને જાણે સમયાં અહીં પ્રગટ્યા, પ્રકૃતિના સૌ તત્ત્વો નાચી ગયા, ‘મનુજ કૃણી ચિત્રિત થઈ’ અને-

“અનેરા વ્યાપારે જગત નિત હા વ્યાપ્ત થતું.
ત્યહોં તે સજાઓ રસજગલુના, હા જગતના
તપાતોં બનેલી તવ તટ પરે સમિ બનતી,
યુગે આ સાચે તુ પરમ રસતું તીર્થ પ્રગટ્યો.”

પરંતુ કવિને શંકા થાય છે અહીંની આખી ય સૃષ્ટિ જૂઠી છે “જતા શાને છોળે હૃદય જાકે તે નિરખતા ?” એ શું સર્વે આપાછલ છે ? આખરે અનિર્વચનીય ખ્યાતિવાદનું અમરણ કરાવતા એ કહે છે “નથી પાયાહીણી સુપટ ! તવ સૃષ્ટિ, પણ નથી ખરે એ સાચી ચે.” ત્યારે એમાં તત્ત્વાર્થ ક્યાથી શોધવો ! એને માટે શું લગવા ધગવા ? નહિ, નહિ. કવિ હૃદયને છાજે એવું તત્ત્વ એમાંથી એ શોધી કાઢે છે. સિનેમાનો ધનલ પહોં જગોનાં ચિત્ર હૃદય પર ધરી બતાવે છે તો હું પણ “ધન્યતા તારી સરળી ધરી, દેહોં હૈયે પટ ફગવા ચિત્ર-જગના,” અને એમ કગતા અતે,

“મહા ન્યોતિર્વતા ધનલતમનું ધ્યાન કર !,
નીરાંતે દૂટતા, નટરતણા જે ખટ ધડી
ચળતા ચિત્રોનેા સુદૃઢતમ પાયો વિતુરવ્યો-
બની જાશુ બને પરમ રસતું તીર્થ, પગા !”

પરમ રસનું બનવાને ઉત્સુક એવા આ કવિ પરેખરી એવદિવી (sportsman spirit) વાળા છે, એ કહે છે (વિજય-દેવરઝાંરી) કે
 “પતે રમતાં તુમ આંખ પેલી, પુલ્લી સમી પુલ હસી રહી’તી”ને ‘ચોકડીના
 ચક્રોળ જેવાં હાસ્યો’ મધ્યાં હનાં ત્યારે તે લાગ સરનો એકો લગાવી
 નેરાસ્યની કાળપથી મટેલી’ મારી ‘કાળા પત્તીઓ’ હરાવી ત્યારે

“તું દાવ જીતી હસી મોજથી રહી,

હું હારમાં જીત લહી હસી રહો.”

પણ ‘કુલ્લી સમી પુલ હસી રહેલી આંખવાળી તું’ ને બદલે રમનારે
 કોઈકે ‘ખીલું’ અરસિક હોત તો ? કદાચ હાર જીત જેવી જાણવાને
 બદલે જીત પણ હાર જેવી લાગતે કે નહિ એ પ્રશ્ન છે.

કોઈક કવિ લક્ષિતની ધૂનમાં મસ્ત બને છે, કોઈક પ્રેમના પયગંબર
 થાય છે. કોઈકે વિશ્વશાન્તિના ઉદ્દેશ્યે બને છે તો કોઈકે દેશભક્તિના
 રંગે રંગાય છે. શ્રી બાદરાયણ જગૃતિના ઉપાસક બન્યા હોય એમ આ
 વખતનાં એમનાં કાવ્યો પરથી લાગે છે. પોતાને પ્રાપ્ત થએલી અખંડ
 જગૃતિનું વર્ણન કરતાં એ કહે છે (કૌમુદી-નવેખર-દિસેખર):—

“થયાં શ્રમિત નેત્ર, કર્ણ વચિરે થયા, ચિત્તમાં

સમી સકલ જ્ઞાનધન્દ્રિય, પ્રસુતિ આવી અને

ટળા ધરણિને ઉરે સુખદ શાન્તિમાં હું પડ્યો.”

+

x

+

“તદા મુગ ઉરે ક્યહિયી અવતાર તારો થયો ?

સુતેલ ભર નીંદ હું પકડી હાથ ટદોગિયો.” અને સકલ

દેહમાં કોઈ નવીન જગૃતિનો અનુભવ થયો. તે પછી—

ન નીંદ કદી પાસ આવી અને

કદી ય નવ આવશે. મુગ સમીપ તું ન્યાં સુધી.”

પણ આ તું તે કોણ ? સુવાળા કરુણે જગ્યાડનારી પ્રિયતમા ? કુસુમ
 કાગલ ને છતાં વજ્રકંઠેર કોઈક ભાવના ? ધ્વજરજાક્તિ ? કવિ કંઈ કહેતા
 નથી, વાંચક અધિકાર ને યોગ્યતા પ્રમાણે જે સમજે તે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાને સંબોધતાં પણ કવિને નિદ્રાને જાગૃતિનુંજ
સ્મરણ થાય છે ને કહે છે (પ્રભાત-ફેબ્રુઆરી)

‘લાંબી નીંદરમાંથી જાગાડી,
ભૂખ ને દુઃખનું લાન કરાવી,
હાય જાણી તને જાગી ચઢાવી-
કોણે અહીં ?’

અન્યથા પણ એજ ‘અખંડ જાગૃતિ’ને સંભારતા કવિ કહે છે (રશ્મિ):—

“હશે દિવસ રાત્રિ વા ? નયન શેં ન મીચાય ? ક્યાં
સરી સકલ નીંદ ? આંહી નિરખું જગત ધોરણું
અને મુજ ઉરે જ કેમ નહિ નીંદ જડતા ભરી ?”

પણ કવિને એનો શોક નથી. એ સ્થિતિ કવિને મન ઈષ્ટ છે.

“હશે શું જડ વિશ્વમાં અમર કેં ? ન હો, હો બહે,
મને ન પરવા જરી અમરતા તણી વિશ્વની,
રહો અમર જાગૃતિ, અમર તું ઉરે માહરે.”

અને આ જાગૃતિ, કેંઈ નહિ તો એમનાં કાવ્યોમાં તો, અખંડ ને ‘અમર
ઘડને રહી જ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બીજો એક સ્થળે પણ
(નિઘન-ફેબ્રુઆરી) એ કહે છે:—

“પ્રત્યક્ષ તું ચેતનમૂર્તિ આવતાં, અખંડ મારાં નયનો પ્રકાશતાં,
અધાર જો નીંદ હતાશ યે ને અચાત કો વિશ્વતણે ખૂણે પડી
ફાપાઈ રહે દર સમીપ નાંવનાં.”

અને હજી વધુ એક સ્થળે એઓ કહે છે (જ્યોત-ફેબ્રુઆરી):—

“અનંત ચેતન્ય અખંડ જાગૃતિ; તારાં જ એ સર્જન માહરે ઉરે.”

પણ શામળ જાગૃતિ ભોગવતા કવિનું હૃદય એકાંત વારું દિનિર્ભર
પમે જીવ ચઢે છે કવિ ફરિયાદ કરે છે, હૃદયને કશું એ
(કોયો પંથ ? પ્રેમનો ? ભક્તિનો ? વૈરાગ્યનો ? જનસેવાનો ?
નડશે, સાધી નહિ મળે. પણ હૃદય જેવું હૃદય ને

કહ્યું માને ખરું ? એ તો ગયું જ અને આખરે અહીંન પેડે વિવાદયોગનો અનુભવ કરતા કવિહૃદયને સંબોધીને કહે છે, (માધુરી):—

“હવે નવ ઉપાય, ભોગવ બુધી-ય એ યાતના,
ન કોઈ મુણવાય છે રહિત શબ્દ, શાને રહે ?
પૃથા નગર ફેરવે, અહીં ન એક આલમ્બને.
સદા રહિત યાતના દુઃખદ મન્યનોમાં રંગી
પ્રવાસ કરે શૂન્યમાં અગર શૂન્યમાં જ લગી.”

શ્રી. મુંદરણ બેટાઈએ નાસિકમાં બેએલી સન્ધ્યાકાલીન અપૂર્વ રંગરચના પરથી પ્રેરાઈને એ એક જ વિષય પર એ બિન્ન સ્વરૂપની કાવ્યકૃતિઓ રચી છે (પ્રસ્થાન-પોષ) એક સુશ્લિષ્ટ ગંભીર ભાવવાહી પૃથ્વી છંદમાં સોનેટ ને બીજી નરસિંરાવનું સ્મરણ કરાવતી ગેય રચના. પૂર્વે નવલ રસના જાણીમાના કુવારા બિડી રહ્યા છે, પશ્ચિમે રજતવર્ણી સાન્ધ્યધારા વરસી રહી છે ત્યાં ‘ધ્રુવવતાં આપટાં અધકારે’ આવે છે ને એક તાગિકા ચોકલી ઝળકી રહે છે. એ દૃશ્ય નિહાળી કવિ કહે છે:—એ વેળાએ તિમિરવન વિસ્તાર કરી પગાડી, શીળા હોશે તિમિરશિખરે એક તારા વિરાજી.” એજ પ્રસંગને અન્ય ઢાળમાં અંકિત કરતાં એઓ કહે છે:—

“કંઈ જલકે છલકે પહાંડે રસે;

નવ તારા શું વિરિમત અગકે—

જેમ સન્ધ્યાનાં ભંડાર ખુલ્લા આલ-અવનિ પગથાર રે .

આજ પરવ નવલ તારા તણાં રે

આજ પરવ નીલ તારા તણાં રે

નીલ કુવારા પૂર્વમાં, કંઈ પશ્ચિમ સોનલ મેહ રે,

આજ રંગ પરવણી આલમાં રે,

આજ રંગ પરવણી આભમાં.

પણ આ તું તે જો એએ વિરતયોં આલિનવ રૂપે ધનસ્યામ રે,

કોમલ ને છતાં વજ્ર આજ કૃષ્ણ પરવણી વિશ્વમાં રે

નથી, વાંચક અધિકાર... આજ કૃષ્ણ પરવણી વિશ્વમાં.

ધીર નર્મદને અંજલિ આપતા એ કહે છે (પ્રભાત) —

“ઉમેલ નગનકો નિજ ખુમારીમાં જોતમાં
અનેક પ્રતિગેધના અનમણી મહાવેગને,
કયો નવ પ્રભાતમા ગળી લોભમા ગર્વિણે
પ્રચડ ધ્વનિ ગાજતો હજી ય એ જ્યોત્યાગને”

જીવનમાં વિજય મળે કે ન મળે તેની કસિને પગવા નથી એ તો હજી છે
(માધુરી) કે —

“કશી વિજયની તમા !

ભગણે સદા ધૂમના—

તણું બધ મળે અને મહન ધા કરે સામગ્રા,
લકુંઝગકું તે છતા હૃદય ડંખીયુ ના બને.”

છદોના વિવિધ પ્રયોગોમા મગ્યા ગ્રહેતા શ્રી પતીવે લગભગ
કરમાઈ ગએલી વનવેલીને ફરી સજીવન કરવાનો પ્રયાસ કરી અરુણ અને
અર્ક નામના બે મિત્રનુ લાણુ કયાકાવ્ય લખ્યુ છે (ઝિગિ) વનમા આવેલા
નિર્દય પહાડના પથર ફાડીને જ્યા ખૂગ બનાવોની કશી યે મણા નથી
એવા જીવનમા ‘સદાની ગંગા’ વસેલી જોતા કવિનુ હૃદય શકા કરે છે
(પ્રસ્થાન-પોષ) —

‘શકે હૈયુ દરે સનાલ વસમા
છીપી છે શકી જોહની તરસના,
સાખી તાપ ગયા ધણા વગસના,
‘કયા એ દરે છે ગતિ ?’

અને ત્યા રહસ્યભર્યો ઉત્તર મળે છે

“આવે ત્યા ય જવાબ ભેદ સહસા, ‘વિશ્વપ્રભુતા પ્રતિ.’”

પેટનો ખાડો પૂરવા દૂર દેશથી આવેના ખૂટ પાલીસવાળાને જોઈને
શ્રી. પુનર્વસુ પૂછે છે (પ્રસ્થાન-માગશ) —

“મળી મળીને ય મળે તને શુ ? કરી કરીને દિનભેર વેતર,
જોડા કરી પાલીસ લોક્યોકના પાશોરનુ પેટ તુ પૂરતો હશે.”

પણ આ અન્યાયી સમાજવ્યવસ્થા જોઈ ‘સમાજના તંત્ર સમસ્ત સામે’ એમનો પ્રુદયગ્રામ લગીજા બેઠે છે ને એઓ કહે છે:—

“નહોર શી આ જગ કેરી યોજના, સશક્ત ત્યારે દિનરાત વેતરં
કરે છતાં પામર પેટ કેરો ખાડો રહે છે નિતનો અધૂરો :”

“સાહેબી કરવાને વા લક્ષીનાં વહેલુ વાળવા,

એળંગી સાગરો આવે દેશાન્તર થકી પ્રજા:

તે તો સૌ સમજે; કિન્તુ મૂડી ધાનજ પામવા

મનથી બાલને જાનું પડે આમ વિદેશમાં,

ધધો સ્વીકારવો આવો ? ખૂટમાં શું ધાન્ય દેશનાં ?”

પણ આમ એઓ ખૂટ પાલીસવાળાની દયા ખાઈ રહ્યા છે ત્યાં એ પાલીસવાળો પોતાનું કામ આટોપી સિગારેટ એતવી હસી હસીને સાથીઓ સાથે વાત કરતો ધરાકની વાટ જોતો જીવનનો જરાય ભાર ન લાગતો હોય મઝા બિડાવે છે તે જોઈ કવિને જીવનનું ધ્યેય દ્રવ્યપ્રાપ્તિ નથી—પણ આનંદની આરાધના એજ છે એ રહસ્ય સમજાય છે. સમાજવાદ પરથી એમના વિચાર પ્રવાહ આનંદવાદ પર બેઠી પડે છે ને એ કહે છે:—

“દયા તારી ખાઈ : જાધુ ય તુજ કાર્યે સભર તું

મઝા લૂટે તેની ક્યમ કરી દયા ખાઈ જ શકું ?

દયા ખાતો મારા અજળ ઉરની હું તારી ઉભો,

ન જે હૈયે પીધો જીવનરસનો એક ધૂંટડો,

દયા ખાવાનો એ આવસર લેલેને મુજ ગયો,

મને સાચી દૃષ્ટિ મુજ તરફની એ દર્પ ગયો.”

પણ દિવિદ્રોને જીવનરસનો આનંદ લૂંટવો દમોશા શક્ય નથી. જલસો જોવા પછી વિજળીની રોશનીના ઝળઝળાટ ને પંખાના ધવનની લહેર માણી આવ્યા પછી ‘વન તિમિરમાં પગલાં’ લરી ઘેર આવતાં ગૃહિણી ને ગૃહની સ્થિતિ અવગોક્તાં શ્રી. પ્રેમશંકર બટ્ટ કહે છે (કૌમુદી-નવેમ્બર-ડિસેમ્બર):—

“કરે આવ્યો ત્યારે દિવસભરનો ચાક જૂલવા,

‘પડેલી પાંગેલે અરધ ઉંઘમાં ન્યાળી ગૃહિણી;

થયું કે રગો શું ? વિવિધ સ્વર શું ? ને શું કપકા
મારે જોતે તિમિરધનથી વ્યાપી આ આંગણમાં
આળોટી આપણું આપણું રુદન પડ્યા સાંભળી મ્હાલવાનું.”

આવું આનન્દનું ‘મૃગજળ ઝગતુ એકાદ દીપું’ મેળવવું પણ
કેમ પાલવે—“અસ્તિત્વ કાજ હોયે જ્યાં મૂઝવું બસ સર્વદા.”

શામળનો ‘નામનિહમા’ જનજની રાખતા ‘અ કવિ’ સાચી કવિત્વદૃષ્ટિ
દર્શાવતાં નક્કી કરે છે (કૌમુદી):—

“ન’ધ્યેય કાંઈ, નહિ લક્ષ્ય કાંઈ, જવું કહીં એ પણ નક્કી નાંહી,
એવી નકારાત્મક સૃષ્ટિ માંહી એકાદ ગિન્દુ જ્યમ રહેવું આંહી.”

આવો વિચાર કરે છે ત્યાં આ ‘અ કવિ’ (? કવિ) મનુષ્યના ગુપ્ત દિલમાં
રહેલી કલ્પનાબૂમિ શી શોભતી ‘જલકણ્ઠકરી પુષ્પની પાદડી’ લુપ્ત છે,
પણ એટલામાં અમૃતત્વે ભરેલી પુષ્પોની આ શિશુલુ રચના’ લુપ્ત થઈ
જાય છે ને એ કુસુમ “જ્યાંથી આવ્યું જનનીચરણે આપ્યું પાછું ફરી
લાં, જાને દેહે જનની કણમાં સુપ્ત સૌંદર્ય ચાવા.” આ ઉપરથી કવિને
જીવનનું લક્ષ્ય સમજાઈ જાય છે. પુષ્પની પેટે એ ઘડી જીવ્યા પછી

“પાછી ફરી મા, મૃદુ શાંત સાદે મને, લુલાવે ફરીને જગાવે
આથી વધુ લક્ષ્ય ન કાંઈ હો તો, ન જીંદગીનો વધુ અર્થ હો તો
તથાપિ એકે શિશુ—એ લુલાવું ને માતવું સ્મિત-મળે ફરીને મુઠાવું.
જો હોયે આ જીવન જીવવું આટલા અર્થ માટે
તો ચે એની પરમ મુજને શાંતિ એ ગુપ્ત આશે.”

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી ‘જૂની ગિરાદરી ને સંભારતા અત્યારની
નિરાશાભરી ને અત્યંત કરુણ સ્થિતિ આવેખતાં વિપાત્તમાં બેઠેલી પડે
છે (પ્રમાન)

“પગલે પગલે જૂલે પ્રજુની,
આંખમાં રાખ લરાણી, છે બેની.”

x x x

કુંજે પડી આજ કાચલો સૂતી,
આંખમાં રાખ ભરાણી છે બિની.

પવનના સુમધુર સંચારમાં આજ ઉઠે છે વિલાપ:
અપમાનિત પ્રકૃતિના પથમાં પગલે પગલે માપ.

પડે થયા અમે પડના ખૂતી,
આંખમાં રાખ ભરાણી છે બિની.”

હવે આટલેથી પતાવી દઈએ એવી ઇચ્છા રાખનારની હંમેશા મદદે આવનાર રથળને સમયનો સંક્રાંત્ય મને પણ હવે લાગવા માડે છે અને ખીજી ઘણી કૃતિઓ ઉલ્લેખ કરવા ચોગ્ય હોવા છતાં જતી દરવી પડે છે. પણ એ સ્થિતિ એક રીતે અભિનન્દનીય છે. આટલા લેખમાં આપી શકાય તે કરતાં ઘણાં વધારે કાવ્યો છેલ્લા બેત્રણ મહિના દરમ્યાન આપણે ત્યાં પ્રગટ થયા છે એ વસ્તુસ્થિતિ ઘણી આશાજનક છે. લાઇ ‘કોલ્ક’ કહે છે (ગિર્ગિ):—

“અમારા કાવ્યોમાં
પ્રવાસી ચાકેલા નિતરતી પીશે અમૃતસુધા
જગે કંટાળેલા ખમિત ગ્રહશે શાંતિ મધુરી.”

* * *

અમારા કાવ્યોમાં
સમી સાયંકાળે પુલકિત સુધારિમત ઝંખડી
રહેશે, હૈયાના નિબિડ પડ દેદીપ્ય કરીને,
અમારા દર્દોનાં કરુણ ગીત વિલુપ્ત થઈને
થશે મીઠાં ગીતો સદન ભુવનેથી ઋમકતાં

પરીઓ કંઠેનાં”——પણ એઓ આપણને સૌ કાણ જાણે
શાથી એટલા બધા અરસિક ધારે છે કે છેવટે :જિમેરે છે:—

“—પણ સકળ લુખ્યું ય તમને.”

આપણે એમને કહીશું કે મહાનુભાવ, તમારી જૂલ છે. અમે ભલે
કવિ નહિ હોઈએ. પણ કવિતા સમજી શકીએ છીએ ખરા. અમે ભલે

પૃથ્વીની રચના નહિ કરી શકતા હોઈએ, પણ પૃથ્વી પર જ (ખીજ છંદોના લગભગ અભાવે) અમે આજ ધણી વખતથી મહાલી રહ્યા છીએ. માટે હે કવિ કોઢિલો, આ કાગડાઓ અમારા કૂંજનને આસ્વાદ લઈ શકશે કે નહિ એવી ભીતિ રાખ્યા સિવાય તમે તમારે નિર્બંત રીતે કૂંજ્યા કરો. અને ગુજરાતની કુંજોને સુમધુર સ્વરે ભરી દો.

નિરાશા

રાંગીત કોમલ, સુરમ્ય પ્રસાંત કરા,
કાને પડે રવ અને ઉર થંભી જાય;
ત્યાં કોઈ ચર દુઃખ, કલેશ ચડી ભરેલા,
જેવાં સુણ્યે કરુણ લાવ બધે છવાય.—

જ્યોત્સ્ના પ્રિયા ધરી ઉરે ઉદ્ધિ સુરમ્ય
સતેજ શાંત, સ્વહીન કરે વિલાસ,
ત્યાં હાય વાદળ નભે, જલમાં અગમ્ય;
સ્થાનેથી ભગ્ય ઉભરાય તરંગ હાસ્ય. —

સૌંદર્યને રસતણી પ્રતિ મૂર્તિશી કે,
આલ્હાદ પૂર્ણ મળતાં સ્મિત ગિમ્ય વેરે,
ત્યાં કે વિપાદ ભરી પૂર્વ સ્મૃતિ ચડી જો,
જેવી મુખે સ્મિત રચને દુખ છાંય રેલે.—

તેવી રીતે હૃદયથી વહી જાય આશા
તે ત્યાં વિપાદ ચડી રમ્ય રહે નિરાશા.

ગુલાબદાસ શ્રોકર.

સમાલોચના

અન્ધકાર વચ્ચે લેખક અને પ્રકાશક: ઇન્દુલાલ ગાંધી.
સમરસેટ સ્ટ્રીટ, કેમ્પ હરાંચી કીમત રૂ. ૧.

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધીનાં પાંચ નાટકો રૂપકમળા, અન્ધકાર વચ્ચે, ચિત્રાદેવી, ઉત્ક્રાંતિને અજ્ઞવાળે, અને અપરાજિતા નામનાં પાંચ નાટકોનો સંગ્રહ 'અન્ધકાર વચ્ચે' નામે મળે છે.

લેખકનાં નાટકોનો પહેલો સંગ્રહ 'નારાયણી—અને ખીજાં' નાટકો' ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ થયો, ખીજો સંગ્રહ 'પદ્મટાતાં તેજ અને ખીજાં' નાટકો' ૧૯૩૫માં અને ત્રીજો સંગ્રહ આજે મળે છે. આમ નિયમીત સમયાન્તરે એમનાં નાટકો બહાર પડતાં રહ્યાં છે. તે એમની 'અખંડ—જોરદાર શક્તિનો' ખ્યાલ આપે છે.

પાંચ નાટકોમાંનું પહેલું, 'રૂપકમળા' અને ખીજું 'ચિત્રાદેવી' ધણાંજ સુંદર આલેખાયાં છે.

'રૂપકમળા' નાટિકાના દર્શનમાંજ—દર્શન કરાવતાં—એમનાં અંતરમાં દ્યોતાનીજ ભરતી ચઢવા લાગે છે. 'આયુષ્યની અટારેક શરદ એની આંખોમાં થઈને ચાલી ગઈ છે.' આ નાટિકામાં શરૂઆત કરતાં અંતમાં કળાની સાથે સંવાદના સૂર અજગ જગાડવા છે.—એટલુંજ નહિ પણ આખી નાટિકા છેવટના ભાગમાં કળાની દક્ષાએ અને લેખકની સિદ્ધ શક્તિના પૂરાવાં લેખે ઉતરે છે.

રૂપકમલા: કીર્તિ વિહીન ધરા ? કવિશ્વર ! એક દિવસ હું થે બેઠેબેઠે
તેરંગે ચઢી હતી કે ઉજ્જવેનની: શૂમિમાં હવે તેજ નથી.

સતજનને સભારી મલારી હુ બેચેન બની ગઇ અને નિશ્ચય કર્યો કે હવે અહીં ગેલુ નથી ત્યાં ધગતીમાથી અનાજ આવ્યો 'પુત્રી ! પાઝી વળ, પાઝી વળ.'

કાલિદાસ (કટાક્ષથી) ધગતીનો અનાજ મને સભળાતો નથી.

રૂપકમલા. (નીચે બેસી) ધગતી જેની હુ તમને ખોજો પાથર હુ કે મહેશ્વર, પાછા વળો, પાછા વળો.

કાલિદાસસભળો દેવી ! ચિત્રકૂટની કીર્તિગગા મને આમત્રો ગઈ છે 'કાલિદાસ, કાલિદાસ !'

રૂપકમલા ઉત્તરજેનની ભૂમિ પણ તમને એટના જ હેતવી લેઈ ગઈ છે. જૂઓ અધાર પણ કેટલુ ગળગળુ થઇ ગયુ છે ? . ગલા સલા આદરણી પણ જતા જતા દહે છે કે રાકામ જાઓ, રોડાઈ જાઓ.'

આખી નાટિકામાં પહેલા બે પાનાજ માદ કરતા અખડ મસખવાડ પહે જાય છે. અને ધીમે ધીમે વાયકને કવિત્વના પ્રદેશમાં ધકેલતો ગે છે એટલુજ નહિ પણ કળાની દૃષ્ટિએ પણ વાયમનો એકરસ જળની ગાખી શકે છે, 'કાલિદાસ શુ નિર્ણય કરશે ?' 'જરો કે ગહેનો ?' એ એક જ વિચારસીમા ઉપર કાલિદાસ અને રૂપકમલાનો સવાદ લાગણી પ્રધાન બની વાયકને છેવટ સુધી એકધારે ખેચી જાય છે ? એજ એના નાટ્યકાગની શક્તિ અને ખૂબી છે.

ખંન્ને પાત્રોમાં પણ સંપૂર્ણના છે, એક જાલુ કદિનો પ્રેશ કીર્તિકુન્જથી શોભી ગહો છે ત્યારે બીજી જાલુ રૂપકમલાનું ઉપન ઉત્તરજેનની હદ ન છોડવા વિનતી કરે છે. એક જાલુ મનિ છે અને બીજી જાલુ નારી હૃદયની પ્રતિભાવમી કળાની દેવી રૂપકમલા છે

રૂપકમલા (ખોદુ દમી) ઓહો, એમા શુ ? ત્રી થુ પડરો એટલુજ ને ? થાંશિ ચદ્રિકા, જ્ઞાતાને એટલુ કહેલ મોકનજે કે એક એવો પુરુષ સગુ મોકલો કે જેની આખોમ પમિતતા ને હંયામા સંયમ હોય. મસિકતાને—રૂપને ખી જતા કરતા

સાચવવાની વધુ ખેતના હોય. હું એને પૂછી શકું, એ મને પૂછી શકે, (આંખોમાં અમૃત લાવી) શહે મૂંગો હોય, કંઈ હોય, અંધ હોય પણ એને હૃદય અવશ્ય હોય એટલું હું પ્રથમ માંશું છું. હૃદય વિનાના પુરૂષ કરતાં તો મને પત્થરને બમ્બીઓ ભરવામાં વધારે સ્વાદ છે.

આ બે પાત્રોની સાથે ત્રીજું મહત્વાકાંક્ષી પાત્ર—સમુદ્રગુપ્તનું પણ સચોટ ચીતરાયું છે, 'માત્ર એકજ મહત્વાકાંક્ષા હતી કે એકની કવિતા, ખીજનું તૃણ એકરસ થઈ આખા આર્યાવર્તને સંસ્કારના નવા માગો જરૂર બતાવશે, પણ આખરમાં તો રૂપકગદ્યને કહેવા પડે છે, '.....જા, હું ચે કહું છું કે લાગણી વિનાના જડ પુરૂષ આલ્યો જા !.....ત્યારે તને સર્જનનો શાક અડવા માંડે; કીર્તિ અને ઐશ્વર્યનું સ્મરણ ન ગમે, ચિત્રકૂટનાં પરમપ્રિય મંદિરો ભૂતના ઝોળા જેવા દેખાવા લાગે, ત્યારે () મારા સ્મરણની પગદંડીએ પગ-દંડીએ તું આલ્યો આવજો.'

'અન્નકાર વચ્ચે'માં ચુરબીનું પાત્ર સહેજ વધારે પડતું ઉદ્ધત છે અને પરજ્યા પછી છેવટ ગુંધી દરકાર ન રાખનાર નવનીતશાલ, 'તારે ટેકે મારે આગળ જવું છે' એમ કહે; એ પરિવર્તન કંઈક શંકાભર્યું લાગે છે. પણ સંવાદ અને રેતેજની દૃષ્ટિએ એ પણ એક સફળ નાટિકા છેજ. સમાજ ઉપર આગ્રહ લગાવતી એની વિશિષ્ટતા સાર્થક છે.

'ચિત્રાદેવી'માં આલેખાયેલી ક્યા ઘણીજ સુંદર રીતે એના પાત્રોમાં વહેંચાઈ છે. એની ચર્ચા ગાડુ ઉંડી ન કરતાં માત્ર એટલુંજ કે ઇન્દુલાલની કલમ અત્યંત કડ્ડુ અને કોગળ-કળાની કક્ષાએ સોલતાં અને અખંડ રસમય નાટકોમાં વાંચકને કોઈ દુર દુરની કલ્પનાની ભેખડ પર જેમી નવ્ય છે. ઘડીવાર વાંચકને એની પ્રત્યક્ષ શ્રુતિકા જૂલાની—આલેખેલી શ્રુતિકા પર ભિન્નજીવન લાગે છે.

અવકાશ—સંકલ્પના કારણે બીજી ન ટિકાઓની લાંબી ચર્ચા પણ નથી ચર્ચ શકતી. પણ એ પાંચ ન ટકોમાં પહેલાં ત્રણ અત્યંત સારાં છે. જેમાં 'રૂપકમલા'નું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણું મહત્વનું અને બેસું રહેશે.

એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ આવશ્યક છે કે નાટ્યકોની સફળતા એના ભજવવા પર મુખ્ય રહેલી છે અને ભાર્ત ઇન્દુવાને જ કહેલી સૂચના 'સુશિક્ષિત ભાર્ત—ખુદનો સામાજિક ક્ષેત્ર અને લગ્ન છોડીને તખ્તા ઉપર આવે તો આપણે પ્રાર્થુ કાર્ય કરી શકીશું એની શ્રદ્ધા છે.' ધ્યાન દેવા જેની છે.

આ નાટકોનો સત્કાર કરતા ભાર્ત ઇન્દુવાને હાર્દિક અભિનંદન આપી એકજ સૂચના નોંધું—કે નાટ્યકારે તો નાટક લખ્યા પછી જ ખરી મહેનત કરવાની છે. લેખક જાતે પોતાની ચળવળની દરે અને સાગમાર શહેરોમાં ભજવે તો સિદ્ધિ ધાગવા ઠગતા વધારે નજીક છે.

શોભા લેખક ઇન્દ્ર વસાવડા પ્રકાશક શાનિયાલ પરીખ, નવસર્જન અધ્યાત્મી અમદાવાદ કીમત ડાઉન્ટા અટી.

ઘરથી રાહ તુ ભાષાન્તર 'વગ્નણી' થતા ગુજગતે ભાર્તશ્રી. વસાવડાને જોળખ્યા છે. આ જોમની ખીજા દિ દી નવનમ્યા છે.

શ્રી. વસાવડામાં નવનકથાના તરીકાના ત્રણ ગુણ મૂળ છે—(૧) સમાજના સામાન્ય ધર્મથી ઉચ્ચ ૥ પાત્રો (૨) મધ્યમાન વર્ણન અને છતાં અને (૩) કેટલેક ઠે. જો એમની હયાતમાની દેખાતી રાક્ષિ

વાર્તાની શરૂઆત અર્ધુ અને અનિલ, અને કાવ્યમય કુદરતના વર્ણનથી થાય છે. કુદરતની મજા મહાવર રૂઝ અને તેનો મોટો ભાગ અનિલ મુદ્દથી ભાગી આમાવાડિયામાં આપ્યા છે. ૫૫ ગામડાની હોડો છોડી મોટોગમ મહારાજ આથે બન્ને ભાઈઓ જાહેરમાં ભણવા આવે છે, અને ત્યાં તેમના દાકાને ત્યાં રોજના સાથે તેમનો પચિસ ગાઠ બને છે. મેહના કામળ અકુરો પુટયા ન પુટયા ત્યાં તો અનિલને ત્યાંથી ચાલી જવું પડે છે પાછળથી અનિલ જે શહેરની ડાનેજમાં રિદા બ્યામ કરે છે તાજ મોલાનુ આસડ નીમ્બી આવે છે અને અનિલ ગોખને મળતા

ધડે છે. કથામાં દરેક અને નીચાને ચિતરી લેખક શોભાના ચારિત્ર્યને આગળ લાવવા માંગે છે. દરેક જ્યારે સ્વતંત્ર, તથા ધીર છે, દૃઢ છે; ત્યારે નીચા સ્તેદાળ, ભોળો, પણ નમ્રણી ચિતરવામાં આવી છે. શોભા સાસરામાં રિયાય છે—એનો પતિ પણ શુષ્ક માણસ છે—અને બહેનમાં પતિદેવ શોભાને દેશમાંજ મૂકી કલકત્તે આદ્યો જાય છે.

વેકેસનમાં જ્યારે અનિલ ગામડે છે; ત્યારે ખખર મળે છે કે કલકત્તામાં ગીરીશજી સખત.માંદા હોવાને આંગે શોભા ને. તેના સસરા ત્યાં ગયા છે. આજ અરસામાં ખખર મળે છે કે શોભાના માતાપિતા પણ લડી ઝગડીને આદ્યાં ગયાં છે; અને જ્યારે અનિલ પાછો આવે છે; ત્યારે ગીરીશ બાબુની હાલત ગંભીર હોય છે; ને તે મરણ પામે છે. શોભા ગાંડા જેવી થઈ જાય છે. માતા પિતા સાથે વેર—અને પતિનું અવસાન થતાં—તે જગતમાં એકલી નિરાધાર બને છે. અને છેવટે તે રાતોરાત ભાગી જાય છે.

‘રાત્રિના નિમિટ્ત અન્ધકારમાં, ભયંકર લાગતા પર્વતના રસ્તા ઉપર સોળ સત્તર વર્ષની બાળા, ખૂંદલે વાળે, પાગલની જેમ જઈ રહી છે. આ દૃશ્ય જોઈને અસંખ્ય તારાગણો હસી ઊઠ્યા !’

અને આમ શોભા કર્ણાટ નવલકથા થાય છે. ઠેકાણે ઠેકાણે સંવાદમાં હાસ્ય જગારતી પંક્તિ મૂકી—કુદરતના બોળામાં સૂઈ કવિતા લલકારતાં વર્ણનો મૂકી—નવલકથાની દરેક નદી સુધી લેખક લઈ જાય છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં આલેખાયેલાં એ વર્ણનો અતિસુંદર અને ખુસંદ છે. એકે એક પાત્ર યોગ્ય લેખાયું છે.

પણ સુમનજીની પ્રસ્તાવના વાંચતાં એમની ભાષાની અશુદ્ધિ અગમ્ય લાગે છે—તો લાઘવ વસાવડા તે પ્રત્યે વધારે સાવચેત થાય. પણ એ તો ગુજરાતી લેખક છે. અને પ્રકાશન સંસ્થા પણ ગુજરાતીનીજ છે. છતાંયે હિંદી સાહિત્યમાં આવા સુંદર સર્જનો મુકવા માટે લેખક અને પ્રકાશકને માટે ધન્યવાદજ આપવો ઘટે. સુમનજીએ પ્રસ્તાવનામાંજ ગુજરાતના યશોગાન ગાયાં છે.

રશ્મિ

પ્રકાશક: સેન્ટ્રલ ઝેરીઅર્સ કૉલેજ (મુંબઈ) ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ. તંત્રીઓ: પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા અને પ્રો.લાલુશંકર બા. વ્યાસ.

આપણી કૉલેજે અને નિશાળોમાં આવાં માસિકો-કે પત્રો બહાર પડતાં રહે એ આવકારદાયક છે. રશ્મિમાં-જાણીતા કવિઓ ઉપરાંત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓના લેખો હાલ્યો વિગેરે છે. આ પત્રો માટે ખાસ કરીને તંત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચવા જેવું છે કે આવાં પત્રો ગુજરાતી સાહિત્ય-સિદ્ધિમાં અગત્યનાં છે. એમાંથી લખતાં લખતાં એજ લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યના સિતારા બને એ પણ સંભવિત છે. અને એટલા માટેજ એ જીવાન લેખકોને પ્રોત્સાહનની સાથે સંયમમાં રાખી થોડા દિશામાંજ દોરવવા એ આ તંત્રીઓની મુખ્ય અને કપરી ફરજ છે.

શ્રી. સુન્દરજી બેટાઈનું 'મંગળમૂર્તિ' અને ઘાઢરાયણ નું 'અખંડ જગૃતિ' એ બે સમર્થ કવિઓની કૃતિઓ નિઃશંક અતિ સુન્દર છે.

કુમારી લીલા બોડાઈનું ચિત્ર ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. શ્રી. નન્દકુમાર પાઠકની કવિતા કીક આશાઓ આપે છે. શ્રી. જૂખણવાડાનું 'ઘોખીને' અને શ્રી. રતુ ભાવસારનું અજંટા વર્ણન વાંચવા જેવાં છે પણ હજી એ બે ભાઈઓ વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કેળવશે તો વધારે સારા નિર્જાઓ આપી શકશે. શ્રીમતી હંસા, સેતલવાડની

ન તૃપ્તિના લ્હાવ લખ્યા લગાટે ?

અતૃપ્તિનાં આ અવસાન ક્યારે ?

પંક્તિઓથીયે વિશેષ સુન્દર પંક્તિઓની સંભવતા એમના શ્રમ પાછળ રહી શકે એમ છે. પણ વિવેચન કરતા લેખો આવાં સામયિકોમાં અસ્થાને છે. જે હજી લેખકનો અભ્યાસ કરે છે તે વિવેચન શકિત કેટલી હદ સુધી કેળવી શકે ? એ શંકાભરેલું છે, વિષયનું વિવેચન કરતાં પહેલાં તે તે વિષયના સમર્થ સંપ્રદાયવાદી જરૂર છે. એટલીજ નોંધ કરી પ્રો. ઝાલા

અને ત્રી. વ્યાસ તથા એ લેખકલાદ્યોને એમની સારી મહેનત પાછા અભિનંદનો આપીએ છીએ.

ત્રણ અર્ધું જે લેખક: ઉમાશંકર જોષી પ્રકાશક: વોરા એન્ડ કું.
૮. સઉન્ડ બીટીંગ ડાવગાદેવી રોડ, મુંબઈ, ૨.

ભાઈ ઉમાશંકર જોષીનો પહેલો વાર્તા સંગ્રહ 'આવણી' મેળો એક વરષ પહેલાં મળ્યો; અને નવાઈની વાત એ છે કે જાણુવા પ્રમાણે આવણી મેળાનું બેચાણ પણ ગયા વર્ષમાં ધણજ સાફ થયું છે.

કવિતામાં એમણે એક ને એક બે ન કરતાં અનંતે જ કરી, હવે ગદ્યમાં ત્રણ અર્ધું જે કહે છે; અને એતો એમની વાર્તા પરથી સિદ્ધ પણ કરે છે.

ઉમાશંકરની વાર્તાઓમાં ખાસ કરીને આપણને બહુ civilised (સહેરી) નહિ. પણ અર્ધગ્રામ્ય અને અર્ધ-સંસ્કારી વાતાવરણ મૂર્ત થયા વિના રહેતું નથી. એટલું જ નહિ પણ ભાઈ ઉમાશંકર એ વાનાવરણથી એટલા પરિચિત થયા છે કે એમની વાર્તાઓમાં પણ એમણે ઢેક ઢેકાણે એ વાતાવરણ ચોક્કસ રાખ્યો અને વાંચકોમાં મૂક્યાં છે.

અને બીજી ક્ષણ જે ભાઈ ઉમાશંકરને બહુ વચ્ચે અપાવે છે અથવા તો જે ક્ષણ કદાચ ભવિષ્યમાં એક અતિ સુંદર નવલિકાકારનું પદ અપાવે- છે તે એમની દારૂ ઉપગમવાની ક્ષણ છે. જાતે એક કવિ હોવા છતાં જે-દારૂ ઉપગમવાની એમની વૃત્તિ ગદ્યમાં-પાને પાને પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તે વાર્તાની ક્ષણનું મુખ્ય અંગ પણ કેટલીક વાર બને છે.

‘ત્રણ અર્ધું’ જેમાં ‘જો બોદાવજને દુનિયા ચલાવવી હોય તો એવણને જોમ ફાવે તેમ વેનરસે.’ એમ કહેનાં પાણી ફોટોગ્રાફરનું destination કે ભાગ્ય લેણની માન્યતા બાજુ કરી વાનાં ધોમે ધોમે

આગળ વધારતા જાય છે. વાતાવરણ સાથેનો એમનો ગાઢ પરિચય તો ‘અને આખા ગામની સાથે ફાટોઆફ પડાવનાર બેડે આ પત્તાને બેસે છે બહારાત !’ પરથીજ પ્રતીત થાય છે.

‘ચક્કીનું ભૂત’માં ‘કાઠની બેસને પાડીને ગદ્દે પાડો જ આવ્યા કરો હોય તો તેની પાસે ઈલાજ માટે આવ્યુ.’ કહી અમથાને શિદ્ધિ અને સિદ્ધિની પાસે મૂકે છે. પણ છેવટમાં એ પોતાનાં પરિણામ જે ગામડાઓમાં આવે છે તેટલાંજ સચોટ ભાઈ ઉમાશંકર દેખાડ્યાં છે. ‘કાળના વાંસલાએ એના ચહેરા પરથી નિર્દયપણે છોડાં ઉખાડી લીધાં છે.’ એવાજ કાળના અવશેષ જેવા એક અમથા જેવા નહિ પણ અનેક ગામડાઓમાં દેખાશે.

ઉમાશંકર વર્ણનમાંયે—સમય અને પાત્રને યથાર્થ બતાવવામાં પણ ખૂબ ઝીણવટભરી વિગતો આપે છે. ‘પાસેના ઘેરથી અમથા આવીને જૂએ છે તો ગોંડળ હાથના પંજા સગડીના તાપથી ગરમ કરી કરી ગરદન અને માથા ઉપર લગાડતો હતો.’ ગામડાના કલા બાળકને આમ કરતા નહિ બેશો ?

‘સરયૂ સ્વાતિ’માં એ જે બહેનોની પ્રીતિ ‘હતાં સ્ટેશન યાર્ડ’માંથી માડી ચાલી નીકળ્યા પછી અડખે પડખે સરયૂ અને સ્વાતિ રહી તો નથીજ ગઈ એવી તપ્પાસ ન કરી હોય તો નવાઈ !’ પરથી એ પ્રશ્નજ પ્રેમભાવને મૂર્ત દરવાનું નથી ચૂકતા.

બધી વાર્તાઓ એક તાને વંચાઈ જાય એવી છે. સમાજના ઊંડાણમાં ઊતરી પડડી પડડી પાત્રોને મૂર્ત કરવામાં એઓ સફળ થયા છે. ઝીણવટભરી વિગતોને પણ લક્ષ્ય બહાર નથી મૂકી. એજ એમની વાર્તાઓની સફળતા છે.

તા: ક:—દુલ્લહનના સન્નેગેશમાં આ વખતે છેવટના ભાગમાં અમે સારા કાળજી ન મેળવી શક્યા, અને સન્નેગાનુસાર સાત્તામાં સારા મળી શક્યા તે કાળજી બાપરવા ખરવા. એ મોંઘ સખેદ લઈએ છીએ તંત્રી.

લીબટી એન્ડ કું.

દરેક બતની સ્ટેશનરી
તેમજ નોટ બુકો, હાજરી
બુકો, એકસરસાઈઝ બુકો,
અમારે ત્યાંથી મળશે.

સસ્તું પ્રીન્ટીંગ

વીઝીટીંગ કાર્ડ્ઝ, એનવીલ્પ્સ, પેડ્ઝ,
વગેરે.

લીબટી એન્ડ કું.

પ્રો.સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ નં. ૨.

માધુરી

૧૫૯૧]

ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક

[અથ ૩.

તંત્રી :

મગનલાલ લાલસાધ દેસાઈ

માધુરી કાર્યાલય : : બજાર રોડ, વીલેપાલે.

*"Do not be dazzled by those shining names,
They too, within them, have their own dark spots,
Dare, dare O Critic ! and go near the flames.
You'll find black coals and twisted wood in lots !"*

—Khabardar.

ચંદાનું ગાન.

(“વનમા બોલે બીણા મોરા.”—એ રાહ)

હાં જે હુ તો ધરણીમાતાની વડી બેટી,
વળાવી નભસાસરે રે લોલ,
તોય મારા બાકુડા સેતુ રહી છત્રી,
પડ્યા જે માને આસરે રે લોલ
ઝેરવેર ભર્યા અંધારજળ વેરે
બૂડા ફા છુપી વ્યોમમા રે લોલ,
ઘેરા ઘેરા ઘેને તે નેણુ સીના ઘેરે,
છવાય રોમરોમમા રે લોલ

મેને મદયો કૂવો સાસરિયાનો
અમૃત ઉભરાવતો રે લોલ,
તેમા માતદીપ્તો કુલ મારો નાનો
ભરી હું લઉં લાવતો રે લોલ ।
મોડીબ્હેલી રોજ એ કુલ લઈ જાઉં,
ભાકુડા મારા ઠારવા રે લોલ,
ગોરા ગોરા અમૃત એ સાને હુ પાઉં,
તે ઘેનને ઉતારવા રે લોલ ।

જેઓ મારો સાસરિયાનો માળો,
મદેલો તારા કૂલડે રે લોલ,
તેમા મારો ફીચકા બાધી રદિયાગો
જૂનુ હુ કરજૂવડે રે લોલ,

હાથે લાગ્યાં ફૂલડાં ચૂંટી ચૂંટી
હું વેડું માને આંગણે રે લોલ,
હીચી ધડી ત્યાંથી હું જાઉં નીચે છૂટી
માતાને પાપલાગણે રે લોલ !

ઘેરી દહેરી સાસરિયાની યાત્રા
અતાવું નહીં ખોલીને રે લોલ,
રાતો તાતો જવાલામુખી ઉર જાતો .
સુધાએ રાખું બેળીને રે લોલ !
એક મેં તો સેવાનાં વ્રત લીધાં,
તે ધૂમી ધૂમી પાળવાં રે લોલ,
સાચાં મારાં હેવાતણુ એ કીધાં:
ઉભય કુળ ઉજળવાં રે લોલ !

સેવા કરું માતપિતાની રનેહે,
સેવા હું કરું સાસરે રે લોલ,
સેવા કરું ભાંડુડાંની ઉરલેહે:
ધમ જ સેવા આસરે રે લોલ !
વાદળ સરવર સરિતા ને સિંધુ
સુમન મારાં જીવતાં રે લોલ;
ગાંડે હોય સિંધુ કે હોય નાનું ખિંડુ:
સેવાએ રહો ખીલતાં રે લોલ !

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

નવલ યુગના દ્રષ્ટાને-

(હરિણી)

નવલ યુગના દૃષ્ટા ! જોજો અદૃશ્ય તટસ્થ તું !
 અમી નગરમાં, માખી લેજો, રહસ્ય કૂટસ્થતું :
 ધરણીપટની મધ્યે કેન્દ્રે પરીધ તું દોરજો :
 જગતભરતે જોતા, ત્યારે, તનેજ તું બૂલજો :
 જીવિત-જીવનાં પ્રાણી, જોજો ! અમે ધૂમતા હશું :
 અદમહમિકા ઘેને ઘેર્યાં, અમે જકતા હશું .
 અવનિ-નલનાં લાડે, તોયે અમે રીઝતા હશું
 લહરી-ગીતને લહાવે, નૃત્યે અમે ફજતા હશું !
 જન-જગતના છાયા તેજે, સમર્થન તું રચે .
 સત-અજ્ઞા બધાં કૃષ્ણે, તેવાં તું વાર્તિક વિસ્તરે :
 ચરિત-હિતના સાહિત્યે, તું મથે, રચણકાલને .
 ' ' ઉર-અમી મણિમુદ્રા ઝીંઝે, વિવત્ સમુદ્રને !
 રસિક-ભવના ઝાણે પુણ્યે, અનુભવ કે ' ધર' :
 પટ શતકથી, હંચે ગુંભું : જગે રમી ચનગતું :
 પૂણ્ય મનુજને, પ્રેમાશ્રુથી, ઉમંગલર્થા કરે
 સહૃદય, ઝીંઝી, તું જોવાના સુદર્શન, ઝીલવું !
 રસ-રમણીને સજો સૃષ્ટા, રસાક્ષર તો કવિ :
 તટપર રહી ગજો દૃષ્ટા, વિવેક રસોત્સવી :
 ઉભય જગના ઝોજીવી ને મનઝીજ માનવી .
 શ્રુતિ-સ્મૃતિ કૃતિ સંગે લહાશું રસાત્મક રાજવી, !
 અસત-તમસે, માગે દૃષ્ટિ, સતેજ, તું તો ભરે :
 પૃથિવીચર સૌ, એ નિદેશ, નિરકુશ, સચરે :
 મન-હૃદયના યોગૈશ્વર્યે, ગીતારવ રેલવી
 લવિત-રચિથી, લહેરાવે, તું, સખે ! રસગુજરી !
 વિરમગામ, તા. ૨૨-૬-૧૯૩૮

લલિત

વિદાય ?

“વિદાય બસ” કેમ એ મુકન હું શકું ઉચ્ચરી ?
વિદાય બસ ? બન્ધુ ઓ ! હૃદયગીત સર્વ સ્વરે
હજી નહિં પ્રપૂર્ણ ખીલ્યું ; તલસાટ ઊડી કંઈ
અનેક ગતમાંહિં વ્યક્ત બનવા મથે છે હજી.

વિદાય ક્યમ તો દઉં ?

સમાપ્ત ક્યમ ઉચ્ચરું ?

હૃદય વાંછનામાહરી
મળી ફરી મળી બધાં હૃદયગૂંદ પ્રવૃક્ષા કરું.
ફળે હૃદયવાંછના અફળ વા રહે તે તણી
નિનકંગલીફૂંસીમાં ભટકવું ગમે ના જરી.

મૃતને પથ વિસામવા પરબ માનવીઆત્મનું ;
તૃતને પથ વિસામવા બની શકું કદી બેસણું ;
વિદાયસમયે તૃતને અમિક, બન્ધુ હું શું કહું ?

મુંદરછે જો. બેટામ

— કૃપનાતુરને —

(અનુક્રુપ)

કાવ્યનું દિવ્ય પંખીકુ કવિ ! તુ આજુવા મથે
ચડીને કૃપનાઓથી સચાવિત મનોરથે ?
ક્યાં મંદ કૃપનાઓની ગતિ, ક્યાં તેજની ત્વરા
પંખીની ! આ પ્રકારે તુ કવિ ! ફાવે નહીં જરા.
તકની જાળને જોતા વાર પંખી જોડી જતું.
એ કા' જ્યોતિતણી કાળે રસમાળે જ ફૂજતું.
કદગી જોયમા જોયાં ઝેરી કાઠાળ આખરા
સેવે ના એ, ગમે એને સ્નિગ્ધ નદન જામના
બસૂરી ખૂમ હોયે ત્યાં ન એનું આવતું થતું
સૂરતાના સરોદોમા મન એનું મહાવતું
વાસનાના વિદારોની ધૂણા એના સ્વભાવને,
પાવિત્ર્યના પ્રદેશો જ આકર્ષે એની આખને.
'અક્ષરો' ધામ ના એનું લલે ગવે ગડગડતા
અર્થ—અક્ષરતારકેરો એને આવાસ રચતા.
બાળ અદશ્યતું, એની જન્મભૂમિ અગોચરે,
નિશાનંદ ધરાએ એ રેલવા રસ, જીતરે
આવે ત્યારે કવિ ! એને આત્મકુંજે ઊતારજો,
ને એના સત્યસૂરોનો લહિયો માત્ર તુ ધજો,
પદનું પાજર તાર એ પંખીકું નહીં બજો,
અલૌકિક લથે એને રમતું કવિ ! મૂકજો,
તારી વાણી રખે આવે આડી એને નિરોધવા,
રાખજો. પંખીગાનાથે મૌનના માર્ગ મોકળા
સતેજ, શ્રુતિએ નિત્ય વાદ જોતો રહે કવિ !
આવે ત્યારે વધાવી ને સૂરતા અપજો નરી

પૂજાલાલ.

સાંધ્ય ગીત.

(૧)

દરિયાની પાર પહો સંધ્યાના દેશમાં
દીઠી અરન્ત તારી પ્રભા અમી.
સારી કિતિજ તારા તેજોજ્વલ રંગમાં,
મોહી રૂઢી પ્રભુ ! તારે ચરણે નખી
દીઠી અનુપ એવી સંધ્યા ધડી !

મંદારા વતનના બૂલી માસાદને—
દીઠી ઘુટેલ તારી કુટિર પહો:
સુવણકાર વાળી રૂપેરી વાદળી
તારે દ્વારે શુભે મંમલ કણે.
દીઠી અનુપ એવી સંધ્યા ધડી !

હશે ગુજરાત મારી ત્યાં રે શું વિલસી ?
શાને ગુજરે ગીત ત્યાંથી સંજી ?
સાગરની પાર પેલે હશે શું દેશ મારો,
કે એ છે મારું પૂર્વ વતન બહુ ?
દીઠી અનુપ એવી સંધ્યા ધડી !

(૨)

સંગરથી દૂર દૂર કિતિજની બોમ પર—
સંધ્યાનાં રંગ બીનાં પગલાં પડ્યાં.
આકાશી ગદ ચઢી આવી દેવ બાલિકા
પૂરવથી આજ તેને રામાં જડ્યાં.

પૃથ્વી પથિક એક ચાલ્યો હાઈ નાવડી
 — દેવોજન સાગરનાં ઊતરી જતો—
 પૃથ્વીને પાર ઉભી સધ્યાના પાવમાં
 — અન્તરના ગાન ધરવા ઉત્સુક થતો

‘દુનિયાથી દૂર અને માનવથી પર તેને
 — કંઈયે પથિક, તારી શું છે પડી ?
 — અન્તરનાં ગાન તારા તેને શું રોકશે,
 — અને શું ધોલવાની અગમે ધડી ?

(૩)

સધ્યાને દાણે આવી તુ મેરલા,
 — ગ્રીણા છુલ્લંદ ગાન ગાઈ જાજે !
 — પીંછાનાં ચાદ વેરી સરતી રજનીના
 — અંતરમાં તેજ તારા છાઈ જાજે !

‘ગાઈશિ ગાને’ મારા દેવાની હૂંફના
 — તેનો એકાદ સૂર ઉઠાવી જાજે !
 — પવંતની પીળા મૂડી સાગર સીમ ઊતરી
 — ક્ષિતિજના દેશમાં જગાવી જાજે !

મીઠા મધૂર મારા જીવનની કુંજના !
 — તારં ચે ઉર કંઈ ખોલી જાજે !
 — મારા જીવનની રંગ ભરી સાજના
 — મોંઘા મધૂર ! કંઈ ખોલી જાજે !

કોલક.

કહો છો કે—

(સોનેટ: શિખરિણી.)

કહો છો કે યાત્ર્યા કવન સુણી ફૂંલ્યાં કુસુમનાં,
લતાનાં, પત્રોનાં, બ્રમર સુરભિ ને મધુ તણાં,
અને ખોલો રાખે: કવિ! તું કર રે બાંધ લવરી
ઉપાતી, સન્ધ્યાની, શશિચર સુધા ને રજનીની.

કહો છો કે રાખો પ્રણય રૂદ્રનોની બ્રમ કયા!
અમે જાગેલાં ને ક્યણ તમ સ્વપ્ને તણીં તયા!
વૃથા ફેલાવો કાં જંગ મઠી તરંગોની બ્રમણા?
હવે છોડો ગાણાં જલધિ સરિતા નિઝરે તણાં!

પરંતુ વ્યોમે તો ઉડુગણ અવિદ્યાંત અખંડ,
કુટે પત્રો, પુષ્પો અગ્નિસ્ત ખીલે, નિઝરે અરે;
તટોઘાને લીલા સુરભિતા લતામંડપ નીચે
ખુદી ના યુગ્મેની પ્રણય ગુજગોષ્ઠિ હજીય તે.

અમે ઘેલા છોને! પ્રથમ દુનિયા ઘેલી પંલટો,
પછી શોણા ગાણાં નેવર્સ લવણુ શાણુપણનાં.

ઉમાશંકર જોષી.

આપણું તત્ત્વજ્ઞાન

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

એમ કહેવાય છે કે જુદા જુદા દેશોમાં કંઈ ને કંઈ વિશેષતાઓ છે પરંતુ આપણા દેશની ખાસ વિશેષતા એના તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે. સર રાધાકૃષ્ણે હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસના બે ભાગ ખંડાર પાડ્યા ત્યારથી આપ' સંસ્કૃતિના વિકાસની દૃષ્ટિએ એક સળંગ પ્રમાણભૂત પુસ્તક તરીકે એની બહુ ખ્યાતી થઈ પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનું પણ એવું જ સળંગ અવલોકન કરવા ત્યાંના વિદ્વાનોએ માંગણી કરી યુધ્ધો અને બળિયાના બે ભાગનો જ વિચાર ન્યા પ્રબળ છે એવા દેશોના વિચારકોને પણ, પ્રભુઓનું સાચુ કલ્યાણ કદાચ તત્ત્વજ્ઞાન-માથી જ પ્રાપ્ત થશે એમ લાગ્યું હાય

સર રાધાકૃષ્ણને એમણે ઓકસફડ' બોલાવ્યા અને હમણા જ ને. એમ મુરદેડ અને સર રાધાકૃષ્ણના સંયુક્ત તંત્ર નીચે "કોન્ટેમ્પોરરી ઇન્ડિયન ફીલોસોફી" આપણા સમકાલિન હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન એ વિષયનું એક સુંદર પુસ્તક ૩૭૧ પાનાનું ઈંગ્રેજીમાં ખંડાર પડ્યું છે.

આ લેખમાં, એ પુસ્તકદ્વારા જે સત્સંગ મને થયો છે તેનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરવા ધાર' છું. પરંતુ એ પહેલા સર રાધાકૃષ્ણના હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાંથી એક અગત્યની વાત કહી લઉં.

એ પુસ્તકના અંતિમ ભાગમાં એ કહે છે કે "કદાચ મને કાંઈ પુછશે કે ત્યારે, તારા દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન આટલું બધું સંપૂર્ણ અને વિપુલ છે ને એ દેશ ગુલામ કેમ છે ?

એનો જવાબ હું શો આપું ? વાત તદ્દન ખરી છે. અને મારે શરમ સાથે એ કબુલ કર્યા વગર છુટકો નથી. માનો કે ન માનો પણ એ “મહાન” ધર્મ કે “મહાન તત્વજ્ઞાન” અમને અણીની વખતે કામ નથી આવ્યાં.

અમે માત્ર ઇંગ્રેજ પ્રજા સામેજ ટકવા નહીં એમ નથી પણ સંદોષોથી ખીણ અનેક પરદેશી પ્રજાઓએ અમારા પર આક્રમણ કર્યા અને અમે વારંવાર એમની સામે હાથો કયું છે, દાગમાં કંઈક કોણું છે. એજ ધર્મ અને એજ તત્વજ્ઞાનમાં અમને સ્વાધીન રંખાવવા જેટલી તાકાત તો નહીંજ એ મારે “સ્વીકારવું” રહ્યું છે.

પરંતુ આખરે હું તો માત્ર લેખક છું. મહાન કમ'યોગી મહાત્મા ગાંધી અમારે ત્યાં ઉત્પન્ન થયા છે. એ પોતે અમારી સનાતન હિન્દુ ધર્મની સંસ્કૃતિનું અવતરિત રૂપ છે એ ધણું કરીને સિદ્ધ કરશે કે અમારી તત્ત્વવિદ્યા વાંઝણી નથી રહેવાની.”

ઇ. સ. ૧૯૩૦ માં, સાબરમતી જેલમાં હું એ પુસ્તકો વાંચતો હતો. મહાદેવ દેસાઈ મારી સાથે હતો. મહેં એમને ઉપર જે સાર લખ્યો છે તે વિષે વાત કરી. એ કેહેતા હતા કે મહાત્માજી પર શધાકૃષ્ણનો એવોજ એક પત્ર આવ્યો હતો. આમ તત્ત્વજ્ઞાની પણ કમ'યોગીને પ્રણામ કરે છે એ જાણીને માત્ર શેર શેર સોલી નધી ગયું.

કારણ કે હું માનતો હતો કે જ્ઞાન માત્ર કમ'માં ઉતરે નહીં. ત્યાં સુધી નકમું છે દેશ અતિજ્ઞાનથી મને ત્યાં સુધી પીડાતો લાગતો હતો અને શોકાઈ ગયેલા દાણા જેમ વારીએ તો ઉગતા નથી તેમ આપણા વિદ્વાનો અને કવિઓ, સંત સાધુઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનોનાં જ્ઞાન મને શોકાઈ ગયા જેવાં લાગતાં હતાં. રાષ્ટ્રોન્નતિમાં એ જ્ઞાન સીધાં મદદરૂપ બને એ ન્દોતાં થતાં !

દમિયાનમાં અમેરીકન તત્વજ્ઞાની જોહન કુઇનો મને જોલમાં પુસ્તકોદારા સત્સંગ થયો હતો એનાથી પણ મને મારા વિચારોમાં ટેકા મળેલો કુઇનો સત્સંગનું તાત્પર્ય એ હતું કે જ્યાં જ્યાં તત્વ જ્ઞાની રહેતો હોય તે સ્થળ પાનન થવું જોઈએ. ત્યાં લોકો નિરાશી, દુર્ધાયુ, બળનાન, અને તન્દુરસ્ત થવા પ્રયત્નશીલ હોવા જોઈએ ત્યાની મ્યુનિસિપાલિટી સફાર્થ સ્વચ્છતા, સૌદર્ય અને સહકારના સિદ્ધાંત પર ચાલે, ત્યાં કેળવણી આદર્શ રીતે અપાય, ત્યાના વેપાર ઉદ્યોગમાં સન્ન્યાસ અને પુરુષાર્થ હોય ત્યાનું નારિજનન, પ્રેરક અને પ્રોત્સાહ હોય !

ત્યાની સેવા સસ્થાએ તેજોદેવ પણ નહીં પણ સ્વદેશાભિમાનથી પ્રેરાઈ નિષ્કામ જીવિથી કામ કરે, સબ્ય વ્યવસ્થા કલ્યાણકારી થાય અને દુઃકમાં સત્ય, સૌન્દર્ય અને કલ્યાણ તરફ તત્વજ્ઞાની જે સ્થળે રહેતો હોય, તે સ્થળને પ્રજાસમાજ બનેલો હોય ઉચ્ચ સરકાર, પુરુષાર્થ અને મહત્વાકાંક્ષા જે એ સ્થળે પ્રસરેલા હોય તો જાણવું કે અહીં પેલા તત્વજ્ઞાનીનું રહેવું સાચુંક થયું છે !

રામાી દયાનંદ સરસ્વતી એવા હતા રાજા રામમોહનરાય, પરમહંસ રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ એ બધાએ હિન્દુધર્મ કેળવણી નિવૃત્તિ પરાયણ નથી પણ પ્રવૃત્ત અને સર્જન કરી શકે એવો છે એમ સિદ્ધ થયું હતું

દાન્ત્રેસનો આખો ઇતિહાસ સાક્ષી પુરતો હતો કે “એજ ખરી મિઠા છે કે જે મુક્તિ આપાવે” આપણા રાજદારીઓ દેશને જે મુક્તિ અપાવના મંથી રજા હતા તે માત્ર ભૌગોલિક મુક્તિ નહોતી પણ શારિંગિક માનસિક અને આધ્યાત્મિક મુક્તિના માર્ગમાં જે બંધનો હતા તે તોડવાના પ્રયાસની પ્રવૃત્તિ હતી એટલું જ નહીં પણ આપણા રાજદારી નિયારકોને અને નેતાઓને પણ સ્વદેશને મુજબ હતું કે આ દેશ હજી સુધી જીવતો રહ્યો છે તેનું કર્મ સદૃશ્ય

છે. અને એના પૂણું વિકાસથી આખા જગતને ફાયદો થાય એવી સંપત્તિ એની પાસે છે.

ધણી લોકો કહે છે કે તત્વજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા, આત્મા અને જગત્ શિવાય બીજું તમે શું કહેવાના છો? વાત ખરી છે. સૂર્યમંડળમાં નવું તો કંઈ જ નથી, જુનુંને જુનું જ ફર્યા કરે છે.

પરંતુ યુગે યુગે નવી નવી દૃષ્ટિ અને નવી નવી ભાષાની જરૂર પડે છે, જમાનાના પ્રશ્નો પણ બદલાય છે અને સમાજના અને વ્યક્તિનાં કર્તવ્ય પણ તત્વજ્ઞાનીઓ અને દુર્વિજનો પ્રેરણા આપનાર જોડાએ છીએ ઉપરના પુસ્તકમાંથી આપણને સદ્ભાવે એ મળે છે. જેમના યુગમાં જન્મ પામવા માટે આપણે આપણને મુજારકબાદી આપી શકીએ તેવા તત્વજ્ઞો હવે એ પુસ્તકદ્વારા આપણને શા સદેષા આપે છે તે ટુંકામાં જોઈએ:—

મહાત્મા ગાંધી કહે છે કે:—

સર રાધાકૃષ્ણે મને ત્રણ સવાલો પૂછ્યા હતા

૧ તમારો ધર્મ કોઓ?

૨ ધર્મ તરફ કેવી રીતે વળ્યા છો?

૩ સમાજ જીવન પર તમારા ધર્મને કેવો સંબંધ?

એના મારા જવાબ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ મારો હિન્દુ ધર્મ છે, મારે મન એ માનવ ધર્મ છે. હું જે જે ધર્મો વિશે જાણું છું તે બધાનાં ઉત્તમ તત્વો મેં માનેલા હિન્દુ ધર્મમાં આવી જાય છે.

૨ ધર્મ તરફ હું સત્ય અને અહિંસા-એટલે વિશાળ અર્થમાં પ્રેમ—કેળવતાં કેળવતાં વળ્યો છું. “વળ્યા હતા તે જાહેલે વળ્યા છો” એમ મને સવાલ, હું

માનું છું કે જાણી જોઈને પૂછ્યો હતો. [કારણ ધર્મ પામવાની મારી ક્રિયા હજી ચાલુ છે.]

ધણીવાર મારા ધર્મને હું “સત્ય એટલે ધર્મ” એમ કહેતો હતો. પરન્તુ હમણાં મેં “ભગવાન એટલે સત્ય” એમ જોલવાને બદલે “સત્ય એટલે ભગવાન” એમ જોલવા માંડ્યું છે, અને હાજે છે કે એથી હું મારા ધર્મને વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકું છું.

×/× × ઈશ્વરને નહીં માનનારા પડ્યા છે પણ સત્યને ન માનતા હોય એવા કોઈ આપણા જાણવામાં નથી.

મનુષ્ય જાતિમાં અજ્ઞાનના અધિકારમાં પડેલા લોકો વસે છે પણ એમનામાંએ કંઈક સત્ય જણાયલું હોય છે.

અને આપણે બધા પણ સત્યના તણખાઓ છીએ. એ તણખાનો કુલ સરવાળો કેવો હશે એનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. એ હજી સુધી અજ્ઞેય છે. એજ ભગવાન. હમેશની પ્રાર્થનાના બળે, એ પરમ સત્યની નજદીક અને વધારે નજદીક હું દોરાતો જવું છું.

૩ સમાજજીવન ઉપર મારા ધર્મનો સંબંધ, મારા લોકજીવન સાથેના સંબંધમાં રહેલો છે. આવા ધર્મના સાચા અનુયાયીએ, પ્રાણી માત્રની ચાલુ સેવામાં આત્મ વિસર્જન કરવાનું છે.

સત્ય નારાયણનો સાક્ષાત્કાર અનહદ જીવનસૃષ્ટિથી સાગર સાથે જળા જળા વગર—એની સાથે તદ્દાકાર થવા વિના મળી શકતો નથી.

આથી મારે મારે સમાજ સેવામાંથી છુટવાપણું છે જ નહીં. સમાજથી દૂર થવાથી કે સમાજને છોડીને આ પૃથ્વીપર મને કુશ્મળ મળે એમ નથી. સમાજ સેવામાં ચેતનનાં બધાં આત્માનો સમાવેશ થાય છે, કોઈ નાનું કે મોટું ત્યાં નથી. જીવ માત્ર જુદા જુદા વાગે છે પણ એ બધા એક છે.”

‘જી’ તંત્રીસમે છે કે આ’ પુસ્તકમાં બીજા તત્વજ્ઞાનીઓનાં નામ કક્ષાવારી પ્રમાણે છે પણ આત્મ મહાત્મા ગાંધી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં નામ પેહેલાં મૂક્યાં છે. તે એમની આખા જગતમાં શાસ્ત્રીય તત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્ર કરતાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ નામનાં છે તેને લીધે.

‘એમે માન્યું હતું કે મહાત્મા ગાંધી એમનું તત્વજ્ઞાન વિસ્તારથી કમ્પેરે પરંતુ એમણે તે પોતાના જીવનનો થોડો ‘સમય’ પણ પોતે માથે લીધેલા ધર્મકાયમાંથી ઓછો ન કર્યો. એમનું ‘ધર્મ’ કાય’- પોતાની માતૃભૂમિ જે ભૂતકાળથી વારસામાં મળેલાં અને બહુ ઉંડાં ઉતરેલાં પાપોથી પીગઈ રહી છે તેને તે પાપોમાંથી-મુક્ત કરવાનું છે. એમાં એ એટલા બધા રમ્યાપમ્યા રહે ‘છે’ કે એમને ‘દુઃકા’માં ‘દુઃકા’ લેખ પણ એમણે મોકલ્યો, પરંતુ એમાં પોતાનો જીવનનો નીચોડ છે અને તે મારે એમે એમના કાણી છીએ.

બીજો લેખ ટાગોરનો છે. એમને પણ ‘ધર્મ’ કે તત્વજ્ઞાનની શાસ્ત્રીય, કે તાર્કિક દલીલોની પડી નથી. એમનું ‘સંસારનું’ દર્શન, કવિ દૃષ્ટિમાંથી મળ્યું છે અને એ ઉપરના સવાલોના જવાબ પોતે જે આ જીવનમાં આનન્દ અને સંતોષનો અનુભવ કર્યો છે તે ઉપરથી આપે છે. “ ધર્માકાશ કે મહાકાશ ”ની ચર્ચા અથવા “ દૈવત કે અદૈવત ”ની સાંપ્રદાયિક તકરારોમાં એ વખત ગાળતા નથી. કવિને કે કલાકારને જગતમાં વ્યાપેલા સૌન્દર્યને શ્રદ્ધા કરવાની એક ત્રીજી આંખ હોય છે. ઇન્દ્રિય ગમ્યજ્ઞાન જેવું સ્પષ્ટ હોય છે એવું જ સ્પષ્ટ જ્ઞાન એમને ભગવાનનું થાય છે, જેમ પવન આંપણને લાગે છે તેમ એમને ભગવાન લાગે છે. પોતાના ધર્મનું નામ એમણે “ માણસથી અનુભવાતો ધર્મ ” “ Religion of man ” એવું આપ્યું છે. જર્મન વૈજ્ઞાનિક તત્વજ્ઞાની એન્સ્ટીન સાથે એમણે ભગવાન વિશે એક વખતે બહુ ઉત્તમ વાતચીત થઈ હતી. પોતે જોયેલા ભગવાનનું એ વર્ણન કરી રહ્યા પછી, વૈજ્ઞાનિક તત્વજ્ઞાની કહે છે કે “ ત્યારે

તમારા ભગવાન કરતાં મારો ભગવાન મોટો.” કવિ કહે છે—“હરો, પણ એ અમારો માલુસોનો ભગવાન નહીં.”

આ પુસ્તકમાં પોતાના અનુભવેલા ભગવાન વિષે પુષ્કળ (Original) નૈસર્ગિક અર્થો આપે છે. કે.:-

“સૂર્યનાં પ્રકાશમાં અને પૃથ્વીનાં વૃક્ષો અને વનસ્પતીના લીલા રંગોમાં ભગવાનનું દર્શન થાય છે એવી મને શ્રદ્ધા છે. મનુષ્યોનાં સુંદર મુખાવિદ્યમાં અને માનવજીવનની સમૃદ્ધિમાં; સંસારની સામાન્ય જાણ્યાતી વસ્તુઓમાં, બધે એનો સ્વર્ગિય જોરસો, જાગૃત થયેલો છે. એના મધુરનાદ સર્વત્ર ગુંજી રહ્યા છે.”

આપણને ખબર પણ રહેતી નથી એવી રીતે આપણી અંતર શ્રવણેન્દ્રિયમાં એના મધુર સ્વર પહોંચી જાય છે આપણી હૃદયરેખી દિલ્લરખા એ નાદ સાંભળીને ઝાંઝળી ઉઠે છે એ દિલ્લરખાના મંગીતની પછી આપણી મહત્વાકાંક્ષાઓ બની જાય છે! ગીતનાં રૂપ લઈને પછી એ મહત્વાકાંક્ષાઓ, ટુંકી દષ્ટિ મર્યાદા વટાવી જાય છે. પ્રાથનાઓ અને આરાઓ કેપે એ બહાર પડે છે એટલું જ નથી પણ મંદીરો જે આત્મજ્યોતિના પથ્થરના ગ્યુલરૂપો છે તેમાં એ પરિણમે છે, દિવ્ય સ્વપ્ના જે અમર બનીને ચિત્રોના રૂપ લે છે તેમાં એનાં અવતરણ થાય છે અને નૃત્યરૂપે ગતિના મધ્યગિન્દુમાં ગિયરતા હોય છે એવા આનંદ સમાધિના ધ્યાનમાં એ સ્વર્ગનું દર્શન મૂર્તરૂપ લે છે.

આપાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે

આપાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે અગ્નિ જાયા વિનાને જોઈએ હા કે મધુર સ્વર કે મેઘ મહાર ગાને, સૂરે સૂરે ઉર હલી જોઈયું, જોયું મેં બારીમાંથી, સંદેશ પ્રેમતો કે, ઘનફૂલ કલખી, આજ હા લંબકણ.

વસંત ગો, ઉપાધ્યાય.

પુરષોત્તમદાસનો પુત્ર

૧૧૦ ૧૧૧ ગુલાબદાસ બ્રાહ્મર

પ્રતાપને બીજી ઘણી વસ્તુઓ અત્યંત પ્રિય હતી—દેશની આઝાદી, સ્વાતંત્ર્યની લડત, નિસર્ગનું સૌંદર્ય, એ બધું તે હીક પણ તેના પિતાએ તેને હમણા જ પરણાવેલી પેલી નાનકડી અર્ધ-વિકસિત કમળ જેવી સૌંદર્યમય કમળા એ બધું તેને ખૂબજ પ્રિય હતું—પણ એ સૌથીયે વધારે પ્રિય તો પ્રતાપને તેના પિતા લાગતા હતા. તેમની સાથે વાતો કરવામાં, જ્યાં જ્યાં મતભેદ હોય ત્યાં તેમની સાથે ખુસ્તા દિલથી ચર્ચા કરવામાં, તેમની અનુભવની કથા સાંભળવામાં પ્રતાપને ખુબજ રસ આવતો અને પોતામાં જે કંઈ આદર્શમયતા કે સફળતા હતાં તેનું બીજાં તે પોતાના જીવનમાં જોઈ શકતો.

અને પુરષોત્તમદાસ પણ પુત્રને એવી રીતે રાખતા કે તેને આવી ભક્તિભર્યા પ્રેમની રીતે તેમના તરફ વર્તવાનું મન થાય. પોતે ફેરી કરી કરી પૈસો મેળવી મેળવી આજે સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા તેથી તેમને જીવનનાં અનેક પાસાંઓનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. પોતે ગરીબાઈ જોઈ હોવાથી ગરીબો પ્રત્યે તેમને સહેજે અનુકંપા રહેતી, અને તેમની જીવાનીમાં પણ તેમણે પોતાની પૈસા જેલવાની અને તે માટે દરેક દરેક શક્તિનો ઉપયોગ કરી લેવાની અનુભવાતી જમન વૈજ્ઞાનિકે ત્યારે મહાસાગના અધિવેશનમાં હાજરી આપવાની એક વખતે બહુ ઉત્તમ સુરતમાં કેવી રીતે તિલક કાગ્રેસ ભાંગી એ વર્ણન કરી રહ્યા પછી-૨૬માં તે પોતાનાં પુત્ર પુત્રીઓ આગળ

કરતા ત્યારે વર્ષોની સુવૃત્તિ બધી ફરી પાછી દેશમાં બજાવતી
'દેશસેવાની' બાવતા તેમનાં જીવાન હૃદયોમાં અવનવા ભાવ જાગાવતી.

ખાસ કરીને પ્રતાપને એ બધી વાતો સાંભળવી બહુ ગમતી.
તે તાજેતરમાંજ શાળા છોડી પિતાની કાપડની દુકાને 'કામ કરવા
જોડાયો હતો. ચારે તરફ નવી પ્રવૃત્તિના બજો દેખાતાં જતાં હતાં.
ઠેર ઠેર યુવકસંઘો સ્થપાતા જતા હતા. મહાસભાની સભ્યો વધાર-
વાની પ્રવૃત્તિએ નવું જ જોશ પકડ્યું હતું સાધ્ધમન કમિશનનો અતિ
સફળ બહિષ્કાર થયો હતો અને તે વખતે નીકળેલા સરઘસમાં જોડાઈ
પ્રતાપ પણ સાધ્ધમનને પાછા ચાલી જવાની છુમે. ત્યારે ઝપાટાબંધ
અવિરત સાદે પાડ્યો જતો હતો ત્યારે તે કંઈ અવનવી કૃતાચંતા
અનુભવી રહ્યો હતો. નિત્ય વ્યાયામથી ધોળી બનેલી છાતીમાંથી
નીકળતો સૂર તેના ગૌર વદનને પ્રકુલ બનાવતો જતો હતો. અને
એ રીતે આનંદમગ્ન દશામાં ત્યારે પુરુષોત્તમહાસે તેને જોયો હતો
ત્યારે તેમના હૃદયમાં પણ એક જાતની સતોષની લાગણી પેદા
થઈ હતી.

ચારે તરફ ફેલાયલો ચેપ પ્રતાપને પણ લાગ્યો અને તે પણ
મહાસભાના સભ્યો વધારવામાં ચોતાના કામજ સમયની પોષણ
ગાળવા લાગ્યો.

તે વખતે આટલું દિલ દધને કામ કરનારા ઝોજ હતા, અમુક
'અમુક જીવનો તે કામ પાછળ ખુબ સમય ખર્ચતા, આડી તો બધા
હજી આજસમાં પડ્યા હતા. પ્રતાપ તે અમુક જીવનોમાંનો એક
હતો તે મુબબતી જે જીલ્લા સમિતિ માટે સંખ્યો નોંધવાનું વજેરે
કામ કરતો હતો તે સમિતિની ચૂંટણી વખતે તેનો મંત્રી ચૂંટાયો.

પ્રતાપના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેના કામની થયેલી કદરે
તેના ઉત્સાહમાં અનેકગણો વધારો કર્યો, વધારે જોરથી તે મહાસભાનું
કામ કરવા લાગ્યો.

પુરુષોત્તમદાસને પણ પુત્રની સફળતાથી અને તેને મળેલા હોદ્દાથી ખૂબજ આનંદ થયો. પણ પ્રતાપની એ કામ માટેની ધનસંતેમના હૃદયમાં કેક છૂપી છૂપી ચિંતા જગવવા લાગી.

વર્ષો થયા મહાસભાનો ઇનિહાસ તે જાણતા હતા. ૧૯૨૦-૨૧ની ચળવળ પહેલાં જ જાતનું મોજું દેશ ઉપર ફરી વળ્યું હતું તે તેમને ખબર હતી. તે કરતાં આ વખતનું મોજું વધારે બળવાન નીકળશે એમ તેમને આ વખતની તૈયારીઓ પરથી લાગતું હતું. દેશ આઝાદી માટે એક ડગલું આગળ બેરે તેમાં તેમને વાંધો નહોતો. પોતાનો પુત્ર એ સંસ્થાને શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરે એ પણ કંઈ ખોટું નહોતું. પણ તેમનો ધંધો જાપાનના કાપડને આપાત કરવાનો અને તે વેચવાનો હતો. પુત્ર જો મહાસભામય થઈ જાય, તેની બહિષ્કારની વાત સોએ સો ટકા પચાવી જાય, તો ધરમાંજ મુશ્કેલી ઉભી થાય અને પોતાનો ધંધો અને પુત્રનું બવિષ્ય માર્યા જાય. આ ભય હતો તો નજરેજ છતાં અસંખ્ય શક્યતાઓથી ભરપૂર હતો. વળી પુત્ર જેલ વગેરેમાં જઈ હંસન થાય એ પણ કંઈ તેમને ગમતી વાત નહોતી. પ્રતાપનો પ્રદુષિત અહેસાસ જોઈ પાતે પણ આનંદિત હોવાનો દેખાવ કરતા પણ અંદરથી આ વસ્તુસ્થિતિનો સરળ અને સફળ નિકાલ કેવી રીતે આવે તેનો પુરુષોત્તમદાસ રાતને દહાડો વિચાર કર્યા કરતા.

પ્રતાપનો ઉત્સાહ તો વધતો જ જતો હતો. દેશનું કાર્ય પણ આગળ ધપે જતું હતું. જેવટના નિશ્ચયો કરી લેવા લાહોરમાં મહાસભાનું અધિવેશન કરાવાતું હતું. તેને માટે પ્રતિનિધિઓની ચુંટણીનો દિવસ નજીક આવતો જતો હતો. પ્રતાપને તેમાં હાજરી આપવાની ખૂબ હાંસ હતી. પિતા રજા આપે તો પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટણીમાં ઉભા રહેવાની તેણે ઇચ્છા દર્શાવી.

પુરુષોત્તમદાસે તેને જવાની હા પાડી પણ અંદરથી તેમને

આ વાત ન રૂચિ. પોતે મહાસભામાં હાજરી આપતા હતા. કામ ધંધામાંથી માંડ બચાવેલા સમયનો પણ એ માટે ભોગ આપતા હતા પણ એ તો બહુ બિનજોખમી હતું. જોખમ હોય તોયે પોતે તો માત્ર તેના દષ્ટાન્ત્ર હતા, અને દષ્ટાન્ત્ર રહેવાના હતા તેની તેમને પૂરતી ખાત્રી હતી. પણ આ ઊકરાના લક્ષણ જુદાજ હતા. અને માંડમાંડ આટઆટલી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈને જન્માવેલો ધંધે દેશસેવાની ધૂનમાં ઊકરો ગુમાવી નાખે ને તેમને કાંઈ રીતે પોષાય તેમ ન હતું.

પણ ઉતાવળ ક્યેં પાલવ તેમ નહોતું. અત્યાર સુધીનું ઊકરાનું ધક્કરજ તેમણે એવી જાતનું કયું હતું કે દમદારી કે એકદમ મનાઈ કરવા જતા ઊકરો હાથમાંથી જાય આદર્શને ખાતર તો માથુંસે ભોગ આપવો જ જોઈએ તેવું ઘણી ઘણી ચર્ચાઓમાં તેમણે પોતેજ પ્રતિપાદિત કયું હતું. હવે એથી વિરુદ્ધની વાત કરવા જાય તો ઊકરાનું તેમના પ્રયત્ન માન પણ પોતે ગુમાવી એસે તેના તેમને ચોક્કસ બય લાગ્યો. પણ કંઈક તો કરવુંજ જોઈએ. નહિં તો બહુ ગુમાવી ખેસાય એવા સંજોગો આવી ચલા હતા. અને એને માટે પુરુષોત્તમદાસ તૈયાર નહોતા.

જતાં તે પાકા તો બહુજ હતા. મીઠાશથી કામ કેમ લેવું તે તેમને બરાબર આવડતું હતું તેમની બગ્ગરમાં પણ તે મીઠાશને અંગે પોતે માન લયો હોદ્દો ભોગવતા. પ્રતાપની પ્રવૃત્તિએ તેમની નિદ્રા તો ઉગાડી દીધી હતી જનાં તેમાં તેમને જાણે એકદમ રસ હોય એ રીતે જ તે પ્રતાપ સાથે વાનો કરતા એવી વાતો કરતા કરતા મહાસભાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને તેના ગુણદોષનું દર્શન પણ તે કરતા-કરાવતા.

અને એવી ચર્ચા દરમિયાન જ તેમણે એક વખતે પ્રતાપને કહ્યું.

“આશયી નહિ પશુ અનેક વયથી મને લાગ્યા ક્યું છે મહાસભાની પરદેશી દાપડના બહિષ્કારની ચળવળમાં જરા ફર રહેલી છે.”

“એ શા રીતે?” પ્રતાપે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“આપણું દુશ્મન ચિટન છે. ચિટનના દરેક દરેક માલ બહિષ્કાર થવો જ જોઈએ. દાપડનો તો ખાસ. એમાં મને કશી શંકા નથી. પશુ.....જો મારો ધંધો છે એટલે હું બચાવ કરું એમ નહિ સમજતો હોં.” પ્રતાપે અતિ વિશ્વાસમય નકારમાં કે ધુણાવ્યું, પુરુષોત્તમદાસે આગળ ચાલુ રાખ્યું, “પશુ બધા પરદે દાપડનો બહિષ્કાર તો કેઈ રીતે ગળે ઉતરતો નથી.”

પ્રતાપ આશયી તેમની સામે જોઈ રહ્યો. આટલા વર્ષો આવી વાત તેણે પિતાને મુખે આ પહેલીજ વાર સાંજળી. સચોટ કારણ વિના પિતા આવો મત દર્શાવે નહિ તેની તેને ખાતરી. તેની મુખમુદ્રાજ પ્રત્યાયસ્યક બની ગઈ.

જાણે તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા હોય તેમ પુરુષોત્તમદાસે બોલ્યા,

“એ હું તને સમજાવું. આપણે દબાયેલાં કચડાયેલાં છી ચિટન જેના મહારાજ્ય સામે આપણે બાધ જોડી છે. આખી દુનિય દુશ્મન ક્યું આપણે પાલવે તેમ નથી. એકજ મોખરા ઉપર-એક ચિટન સામેજ-આપણે લડીશું તો બધાની સદાનુશ્રુતિ પણ આપ સાથેજ રહેવાની મારી વાન ગળે ઉતરે છે? નો આગળ ચલાવ પુરુષોત્તમદાસે મળું ખખારતાં પૂછ્યું.

“તમે પૂરું તો કરો. તમને પૂરેપૂરા સંજ્ઞા પહેલાં હું મત બાંધું?” પ્રતાપે કહ્યું.

પછી તો પુરષોત્તમદાસે ખૂબ ખૂબ વાતો કરી, લાંબી લાંબી વાતો કરી. પ્રતાપના મગજમાં પોતાની વાત હસાવવા પોતાની મીઠાશ-ભરી શૈલીમાં બને તેટલા પ્રયત્નો કર્યા. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની સામે દુનિયાની સહાનુભૂતિ જળવી રાખવા, યુરોપની સામે એશિયાનું સંરક્ષણ કરવા જાપાન વગેરે એશિયાની સખળ પ્રજાઓ સાથે દ્વિદે સારો વર્તાર રાખવો જ રહ્યો. રંગીન પ્રજાઓ સામે બંડ હિંદાવે તો જરૂર ગોરી પ્રજાઓને ભારે પડી જાય. જાપાને તો પોતાનું બળ બતાવી દીધું હતું. આપણો નાદ તે ન છીલે ? એશિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે જરૂર જાપાન આપણી સાથે આવે (ત્યારે જાપાને પોતાનું શાહીવાદી ફેસીસ્ટ-Imperialist Fascist સ્વરૂપ દુનિયાને બતાવ્યું નહોતું. તેના નબ સ્વરૂપમાં જગત આગળ દેખાઇ જવાનું તેને માટે બાકી હતું એટલેજ પુરષોત્તમદાસ આવી આવી વાતો કરી રાખ્યા.) બાપુની વાતમાં કંઈક સાર તો હતો એમ પ્રતાપને લાગ્યું એ કે સાવ ખાંત્રી તો નજ થઇ ગઈ. તેની દલીલ તો એટલીજ હતી.

“એ તમે કહો છો એ બધું સાચું હોય તો મહાસભાના નેતાઓને-ગાંધીજીને સુદાન-આમ કરવું કેમ સૂઝતું હતું ? તેમને આ વાત દીવા જેવી રપટ દેખાતી નહિં હોય ?”

પણ એનો જવાબ પુરષોત્તમદાસ આગળ તૈયારજ હતો. દાયના એકજ અપાટાથી એ દલીલને પોતે ઉડાવી દેતા હોય તેવી રીતે દાયના અપાટો ખેલાવી તેમણે કહ્યું.

“એ બધા તો આદર્શવાદીઓ રહ્યા, વેપારીઓ નહિ. જન કુશાલી દેનાં એ લોકોને આવડે પણ આવી આવી વેપારી બાબતો તેમને કદાચ ન પણ સમજતી હોય ” છતાં તેમણે ઉમેર્યું.

“બાકી આપણને એ લોકો એમ કેમ કરતા હશે એ કેમ સમજાય ? એ લોકોની સામે ઉભા રહેવાની આપણામાં શક્તિ પણ ક્યાં છે ?”

એ-રીતે જુદે જુદે સમયે જુદી જુદી રીતે પુરુષોત્તમદાસે પ્રતાપ લાહોર ગયો તે પહેલાં તેના મગજમાં એ વાત તો ઠસાઈ જ રાખી કે જાપાની કાપડનો બહિષ્કાર કરવો. એ હિંદુસ્થાનને 'પોપાય' તેમ નહોતું. તેથી તો બ્રિટનને હેરાનગતીમાં મૂકવાને બદલે ઉલ્ટું આંપણે તેના હાથ મજબુત કરતા જતા હતા.

અને ધીમે ધીમે પિતા તરફના પ્રેમને અંગે, તેમની સમજ-વટની સરસ રીતને અંગે, અને બીજાના સંસ્કારો તરત ઝીલી લેવાય એવા પોતાના કામળ (Impressionable) મગજને અંગે, પ્રતાપને પણ ખાતરી થતી ગઈ કે એ વાત સાચી હતી. જાપાનીસ કાપડનો બહિષ્કાર કરવો તો બરોબર નહોતો દેખાતો.

એ મનોદશા જેમ જેમ પ્રતાપ પચાવતો ગયો તેમ તેમ પુરુષોત્તમદાસના આનંદમાં અને આંતરના સંતોષમાં વધારો થતો જ ગયો.

અને એજ વિચારોથી અને મનોદશાથી લદાઈ પ્રતાપ લાહોર ઉતર્યો.

ત્યાં તો વાતાવરણ બદલ્યું હતું. આખોહવામાં 'ચારે' આજી ઉત્સાહ ઉભરાતો હતો. ઉનાળાની અસલ્ય ગરમી પછી ચોમાસાના પ્રથમ આહ્વાદક ઝપટાની જેટલી આતુરતાથી લોકો રાહ જોઈ રહે તે આવતાં તેને આનંદપૂર્વક વધાવી લ્યે તેવી રીતે ગુલામીની અસલ્ય ખેડીઓ તોડીફોડી, સ્વાતંત્ર્યનો પ્રથમ સ્વાદ આખવા યુવાનો અને આઝાદી પ્રેમી વૃદ્ધો સ્વતંત્ર્ય યુદ્ધમાં આગમનની અને આવતાં તેને આનંદપૂર્વક વધાવી લેવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. મતભેદો બધા સમાપ્ત થયા હતા. એકજ સર્વમાન્ય નેતાના હાથ નીચે સરકારને છેલ્લી ચેતવણી દઈ તે અસ્વીકાય થતાં લડત લડવા મહાસભા એક પગે તૈયાર થઈ રહી હતી.

માંથી બહાર નીકળી લડત માટે કામ કરવા તૈયાર રહેવા તેણે મહાસલાવાદી સભ્યને ફરમાન કર્યું, અને ૩૧ મી ડીસેમ્બરની બરોબર બારના ટકારે જ્યારે યુવાન પ્રમુખ શ્રી જવાહરલાલે સ્વરાજ્યનો પ્રસ્તાવ પસાર થયેલો બહાર ક્યો ત્યારે હજારો ગળા-અને હાથોએ એ પ્રસ્તાવને ઉત્સાહપૂર્વક ઝીલી લીધેલ.

એ ઉત્સાહના પૂરમાં પ્રતાપ પણ તણાયે જતો હતો. કિશોર મઠી યુવાન બનતી કાયા આ બધા પૂરમાં ધનગનાટ અવરહી હતી. અહીંઆ થઈ રહેલા દરેક પ્રસ્તાવ સાથે તેની સહાનુભૂતિ હતી, તેનો સંપૂર્ણ સહમત હતો. ફક્ત તેના પિા કહેલી પેલી વાત તેને જાપવા દેતી નહોતી. શું સાચુ હશે ? કહેતા હતા એ કે અહિં જે થઈ રહ્યું હતુ એ ! અહિં પણ પરવજ બહિષ્કાર વગેરેની વાતો ચાલતી હતી, પણ તેના પિા ઉઠાવેલો તક તે અહિ કાંઈ પણ નહોતું ઉઠાવતુ. કાંઈને એ કે પણ કેમ નહિ હોય ?

એ પ્રશ્ન તેને મુઝવતો હતો, કારી ખાતો હતો, અને મુશ્કેલી એ હતી કે તેનું નિરાકરણ થતુંજ નહોતુ.

અહીં લાહોરમાં પણ એણે બીતાં બીતાં ચરમાતા શરમ પોતાની સાથે આવેલા સાથીદારોને એ વાત ઠી હતી, એ ચર્ચામાં ઉતરવા મંથન કર્યો હતો, પણ એ બધાએએ એ હસીને કહાડી નાખી હતી, કાંઈ તેની સાથે એ વાતની ચર્ચા કે પણ તૈયાર નહોતું થતું. એ નિરાશ થઈ ચૂપ થઈ જતો. બે કાંઈ આગળ એ દલીલ કરવા જતા.

“આવુ આવુ તુત તારા મગજમા કાણ લરાવે છે, પ્રતાપ

અને સ્વાતંત્ર્યના દિવસના ઉત્સવ પછી તો તેમનું મગજ એ દિશામાં ખૂબજ વધારે પરોવાઈ ગયું. પ્રતાપ એ દિવસે સવારના છ વાગે ઘેરથી નીકળ્યો હતો તે છેક રાતે બાર વાગે ઘેર આવ્યો હતો. દિવસેમાં એકાદ વાર તેણે કાંઈ હોટેલમાં ખાઈ લીધું હતું જોડી તો તેને ખાવાનો પણ ખ્યાલ નહોતો આવ્યો. આખું ઘર રાતે તેની રાહ જોઈ બેઠું હતું. જ્યારે તે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનો ચહેરો થાકેલો તો લાગતોજ હતો, પણ તે છતાં એક જાતનો સંતોષ અને અત્યંત પ્રયુક્તતા એ ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતાં હતાં અને આવ્યા પછી થોડું કંલોક સુધી પોતાની મહેનતની અને દિવસની સફળતાની, નજદીક ધસી આવતા યુદ્ધની અને હિંદને એમા મળનાર યોદ્ધા વિજયની, તેણે ખૂબ ખૂબ રસપૂર્વક વાતો કરી.

‘પુરુષોત્તમદાસ રિખત સહિત તે વાતો સાંભળી રહ્યા. તેમની આંખોમાં તરી આવતા લયને કે વિધાને પ્રતાપ ન જોઈ શક્યો.

x

x

x

હવે સત્યાગ્રહ થશે તેમ તો નહીં થઈ ગયું હતું. ગાંધીજી લડત કેવી રીતે અને ક્યારે શરૂ કરશે તેનો વિચાર કરતા હતા. મહાસભાનું કામ તો વેગળ થ ચાલ્યું જવું હતું. પણ હમણા વેગ થોડો મંદ પડ્યો હતો, પ્રતાપ પણ લડત શરૂ થાય તે સમયની ઉત્સાહપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યો હતો, પણ દુકાને તે નિયમિત જતો આવતો એક તરફથી પોતે મહાસભાના કાર્યકર્તા હોવું, તે સંસ્થામાં હોધો પણ બોગમનો, અને જોઈ તરફથી પરદેશી કાપડનો વેપાર કરવો તે તેને ચોખ્ખું નહોતું લાગતું પણ સમય આવ્યો વાત, લડત શરૂ થયા પછી જોઈ સ્પર્ધા એ વિચારે તે અન્યારે કશું બોલ્યા વિના મનમાં તે મનમાજ એ બધા પ્રશ્નોની ઘડમચલ કરતો કરતો કામ ચલાવ્યું જતો હતો અને જાપાનનું કાપડ વેચવું એ પણ દોષજ છે એ નો એ મનથી પણ કનુષ નહોતો કરતો. મહાસભાની શિસ્તને ખાતરજ સમય, આવ્યો એ ધધાને મૂકવો જોઈએ તેમ તેને

લાગતું હતું. નહિં તો પોતે ગમે તેમ માનતો હોય પણ દાખલો ખરાબ બેસે.

એમને એમ સમય વહો જતો હતો, એ અનંત સાહસોથી ભરેલો સમય નજીક આવતો જતો. છતાં હમણા હમણા પ્રતાપને દુકાનમાં વધારે સમય આપવો પડતો કેમકે પુરુષોત્તમદાસની તબિયત હમણા ખરાબર નહોતી રહેતી. હંમેશા શરીરે સારું ન હોવાની તે ફરિયાદ કરતા અને કાંઈ કાંઈ વાર બપોરે પણ ઘેર ચાલી જતા. કાંઈ કાંઈ વાર રાતે બધાં ઘેર બેઠાં હોય ત્યારે બન્ને દાથે પોતાનું માથું દબાવતા દબાવતા તે પ્રતાપને કહેતા,

“જો બાઈ હું તો પંદર વરસનો હતો ત્યારથી મજુરી કયે આનું, છું. હવે તે કાંઈ શરીરનો પણ વાંક છે? હવે તો, તમે ધંધો માથે ઉપાડી લ્યો અને મને છોડાવો એટલે હું આરામ સેતો થઈ જાઉં.”

અને ગોઠવણ પ્રમાણે પ્રતાપની સોળ વર્ષની બહેન પણ કહેતી,

“હા, હવે પ્રતાપભાઈ કાંઈ નાના ન કહેવાય બાપુ ને ક્યાં સુધી ઢસરડા ઢસડયે રાખે?”

પ્રતાપ જ્યાં સામું જોઈ રહેતો. બાપુની આંખોમાં આશા અને દર્દ બન્ને તેને જણાતાં બાપુની જીવનકથા તે ઉડેલી જતો અને તેમણે કદિ પણ આરામ મેળવ્યો હોય તેનું તેને યાદ નહોતું આવતું. હમણા ત્રણ ચાર વર્ષથી તેમણે ખપાનમાં એશીસ ખોલી હતી તેથી પ્રતાપનો મોટો ભાઈ તો ત્યાંજ હતો અર્ધિં તો આ ઈંમરે બધી મહેનત બાપુને એકલે દાથે કરવી પડતી.

“હું થોડા વખતમાંજ તેમને છોડાવી દઈશ.” પ્રતાપને વિચાર આવતો. સાથે સાથેજ મદાસભાઈ અને બદિષ્ઠકાર, સત્યામદ અને

સ્વતંત્ર, એ લડત, એ આપભોગ જથું તેને યાદ આવતું અને તેનું મગજ અસ્થિર મની જતું. શુ કરવું તે તેને સ્પષ્ટ નહિ.

દિવસો જતા ગયા તેમ બાપુની તબિયત વિષેની શ્રદ્ધા અને ધંધામાંથી નિવૃત્ત થવાની તમન્ના વધતા ગયા. તેમ તેમ પ્રતાપની માનસિક મુઝવણી વધતી ગઈ તેમ તેમ મહાસલાની મુદ્દ માટેની તૈયારી વધતી ગઈ.

હવે તો સૈનિકા—સ્વયંસેવકા નોંધવાનું કામ પણ મહાસભાએ શરૂ કરી દીધું હતું. પ્રતાપની સમિતિમાં પણ સૈનિકા નોંધાવા માડ્યા હતા, તેણે પણ પોતાનું નામ સૈનિક તરીકે નોંધાવી દેવાનું નક્કી કર્યું હતું. ફક્ત તેમ કરવામાં પુરુષોત્તમદાસ રજા આપે તેટલીજ વાર હતી તેમને હજી તેણે પોતાના મનને નિશ્ચય નહોતો જણાવ્યો. પણ હવે દીવ ક્યેં ચાલે તેમ નહોતું મત્રીજ સૈનિક તરીકે ન નોંધાય તો બીજી કાણ સૈનિક થવા આવે ? તેણે નક્કી કર્યું કે પિતાને કહી તરતજ તેણે પોતાનું નામ નોંધાવી દેવું.

એ પ્રમાણે એક દિવસ રાતે બધા ઘેર બેઠા હતાં ત્યારે તેણે પિતાને પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો અને તે માટે તેમની અનુમતિ માગી.

અમુક પળો સુધી પુરુષોત્તમદાસ કે ન બોલ્યા કાંઈ કે ન બોલ્યું. પ્રતાપ બધાની સામે વિરમયપૂર્વક બેઠો રહ્યો. પિતા સિવાય બધા બંધે તેની યા આના હોય તેમ તેની સામે બેઠો રહ્યો હતા. અને પિતા બોલ્યા.

“ શાબાશ દીકરા ! તારી માની કુખ શોભાવે એવા તારા ચિત્તારો છે ”

પ્રતાપનો ચહેરો આનંદથી લરાઈ ગયો. બીજા બધાને પણ વિરમય થયું.

“એ એક મિનિટ શાંતિ પછી પુરુષોત્તમદાસ બોલ્યા,

“પણ તેને ખંચર છે ભાઈ, હું તને દુઃખ ન થાય એટલા ખાતર આ વાત તારાથી છુપાવી રાખું છું. પણ હવે કહ્યા વિના છુટકો નથી. ડોક્ટર કહે છે કે વધારે પડના કામના બોગથી શાન તંતુઓ એટલા નબળા પડી ગયા છે કે વધારે વખત આમજ ચાલશે તો માફ શરીર તદ્દન લથડી જશે. આરામની મને પૂરતી જરૂર છે અને આંતરડાં પણ તદ્દન બગડી ગયાં છે, આ માથાનો ચાતુ દુખાવો ને બધું જોને આભારી છે?”

ત્યાં આવી આવી વાતોમાં કાંઈકજ વાર બોલનાર બા પણ બોલી,

“તું આવી મોટી મોટી વાતો કરે છે, પણ તારા બાપુની તને દયા નથી આવતી? એ ગોઠિયા જેમ તમારો બધાનો ભારજ ઉપાડ્યા કરે?”

પ્રતાપનો ચહેરો લેવાઈ ગયા. પુરુષોત્તમદાસે પત્ની સામું જોઈ તેને કંઈ ન બોલવા કહ્યું. ફરી પાછું પ્રતાપ તરફ ફરી તેજે કહ્યું,

“આ ઉંમરે અને આ સ્થિતિએ હું તમારી આશા ન રું? મોટો ભાઈ પણ બિચારો ચાર ચાર વરસથી પરદેશમાં પડ્યો છે તેને પણ અહિં આવવાનું મન ન થાય? મારી તો આશા હતી કે તું અહીં થોડો નેપાર થઈ જા એટલે તને જાપાન મોકલી પેંજાને અહીં બોલાવી લેવો, દેશસેવા કરવી એ તો ઉત્તમ છે પણ આપણા સંજોગો પણ જોવા જોઈએના?”

એવી રીતે મોટી રાત સુધી વાતો ચાલી. પ્રતાપને તેમને સનિહ ચવાંતી ના તો ન પાડી. પણ જેચાર દિવસ વિચાર ફરી નામ લખાવવું નેમ કયું. જા, જ્ઞેન, જ્યાંજ જાણે પ્રતાપ બાપુ પ્રત્યે મદાન અન્યાય ફરી રલો હોય તેવી રીતે બોલતાં દતાં, એકલા બાપુ નેની દિંમનના વખાણ કરતા દતા, પણ પોતાની સાચાર સ્થિતિનો

પણ સાથે સાથે વિચાર કરવાની સલાહ આપતા હતા. છેવટે નિષ્ક્રમ
મુક્તવી રાખી તે રાતે તો મિજલસ છુટી પડી

આખી રાત પ્રતાપને ઉંઘ ન આવી એક તરફ પિતા, કુટુંબ,
તેમના તરફનો પ્રેમ હતો. બીજી બાજુ દેશ, પોતાનું હૃદય, જીવનભર
સેવેલા આદર્શો વગેરે હતા, બન્ને બાજુનું બળ સરખું હતું. વચ્ચે
પોતે ભીંસાઈ રહ્યો હતો. માથું મૂકતો નહોતો. બાજુમા મૂતેલી
કમળા પણ તેને ખૂબ ખૂબ વિચાર કરી પગલું ભરવા સમજાવી રહી
હતી તેનાં આંસુઓ પણ પ્રતાપની બીસમાં ઉમેરો કરતાં હતાં

બીજો દિવસે લાગ જોઈ પુરુષોત્તમદાસે તેને એકલાને પોતા
પાસે બોલાવ્યો. પોતાની સ્થિતિની ફરી તેને યાદ આપી. તે હજી
જીવાન હતો, ઉત્સાહથી ભરેલો હતો, બળવાન હતો, આખી જીંદગી
તેની સામે ધરણએલી હતી, વગેરે વાતો તેને સમજાવી કહ્યું કે
દેશસેવા કંઈ આ વર્ષે જ થશે અને ભવિષ્યમા નહિ થાય એવું નથી.
૧૯૨૦-૨૧ માં ચળવળ થઈ હતી, એ પાછી '૩૦ માં થશે. ફરી
પાછો પણ વારો આવશેજ અને ત્યારે કંઈ પોતે તેને અટકાવવાના
નહોતા. એમનો પુત્ર દેશસેવા માટે ભોગ આપે એમાં તો એમને
પણ ધરજ હતોના ! એમની જાતી એ કુવાઈ જતી હતી પણ
આપણા સંજોગો પણ જોવા જોઈએ પોતાના મોટાભાઈની ગિયતિ
અને મહેનત પણ જોવા જોઈએ અમુક વર્ષ તો મહેનત કરી
પ્રતાપે તેમને મદદ કરવીજ જોઈએ.

પ્રતાપે ખૂબ દલીલો કરી જોઈ પોતાનું પણ, પોતાનું માન,
પોતાનું વચન બધું પિતા કહે તેમ કરે તો નારા થાય. એનું હૃદયજ
ભાંગી જાય સેવેલા આદર્શોનો જીવનની રાજ્યાતમાજ જે તે સ્ત્રી
કરે તો પોતાને પોતે કેવો લાગે ? અને સ્વાથને ખાતર વધારે મોટા
આદર્શોના ભોગ કેમ અપાય ?

પણ જેમ જેમ પુરુષોત્તમદાસની જીભ આગળ ચાલતી ગઈ

તેમ તેમ પ્રતાપ દીલો પડતો ગયો. આખી જીંદગી પોતે બાળકા માટે મહેનત કરી તે બો માટે પિતાની તબિયત ખૂબ બરોબર ન હોય છતાં તેમને છોડી ચાલી જવામાં કંઈ દેશસેવા હતી? અને 'સ્વાય' ? આમાં 'સ્વાય' ક્યાં આવ્યો? પ્રતાપ પોતે ક્યાં કમાવાની લાલચે દેશસેવા છોડી દેતો હતો? તે તો પિતા ખાતર, કુટુંબ ખાતર, લાઈ લાંકુ ખાતર અમુક વખત માટેજ પોતાનો ભોગ આપી દેવાનો નિયમ મુલતવી રાખતો હતો. પાછું બધું બરોબર થઈ જાય પછી તેને અટકાવનાર કાણ હતું?

પ્રતાપનું દિલ નહોતું માનવું. તેના સાથીદારો તેને શું કહે? 'શું' મોઢું લાધને જ્યારે પંરદેશી કાપડ ઉપર પીકેટીંગ ચાલતું હોય ત્યારે પોતે એ કાપડનો વેપાર કરે? તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

પણ પિતાએ તો તેને માટે પણ વિચાર કરી રાખ્યો હતો. તેણે અત્યારે તો જાપાનજ ચાલી જવું. જ્યાં તે અહિંની મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જાય અને મોટાભાઈનો ભોગે પણ મોટા વખતમાં ઉપાડી લઈ તેને છુટો કરે. મોટો ભાઈ અહિં આવતા પુરુષોત્તમદાસ પણ છુટા થઈ શકે. તેમની આંખમાં પણ કંઈક જાણીઆં આવી ગયાં. તેમણે કહ્યું:

“ પ્રતાપ, મારી હેવટની એક માગણી છે. કંઈ તદિંગ નો તું મને એક પચીસ હજાર રૂપિયા કમાઈ દે, પછી તારી ઇચ્છા પર તેમ તું દેશસેવા કર મને પણ સંતોષ રહેશે કે મારા દીકરાએ મારું હેતુ વચન ઉઠાવ્યું નથી.”

પ્રતાપે ખૂબ વિચાર કરી જવાબ આપવા કહ્યું.

ચાર પાંચ દિવસો વિચારમાંજ નિકળી ગયા. પ્રતાપને કશો માગો સૂઝતો નહોતો, પિતાની દલીલો એટલી સંજ્ઞા અને સચોટ

હતી કે તેનું સત્ય તે ભૂતી શકતો નહોતો. આ બાબુ તેનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. પિતા તો હવે તે જવાન આપ તે પહેલાં તેને કંઈ પૂછતા નહિ કે કહેતા નહિ, પણ ઘરના મીઠા મલુઓ તેને હમેશા સમગ્રએ રાખતા અને તેની દૃષ્ટિએ મૈથી વધુ આકર્ષક-અંતની દૃષ્ટિએ અન્યતઃ અનર્થકારક હતી. અમુક વખત પછી તો પોતે ગમે તેટલો ભોગ આપી દેશસેવા કરવાનો છે અને ત્યારે કાંઈ આડે આવવાનું નથી એ હતી.

અને પોતે ના પાડે અને પિતાને જીજ્ઞસુ આધાત થાય એથી તેમનું મૃત્યુ નિપજે તો ? એ ખ્યાલ જ બચકર હતો તો તે તેનો દેશમાથી શું આખા જીવનમાથી રસ ઉડી જાય તે તો પોતે પોતાને કહી માફ ન કરી શકે.

એ વિચારે તેનો નિર્ણય પાકી કરી દીધો. પિતાનું વચન આ વખતે તો પોતે રાખશે જ તેમ તેણે નક્કી કર્યું અને રાતે બધા બેશ હતા ત્યારે તેમને તે જણાવી પણ દીધું.

પુરુષોત્તમદાસનો હૃદય માયો નહિ તેણે પ્રતાપને બાથમા લઈ દાની દીધો. તેમની આખો હર્ષાશ્રુથી ભરખી ગઈ બા વગેરે બધાની આખો પણ એ જોઈ બીની થઈ આસ્વાદના ભગના ખ્યાલે પ્રતાપની આખોમાથી આસુ ખૂન ખૂબ વહ્યા પણ એ બધું દુઃખ તો થોડા વખતમા વિસરાઈ જશે એ જ્ઞાને પુરુષોત્તમદાસ સદાનુભૂતિપૂર્વક તેની સામે જોઈ રહ્યા.

પછી તો બધું રહેતું હતું પ્રતાપે મહાસબા મિમિતિમાથી રાજનામું આપ્યું પિતાએ તેના માટે તરત જ પાસપોર્ટ કરાવી આપ્યો અને થોડા દિવસોમાજ દેશભ્રમ પ્રતાપ વેપારી પ્રતાપ તરીકે જાપાન માટે રવાના થઈ ગયો.

ગીમરમાથી હિલ્નો દૂરને દૂર જતો કિનારો તે સજ્જા નેત્રે જોઈ રહ્યો.

એ વાતને પણ મહિનાઓ ચીલી ગયા હિંદુસ્થાનમાં પરદેશી વસ્ત્રોનો જખરજસ્ત બહિષ્કાર થયો. પિટ્ટીંગ ક્રાંતિલ તેમજ ખૂમજ અવસ્થિત થયું. પરદેશી કાપડનો વેપાર તદ્દન ઝોંઝો થઈ ગયો. સ્થિતનો વેપાર તો તુટ્યોજ પણ જાપાનના વેપારીઓને પણ ખુમજ મોસવું પડ્યું. લાખનો માલ મંગાવનારાઓ જાપાનથી માંડ દશ હજારનો માલ મંગાવવા લાગ્યા. એવે વખતે પુરુષોત્તમદાસને જાપાનથી પ્રતાપનો પત્ર આવ્યો તે રાતે તેમણે ધરના માળસે પાસે હાથથી ઉભરાતા હૃદયે વાંચ્યો.

પ્રતાપ તેમાં ફરિયાદ કરતો હતો કે પહેલાં તો અહિંથી પુષ્કળ માલ મંગાવતા હતા પણ હવે કેમ ઝોંઝો મંગાવો છો ? વેપાર ધરવાની મત્રા નથી આવતી

“ છોકરો હવે સમજી ચર્ચિ ગયો.” પુરુષોત્તમદાસે હસતાં હસતાં કહ્યું અને આગળ ચલાવ્યું.

પ્રતાપ પોતાને પહેરવા માટે સ્વદેશી કાપડ મંગાવતો હતો. પુરુષોત્તમદાસ ખોલ્યા,

“ પ્રતાપ મક્કમ બારી હોં ! ત્યાં પણ સ્વદેશીનેજ વળગી રહો છો.”

અને તે હસી પડ્યા. બધાં હસી પડ્યાં. આ હસી, ખંદેન હસી. અને કમળા પણ.

પ્રતિપદા

ઉગી છે આકાશે લલિત દમજંડી પ્રતિપદા,
ઉપાડે છે જળે નયન દરે, ગાંધ્યા તપ પંડી,
અને ગારી અગો પુલકિત ચતાં હોય ત્યંમ ત્યાં
તગી રહે છે તારા હસ દમ્બ ચતા વ્યોમ પરમાં.

મુન્દરમ.

સમાધિસ્થ ચંદ્ર આસન વાળી બેઠો છે આકાશની તારાટપકી
ભાત કુલોના વન જેવી સોહે છે પૃથ્વી હિપર રાત્રિનું મુક નૃત્ય શર
યયુ હોય છે.

પૂનમ આવે છે, ચંદ્રમાથીજ આવતી હોય એમ માતી માતી
અપ્સરા જેવા એના અગેઅંગમા સૌદમ્ય છે, કદપના કવિને કા'ક
છાની વાત કહેવા જે શાંતિથી આવે તેની શાંતિથી એ ચંદ્રની નજીક
આવે છે; ને એના ચરણો આગળ ફૂલો મુકે છે

ગીત.

પૂનમ રોહિણી રોહિણી ટહૂકતી તારંગિકા
 આજ વસત બની અભિસારિકા;
 પ્રાણે પ્રાણે એનું નતન જન્મ્યું
 ગાને ગાને જન્મ્યા કંઠ,
 ખાલી અંજલિએ ચંદ્રની ઊતરી
 ઉતર્યા તારા અનંત;
નાચતી નાચતી આરી નિહારિકા
 આજ વસત બની અભિસારિકા
 અરધી અરધી નિદરમાથી
 જાગી જૂએ અધરાત
 આવે દાણે પેલા કુવડા દપતી
 શી કરતા હશે વાત ?
પરિભવ બની પ્રેમ પ્રચારિકા
 આજ વસત બની અભિસારિકા

નેપથ્યે

(વને વનની વેરાઈ જતી સુગંધી એમ બોલે છે,
હરી જતાં ઝરણાં પહોં આવું જ કાંઈક ગાય છે.)

પૂનમ : આનંદ તલસાટમાં છે તે તૃપ્તિમાં નથી.)

પૂનમ : પળે પળે એ શંકા આવ્યા કરે છે મને; પળે પળે મનનું
માની લીધેલું બધું મારું છે કે-પરાયું? શિતલતાના ડામ

અગ્નિ કરતાં વધારે દુઃખદાયક છે, એમ મને અત્યારે
જાણ્યું. (બૂમ મારી) પ્રિયતમ! આંખો તો ઉઘાડી બુઝો,
હું અહીં છું.

(ચંદ્ર આંખો ઓળી પૂનમને જોઈ રહે છે.)

ચંદ્ર : ભણે આવી.

પૂનમ : (મનમાં) સમાધિમાં રહે રહે તો 'પાણી' એ 'અરુંધ' થઈ
જાય છે. હૃદયનું એમ કાં ન બને? (ઉંચે સાહે) પ્રણામ-
તપસ્વીશ!

તારાઓના પ્રત્યેક ચાંદુડિયાં ને મેં સંતાડી રાખ્યાં છે.
રાત્રિની ઉપેક્ષા પણ તમને કહેવાય એવી નથી. હું તો
મારા વાસને સંભાળીને અહીં આવી છું. વૃક્ષોએ પણ
જરા ખંખેરીને એવાં શાપ વચનો કલાં આપને કે.....

ચંદ્ર : તું તમામની વતી વડીલાત કરવા આવી છું કાં?

કોઈના જીવનને, સ્વભાવને, પળેપળના પરિવર્તનને સંપૂર્ણ
જાણવાની જરૂર નથી. એટલાં નજીક પહોંચવાની વેગલમાં
મૈત્રી નથી-મૈત્રીની મૂર્છા છે. ખરેખરી મગ્ન તો
અંરસપરસની અપૂર્ણતામાં છે.

(નેપથ્યમાં કાંક ગાય છે.)

આધેરી વાટમાં તારા તરફડે

ચંદ્ર બળે

એને દારશે કાણુ?

દારશે કાણુ?

કેંકના સપના ઉગી ઉગી ખરે
અંતરમાં સરે

વાળશે કાણુ ?

હારશે કાણુ ?

ફૂડી મરે ફૂલડા બોળાં
આગીઆ ચે ચણે રાતના ઓળા
કાચક બહેનનો કંઠ ખોવાયલો
ને કરમાયલો

ગાતશે કાણુ ?

શોધશે કાણુ ?

ચંદ્ર બહાર કાણુ ગાતું હશે ?

પૂનમ . (ખેપનાઈથી) અતગ્ને પૂછો

ચંદ્ર : અવિશ્વાસ ! ડગલેને પગલે અવિશ્વાસ, વળી આત્મવચ-
નાનો આક્ષપ કરવો એ તો ભારે કહેવાય.

પૂનમ : ભારે હજવાની નમને ગી દરદાર ?

ચંદ્ર . કેમ ?

પૂનમ . મને શું પૂછો છો ? વારે ઘડીએ બારણે ટકાગ પડે છે
તે હું નથી સાબળતી ? તમે હજી તો કાણુ જાણે કેટલી ચે
રૂપસુદરીઓને આમંત્રણ આપ્યા હશે

ચંદ્ર : (ઉકળી) પૂનમ, પૂનમ !

પૂનમ : બારીમાંથી હું એજ જોયા કરું છું રાત્રિની આખી
'પગદંડીએ તારા ગોઠવાઈ ગયા છે પ્રકાશની લાખી લીટી
પૃથ્વીના પગ સુધી પહોંચી છે અનેક અતિથિઓ આવ-
વાના હશે હજી તો

ચંદ્ર . કેરી કલ્પનાએ ચડી છે તુ આજે ? તને તો હસતાં ચે
નથી આવડતું પૂનમ, હસતા ચે નથી આવડતું.

તેજપરી બનીને હાથ જેવી તું લામ્યા કરે છે જ્યાં ત્યાં.
કાઠને. ભુએ. છે, રૂપાળી કન્યાને એટલે અને પગલે પગલે
મારા આમંત્રણની ગંધ આવે છે તને. ઇન્દ્રધનુમાં ફેટલા
રંગો છે એ પારખવાનું આપણું ગળું નથી પૂનમ ?

પૂનમ : મારું ગળું છે.

ચંદ્ર : આપણા એકમેકની વચ્ચે એકજ વિચારનો સેતુ બંધાઈ
ગયો છે. તું નાહકની કલ્પનાના મિનાર ઉપર ચડીને પડતું
મૂકવાની તૈયારી કરે છે.

પૂનમ : પડતું મૂકવાની તૈયારી કરું છું ખરું ? સાચી વાત
જ્યારે તાગત ઉગવેલાં ફૂલ જેવા રાત્રિના યૌવનમાં મરતી
હતી. ઉલ્લાસ અને પ્રાણ હતો. કોઈ અણમુશ્વયાં મદનમંત્રો
અંતરને ખુલ્લો ખુલ્લો ચુંગ્યાં કરતાં અને આખું જીવન
રક્તસામરની છાંયે ઉછળતું ત્યારે તમારી મુલાવરયાને થ
પાછી ચાકી જતી મેં જોઈ છે. આજે એ ગદ્ગદ ને હું
આવી છું. હું જે એવાજ લાવો અનુભવી રહી છું. પ્રકુલ
કમલપાંદડી જેવા મારા આખા શરીરને તમારી આંખો
પી રહી છે. વાહરે પુરવ !

ચંદ્ર : મૂકાયેલાં પાન જેવી સરવ વગરની વાતો!

પૂનમ : મારે જે એવા નીકારાની રાહ જોવાની છે હજી ? અંતરની
લાગણીઓને સચેત રાખનારી પ્રત્યેક સ્ત્રી ચપ્પડોની જ
અધિકારી બને છે અને માણીના દુર્લક્ષ્યો કચ્છાઈ
વેચાઈ જતી કુલપાંદડીઓની પરવા માણી ન રાખી શકે ?
ચિરંજીવ તો નહિ પકે દક્ષિણ સંબંધને કાળે પાણી એટલી
સદાનુભૂતિ ન પામી રાત્રીએ અમે ?

ઉઘળી રાત્રિના શબ્દો આવે છે.

મારા રૂપની વસંતને ઈર્ષ્યા આવતી, પવન ધીમે ધીમે

ખગલે હોહ આગળ ધ્યાં કરતો રોમાવનિમા એક કંપમા
અનેક તારા પુલો જતી જતા હુ જાઉં ત્યાં સૃષ્ટિ ખોળા
પાયરતી શાંતિ-મુગી શાંતિ વાયુ ઢોળ્યા કરતી સમ્રાસિ
જેવા મારા તોર આગળ કળીઓની આખડીઓ ઉઘડતી
નહિ સૌંદર્યના ઢંકાયેલા પાત્ર જેની-પ્રેમના અજોય સિમત
જેવી હુ જ્યાં જતી ત્યાં વિજયશ્રીને ખેચી જતી પણ
પણ ...

ફૂંકાડા જેવો નિસામો સલગાય છે પણ જ્યારે
સૌન્દર્યની સખા આવી રસની ઊંઘોળેને બદલે શાંત-
ગભીર હસાનજ જેવો આધ્ય જાયાનો છાનો અગાર
લબુખા ઉઠ્યો ત્યાંજે એમાથી યોગનો ઉન્માદ ગયો
ખોટો ઉ નાસ સમાઈ ગયો વાણીમાથી તિગ્ધકાર નાશ
પામ્યો, અનૃમિતી મધુરતાને પામતી ગઈ

- અંદ્ર અસતોષની આગ વનનાવન બાળી મૂકે છે
- પૂનમ આ મધુ સ્નાયુ નથી ?
- અંદ્ર હશે એના મારે અંતરમા અક્ષરો લખ્યા હોના નથી કે
એને વાચી શકાય
- પૂનમ પત્ની થવાના કોડ મેવતી હરેક સ્ત્રીને આવું સાબળવું
પડતું હશે ?
- અંદ્ર આમાનુ કશું તારે મારે નથી માનતી જ્યાં અસતોષ
અનુભવે છે અથવા પ્રેમનો અતિરેક જુએ છે ત્યાં આની
ક્ષણિક વેદના શબ્દોમા હવે છે તું નીચે જો, આખી
સૃષ્ટિ અચેતન જેની પડી હશે. રજનીના પાવનમા મો
છૂપાનીને કોઈ કોઈ તારા પણ રડી રહ્યા હશે. તો યે તું
અહીંથી ખસતી નથી. આપણે એકમેકને ચાહીએ શ્વાસે-
શ્વાસને ગૂંથી લઈએ પણ કર્તવ્યવિમુખ થતું ન પાવવે
મંસારીને (નગર નાખી) અધારી રાતમા માર્ગ ન

સૂઝવાથી વાદળાં શિખરને બટકાઈ બટકાઈને મરણતોડ
ચઈ જતાં હશે.

નીચેથી વૃંદ ગીત આવે છે.

નેપથ્યમાં : જાયાં જાયાં જોને શિખરો બોલે
 શિખરો બોલે
 ડાલે, વાયુ દિ'ડાલે
 જાએ જાએ ચડી બેઠા મયંક
 નીચે ધરત્રિનો શિતલ અંકઃ
 તારાઓ ભરતા ફાળ-નીચે જવા
 પાંખ હીચોજો
 જાયાં જાયાં જોને શિખરો ડાલે.

ચંદ્ર ખીંતો દોષ તેમ જોના થઈ ગય છે.

પૂનમ : કોણ આવે છે સ્વામીનાથ !

ચંદ્ર : પૂનમ ! પૂનમ !

પૂનમ : (નજીક આવી) શું છે પ્રભુ ?

ચંદ્ર : કહી દે પ્રત્યેક અનુચરિકાને કહી દે કે મારી આસા ન
 થાય ત્યાં સુધી કોઈ દ્વાર ઉઘાડશે મા-

 પૂનમ જપાટાખંધ અદર ગય છે ને
 થાકી વારે પાછો આવે છે.

પૂનમ : પણ તમે આટલા બધા ગભરાઓ છો શા માટે !

ચંદ્ર : હું ગભરાઉં છું શા માટે ?

એક દક્ષાદો કહ્યું હતું—એક દક્ષાદો એને પણ કહ્યું હતું
કે જ્યારે પૃથ્વી પર પ્રકાશનુ એક પણ કિરણ નહિ હોય-
રાત્રિ પાણુ રહી રહીને બેસુદ્ધ બની હશે ત્યારે હું તારી
રાત જોતો હોઈશ. આજે એ ધડીઓ આવી પહોંચી.

પૂનમ પણ એ છે કાણુ ?

ચદ્ર (ચોથરાતો) રોહિણી

પૂનમ હા, હા યાદ આવ્યું રોહિણી મને માર્ગમાં મળી હતી
ફૂલો એકઠા કરતી હતી એ ખીચારી ફૂલોથી આખો
ખોળો છનકાઈ ગયો હતો છતાં એને સતોષ નહોતો
રાત્રિએ આવી એના કાનમાં કહ્યું કે—
અટકે છે

ચદ્ર રાત્રિએ શું કહ્યું એને ?

પૂનમ રાત્રિએ કહ્યું કે બહેન નિરર્થક શા સારું સુગંધને ઉઠ્ઠાડ
કરી રહી છું ? તારા પ્રિયતમના પગ આગળ ક્યારના
અનેક ઉપનારો પડેલા ગયા છે એ નિષ્કુરને ક્યા ખેવના
છે કાંઈના ફૂનની કે ભાઈના અતરની ? પણ ત્યાં તો
રોહિણી બોલી—

અટકે છે

ચદ્ર (અધિરાધથી) શું મધુ રોહિણીએ ?

પૂનમ રોહિણીએ કહ્યું કે

કોરતાનો ધા કુણી મહેન્દાઓને મદી મારી નહિ
ઝાઝાતે ડાળીઓ નમે એમ મહેન્દા નમે ખરી પણ
ઉખડી તો નજ પડ સયનુ ખાતન જેના મૂળને જરાક
પણ ચોળ્યું હશે તને જિની આય નહિ આવે નમીનમીને
એ તો ઉનની પોતાના અગને સુદદ કરશે કસરતથી
આપણે જેમ શરીર કેળવીએ છીએ

બહાર બખડાટ થાય છે બારણે ટકારા પડે છે

પૂનમ બારણું ઉઘાડના જાય છે

ચદ્ર (અટકારી) ઊભી રહે પૂનમ ઊભી મટે

પૂનમ મને ! અન્ધારા પ્રિયતમ મારું રથાન હવે કેટલા

દિવસનું? આ ચંદ્રાસન અને પુષ્પાભિષેકની સાચી અધિકારણ તો રોહિણી છે, હું નહિ. ...

રોહિણી : શિખરો, સાથે, અથડાઈ, અથડાઈને, મારું, આખું અંગ છેદાઈ, ગયું છે: ફૂલો જે, કરમાઈ જવા, માંડ્યા છે, બિધાડો ફાઈ બિધાડો.

પૂનમ દોડે છે. ચંદ્ર ફરી અટકાવે છે

અંદ : જરાક વિચાર કરી જો, પૂનમ, વિચાર કરી જો તું જશે, તેજના અવિભાજ્ય વતું જ નેવી તું અહીંથી જશે પછી મારી શીકી કાંતિનો શો ખપ છે જગતને? રજતના કકડા જેવો નિરતેજ હું લટક્યા કરીશ ને દૂર દૂર ઉડતા તારા પાલવને જોયા કરીશ.

રોહિણી : (ખદારથી): અંદર ફાટી સાથે વાતે વળગ્યા છે તમે? આશાનું એક એક કિરણ જાંચકીને હું અહીં સુધી માંડ પહોંચી છું. હવે મારાથી બહુ રહેવાતું નથી બિધાડો પ્રિયતમ, બિધાડો.

નેપથ્યે : પૃથ્વીનું પરમાણુ-પરમાણુ ખોલે છે. આશાઓને ફાઈ દંશ દેશે મા. કલ્પના નો ચાલી જાય છે ને આવે છે; આયુષ્ય પાછું આવતું નથી.

શિખરો ઉપરથી મ્લોક છૂટે છે.

સોનાના પાવથી આજે ઢંકાયું મુખ સત્યનું.

પૂનમ : પ્રત્યેકપ્રત્યેક લણો એમ ખોલે છે. વાયુ સદેશો લઈને ધરતીને ખુણે ખુણે ફરી વળ્યો છે કે 'રોકડા જોવી હું રોહિણીના હૃદય પર આવીને બેસી છું.' શિખરમાલાઓ, શિખરમાલાઓ (ચીસ નાખે છે.) સત્યનું મોં મેં ઢાંક્યું નથી. સત્ય પોતે શરમાઈને છૂપાવાની ચેષ્ટા કરે છે. બુઓ, બુઓ.

બીપણ કડકો ચાપ છે.

ચંદ્ર વજનની વર્ષા યે મારો માગ નહિ રોકી શકે પૂનમ, તારે
અગે અગે વસત ઉધડી છે, કડે કડે પુષ્પધન્વા બોલે
છે પગથે પગથે—

પૂનમ પ્રશસાના દશ હવે હું નહિ ખમી શકુ પ્રભુ, મને જવા
દે વસત અને પુષ્પધન્વાના ચરણો ચૂમી હુ આને એક
અદિતીય તૃપ્તિ ત્યાગમા છે, બોગમા નહિ.

ગોહિણી • (બહારથી) ઉધાડો, ઉધાડો,

પૂનમ આવુ છુ મા, આવું છુ

ચંદ્ર મારી છેજી આશા દરબાજે તુ નહિ ઉધાડી શકે
(બૂમ પાડી) ગોહિણી, પાછી જા, પાછી જા, ।

ગોહિણી હુ પાછી મ્યા જાઉં પ્રભુ, કેડીઓ અધડાગથી હકાઈ ગઈ
છે પવનમા ધમાઈ ધસાઈને રિખન નહુ ધારદાર બન્યા
છે ખીલોતો આસ માગ શરીરને ખેંચી રહ્યો છે ઉધાડો.
જલદી ઉપાડો

ચંદ્ર તુ અહીં જીવનની લિસા માગના આરી છુ મ ?

ગોહિણી મને ખમર નથી કે અહીં શા મારે આવી છુ વિજય કે
પગજવની ઇચ્છાએ પગુ મને અહીં ધકકેવી નથી
પૂજન-દર્શનનું આકર્ષણ મને નથી ખેંચી નાવ્યું આમા
જીવનની લિસાને પ્રશ્ન મ્યા આવ્યો ? મને એવી ખમર
ઠે માત્ર એટલીજ ખમર છે કે મૃત્યુન ઝંખતી ઝંખતી
તુ અહીં આરી છુ તમાગ ગિમન આગળ મગ્ન
એ મારે સૌસાજ્ય છે

પૂનમ દ્વાર ઉધાડના દો ડે

ચંદ્ર પૂનમ પૂનમ

પૂનમ • પ્રેમના આગમનને તમે નહિ અડકારી શકો

સ્વન્ને શરીરના સૌન્દર્ય ઉપર મોહ તુ પામ્યા ઠે પ્રભુ

રોહિણી તો સૌભાગ્યનું દાન કરવા આવી છે. એના
અવાજમાં સર્વાપણની શક્તિ છે. સૌન્દર્ય છે અને
અમારા કોઈનામાં નથી એવી સેવાની ઝંખના છે.

, દાર ઉધડે છે; રોહિણી દોટ મુકી ચંદના
ચરણે આગળ નમે છે. પૂનમ જતી રહે છે.

ત્વં જીવિતં ત્વમાસિ મે હૃદયં દ્વિતીયં
ત્વં કૌમુદી નયનયોરમૃતં ત્વમજ્ઞે ॥

૫૩૬.

મારાં સ્વપ્ન

: અંજની :

ચાંદનીઆની હસતી આંખે
ઉપાની સોનેરી પાંખે
લખ તારાની ગોખે ગોખે

મારાં સ્વપ્ન રમે.

ધન્વંતરીનાં સુંદર ઝોલે
નવરંગી પુલકાંતે દોલે
પંખીડાંતે બોલે બોલે

મારાં સ્વપ્ન રમે.

ઝાંઝરના ઝીણા ઝલુકારે
ગીતોના મંજુલ રણકારે
લજ્જાભર નેણારે દારે

મારાં સ્વપ્ન રમે.

‘અસાત’

“અનુચિત પરિહાસો અટ્ટહાસોપહાસો,
અગર કવિ અરિટોફેનિસે તો વધાવ્યા,
નથી રસ તદપિ એ શુદ્ધ કે શિષ્ટ બ્રાતર,
અપરસરચનાએ માત્ર રાએ કષાતર”

—બ. ક. ઠાકોર

અગણિત કળાસો, બધા આસાનુપ્રાસો,
કવન અતિ અરિટોપેક્સિસ કિલ્લટ આસો,
ન દિસત કવિતાનાં રચ્યટ કે કષ્ટ ગાતર,
અટ દહ રચના પે ફેરવો, બ્રાત, કાતર!

—વલ્લભરાય

દોઢિયા વિના*

દોઢિયા વિના 'મારે ખેડવા'તા વેપલા
બગરની રૂખે કુંક જોવી હતી;
જોવા'તા શેરોના ભાતોના આંકડા
રોતા દલાલની આંખ દોઢી હતી.

રૂના બગરિયાની સોનેરી પાળે
નોટોની દાર મારે ગણવી હતી;
લક્ષ્મીની લીલા નક્ક ઉઘડતા ભાગ્યમાં
લોચનની ધારે મારે લણવી હતી.

એકલા બગર મહી ઉભીને એકલો
તક સારી તેજની ધરવા ગયો;
પેડી ત્યાં ખોટ મારા મગ્ન્યાના ગાલમાં
એકલો દેવાગિયો દુઃ મરવા રહ્યો.

આખો અવતાર મારે લખવું બગરમાં
લીધા દોધાની પોક કાને ધરી;
સોલિયા ભૂલે એવા ખેડવા રે વેપલા—
ધરમાંની ખાયડી ના જાણે જરી!

ગોધસ ૮૭૬૩

મુનાશંકર દોશી

* શ્રી. ઉમાશંકર જોષીના 'બોમિયા વિના'નું પ્રતિકાવ્ય

ગોકળગાયત્રી ડરખી*

(ગરખી: "હું રે ગોવાલણુ રે ગોકળ ગાયત્રી.")

હાથ રે હલામણુ રે ગોકળગાયત્રી!—

જોજો મથામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

સંભારિયાં મોનેટ સોડે મથામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

ભુખરી જાતની રે હજે છે જોગણી,

પારા શી ફૂટળિયાળી, મથામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

ઢીંગણ.ઢીંગણી રે વધ્યાના વેવના,

ભરખે અતરને અડકતા, મથામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

ચાલ પ્રસ્થાને રે માંદલાશી લાગે,

માપણી ચાલ ગઠાની, મથામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

આઠમ પર નોમતી રે વાવડી છે ચસકી,

પોલા પોરસવાળી, મથામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

શામરીનાં પીપો ને મહીડા બેળનાં,

સોનેટ ગાઈ ગાઈ હલવે! મથામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

હાથ રે હલામણુ રે ગોકળગાયત્રી!

કાચી ધડામણુ રે પાકટ રામત્રી!

“સેવાદ્રિ”

* શ્રીમાન્ ગુમનારાયણુ વિ. પાકડની “ગોવાલણુત્રી ગરખી”નું પ્રતિકાવ્ય, તેમની માફક સાચું. આ કાવ્યના શબ્દશબ્દના ધ્વનિ અને જોડા જોડા અર્થ સમન્વયવાળાં છે તે વળી સૌ પાનાનું દીપ્ત્યુલ્લખનું પડે, માટે વાંચકે તે રસપ્રતાથી સમજી લેવાની વિનંતિ છે.

ધંટડી વાંગતાં સવિતા બારણું ઉધારે છે. નવીનને જોતાં વેંતજ બોલી ઉઠે છે:

“કેમ છો, નવીનભાઈ : તમે તો આજે ઘણા દિવસે દેખાયા. મને તો ચતું હતું કે તમે અમને બધાને ભૂલી ગયા છો. ફીક ! તમે આજે આવ્યા તે તમારા ભાઈ હંમેશાંજ ધરે અવતાં ગયા કરતા કે વીર કે નવીન કાંઈ આવ્યું હતું ખરું ? આજે બેસો.”

નવીન: સવિતાબહેન ! વિનુભાઈ ક્યાં છે ? અત્યારે આવશે ખરા ?

સવિતા: તમે બેસો તો ખરા. એ નો સવારના બહાર ગયા છે. કેન જવાહર આજે આપણા શરેરમાં આવનાર છે તેથી ખૂબ મમાં રોકાયા હોવા જોઈએ. ન ત્યારે તો અત્યારના આવી જવા પતા હતા. હું તમારે માટે દૂધ ઉકાળું તે દરમ્યાનમાં એ આવી ન જાય એટલે બેસો એટલી બધી શી ઉતાવળ છે ?

નવીન: ના. મારાથી એક મીનીટ પણ થોભી સકાય એમ નથી. ખૂબ ઉતાવળમાં છું. તમે વિનુભાઈને કહેજો કે આજે ખંદેન સાયત જાય છે. સ્ટીમર.....

સવિતા વચમ જ બોલી પડી “કાણુ ? વીરબહેન ? શું અમને ગતા પે ન આવ્યાં ? હા ભગવા.....”

નવીને તરત જ આગળ ચલાવ્યું : સમયના અભાવે ન આવી

શકાયુ રંગીમર વકટોરીઆ ડોકમાથી ત્રણ વાગે ઉપડશે બહેન અને બા તો ધરથી નીમ્મી ચૂક્યા છે હુ પણ સીધેજ રંગીમર પર જાઉ છુ, સમય મળે તો રંગીમર પર આવી જવા માટે બાએ વનુભાઈને ખાસ કરીને કહા-મુ છે

આટલુ કહી નીન તરતજ ચાલી જાય છે

વીરબાળા ટી ડી ચવા માટે વિવાયત જાય છે એ ખૂશખમર નવીને આપી છતા સવિતાનું મો પડી ગયુ એ ખિચારીને તો ભારે આઘાત થયો વીરબહેન આમ મલ્યા મિના ચાલી જાય છે એ હકીકત જાણીને પોતાના લાગણી પ્રધાન પતિને ટટનો બધો આઘાત થશે એ વિચારે સરિતા ઉદ્વિગ્ન મની વીરમાળાને પોતાની મ ની મહેનથી એ અધિક ગણનાર વિનોદ ત્રણ વાગ્યા પડેના રંગીમર પર જઈ શકે એવી રીત આની પહોચે તેની સવિતા રાહ જોતી રહી

પણ પડિત જવાહરલાલને અપ્રત્યક્ષ આપનાની તૈયારીમા શેકાઈ ગયેયો વિનોદ છેક ચાર વાગે કમ પર આ યો તેણે તરતજ પાછા જતુ હતુ તેથી તરતજ જમી લીધુ બહાર જવાની તૈયારી કરતા કરતા હમેશના શિરસ્તા મુજબ તેણે પૂછ્યુ "સરિતા આજે કામ આ મુ હતુ ખર?" રંગીમર પર જવાનો સમય રહ્યો નથી એ જોયા પછી સરિતાએ નીનના આવી ગયાની સાત પોતાના પતિને બને ત્યાસુધી તો તે દિને ન કહેવાનો નિર્ધાર કયા હતો પરંતુ વિનોદે કામના ભારે બોજ છતા પૂછવાનુ યાદ નાખ્યુ એણે તે નિરૂપાય બની

પોતાના પતિના મન પર ભારે અસર ન થાય એવી રીતે એની એ વાત મૂકવાનો યત્ન કરતાં સવિતાએ જણાવ્યુ "આજે તો તમારે મન એક આનંદનો દિવસ છે"

શા ઉપરથી ?

શા ઉપરથી શુ ? તમારા હૃદયગ્રિય આગેરાન તમારા યદેરમાં

આવે છે તે પરથી.

“એ તો ખરું. પણ તું મારો સવાલ ક્યાં ઉઠાવે છે? મારા સવાલનો ખુલાસો કર. મારે મોકું થાય છે.”

મેં તમારા સવાલનો જવાબ આપતાં, નહતું; કહ્યું કે, તમારે મન એક આનંદનો દિવસ છે?

હા, કહ્યું હતું. પણ કેવી રીતે?

કેવી રીતે શું? તમે છુટ્યા છો તે રીતે. તમારાં યત્નો સફળ થયા છે. શું એ જાણી નમને આનંદ ન થાય? તમને અભિમાન ન થાય?

‘તું’ શું કહેવા માગે છે તે સમજતું નથી. સીધી સીધી જે કહેવું હોય તે કહી નાખને!

અરે ભગવાન! હજી તમને ન સમજાયું? તમારી જ્ઞેન વીરબાળાને તમે વિલાપત વધુ અભ્યાસ માટે જવા આજ ફરલોય સમય થયાં સમજાવતા આવ્યા હતા. તમારો એ યત્ન ફળ્યો છે ને આજે વીરજ્ઞેન વિલાપત ઉપડી પણ ગયાં. તમને.....

વચ્ચેથીજ હવે શોકની મિશ્રિત લાગણી અનુભવતો વિનોદ મોક્ષી ઉઠે છે:—સવિતા! તેં એ ક્યાંથી જાણ્યું? શું વીર અંદી આવેલી હતી ખરી?

તમે ખૂબ કામમાં હો ને ઘર આગળ લાગ્યેજ મળો એથી ને હુંક સમયમાં જ નહીં થયું હોવાથી વીરજ્ઞેન ન આવ્યાં. પણ તેમણે નવીનલાલને મોકલી ખજર કહાવી. તમને ત્રણ વાગ્યા પહેલાં સ્ટીમર પર મોકલાવ્યા હતા. પણ તમેજ અહીં ચાર વાગે આવ્યા ત્યાં શું થાય?

વ્યવહારકુશળ ને ઝીણુમા ઝીણી વિગતો પણ ન બૂનનાર વિનોદ સવિતાને પૂછે છે સવિતા ! મને કાણે ઝીમર પર બોલાવ્યો હતો? તું આ બધી શી વાતો કરે છે ? નવીન સાચેજ આવ્યો હોય તો તેણે શું કહ્યું હતું તે મને તેના શબ્દોમાં કહે.

સવિતાનું મો પ્રશ્નો સાંભળતાં પડી ગયું આખરે તો એ મે સ્ત્રીજ ને !

સ્વસ્થતાથી જવાબ આપવાનો યત્ન કરતા સવિતા કહે છે. હા, હું સાચું કહું છું નવીનભાઈ આવ્યા હતા. તેમનો સદેશો આ રહ્યો ‘સમય મળે તો રડીમઝ પર જવા માટે બાએ વિનુભાઈને ખાસ કરીને કહાવ્યું છે’

આટલું સાભળી વિનોદના હૃદયમાં ભારે આઘાત થાય છે. પણ વિગતોથી અગ્નિય પત્નીને દંદ ન થાય એટલા માટે વિનોદ પોતાનું દંદ છૂપાવી સવિતાને પાણી લઈ આવવા મોકલી, સવિતા પાણી લેવા ગઈ, વિનોદ નિસાસો નાખે છે વીંડ મને કપાથી મળે ? વીંડને માટે મે શું કયું છે ? વીંડને મારી પ્રમાણિક અને નિશુદ્ધ લાવનામાં ક્યા ગ્રહા છે ? વીંડએ મને થોડી વાગ ‘ભાઈ’ ગણ્યો. પણ પછીથી કાયમને માટે ‘ભાઈ’ તરીકે ગણના રહેવાની સતત ઉદારતા ક્યા બતાવી છે ? આખરે તો મને બહેને પણ અસ્પૃશ્ય જોવાજ ગણ્યોને ! હાય ! આવી અવગણના ! આવો તિરસ્કાર ... !

એટલામાં તો વિનોદનો એકનો એક લાડીયો પુત્ર જતીન બહારથી દોડતો દોડતો આવી આરામ ખુરસી પર પડેલા પોતાના પિતાને વળગી પડે છે. વિનોદ અચ્છીને સ્વસ્થ થાય છે. પૂરી આંક દિવાળી પણ ન્તેષ નથી એવો એ બાળક તરત જ પિતાને વાતમાં ઉતારે છે “ભાઈ, હું આજે તમારી સાથે સભામાં આવવાનો.” પ્રથમ તો વિનોદે અતીચ્છા બતાવી. પરંતુ વીંડએ ઈશ્કાંડ જતી

વેળા પછી મળવા નેટલું સૌજન્ય ન બતાવ્યું તેના વિચાર દ્વંદ્વે દૂર કરવા વિનોદ જતીનને સાથે લઈ સલામી તૈયારી માટે ચાલી નીકળ્યો.

x

x

x

વિનોદ એક ભાવનાશીલ અને સ્વદેશપ્રેમી યુવાન હતો. કૌલેજ-જીવનમાં પછી, એનામાં, રહેલી આચાર, વિચાર ને વ્યવહારની અદ્ભુત સંગતતા જોઈને એના સાથીઓ એના પર મુગ્ધ રહેતા. એ ઓછા-બોલો હોવાથી એકદમ સૌમાં બળી જઈ શકતો નહતો. છતાં એની સહૃદતા, ઉદારતા, પ્રમાણિકતા ને વિનયશીલતાને લીધે તે ધણાનો મિત્ર ને દેશના મોટા મોટા આગેવાનોનો પ્રતિષ્ઠાત્મક બન્યો હતો. સને ૧૯૨૮માં કૌલેજ છોડી બારડોલી સત્યાગ્રહમાં જંપલાવનાર તે મુખ્ય યુનીવર્સિટીનો એકનો એક કૌલેજીયન હતો. બારડોલી સત્યાગ્રહ પછી તરત જ વિનોદે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. બાદ બધાજ યુવાનોની જેમ એની સમક્ષ પછી પ્રશ્ન ઉભો થયો કે હવે કરવું શું ?

પછી બારડોલી સત્યાગ્રહ વેળાનો અનુભવ વિનોદને ભારે ઉપ-યોગી થઈ પડ્યો. એણે હિન્દની સારી સરખી મુસાફરી કરી ત્યારે એણે જોયું કે સાચું હિન્દ ગામડામાં છે, તેને હિન્દની ગરીબાઈ અને નિરક્ષરતા ખૂબ સાધ્યાં. હિન્દનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એણે ઉકેલી જોયો, યૂરોપનાં આગળ પડતાં રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસ અને તેના આર્થિક પ્રશ્નોનો જીણવટભર્યો અભ્યાસ કર્યો. ઘડીબર રશિયાએ એને આકર્ષ્યો. પછી બારડોલીના વિજયે એનામાં ગાંધીજીના ચંચળમાંજ વધુ શ્રદ્ધા જન્મવાની, પછી બારડોલીના વિજય પછી હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા પાસે તાત્કાલિત લડાયક પંથગામ ન હોવાથી વિનોદે કોઈ સન્ત, પવિત્ર ને પરોપકારી ક્ષેત્રમાં પડવાનું વિચાર્યું. પરિણામે હિન્દની નિરક્ષરતા દૂર કરવામાં પોતાનો અદ્યક્ષગણ આપવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવનાર વિનોદે થોડા અનુભવ લેવા ખાતર નાનકડા પરાંતી એક રાષ્ટ્રીયશાળામાં શિક્ષક બનવું પસંદ કર્યું. એના સાન્ત અને સહૃદયી માનસને એ ધર્મો અનુકૂળ હોવાથી એ ભારે આશાઓ સાથે શિક્ષક બન્યો. પણ

થોડાજ સમયમાં એણે જોયું કે The teacher is an easily approachable and highly tortured creature in the Indian society શિક્ષક પર ખીનજવાબદાર 'સગી' લઈ જવામાં સમાજ શરે છે

શિસ્તપાલન અને કર્તવ્યપરાયણતા માટેના સતત આગ્રહને લીધે વિનોદ વિદ્યાર્થીઓમાં કડક શિક્ષકમાં ખપે તદુપરાત ઓછા ખોલા સ્વભાવને લીધે એ વિદ્યાર્થીઓમાં સહેજે ભગી શક્યો નહિ નાગણી, પ્રેમ, સ્નેહ કે સદ્ભાવ વિના એ સકોઓ છોડી ભાગ્યેજ ખીનજો સાથે છૂટી ભગી શક્યો એના સ્વભાવની આત્મિકતા વીધે પગીના જીવનમાં એણે મહાસાધન કાર્ય કરતા છતાં કોઈ પણ જવાબદારીઓ પદ પર રહેવાની બંધી તકા જતી કરી

આમ શિક્ષણનો ધધો સીકારી વિનોદ પોતાના કુટુંબ સાથે પરામાં દિનસો પસાર કરતો હતો પણ એના મનમાં શાન્તિ નહતી, જોડા આત્મસંતોષ નહતો વિનોદ જાણતો હતો કે તેની માતાના પ્રેમનો જોગ જગતભરમાં મળવો દુલભ હતો પ્રેમાળ પત્ની સવિતા પણ વિનોદને સતુષ્ઠ રહેવા સમજાવતી વિનોદ પોતાને અસંતોષ માતાને જાણના નહતો દેતો વ્યાપકામની વચ્ચે અણબનાવ થતા એના પિનરાર્થ બાધમહેનો એની અને એના નાનાભાઈ રમેશ જોડે સતત કલહ કર્યા કરતા એ સંજોગમાં વિનોદને પોતાની મગીમહેન ન દેનાથી ખૂબ અસંતોષ રહેતો એ જોડા અસંતોષ વ્યક્ત કરતા એણે ધણીયે વેળા સવિતાને શુદ્ધ હૃદય સવિતા ! મારે એક બહેન તો તો કેવું સર ! મારી નાની બહેનને પ્રજુએ શુ કામ પારણા-જાણીજ અડધી વીધી ?

શિક્ષક મન્યા પછી વિનોદે જગતના આગળ પડતા દેશોની શિક્ષણપ્રધાનો પણ અભ્યાસ કર્યો પોતે સહશિક્ષણ સંસ્થામાં કામ કરતો હોનાથી તેણે બાળમાનસ અને જાતીયશાસ્ત્ર વિશે ખૂબ મથતો

ક્યાં. અનુભવે એણે જોયું કે નબળા મનના, અનિશ્ચયી અને બધાનેજ રાજી રાખનાર સંચાલકના હાથમાં સહશિક્ષણ સંસ્થાનું ભાવિ સુરક્ષિત ન ગણાય, પણ એનું મનોબળ, એનો સંયમ અને 'સહદયતા,' એ ઉપરાંત એના સ્વભાવના સક્રિયો જોતાં વિનોદ જેવા કૃત નિશ્ચયીને તો ગમે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરવામાં ક્યાંયે મૂશ્કેલી આવે એમ ન હતું.

વિનોદ શાળામાં જોડાયો તેજ સાલમાં તેનાજ વર્ગમાં વીરબાળા નામની એક પંદરેક વર્ષની વિદ્યાર્થીની દાખલ થઇ હતી. એ શાળાનાં વિવેકી અને વિનમ્ર વ્યવહારે બધાજ શિક્ષકો પર સારી અસર પાડી. પણ વિનોદે તો એ બાળાને એના વિનમ્ર વ્યવહાર બદલ ખીંગત શિક્ષકો કે આચાર્યની જેમ પંખાળી નહિ. એણે એના વ્યવહારમાં તો ક્યાંયે ફેર ન પડવા દીધો. આમ છતાં વિનોદ માનતો આવ્યો હતો કે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સંબંધ જીવંત સંબંધ છે, શિક્ષક વધતે અનુભવી પોતાના વિદ્યાર્થી બાળકોને પુત્ર પુત્રી કે ભાઈબહેન તરીકેજ અંગીકારવા રહ્યાં.

ખીંગ સત્રની શરૂઆતમાં એક દિન નાની રજામાં વિનોદ પોતાના વર્ગમાં બેસી રજીસ્ટર તૈયાર કરતો હતો તે વેળા વીરબાળા તેની સખી સાથે ડરતી ડરતી ટેબલ પાસે જઈને કહેવા લાગી "સર! કંઈ કામમાં છો?"

વિનોદ: હા. સહેજ કામ છે. પણ તમારે કંઈ કામ હોય તો કહો.

વીરબાળા: સર! મને મેથેમેટીક્સ અને અંગ્રેજી બરાબર નથી સમજતાં, તો ભાઈ મને ન સમજાવો ?

મદદ લેવા મિત્રનાર કાષ પણ વિદ્યાર્થીની ના પાડવાનો વિનોદનો સ્વભાવજ ન હતો. એટલે એણે સરજતાથી જવાબ આપ્યા, 'તમારે જે સમજવું હોય તે હું સમજાવીશ પણ શાળાના સંગેજનો પૂરાં થયા પછી બને, તે પહેલાં નહિ.

વીરબાળા: “સારું. તમે કહો ત્યારે. તો હવે હું સર! લાઠ! પીરીઅડસ પૂરા થયા પછી આવીશ. હાંકે?”

વિનોદે માથું હલાવી હા બાણી.

વીરબાળાનો અભ્યાસ તપાસી જોતાં વિનોદને તેનું અગ્રેજી ને ગણિત નમળું લાગ્યું. સાથેજ બાણવાની ઈચ્છા હોય તો કાચાવિષયો પાઠ કરવાની ને સંગીત તથા નૃત્યની પ્રવૃત્તિ અભ્યાસની આડે ન આવે તેની કાળજી રાખવાની વિનોદે વીરબાળાને સલાહ આપી.

એ પછી તો વીરબાળા ઘણી વેળા વિનોદ પાસે શીખતી. અતિપરિચયે વિનોદે જોયું કે વીરબાળા નિર્દોષ અને સુશીલ કુમારિકા છે. બધાજ શિક્ષકોને ઘણી વેળા ‘સર, લાઠ’ કે ‘લાઠ, સર’ કહી ઉદ્દેશવાની માત્ર એની આદતને લીધે વિનોદને વીરબાળાના ‘લાઠ’ કે ‘લાઠ, સર’ કહી ઉદ્દેશવાની માત્ર એની આદતને લીધે વિનોદને લીધે વિનોદને વીરબાળાના ‘લાઠ’ શબ્દની શરૂઆતમાં ઝાઝી અસર ન થઈ.

એક દિન શીખતી વેળા ખૂબ નિરાશ બની વીરબાળા બોલી ઉઠી: લાઠ, મારાથી વાર્ષિક પરીક્ષામાં પાસ થવાગે ? મારી બા તો મને ખૂબ બાણાવવા ઈચ્છે છે. મને વિલાયત બાણા મોકલવા પણ ઉત્સુક છે. મને પણ ડોક્ટરની લાઈન લેવાની ખૂબ ઈચ્છા છે. પણ હું આ વર્ષ પાસ ન થઈ શકીશ તો શું થશે ? લાઠ, મને તમે રોજ ન શીખવશો ?

એજ ક્ષણે વિનોદના હૃદયના ઊંડાણમાં રહેલો ને એણે પોતાની પત્ની સવિતા સમક્ષ વારંવાર વ્યક્ત કરેલો ઉડો અસતોષ બ્રમ્બ થયો. ને વીરબાળાને ઉપરોક્ત કથન કહેતી સાબણાને તેને વીરબાળામાં તેની પરણામા મૃત્યુવશ બનેલી જ્ઞેનતા જ્ઞાન થયા એજ ક્ષણે

વિનોદ પોતાના મન અને હૃદયથી વીરબાળાને પોતાની માનસી બહેન તરીકે સ્વીકારે છે પણ એ પોતાની લાગણી એ વેળા સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતો નથી. માત્ર નિરાશ અનેલી વીરબાળાને ધીરજ આપતાં વિનોદ તેને પહેલીજ વેળા ‘વીર’થી સંબોધી સાંત્વન આપતાં કહે છે “વીર, તારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. મારાથી બનતી મદદ હું તને આપીશ. મારી સુચના પ્રમાણે તું વાંચીશ તો તારે નિરાશ થવાનો પ્રસંગ ન આવશે. શાળામાં તો હું તને અડધા કલાકથી વધુ સમય ન શીખવું. તારે વધુ સમય જોઈએ ત્યારે તારે વિના સંકોચે મારે ઘરે આવવું. હું ક્યાંક ગયો હોઉં તો ત્યાં તારી બાબી સવિતા તો હોય છે એટલે મુંઝાવું નહિ.”

એ અરસામાં ગાંધીજી સાબરમતીથી ફરજ કરવાના છે ને મહાસભા સરકાર સાથે લડત આરંભવાની છે તેના બહુકારા સૌ કાઠને કાને અચડાતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ પણ માનતા હતા કે લડત ચાલશે તો વિનોદરાય તો જોલમાંજ જઈ બેસશે. એથી વીરબાળાએ એ વિશે ઇસારો કર્યો ત્યારે વિનોદે તેને સમજાવી ધીરજ આપી, ને જણાવ્યું ‘તારે તો શાન્ત મને તારી પરીક્ષાની તૈયારી કરવાની છે. લડત ચાલશે એટલે તારી પરીક્ષા પણ પૂરી થઈ જશે. તારે મેટ્રીક થયા પહેલાં આજે લાઇનનો વિચાર કરવાનો નથી. તું સ્વતંત્રપણે તારું જીવન જીવવા ઈચ્છે છે એ જાણી હું રાજ થયો છું. તને મારાથી બનશે તેટલી મદદ આપીશ. તું આજે માત્ર તારો અભ્યાસ કર્યા કર, ને દુનીઆની પરિસ્થિતિ જોતી રહે. તંદુરસ્ત અને પ્રમાણિક સોખતી રાખવાથીજ તારો ઉત્કર્ષ થશે, તારું સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનું સ્વપ્ન સફળ થશે. ચારિત્ર્ય એ જીવનનો પાયો છે ન સંસ્કારી તથા ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિઓની સોખતમાંજ માનવી પોતાનું ચારિત્ર્ય ધડી શકે છે. આજે તું ચિંતા ન કરીશ.”

હવે વીરબાળા વિનોદને ત્યાં તેની ગેરહાજરીમાં પણ વિના સંકોચે જતી આવતી થઈ ને સવિતાને પણ તે પોતાને ત્યાં લઈ

જવા લાગી પરિણામે વીરબાળાને વિનોદના માતતાત પણ પોતાની સગી દીકરી જેમ માનવા લાગ્યા વિનોદ પણ અવારનવાર તેને ત્યાં મળવા માટે કે થીજવા માટે જતો ને તેના કુટુંબનો એક પુત્ર જેવો ગણાવા લાગ્યો.

આમ વિનોદની સરકારિતા અને સહાનુભૂતિની છાપ વીરબાળા પર પડે છે ને એ પોતાના અભ્યાસના ગુજનર્માજ સમય વિતાડે છે એવામા માયની દશમી તારીખે વિનોદને ત્યાં પુત્ર જન્મ થય છે વીરબાળા એ બાળકની કૃષ્ણ બની વિનોદને ત્યાં જાય છે ને એ બાળકનું નામ જતીન પાડે છે વિનોદના વરમાં બધાં હુષધેના રહે છે વીરબાળા પરીક્ષામા પાસ થઇ જા ધોરણમા જાય છે.

પણ હવે અખતરા ખાતર શિક્ષણના ધધામા મડેનો વિનોદ ગાધીજીની ગીરફતારી થતા અમ્વસ્થ થતા લાગ્યો એના મનમાથી શાળા અને ઘર ધીમે ધીમે વિસારે પડ્યા એનું સરકારી હેતુ હાની ઉડ્યું પણ એના હેવામા એની પોતાની માતા પ્રત્યેના ભાવો અને હિન્દ માતા પ્રત્યેની ફરજ વચ્ચે તુમૂન યુદ્ધ શરૂ થયું પણ મહાસલાનું કાય' એણે શરૂ કર્યું એ કાય' કરતા બચતા સમયમા એ પોતાની ઉધનો ભોગ આપતો આમ વધુ દિવસ ન નમ્યું ૧૯૩૦ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે પોલીસે તેની ધરપકડ કરી તેને સાત માસની સખત કેદની સજા થઇ.

વિનોદની વહાલસોહી માતા પર તો વજ્ર જેવું પડ્યું તેણે તો દૂધ, ધી, ઘઉં દાગલાત વગેરેનો ત્યામ કર્યો ને નાગનીના રાટલાન મીઠા પર રહેવાની બીજ પ્રતિજ્ઞા કરી સવિતાને તો જતીનના રક્ષણનું મહામૂનું કાય' વિનોદે સોંપ્યું હતું વીરબાળાને તો સારા કપડાનો ભારે શોખ હતો કદક સારા દેખાવાનો પણ ઉડો ઉડો મોહ હતો ને એ વિશેનો વિનોદનો ભારે અણગમો પણ તે બાળુની હતી આમ જતા જોડના પ્રમાણમા વિનોદ એને પોતાની

બહેન માનતો, હતો તેના પચ્ચીસમા લાગે પણ વીરબાળા વિનોદને લાઈ ગણતી હતી કે કેમ તે એક પ્રશ્ન હતો. બાળકો શીખવાની લાલચ પુરતાં શિક્ષકો પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવવામાં ધણા કુશળ હોય છે. શીખવાની લાલચ પૂરી થયા પછી પણ લાગણી સદ્ભાવ બતાવવામાં ધણા કુશળ હોય છે. શીખવાની લાલચ પૂરી થયા પછી પણ લાગણી સદ્ભાવ ચાલુ રહે તો તે સાચું કહેવાય. પરંતુ નિરપૃહી વિનોદ એટલુંજ ધ્વજીનો હતો કે વીરબાળા શાન્ત મન રાખી છટ્ટા ધોરણની પરીક્ષા પાસ કરવાની તૈયારી કરે તો ‘સાર’ નહોતો.

પણ થોડા સમયમાં સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે સમાધાની થતાં ગાંધી-અરવીન કરારની રૂએ ૧૯૩૧ માયની :છટ્ટી તારીખે વિનોદ સગની મુદત પુરી થયા પહેલાંજ બહાર આવ્યો. બધા સ્નેહી મિત્રોના આનંદનો પાર ન રહ્યો. બહાર આવતા વેંતજ વિનોદને એની શાળાની નોકરી પર હાજર થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. એ હાજર થયો. એથી વીરબાળાને પરીક્ષાના સમયે વિનોદની હાજરી ધણી મદદરૂપ નીવડી ને પરિણામે તે સારા માર્ક્સ મેળવી મેટ્રિક કક્ષાસમાં ગઈ.

હવે પછી તો સૌને લાગ્યું કે વિનોદ પોતાના આસજનોની વચ્ચે આનંદથી દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. પણ એનાં અંતરમાં શાન્તિ ન હતી. એના હૃદયમાં તો મંથનો ચાલુજ હતાં. એણે પોતાથી બને તેટલો સમય રાત્રિશાળામાં અને હરિજન-દલીનોના સહવાસમાં આપવા માંડ્યો. ગાંધીવાદના વિજય પછી એની સમાજ જીવન પર શી અસર થઈ છે તે વિચારવા લાગ્યો. એને સમજાયું કે સમાજની નૈતિક કક્ષા રજ પણ ઉંચે ચઢી નથી સમાજનું શિક્ષણ સંસ્થાઓ પ્રત્યેનું હલકત વલણ નોઈ એણે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાંથી સદાને માટે દારૂગ થવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણયની જાણ એણે એનાં આપ્તજનેને કરી એક દિવસ એ વાત કરવાને માટે એણે વીરબાળાને પોતાને ત્યાં બોલાવી.

એક દિન લગભગ સાંજના છતાં સુમારે ત્રીજાળા એના બાર્ડ નીન જોડે વિનોદને ત્યાં ગઈ તે વેળા વિનોદ, તેની બા ને સવિતા અંદરના દિવાનખાનામાં બેસી જતીન? રમાડતા હતા. એ સમયે જતીન લગભગ દોઢ વર્ષનો થયો હતો. આવતા શીખ્યો હતો 'બા, મા બા... ઇ, શી... ઇ કે, કા...કા' જેવા લાગાવૂતા ઉચ્ચારો કરતાં શીખ્યો હતો. મામાન્ય રીતે વિનોદ પોતાના આપ્તજનો અને મિત્રો સિવાય બીજાઓને તો આગલા ખડમાજ બેસાડી સત્કારતો વિનોદ જેવા ચારિત્રશીલ, સુશીલ, મૈમાજ અને સન્નિયો પુરાનની બહેન થવાનું સદ્ભાગ્ય વીરબાળાને આપ્ત થયેલ હોવાથી વીરબાળા વિનોદના કુટુંબનું એક દરજ્જા ગણાયું હતું એટલે તે તેના બાર્ડ જોડે વિના સંકોચે અંદરના દિવાનખાનામાં ગઈ

વીરબાળાને અને નવીનને જતીને 'બાર્ડ, શી... ઇ...કા...કા' કહી હસતા હસતા આવકાર આપ્યો. બધા હમી પડ્યા ને વાતે વળગ્યા થોડી વાર થતા વીરબાળાએ જવાની વાત કરીને જણાવ્યું કે મોકું થશે તો બા ચિદાશે.

પણ સવિતા અને નવીન એક સાથે બોલી ઉઠ્યા 'બહેન, બેસોને હવે, લાઇએ કંઈ કામ હશે તોજ બોલાવ્યા હોને? બાતો દઈ એમ ચિદાયાં નથી"

પછી ધીમેથી વિનોદે કાયમને માટે શિક્ષણની લાઇન છોડી દેવાની વાત વીરબાળાને કહી. વીરબાળાનું મો તરતજ પડી ગયું. વિનુભાઈ, હવે માત્ર એકજ ટમ મારે રહી છે તો શું લાઇ તમે મને મેટ્રીક થયેલી જેવા નથી છુટ્કતા ?

વિનોદ એનો અર્થ એવો કયા થાય છે? તને મેં કેટલીયે વેળા સમગ્રવ્યુ છે કે તારે મેટ્રીક પાસ થયા પછી બી એ. થવાનું છે તે પછી ત્રી ડી માટે લડન જવાનું છે. તને એક વેળા તો મેં

હસાબુનું હવું કે તું અપરિણીત રહી સ્વતંત્ર, સંયમી ને સેવાભાવી જીવન જીવવાનો તારો મનોરથ, આદર્શ શિક્ષણની લાઘનમાં પડીનેજ સાધી શકશે. ટી. ડી. થઈ આવી તારે એક સ્વતંત્ર કન્યાવિદ્યાલય ખોલવું. ડોક્ટરની લાઘનમાં જતાં તું હવેક વાતાવરણમાં મુકવાથી તારો સંયમનો ને સ્વતંત્ર જીવનનો આદર્શ સિદ્ધ ન કરી શકે. મેં તને વારંવાર કહ્યું છે કે તારા જેવા સ્વભાવની બાળાઓ ભણીને સંસારી બનવાથી સુખી ન જ થઈ શકે. એનાં અનેક દાખલા મેં તને આપ્યા છે. તારા જેવી ભાવનાવાળી બાળાઓ હિન્દી સ્ત્રીસમાજની સેવા માટે જીવે એ આજે હિન્દને જરૂરું છે. જે હું તને સંસ્કારી, સંયમી, સુશીલ અને વિદ્વાન સરસ્વતી જેવી જેવા ન ઇચ્છતો હોત તો તારી જોડે આજસુધી લાંબી ચર્ચાઓ થું કામ કરત કે તને મારો ધણો સમય આપી આજસુધી તારા અભ્યાસમાં મિતસાહન પણ થું કામ આપતો આવત ?

ધીમે ધીમે વિનોદે વીરબાળાને શાન્ત કરી.

ગાંધીજી વિભાવનથી આવતાં લડત શરૂ થઈ. વિનોદે શાળાની નોટરી સદાને માટે છોડી દીધી. એ મહાસમાના કાર્યમાં પડ્યો. મહાસભાનું કાર્ય કરતાં છતાં ગમેત્યાંથી સમય મેળવી એ વીરબાળાને શીખવતો ને રોજ એને ગમતાં ફૂલો પણ આપી આપતો.

x

x

x

હવે વીરબાળા મેટ્રીકમાં પાસ થઈ. સૌના આનંદનો પાર ન રહ્યો. વિહ્સન કોલેજમાં એ પ્રીવીઅસમાં દાખલ થઈ. વિનોદ સામાન્ય રીતે એને એના અભ્યાસમાં પુરતી મદદ આપ્યા કરતો. એક દિવસ તેને શીખવી રહ્યા પછી વિનોદે નિમ્નેશની જેમ તેના હાથમાં ગુલાબનાં ફૂલો આપ્યાં ફૂલો લઈ વીરબાળા એકદમ એકદમ ઉત્કેષાઈ જઈ બોલી ઉઠી: “હટ, મને ન અડાય. તમારે ફૂલો આપવાં હોય તો ટેબલ પર મુકવાં. મારાહાથમાં ન મૂકવાં”

આ શબ્દો સાંભળી વિનોદનો મનઘત આત્મા શોક સાગરમાં ડૂબી ગયો. વીરબાળાને એના પ્રત્યે આવો અણુજાગૃતો, ભાવનારીન ને અકસ્મિત રોષ બતાવવાનું પોતે કશું કારણ નહતું આપ્યું. વિનોદે તે ક્ષણે તો ધીમેથી કહ્યું 'બહેન ? તું' આ કોને સાંભળાવી રહી છે ? નાની બહેન મોટાભાઈ વિશે આવી કલ્પના કરી શકે ખરી ? શું હું તારે મન તારો ભાઈ નથી રહ્યો ?... ...'

વિનોદ વધુ ન બોલી શક્યો ને એની આખમાંથી અશ્રુની હેલી વરસી રહી. વીરબાળા કૂલો લઈ કશું બોલ્યા વિના ચાલી ગઈ.

વીરબાળાના વનનથી વિનોદને અત્યંત દુઃખ થયું કેમકે શરીર સ્પર્શને અગે વિનોદની ચીવટાઈ બહુ ભારે હતી એને જેની પ્રત્યે ભાગણીના, એકનાં કે સદ્ભાવના આશુઓ ન હોય તેના શરીરસ્પર્શ એને અકળાવી મુકતો બને ત્યાં સુધી એ તેનાથી દુર રહેતો. એથી એ સો ઠેકાણે હસ્તધુનને બદલે એ હાથ જોડી વંદન કરી પનાવી દેતો. પરંતુ વિનોદનું મિનઝ હૃદય પોતાના અંગી સ્નેહીમિત્રોની સાથના વહેવારમાં કતી જુદાઈ ન હતું જોતું તે અશ્વ સમજી અને નાદાન વીરબાળા ન સમજી શકી વીરબાળાનું સંકુચિત માનસ વિનોદનું હિંદાર માનસ સમજવા અસાધ્ય નીવડ્યું ને આ પ્રસંગથી એ બંનેના વ્યવહારમાં અતર વધતું ગયું વિનોદને વીરબાળા એની છેલ્લી જન્મતિથિને દિને પણ નહતી મળી, તેને તેણીએ ઘરે બોલાવ્યો પણ નહતો પરંતુ વિનોદના હૃદયમાં વીરબાળા પ્રત્યે કશો શગરોષ ન પ્રવેશી શક્યો. પોતાની બહેન પ્રત્યેની શ્રદ્ધ બળવવા એ હમેશ આતુર હતો પણ એણે વીરબાળા કે એની બા બોલાવે નહિ ત્યાં સુધી તેને ઘરે જવાનું છોડી દીધું. વિનોદને પોતાના પ્રેમમાં શ્રદ્ધા હતી એને ખાતરી હતી કે વીરબાળા પોતાની બૂલ સમજશે.

આમ નક્કી કરી વિનોદ મહાસાગરના કાષમાં બેવડા ઉત્સાહથી

પડ્યો. એની માગદંદશંક તરીકે બહાર વધુ જરૂર હોવાથી એને બને ત્યાંસુધી જેલમાં ન જતા બહાર રહેતો. કાચું કરવાનો એના આગેવાંને જેલમાંથી આદેશ મોકલ્યો.. એ પ્રમાણે કામ કરતાં વિનોદને ઘડીનો આરામ નહતો મળતો.

એક દિવસ કામ પતાવી ખૂબ ચાક લોગ્યો હોવાથી એ બેએક વાગ્યાના સુમારે ઘરે જતો હતો. ત્યાં મોટા રસ્તા પર અચાનક એણે ‘ઓ...ઓ...’ કરતી એક બાળાને થોડું દૂર પડતી જોઈ. એ ઝડપથી ચાલી ત્યાં ગયો તો એ બાળાને હીસ્ટીરીઆની ફીટ આવેલી જોઈ. તેને નજીકથી જોતાંવિંતજ એના મોં પર દુઃખ અને વિષાદની છાયા ફરી વળી. આંકડી ખૂબ જોરમાં આવતી હતી ને તેને ગંભીર ઈજામાંથી બચાવવા તેને પકડવાની ખાસ જરૂર હતી. એ બાળા ખીલુ કાઠ નહિ પણ વીરબાળા હતી વિનોદના હૃદયમાં લુમ્મણ ધૂલ ચાલ્યું. બહેનને શરીરવેદનામાંથી બચાવવાની ફરજ એ સ્પષ્ટ જોતો હતો. ત્રાહિતને પણ બચાવવાની સાથે સમજતી ફરજ વિનોદ નહતો સમજતો એમ નહતું. પણ અહીં વિનોદની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. ‘બહેને મને અમૃતશ્ચ ગળ્યો છે, મારો સ્પર્શ એને દુઃખકર્તા છે’ એ સમજતો વિનોદ કાકના આવવાની રાહ જોતો ઉભો. વીરબાળાએ ખીલે ગંભીર હિચકો ખાધો ને પરિણામે તેના માથામાંથી લોહીની ધારા વરસી. વિનોદની વેદનામાં ક્ષણે ક્ષણે વધારો થતો ગયો. પોતે નિરૂપાય હતો તેથી એ અત્યંત અશાન્તિ અનુભવતો ઉભો. દૂરથી કાકને આવતું જોઈ તેણે ખૂબ પાડી. એ યુવતી તેની એક વેળાની વિદ્યાર્થીની હતી. તેને બધું સમજતી તે ડોક્ટરને લેવા દોડ્યો. પેલી નવી આવનાર યુવતીને પણ પ્રશ્ન થયો કે વિનોદસાથે વીરબાળાને કેમ પકડી ન રાખી ને પરિણામે એના માથામાં ગંભીર ધા થવા દીધો.

વિનોદ ટેક્ષીમાં બધું સાંપન લઈને ડોક્ટર સાથે આગ્યો. માથે ટાંકા મારી પાટો બાંધી ડોક્ટરે દવા આપી. નવી આવનાર યુવતી ને વીરબાળાને તેને ઘરે પહોંચતી કરવાનું સોંપ્યું. ટેક્ષીનું ખીલ પણ

ચૂકવી દીધું. વીરબાળાને ઘરે પહોંચ્યાક્યામાં આવી. તેના બાને બંધી વાત પેલી યુવતીએ કરી. વિનોદના તો અમે ઋણી છીએ. મારી વીરને એણે બહેન ગણી ફટલીએ મદદ આપી છે આવો મેમાળ ભાઈ મળવા બદલ સાચેજ મારી વીર સાચ્ચાણા છે.

આ સાલગી વીરબાળા બોલી ઉઠી- “તમારો એ દીકરો ન આવ્યો હોત ને બીલું કાઈ આવ્યું હોત તો મને પકડી રાખી આવી છન્નમાંથી બચાવત”

વીરબાળાની બાઃ હવે ડહી મા ધા. શાન્ત રહે. આપી ફાકડ બીચારા વિનોદને યગોવ નહિ તારે માટે એના જોડણું ફાળે કયું છે? આમ નગણા ઘણે તો પ્રભુ પણ કાપે.

વીરબાળાની વિગત વિનોદે સવિતાને કહી. વિનોદ એ પછી ન વીરબાળાની ખબર સવિતાને મોકલી જાણી લેતો.

વિનોદ હજી સુધી પોલીસની નજર ચૂકવી ચક્યો હતો ને હવે સવિનય કાયદાબંગની ચળવળનું મોજી ઓસરતું જતું હતું એટલે વિનોદને હવે વધુ સમય બહાર રહેતું ગોખ ન લાગ્યું.

વીરબાળા પ્રીતીર્થસમા પાસ યઈ તે વાત વિનોદે જાપામાંથી જાણી. વીરબાળાએ રસ્તે મજે ત્યારે પણ વિનોદ સાથે બોલવાનું બંધ કયું. એક દિન વિનોદ કામ પ્રસંગે સ્ટેશન પર જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં વીરબાળાને તેની બા મળ્યા. તેમને બેઠને વિનોદ વિના બોલ્યો ઉભો રહ્યો.

વીરબાળાની બાએ પૂછ્યું- વિનોદ, જધા સારાં છે ને? હવે તું કેમ આવતો નથી?

વિનોદથી પોતાનું દેવ હવે જાણી ન ચક્યું: “હું કયા

આવું? મારામાં બહેનને અને તમને હવે ક્યાં વિશ્વાસ છે? બહેનને મન હતું એક અંત્યજ જેવો છું. બહેને આજ કેટલાયે માસ થયાં પાછું ફરી જોયું છે ખરું? બા: એ તારી બહેન અને તું એનો ભાઈ. તમે શું કામ લડી પડ્યાં તે મને સમજતું નથી. એક વખત તું આવ ને એક વેળા એ તારે ત્યાં આવે. આજે તું સમય કાઢી ઘેર આવી જજે.

વીરબાળા તો નજ બોલી. રાતે મહાસભા સમિતિની ખાનગી ઓરીસમાંથી વિનોદ મોડો પરવાયો. એ યાત્રી ગયો હતો. ઘરે પહોંચતાં એને વીરબાળાને ત્યાં જવાનું સાંભળ્યું. ખાધા વિનાજ છેક સાડાનવ થયા હોવાથી જવા બદલ નીકળ્યો. ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર એતું સ્વાગત કરવા ઉભો હતો.

વિનોદની ખબર રાતેજ ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. વીરબાળા અને તેની બા તો એની રાદ જોતાં બેઠાં હતાં. તે ખબર સાંભળી તેઓ દીક્ષગીર થયાં.

વિનોદને આમ ૧૯૩૩ ના એપ્રિલની આખરે એ વર્ષની સખત કંદની સજા થઈ. દુર્ભાગ્યે એ વખતે વિનોદની મોટા ભાગની જોડ ગંભીર બિમારીમાંજ ગઈ. એ માત્ર એના મનોબળને લીધેજ જીવી શક્યો. બિમારીને લીધે કારાવાસમાં એ ધાર્યો અભ્યાસ ન કરી શક્યો. સને ૧૯૩૫ ના માર્ચમાં વિનોદ બદલ આવ્યો. એની તબીબત ખૂબ નંખાઈ ગઈ હતી. ચાર પાંચ માસનો આરામ લીધા પછીજ એની તબીબત કંઈક વળી. ને ફરીથી એ મહાસભાના રચનાત્મક કાર્યમાં ગેકાયો. એણે કોઈ પણ હોદ્દા પર રહેવાનું કદી પસંદ ન કર્યું. આમ વિનોદ અને સચિતાએ ગરીબીનું અગ્રાધારા તત સ્વીકાર્યું.

પણ વીરબાળાના વતન વિનોદને દૂર રાખ્યો. વિનોદના હૃદયમાં કે વહેવારમાં બેઠલાવને રથાન ન હતું. એ તો જ્યારે એની બા

ખોવાવતી ત્યારે ઘરે જઈ આનનો એમ કરતા ૧૯૩૬ ના જુનમા વીરખાળા બી એ મા પહેલા વર્ગમા પાસ થયેલી જાહેર થઈ એ વાત વિનોદે છાપામાથી જાણી વીરખાળાના ટી ડી થવા જવા માટેની બધી તૈયારી વિનોદે આગળથી કરી રાખી હતી રીઝવતે દિવસે તેની વીરખાળાની બાએ ખોલા થો હતો પરંતુ વિનોદ નખાતી તળીઅતને લીધે નહતો જઈ શક્યો

તે પછી વીરખાળા ટી ડી થવા માટે વિલાયત ગઈ

* * * *

ગ્રન્થએ પડિત જવાહરનો અનુપમ સત્કાર કર્યો પંડિત અને સરદારે વિનોદની કાર્યદક્ષતા બ્યવસ્થાશક્તિ અને સેવા પરાવશ્યુતાના ખૂબ વખાણ કર્યા અને પ્રાન્તિક સમિતિના મંત્રીપદે રહેવા બહુ વિનંત્યો પણ વિનોદે તે હોદ્દા પર રજા ચિનાજ કામ કરવાનું થોડું લેખ્યું

વિનોદ વીરખાળાના મનોરથ વિશે પંડિતને સરદારને હંસારો કર્યો—તે તેમનો સહકાર માગી લીધો

વિનોદ સતત કાર્યમાં રોકાયેલો રહેતો તેમા કોકવેળા જતીન ‘કૂઈ ક્યા છે, કેમ આવતા નથી કહી’ વિનોદને ઝુઝરતો વિનોદ તેને વીરખાળાના વિલાયત લાણવા અયાની વાત કહેતો ને તેને શાન્ત પાડતો

વિનોદને ઓરીસે જતા માર્ગમા એક દિવસ વીરખાળાની બા મળ્યા. માર્ગમા ઉભા ઉભા બનેએ ખૂબ વાતો કરી વિનોદે બહેનની ખબર પૂછી ત્યારે તેની બાએ ગ્રન્થ કર્યો ‘શુ તારાપર વીરને કાગળ નથી ? મને તો લખ્યું હતું કે હું વિનુભાઈને આવતા મેલમા લખીશ”

વિનોદે લાગણીનો અતિરેક રાખી પોતાના હૃદયના દ્દને વ્યક્ત કરતા કહ્યું “બા તમે અને બહેન તો ‘કાંધ’ને પોતાના અક્ષર

આપવામાં માનતાં નથી એટલે હું બહેનના તરફથી પત્રની આશા ક્યોંથી રાખું? હું, તો બહેનની નજરમાં ‘કાષ’ના સ્થાનેજ હું ને?”

‘‘ વીરબાળાની બાએ વિનોદને પત્ર લખવાનું ને ઘટતી સૂચનાઓ આપ્યા કરવાનું દબાણ કયું. આથી વિનોદે એક પત્ર વીરબાળાને લખ્યો હતો. પણ તેનો તેણે વિનોદને ઉત્તર નજ આપ્યો. વીરબાળા તરફથી જવાબ મળવાની વિનોદે આશાજ નહતી રાખી. એટલે વિનોદને ભારે આઘાત ન થયો.

વીરબાળાના ટી. ડી. માં પાસ થયાના અને તેના ઓગસ્ટ તરફ દિન્દ પાછા ફરવાના સમાચાર વિનોદને વીરબાળાની બાએ મોકલ્યા.

‘‘ પણ વિનોદની તખીયત હમણાં હમણાં સારી નહતી રહેતી. તે એ માત્ર મનોબળને લીધે શરીરના ઘસારાને બોલે. કામ કર્યા કરતો. આગેવાનો બેઠે કન્યાવિદ્યાલયની બધી વાતો કરી. તેણે બેઠતી તૈયારી રાખી હતી.

‘‘ વિનોદની સૂચનાને માન્ય કરી વીરબાળાએ ધૂરોપની, શિક્ષણ સંસ્થાઓનો બારીક અભ્યાસ કરવાનું રાખ્યું. ને પરિણામે એ ઓગસ્ટને બદલે છેક ડીસેમ્બરમાં દિન્દમાં આવી એની બાએ વિનોદને મળવા જવાં તેને ખુબ દબાણ કયું ત્યારે તેણે જણાવ્યું: હું કયા મોંએ જાઉં? વિનુભાઈને મે ખુબ દુઃખ આપ્યું છે. ગયા પછી કાગળ લખવાની પણ મારી દિંમત ચાલી નથી. મારે માટે એઓતો કેવો હલકો અભિપ્રાય બાંધી બેઠા હશે? હું કેમ કરી મળવા જાઉં?

‘‘ તેની બાએ કહ્યું: એ તારા જેવો નગુણો નથી. તું નજરી ધઈ છે. તારો તોરો ને મિજાશી સ્વભાવ હજી તે બદલ્યો નથી.

‘‘ વિનોદને વીરબાળાની બા ધરે બોલાવે છે. પણ તખીયત અનુકૂળ ન હોતાં એ બધી વિગતો સવિના મારફતે મોકલાવે છે. કન્યાવિદ્યાલય માટે માયમાં, ટીક થઈ પડશે. ને આગેવાનોને મળવા માટે તેણે વીરબાળાને કહાવ્યું, ને ઘટતા પત્રો લખી આપ્યા. ૧૨

મી માય'નો દિવસ નક્કી કર્યો. સરદારને પણ તેણે બધી વાતો કરી
'સાખી' એ 'પછીથી વિનોદ વીરખાળાને' ત્યાં "ગયો. 'વિનોદ જોડે
વીરખાળા નેં એલી સંકો' વિનોદે તેને ખબર પૂછી ત્યારે 'સાર' લાખ'
'એટલોજ જવાબ' આપ્યો' કન્યા વિદ્યાસયંત્રી ઉદ્ધાટન કીધાનો દિવસ
પણ વિનોદે તેને જણાવ્યો. શહેરના વિદ્વાન આગેવાનોનાં મુલ હરતે
વિદ્યાસયંત્રી મુકવાનું નક્કી હતું. પણ બને લાખજેનના સંકોચો
કહો 'કે બેદલાવો કહો તે હજી દૂર થયેલા ન' લાગ્યા.

આજનાં વિનોદની તખીયત દિનપ્રતિદિન ગગાતી માસી
વિદ્યાસયંત્રી મુકતી વેળા હાજર રહી ચક્રવા વિશે તેને સંકોચો
અર્ધ. વીરખાળા પોતાની તૈયારીમાં ગ્રંથાર્થ બધે આમંત્રણો મોકલ્યાં.
વિનોદને તો જાતે મળાને જ કહેવાનું નક્કી રાખી તેણે આમંત્રણ
ન મોકલ્યું. એમ કરીનેજ મારો સંકોચ દુર કરી ચક્રાશે એમ
એણે વિચાર્યું.

ડૉક્ટરી તપાસમાથી જણાવ્યું કે વિનોદને ટાયફોઇડની બિમારી
છે. છતાં ૧૨ મી માય'ની એ રાહ જોઈ બેઠો. કેસ ગંભીર
બનતો, ગયો વિનોદ દિવસમાં કેટલીક વેળા જાનભૂનો પણ બનવા
સોચ્યો. સારી હોસ્પિટલમાં ખર્ચેવાની ડૉક્ટરે સલાહ આપી
પણ પૈસા ક્યાંથી લાવે? વીરખાળાને આ સમાચાર મોકલવાની પણ
કામતી હોંસ ન રહી

વિનોદે અચ્છતાવગ્યામા સવિતાને પામે જોવાની જણાવ્યું "મારી
માંગીના સમાચાર વીરને ન કહાવીશ. કાલે તેનું વિદ્યાસયંત્રી મુકવાનું
છે તેથી તે બિચારી નાહક ઉત્સાહભંગ થશે."

વિદ્યાસયંત્રી મુકવાનો સમય સવારે આઠ વાગ્યાનો હતો
અગાઉથી વીરખાળાને નવીન ત્યાં ગયાં હતાં જતાં પહેલાં વીરખાળાએ
તેની બાને કહ્યું હતું "બા, લાખને જોવાની લઈને તમે ત્યાં સીધાં
આવજો મને બાઈ'રજોને મ્વાર્થોં જોજો એથી જવાનો સંકોચ થાય

છે. પણ વિદ્યાલય ખૂલ્યું મુકાયા પછી હું હમેશા બાઇને મળતી રહીશ. પછી હું એમના મનમાં અમરતો ધર કરી રહેલો ‘કાઈ.’ શબ્દ બૂલવીશ તો તમે જરૂર બાઇને સમજે આવો.” વીરબાબા વિનોદ, સવિતાને જતીનની રાહ જોતી હતી સહેસ્તા વિદ્યાન આગેવાન આવી પહોંચ્યા. તેણે વિનોદ ક્યાં છે એમ પૂછ્યું. વીરબાબાને દુઃખનો પાર ન રહ્યો. ‘હમણાં આવશે’ એટલેજ, જ્યાંય તે વાળી રાખી. ફરીથી વીરબાબાને સરદારે પૂછ્યું. “એની તબીબત કવી છે? ગઈ કાલે સવિતાનો ટેલીફોન હતો તેથી મેં જાણ્યું છે કે વિનોદને ટાઇફોઇડ થયો છે. આજે સવારે કેમ હતું?” સવિતાને આ વાતની અમરજ ન હતી. એથી એ કશી ખબર ન આપી રાખી. વિનોદના માંદગીના સમયોચારે એ ઉત્સાહ ભંગ થઈ ગઈ.

સરદારે સુંદર શબ્દોમાં આશીર્વાદ આપી વિદ્યાલય ખૂલ્યું મુક્યું. વીરબાબાને એના સાહસ બદલ ધન્યવાદ આપી એના મનોરથો પ્રજ્ઞ પાર પાડે એમ જણાવ્યું. આ સાંહસ પાછળ વિનોદનો અમાશ્ચિક પ્રયાસ રહ્યો છે નેનો ઉલ્લેખ કર્યો.

આ બાળું વીરબાબાની જા વિનોદને લેવા આવી. પણ, જેને તેણે પોતાના પહેલા બેબાબાનો પુત્ર જેવો ગણ્યો હતો તે વિનોદને મૃત્યુ શ્યા પડેલો, જેઈ શોક સાગરમાં ડૂબી ગઈ ને સવિતાને ટેલીફોન કરી વીરબાબાને જાણ કરવાનું કહ્યું. વિનોદની પરિસ્થિતિ ખૂબ ગંભીર હોવાથી સાડા આડે સવિતાએ સરદારને ટેલીફોન પર બોલાવી ખબર આપી. સરદારે વીરબાબાને જાણ કરી. બધાંજ સાથેજ ટેલીમાં ખેસી વિનોદને ત્યાં આવ્યા. બેભાન પડેલા વિનોદને જોઈને વીરબાબાના હોંસકોંસ હડી ગયા. એણે માથે હાથ મૂકી, જોયો, તો ચરીર ધગધગી રહેલું જોયું. વીરબાબાને નો કલ્પનાયે ન હતી કે તેના બાઈની આવી દાસત થઈ ગઈ હશે.

સવિતાએ ખંધી વિમ્મો જણાવી. તરતજ વિનોદને શયરની

હોસ્પીટલમાં ખમેડવામાં આવ્યો. હોસ્પીટલમાં બે કલાક તેને કંઈ લાન આવ્યું. તે વેળા તેણે પોતાના આગેવાનને જોયા. પણ પ્રણામ કરવા જેટલી તાકાત તેનામાં ન હતી. સરદારે તેને ધન્યવાદ આપ્યો, ને તે ડાકટરને મળવા ગયા, વિનોદ વીરજાળાને પોતાના ખાટવા પર બેઠેલી જોધ બોલી, ઉઠ્યો; બહેન, તું અહીં ક્યાંથી? તારું વિદ્યામંદિર ખુલ્લું મુકાયું ને? તારાં મનોરથો પ્રભુ પાર પાડે. વીરજાળા બોલવાની ખૂબ મગ્ગ હતી ન વદી સડી એથી વિનોદે આગળ બોલતાં કહ્યું; બહેન તું મને ન સમજી સડી કેમ? મને જેવો... શોકમસ્ત વીરજાળા વિનોદના મોંપર હાથ દાગી દઈ, તેને બોલતો અટકાવતાં કહે છે—‘ભાઈ... આ તમારી નાદાન બહેનને લામા કરે... તમારા જેવો ભાઈ ક્યાં મળે?... પણ...’ વિનોદે કહ્યું; મારા જતીનને, સવિતાને સંભાળજે—બહેન—

પણ વિનોદ આગળ ન બોલી શક્યો. વિનોદને અમ પડતો બાણી વીરજાળા માથે હાથ ફેરવતી બોલી ‘ભાઈ—’ એનાથી પણ આગળ ન બોલાયું. પણ ત્યાં તો વિનોદની આંખો સદાને માટે મીંચાઈ ગઈ. જતીન, વીરજાળા, સવિતા વગેરે સૌની આંખમાંથી અશ્રુની મારાઓ વરસી રહી

કોણ ?

કોણ આવી જીવનમાં પૂરી
મુખદુઃખના સાથિયા બન્ય ?
જીવન સંધ્યા કાળ ચતાં દીપ
મૃત્યુનો કોણ જગતી બન્ય ?

શ્રી

સ્વ. ભગવાનલાલભાઈ

અંકીમયદ્રુત "રંગી"ના સહ-અનુવાદક શ્રી. ભગવાનલાલ ગિરનારાંકર બહાના. અવસાને એમના મિત્રમંડળમાં નયા સહ-કાર્યકર્તામાં શોક. પ્રસરાએ છે રતેલી જાય ત્યારે આંતરંગનોતાં વ્યક્તિ તથા અવ્યક્ત કલ્પાંતો પ્રગટે છે. જેટલા પ્રમાણમાં સમાજનેજ ઉપયોગી કામો સાથે સંજ્ઞાવતા હોય તેને માટે તેટલા પ્રમાણમાં શોકસભાઓ થાય, તેના સમારકની ગોળના થાય અને તેમને જુદે જુદે પ્રકારે અંજલિઓ અર્પાય.

સ્વ. ભગવાનલાલ ભાઈના સુંદર જીણા મરોડદાર અક્ષરો જોઈ કંપાઈકારને "યતુ" કે આ ગૃહસ્થ સ્વ. કાન્ત તથા સાક્ષર શ્રી. બળવંતરાય સાથે સંબંધ ધરાવતા હશે. એઓ કાન્તના ભાણેજ થતા અને કાન્તના મિત્ર સાક્ષરશ્રી બળવંતરાયના લાડીયા બન્યા હતા. કાન્તના જીવનની કેટલીક દદંભય ઘડીઓના તેઓ સાક્ષી હતા એટલું જ નહિ પણ મામાની પડખે તેઓ ઉભા રહેતા. એમના ટોટુખિક જીવનની સાથે જાણવા જેવી કથા સાક્ષરશ્રી બળવંતરાયે વીલેપારણેમાં મળેલ શોકસભાનાં અધ્યક્ષસ્થાનેથી જે પ્રવચન કયું હતું તેમાં છે એટલે એ જ વિગતોની પુનઃકિત આવશ્યક છે.

સ્વ. નું સાંહિત્યજીવન "રંગી" તથા કેટલીક અંગ્રેજીના અનુવાદોમાંજ પરિમિત રહ્યું એમના ઉપર પડેલ સંસ્કારોને કારણે એઓ રસિક મમરી હતા. સાંહિત્ય પ્રશ્નિઓ શું સંબંધ ધરાવતા

પણ એ સર્વ કાર્યોમાં એઓ એક ટેકારૂં રહેતા. વીલેપારલે સાહિત્ય સભાના તેઓ ઉપપ્રમુખ હતા એમણે એકવાર એ. બંડીમચંદ્ર ઉપર જે ભાષણ આપ્યું હતું તે એમના અભ્યાસનું દર્શન કરાવનારું હતું. એઓ મિતભાષી હતા એટલે ભાષણો કરવાનું એઓ પુનઃ જ સ્વીકારતા નહિ. સાહિત્યજીવનના એમના એક સાથી શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (‘રંગની’ના સહ-અનુવાદક) એક વર્ષ પહેલાંજ ચાત્યા ગયા ત્યારેય મિત્રની સંવત્સરીએ પ્રાણ છોડ્યા.

અતિપરિચિતોના મંડળમાં એક એઓ દિલ ખેલતા અનેક નવીજીની વાતોનો રોડ કરતા અને રસચર્ચા જમાવતા. પ્રસંગને બંધબેસતા દુષકાઓનો એમની પાસે ભંડાર હતો કારણ કે એમણે જે પ્રકારનું જીવન વીતાડ્યું હતું તેમાં અનેક તકલીબપડીઓ એમણે જોઈ હતી. એઓ મમરી હતા અને તેથી મમવાણી ઉચ્ચારતા; એમની કેટલીક હાવકી ટકારો ન સમજાવતાં અવગાં અસર ઉપજાવતી.

જીવનનો એમનો ઉત્તરાધ વીલેપારલેમાં વીત્યો. અરંભમાં સાંતજીવન ગાળના પરંતુ ધરઆંગણે કામ કરતી નાતી મોટી સંસ્થાઓથી તેઓ અક્ષય ક્રમ રહી શકે? સાહિત્ય સભા, કોંગ્રેસ કમિટી કોઓપરેટિવ ફેડીટ મોસાઈટી, રેસિડન્ટસ એસોસિએશન, જીમખાના, કેળવણી મંડળ સાથે એઓ અત્યાધિક સંબંધ ધરાવતા હતા. એઓ વ્યાયામના શોખીન હતા. દમણાં દમણાં એમણે તરવારની કસરત કરવા માંડી હતી. ઉપરની સંસ્થાઓમાંથી વીલેપારલે કેળવણી મંડળ સાથે તેમણે તાદાત્મ્ય સાધ્યું હતું.

વીલેપારલે રાષ્ટ્રીય શાળાના કટોકટીના પ્રસંગોએ એમણે જે ભાગ ભજવ્યો હતો તે વિશે એકમત થવા સંભવ નથી, જેવી રીતે કે કેટલાકને રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતારી લેવાનો એમનો નિર્ણય યોગ્ય લાગ્યો ત્યારે કેટલાકને તેમાં જ રાષ્ટ્રહાનિ થતી દેખાઈ નથા વિદ્યાર્થીઓને તથા શિક્ષકોને નજાળા બનાવનાર પગલું દેખાયું. પરંતુ આવા

અર્ચાર્પદ પ્રસંગોમાં એઓ જે કરતા તે સંસ્થાને ટકાવવાની, સમૃદ્ધ બનાવવાની, સુરક્ષિત રાખવાની દ્રષ્ટિથી જ દૃષ્ટિની સંકુચિતતા કે વિશાળતા પારખવાનું કામ સામાની ગણાઈએ. પ્રભાણે થાય છે. જાહેર કાર્યકર્તાઓએ નિંદાને વધાવવી જોઈએ. સ્વર્ગસ્થે પણ નિંદાઓ પચાવવાનો સફળ મત્ન કયો હતો.

વીડે પારલે કળવણી મંડળના પ્રમુખનું કામ સંભાળ્યું ત્યારથી શાળાના વિકાસની સાથે સાથે એમના ઉપર કાળનો ખોજો વધવા લાગ્યો. છેલ્લાં જે વર્ષોથી એમની કાયા એમને ધારવા પ્રભાણે કામ આપી શકતી નહિ, એમને એ માટે સાક્ષતું પણ પ્રકૃતિને વશ પતી પોતાનો ફાળો એઓ આપ્યા કરતા હતા.

વીડે પારલેના આવા એક ગણીતા નાગરિક જીવનની અત્યંત નાની શરઆત કરી સ્વપરાક્રમે જીવનની સુખપદ્ધતિ સાધી કક્ષાએ પહોંચી ઝંડુ શામરીના એક સંચાલક બની અનેક નાની મોટી જાહેર સંસ્થાઓના અંગજૂત બની પોતાની જીવનશૈલી ઓચીંતી સફેદી આલ્યા મયા એ આપણને દુઃખકર લાગે છે

એમનાં સંતાનો, એમનાં પત્ની, એમનાં સ્વ પરિચિતો ઉપર આવી પડેલ આપત્તિ સહન કરવા બાજુ એમને મજા તથા ધન્યવર સદ્ગતનાં અધુરાં રહેલાં કાર્યો એમના અનુગામીઓ પાર પાડી શકે એવી અનુકૂળતા કરી આપો એ ભાવના વ્યક્ત કરી આ દુઃખી અવસાન નોંધ પુરી કરી સ્વર્ગસ્થને આપેલ અંજલિઓમાં ભાગ લઉં છું

ગોકુળભાઈ ભટ્ટ

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ

નરસિંહ મહેતા

શંકરપ્રસાદ રાવલ

[ગતાકથી પૃષ્ઠ ૭૧ થાણુ]

મહેતાનો વરઘોડો કાઢી લોકવિરોધે આમ એમને રાજકોથની જવાળા આગળ ઘસડયા. 'હારમાળા'ના પદોમાં લોકની, રાજદરબારની, ને દેશકાલની મનોદશા ચીતરવામાં હદ વાળવામાં આવી છે. કાવ્યમાં સંવાદોની કુલગુચ્છી રસિક રીતે પાર ઉતારવામાં આવી છે. અનેક પાત્રો મહેતાજીના વિરોધીઓ અને સહાયકો રૂપે ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે. વિરોધીઓ વસ્તુસ્થિતિને પોતાના સમર્થનમાં ખેંચી જાય છે. નરસિંહ અને એનું સખીઓ સહિનનું ભક્તમંડળ દામોદરને સહાય કરવા ગદગદ ને શ્રદ્ધાન્વિત સુરાવલિઓથી પીનવી રહ્યું છે. રાત ભયંકર રીતે ચીતતી જાય છે ચડસે ચરેશે વિરોધ અને પાસાથી ઉગ્ર છતાં આકર્ષકરૂપ ધારણ કરી ચુક્યો છે. નરસિંહનો પ્રભુ છેવટે આવે છે. સખીઓને આશ્વાસન આપે છે ને અભયની આગાહી આપે છે રાત એક પહેર રહી છે. પ્રભાતે કેદાર રાગ સાંભળી દાર આપીશું એમ ભક્તોધીન ભગવાન ખેલી ચુક્યા છે

કેદારા રાગનો પ્રસંગ આવ્યો. એ તો “ગીરવી ચુક્યો છે.”

“કાં કેદારે ચિત્ત આણે ? મહેતા ધરણીધરને ઘેર મુકાણો; મહેતે લખી આપ્યો મહારાજ ! એક બ્રાહ્મણ કેરે કાજ.”*

* હારમાળા પદ ૭૫ મું.

આમ રિયતિ છે. મહેતાજી કહે છે:—

“સાઠ રૂપેએ ધરાણે મુક્યો છે કેમ કેદારો ગવામજી !
આપી ધાપણુ છાની લઈએ પત આપણી જાયજી,
ધરણીધર મહેતાને મંદિર : ખત લખી મેં આપ્યુંજી,
વ્યાજ સંગાથે મય પેત્યા વિણ ગાઉં તો જીભ કાપ્યુંજી,
અટકે સાંભળી મહેતાજીની સમય સારંગપાણીજી;
હરિ કેદારો મુકાબા આત્મા પ્રીત પુરવની જાણીજી.”*

હાર મુકાબી હરિ પાછા આવ્યા. પ્રભાત પડ્યા પહેલાં શું થયે
એ મનોદશાએ વાતાવરણને ભારે ભારે દરી મુક્યું નરસિંહનું મન
કેદારો લંલકારી લેવા તત્પર થઈ રહ્યું છે:—

“મારો બહાલોજી રાગ મુકાબી લાવ્યા, ખત વાંચીને ખોખાયા રે;
પછે કેદારો આલાપીને ગાયો, મારે બહાલે નથી વિસાયા રે. મારો
સુંદર રાગ સોહામણો સારો, મારો ગોરીએ ગમાણે આવ્યો રે;
લમકે ધુધરી ને નૃત્ય કરે છે, મારો રાગ કેદાર મુકાબ્યો રે. મારો
પ્રગટ થાઓ પાતળીઆ ! સલામાં મુજને આપો હાર રે;
શામળીઆ સંગ સાંધાં લેઈશ, નહીં લાગે કે વાર રે. મારો
મલપંતક મંડપમાં આવો હરજી ! મેં જનપદ દીનદયાળ રે !
સલા સર્વ દેખતાં મારા બહાલા ! મારે કંઠે આરોપની માળ રે. મારો
એવું કહી ખત મસ્તક મેલ્યું, સર્વ સખીઓ થાઓ સાવધાન રે;
જે જેદાર ખોલો કહે નરસૈયો, સો સુંદરી ! કરોની ગાન રે.” મારો.†

પણ હજી ક્યાં પ્રસંગની વિકટતા વધતી જાય છે. ભકતને
પૂરેપૂરે તાવ્યા બેઠેલાં જમવાન હજી વધારે. કસોટવા રીખાવે છે.

* હારમાળા, પદ ૭૮ મું

† „ પદ ૮૩ મું

ક્રેટલોક વખત આમ “શું થશે ? એ સંદેહમાં આવ્યો જાય છે, નરસિંહને પ્રભુનાં, પ્રાર્થનાઓની અંતે, દશાંન થયાં અને

“ આસનથી હિઠ્યા અવિનાશી રે આવ્યા સભા મોઝાર;
સભા સવં દેખતાં આરોપ્યો રે મહેતાજીને કંઠે હાર
કમાડ કડકડીયા ગડગડીયાં રે મંડળીકને મંદિર ”*

જોને જોવો ભાવ હતો તેવે કયે દળિકાળના આ ગુજરાતી
સંતને પ્રભાવે પ્રભુએ દશાંન દીધાં અને

“ મહેતાજીને કંઠે આરોપી મોહને મોગરાની માળરે.”

બસ, વિરોધીઓ નારી ગયા બીજાઓએ મહેતાનો જ્યજ્ઞવાદાર
ગાયો મહેતાની લાજ રહી. ગાંમડલિકને વિનાશ શરૂ થયો. હારનો
પ્રસંગ મહેતાના કહેવા અનુસાર

“ સવત પદર બારોતમો ચૈત્રી સપ્તમી ને સોમવાર રે.”*

આ પ્રમાણે વિ સ ૧૫૧૨ માં થયો છે. આ વળી ત્રણ
વર્ષે સવત ૧૮૧૫ માં આ જુલમી રાત્રે અમદાવાદનો સુલતાન
મહમદ બેગડો હરાવી, વટસાવી, અમદાવાદ લઈ જાય છે ખાનજહાન
નામથી એ ઇસ્લામી ધર્મમાં જ ભુટે હાલે અમદાવાદમાં કબરે દટાય
છે. એ વાત તો ગુજરાતમાં ધનિદાસપ્રસિદ્ધ લેખ તે લાખી કરવાની
૧૪૩૦ રહેતી નથી

નરસિંહ મહેતાના જીવનની નોંધ (ચાહુ)

નરસિંહ મહેતાનો શિરચ્છેદ આમ પ્રભુએ અટકાવ્યો, સુલતા
નની માથા પર પડું પડું કરી રહેલી તલવાર પ્રભુકૃપાએ દેરે ઉતારી
લીધી, પણ પ્રભુ કરતાં મનુષ્યો ઘણીવાર વધુ ડાહ્યા થતા મિથ્યા

* હારમાળા ૫૬ ૧૩૦ મુ.

* હારમાળા ૫૬ ૧૪૯ મુ.

પ્રયત્નો આદરે છે નરસિંહ મહેતા તો એમના :— ઇષ્ટદેવી, સાધુ-સંતોની, લોકની ગુજરાતની, કાવ્યદેવીની સેવામાં રાત્રિદિન પ્રવૃત્ત રહેતા ગયા. આ ભક્તની રીતિ સંસ્કારાભિમાની નાગરસાહિત્યને લાંછનરૂપ લાગી. તેમને સંસ્કારના અને સાહિત્યક ભક્તિના ધર્મધર્મતા અગ્નિના ભડકાઓમાં, બળતા એષ્ટ સાતિજન નરસૈયા માટે, માન નહોતું, દયા નહોતી. હુડીનો પ્રસંગ, નાગરોતું દીખળીપેણું માત્ર નહિ, પણ વિદૂષકની દૂર એક નથી ? “ ગિરિ તળાડી ને કુંડ દામોદર ત્યાં મહેતાજી નાવા જાય” એ પદ્યથી સૂચવાતા દેડવાડાના ભજનપ્રસંગે પણ મહેતાજીને સાતિથી જાણ કરાવ્યા. અપમાનોની પરંપરાઓ એ ભક્તહૃદયને કેટલું દુઃખી કર્યું હશે ? એક વાર સાતિઓજનને ગએલા ત્યાંથી હાકી મુકવામાં આવતા દેડનાગરનો અંતકાર “ બીજું કે નહિ

↑ જુઓ ઇ. સ. (૧૬૨૩ ના ગુજરાતીના દીવાળી) અંકમાં પ્રસિદ્ધ થએલા રા. હીરાલાલ ત્રિજુવનદાસનાં નરસિંહ મહેતા કૃત હુડી કાવ્યની પંક્તિઓ.

“ નાગરી નાતે કાધી છેઠેકડી તીરથ વાસીએ જાણ્યું સાચું. (૫૬૪)

*

*

*

પરમ દુષ્ટ નાગર મત્યા આપણે; તેજે આપણું શું કુંડ-કાધું. (૫૬૫)

*

*

*

જાગ કમલાપતિ ! હજી શું સુખ રહ્યો ?

એજ સ્યામા તણી આજ ભાવી ?

વાર લાગે ધરી. લાજ જાયે દણી પછી

તું શું કૃષ્ણજી ? કીરીસ આવી ? જાગ

મેલ મમ નાય નેમ ભરી આણને

કારે કમલા તુંને લાજ નાવે !

દાસ ઉપદાસ તે લાજ તારી જશે પછી. તું હું

નેવદાલાજી ! કાણુ ધારો ? (૫૬૬)

તેા જ્ઞાતિની કૂટાખરી રુઢિઓનું સખેદ તીવ્ર જ્ઞાન દર્શાવે છે. પત્ર ભગવાને એને બ્રહ્મ જોઈ નથી.

૧. મહેતાજીની ઉત્તર વસ્થા પોતાના ઇષ્ટદેવ કૃષ્ણપ્રભુના-પાઠ એકનિઃ પરાભક્તિના અદ્ભુત દર્શિનિ દુથી-૪-જીવન પ્રસંગો વિવિધ રીતે અને કાવ્યની મનોહર અને સદા તાજી ગૂઢે એવી રીતીમા ચાંપા બળ છે. અનેક સાસારિક દુઃખોમાએ એ આદિ કવિએ જીવનનો દૈવી ઉલ્લાસ દૂર કર્યો નથી એના કાવ્યમાં એનું અતીવ દુઃખી છતાં અતીવ સુખીદૈવી જીવન તમને સત્સચી, સદાચારની સરકારિતાની, જ્ઞાનની, રસસમૃદ્ધિની અને જોડી વગરની કાવ્યકવાની અપૂર્વ વાનગી આપતા ઉંનાસો ઉભરાતા લાગશે. નરસિંહની એક એક કાવ્ય-કૃતિમા આદર્શભક્તના અને કવિના ઉત્કૃષ્ટ ગુણો નજીક રહેવા માધુર્ય પડે છે. હાગમાગાનું “ વૈષ્ણવ જન તો તેને મ્હીએ જે પીક પરાધ જાણેરે ” એ અમર પદ નરસિંહમ્હિની ઉત્કૃષ્ટ નાગરિકતા, વૈષ્ણવતા અને ઉદાર દૈવી માનવતા સિદ્ધ કરી આપતું, ગુજરાનનું ગમે તે પ્રભાત પ્રેરણાત્મક વાતાવરણલયું કરી મુકે એવું છે.

એમદ એ કૃતિ મિનાય નરસિંહ મહેતાએ પોતાનો કાવ્યસમૃદ્ધ કયા અને કઈ સ્થિતિમા લખી નાખ્યો છે તે ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી. સખ્યાનધ પદોનો અનુક્રમ પકડવો અઘરો છે ‘દારમાળા’ માટે તો ઉપર ૧૫૧૦ નો વિ મ જણાવ્યો છે ‘ગોવિદગમન’નું મધ્ય પલ્લ એની મ્હાનસ્થામા લખાયું છે કવિ કૃતિના અંતિમ પદમાં કહે છે -

“ હું ગાતા ગાતા વૃદ્ધ થયો એક અંશ ગુણ ન ગાયા રે
આજ કાન કરતાજરા આવી નથી મુકાતી માયા રે પરિક્ષિત
મત્ત તે વારે માયા મુકામે, બળતે બળતે બકાય તે બકુરે
અવસર ગયો ફરી નદી આવે માટે સમ નદી ચુક રે, પરિક્ષિત
એમ ધાગી ગોવિદ ગુણગાના ગોવિદ ગમનમા નાખ્ય રે,
દરિગુણના કા દોષ ન જાણો દોષ લખાને મયા રે, પરિક્ષિત.”

વળામાં પળીમાં પડીમાં અંગે ત્યારે તો મેં લખીયું રે;

નરસેને ગુણ ગાવા નિશ્ચયે તેથી એ દશમાં લખ્યું રે પરિક્ષિત.”

કવિએ આમ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા આ કૃતિમાં આલેખી છે. એ કાવ્યમાં

“ તેણે કૃષ્ણનું મમન કરાવ્યું તે પ્રાકૃત માંહી કહીએ રે.”

એ ભકિતથી ગુજરે લાપત્તી પ્રાકૃત અવસ્થાનું સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું છે. ‘ગુજરાતી’ એ નામ નરસિંહ યુગનું નથી, પછીનું છે. કવિ પોતાના અભ્યાસ જ્ઞાન કે શક્તિ વીશે પણ પોતાના સંબંધમાં એટલું જ કહે છે કે

“ અપભ્રંશ ગિરા વીશે કાવ્ય કેવું દીસે, ગાય હીસે ને જ્યમ તીર વાગે;
તેમાં દારિદ્રકવિ નહીં, વાત કે નવી નહીં, ભક્ત અનુભવી નહીં રે આગે.
વાસ વસવા નહીં, સાધન પાસ નહીં, વળી કૃષ્ણને દાસ યદ્ય હિલે ભણ્યું;
નાગર વદ નહીં કે અટખટ નહીં એકધરી હક દરિગાન કર્યું.
હરકનો સૌ મુણી કાવ્ય જોયે ભણી મતિ સૌ સૌ તણી જોડી જોયું;
આ નરસે અનાથ કીધો હરે નાથ. સાલો મુજ હાથ ને કંઈ ખોયું.”

શૃંગારરસભર આ ‘સુરતસંગ્રામ’ કાવ્ય વૃદ્ધાવસ્થાનું નથી જ પણ કવિની આગળની ‘કીધો હરે નાથ’ એ શબ્દથી સૂચવાતા ગોપનાથ ગદાદેવના પ્રસંગ પછીની તરતની કૃતિ લાગે છે.

કવિની સમગ્રી કૃતિઓના વર્ણનો અનુક્રમ તેમ છુટક પદોમાં એક એકનો વિકાસક્રમ ને રમ્યાકાળ મુકરર કરવો એ સંદેહ નથી. પણ કવિના જીવનપ્રસંગોની નિયમિત કરણતા. તેમજ તેને પદોંચી વળવા સદા તત્પર રહેતી ભક્તજીવનની ઉત્સુકતા એની નાની કે મોટી કૃતિઓમાં ભકિત, શૃંગાર કે જ્ઞાનની રસબોળોમાં વિકાસ પામેલી છેક નીચે, છેક ઉંચે સુધી ઉજળતી, કદસોધમાં નચવતી, ગંભીરતા-વાળી કાર્ષ્ઠી મીઠા સાગરની ભવ્ય જળક્રીડા સતી, સ્પષ્ટ અને પ્રત્યક્ષ

* ‘સુરતસંગ્રામ’ પદ ૭૨ મું, પૃ. ૧૧૭.

દશને દીધા વગર રહી શકતી નથી. દરેક કશ્મીરમાં સન્નિવૃત્તતા ને વ્યક્તિત્વ છે.

નરસિંહ મહેતાનું ઉત્તરાવધાનું વય આમ પુરૂં થયું. અને ગુજરાતનો એ આદિ અને વિશ્વના મહાન કવિઓમાં એ માગ મુકાવે એવો સમય મહાકવિ એના ૬૬ મા વર્ષમાં વિ. સં. ૧૫૩૬ માં એના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણના પ્યારા ગોલોકનો નિવાસી થઈ ગયો.

નરસિંહ મહેતાનો દેહાત્મ અમર પદ પામી ગયો જુનાગઢવા-
મીઓએ અને મરણ પછી તો એજ તિસ્કારનારા નાગરોએ પણ
એ મહાન ગુજરાતી જ્યોતિષરેની-દીવડીઆની-જુઝ કરી છે સાક્ષ
દેહે તો મહેતાજીની કાવ્યમૂર્તિ ગુજરાતના હૃદયેહૃદયમાં જોરથી જડાઈ
છે, તે કદી જુદી થાય એમ નથી સિદ્ધપદ્યોએ મહેતાની મૂર્તિઓ
જુનાગઢમાં ને દારિકામાં જેવી તેવી પણ ધડીને ગુજરાતને
આપી છે તે સામાન્ય જનસમૂહોમાં પણ મહેતાને જાણે પ્રત્યક્ષ
દેખાડી રહી છે.

નરસિંહ મહેતાની જીવનકક્ષા આમ સસારવ્યવહારના, રામકીક
અને શાંતિજનોના અનેક પ્રહારોના હથોડાથી દીપાતી જતાં સુંદર
અને સુરેખ ખીલતી ર્મ છે. ભક્તકવિએ એના ઉપાસ્ય શ્રીકૃષ્ણને
અને એની લીલા ગાનારી એની કવિતાસુદરોને જીવનભરમાં ધડીએ
અળગા કર્યા નથી ભક્તિની પરાક્રમમાં એણે આત્મ અને આત્મનાદે
કૃષ્ણ અને કવિતા સાથે એવી સવચ્છતા સાધી છે કે ગુજરાતના
આઘ કવિના ઉત્તમ પદ ઉપરથી એ કદી ચ્યુત થઈ શકે એમ નથી
નવધા ભક્તિને એણે ભક્તના અને કવિના પારદર્શક હૃદયથી એટલી
ખૂબી સમર્થતાથી બતાવી છે કે ગુજરાતી લોકહૃદયમાં એ ચિરંજીવિ
વિની રહી છે, શૃંગારની મર્થાનઓ એણે હૃદયથી નેત્રું પણ એને
બાન રચ્યું નથી પોતાનાં દુઃખોમાં એના ઉપાસ્ય દેવને મીઠું ગાવિ-
પ્રદાન કરના પણ એ કર્યો નથી અડગ અને એકલ એ ભક્ત

કવિએ આમ આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં સચાલાંખ પદો ઉમેર્યાં છે, એમ લોકવાણી સાખ પુરે છે. લોકવાણી કહે છે કે એમાંના ૨૫ હજાર પદ બાકી રહ્યાં, ત્યારે અવસાનસમયે એ લકતવર દીલગીર થયા, ત્યાં એની વિધવા પુત્રવધુએ એ પુરાં કરવા એને વચન આપ્યું. કમળાએ તે પુરાં કર્યાં એમ પણ કહેવાય છે. ગુજરાતે આ લોકપ્રિય કવિ માટે આજ સુધી નિઃસીમ પ્રેમ ખતાવ્યા કર્યો છે. મીરાં કૃષ્ણદાસ, વિશ્વનાથ જ્ઞાની, પ્રેમાનંદ, હરિદાસ, દયારામ આદિ અનેક કવિવરોએ આ આઘ કવિના કરણ જીવનપ્રસંગો માઠ ગાઈ ગુજરાત પ્રગળે મહેતાજીથી અજગી કરી નથી. સાયબાના લાલાલકાંતને કે દયારામલાખને કવિના અવતારો માનવામાં પણ ગુજરાત એના પ્રતિનો માઠ પ્રેમજ ખતાવ્યો છે. કવિકૃત મુળ “દાર માળાના પદો”માં બેહદ હોષ્ટ લાર ઉમેરાઈ “દારમાળા” ગુજરાતી વાણી બની છે.

આમ આ સમય કાવ્યમાને એના સમયથી માંડી આજ સુધીમાં ગુજરાતે ભુલી શકાયું નથી, એજ એ મહાકવિની ગુજરાતમાં અમરતા પુરવાર કરે છે.

પરિશિષ્ટ

નરસિંહ મહેતાના જીવનચરિત્ર સંબંધમાં કેટલીક દ્વંતકથાઓ:-

- (૧) ગોપનાથ મહાદેવનો પ્રસંગ-શિવ, અને મહેતાએ કૃષ્ણદાસન ક્યાં રાસલીલા જોઈ નરસિંહ આશીર્વાદ પામ્યો.
- (૨) જુનાગઢ બહાર મજેવડીમાં કવિનું ઘર તુટી પડ્યું, પણ ન્યાં કવિ સુતો હતો તે લાગ પડ્યો નહીં.
- (૩) કવિપુત્ર સામળના સર્તી, ૨૫-એ લક્ષ્મી સહિત કૃષ્ણનું આવયું. ૨૨. ૧૧૭.

- (૪) કૃષ્ણ કનિષ્ઠી કુવરુ મામેઝ લયુ'
- (૫) શ્રીરંગની ટાળી પત્નીએ-મિની વહેવાળે ગરમ પાણીનું
સંમોનણ આપતા મસ્કરી કરી, ને 'મયાર ગાઢ પાણી
વર્ષાવી 'કૃષ્ણ', ત્યાં કવિએ મનાર ગાઢ પાણી મેળવ્યું
- (૬) કુવરમાર્ગના સીમત વખતે તેની નણની એક નાની
સરખી પુત્રી માટે આકાશમાયી જાળવાનું પડ્યું
- (૭) કવિના વિર્તાનું આદ્ય સરાયુ :
- (૮) હારમાળાના પ્રસંગમાં દ્વારો ગીંગરી મુક્યો હતો ને કૃષ્ણે
દર્શન દઈ ડોડારી આપ્યો
- (૯) મડનીકના દરબારમાં કૃષ્ણે જાતે સૌ દેખતા હાર પહેરાવ્યો
- (૧૦) ભક્તમડનમાં કરિને ભજન કરતા તૃપ્ત્યા લાગી ત્યાં પ્રુદ
કૃષ્ણે સ્ત્રી વેગે આવી પાણી પાણું
- (૧૧) રૂપીઆ સાતમોની હુડી સીકારી તે પ્રસંગ
- (૧૨) નાગરોની ન્યાતમાં ટેડ લગી ગયા, પ્રધારાન્તરે ભોજનમાં
નરકની દુર્ગંધનો પ્રસંગ
- (૧૩) પર્વતદાસમાં સાથે દાગિની યાત્રા પ્રસંગે રમારીઓ !!
નેસજનો પ્રસંગ અને નરસિંહનું વટવાનું-કામ ભરીમને
ખટખટ શતા નેમડાનું અદસ્ય થયું
- (૧૪) ખાનમુકુદ નરસિંહને હાથે જામતા તે
- (૧૫) શિવભક્તોને નરસિંહે કરાવેલું ચતુષ્પુજ કૃષ્ણનું દર્શન
- ૧૬) શામળની વરયાત્રામાં નુટારાઓને સૈન્ય લઈ આવી કૃષ્ણે
નસાડી મુક્યાનો પ્રસંગ
- (૧૭) શ્રી કૃષ્ણ મહેતાને વૃદ્ધ અને અશક્ત વયમાં ગરડ ઉપર
ખેસાડી દારિકા લઈ ગયા-કૃષ્ણ અને નરસિંહનું એક
સાથે નૃત્ય કરવું
- (૧૮) માણેક મહેતાને શ્રીકૃષ્ણે જાતે આવી પ્રસાદ આપ્યાનો પ્રસંગ
- (૧૯) ૫૦૦-૭૦૦ સાધુનું આતિથ્ય કૃષ્ણે લાવી મુકેલી મેના-
મહોદેવી ક્યુ' તે પ્રસંગ

- (૨૦) દામોદર કુડમાં સ્નાન કરવા ગયેલા મહેતા સ્ત્રી વેષમાં નૃત્ય કરતા અને કીર્તન કરતા હતા તેમની નાગરોએ મશ્કરી કરી, ને નાગરો એકબીજાને સ્ત્રીતુલ્ય દેખાવા લાગ્યા ને શરમાઇ નાસી ગયા તે પ્રસંગ.*

‘પંથ નિરાસા’

(ગીતઃ બાહ્ય લગોતી સરાવલિમાં)

મને ખોસાવશે ના કાઇ,
કાઇ કાઇ કાઇ.

ચાલે છે દુનિયા ચાલે,
કે રે ખખડ ખાલે;
ગીતની પ્રીત ને રીત એણે તો
ખોઇ ખોઇ ખોઇ.

ખીલી જે પાંખડી મારી
પરે ધૂળ જમી લારી
જાપ મારાં દિનરાત તો પાટડી
જોઇ જોઇ જોઇ.

રસભિખારી ગીતમાં ગાતો
અચાનક આવતો જાતો
નેનતીરે એનું આસન રાખું
ધોઈ ધોઈ ધોઈ.

પિનાકિન ત્રિવેદી

* નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંમહના કવિચરિત્રમાંથી દુઃકાવીને,
પૃ. ૪૫-૪૬-૪૭.

પાઠકની ચેપી છીંકે !

ડરવાનુ શુ હોય જરીકે
સરસ્વતીના શ્રેષ્ઠ ધનિકે,
મ્રાસ પડ્યા રહે જીભ નજીકે
‘ પાઠકની છીંકે ’ ?

શુ કંચુ છે શય્યા સાદીકે
મુજરીના ઉદ્ધૃત માલિકે—
ગળુ કાપ્યું કે કવિનાપીકે
પાઠકની છીંકે ? !

બીડલુ તુ નિજ મુખ પુડરીકે,
તુના ડગાલી દીધ વણિકે,
ચોકી ઠાકર આર્ધો ચશ્તિકે,
પાઠકની છીંકે ?

જડગ્ને વાણી મહેલ સ્ફટિકે,
હીસમેલી લાવ અકાંકિકે,
પછી પરના કરસો ન ઘડીકે
પાઠકની ઝીંકે ! !

હકોરિયા કવિ ટકટક ટીકે,
આલા થઇ અંતરમાં ધીકે;
પ્રાસ પૂર્વા શા નવલ પ્રતીકે,
પાઠકની છીંકે !

પાઠકજી ! જોશો મુખ શીકે,
! નાંવોરુ કુબાડેયું જુરેકર જુરેકર પોતીકે !
વાણી દરિયે ૦/૩ નાંવિકે
'પાઠકની છીંકે' !

“શિપાદિ”

દીપ્પણુ: “શેપનાં કાવ્યો” માં રા. રા. સુંદરમૂના “પાઠકની છીંકે” નામના કાવ્ય પર ટકોર કરતું એક કટાક્ષ કાવ્ય રા. રામનારાયણુ વિ. પાઠકે લખેલું છે, તેમાં “છીંકે” શબ્દ સાથે કેટલા પ્રાસ આવી શકે તે જણાવ્યું છે, તે તે મોટા ગર્વાભાસ સાથે ! પણ એ ટકોર કાવ્યમાં પણ પાંચ પોતાના પ્રાસનાં પણ “વાંધા” જ છે ! પાંચ કડીમાંથી માત્ર ત્રણ કડીમાં જ “છીંકે”ના પ્રાસ મેળવેલા છે, તે બે કડીમાં બીજનજ શબ્દોના કહેવાતા પ્રાસ છે—‘પિહરે’ સાથે ‘ત્યારે’ અને “ભડકી” સાથે ‘અટકી’ જેવા—જે ખરા પ્રાસ છે જ નહીં. અહીં ઉપસા કટાક્ષકાવ્યની અનુપૂર્તિ લેખે બીજી છ કડીનું કટાક્ષકાવ્ય છે, તેમાં રા. પાઠકના કાવ્યમાં વપરાયેલા માત્ર ૧૦ પ્રાસ ઉપરાંત બીજા ૧૮ નવા પ્રાસ મેળવેલા છે. છીંક આવવા જ માટે છે ત્યારે તેની. પરંપરા કાંઈ જેની તેની જાણી નથી ! આ નવી છીંકો રા. સુંદરમૂ અને રા. પાઠક એ બંને ગુરુજીવોની અદ્ભુત કાવ્યકલાનાં બુદ્ધિપ્રકાશ બોલતી સૌરભથી જ મેરાઈ છે, તે કહેવા જેવું છે ?

એક મહાન પંડિતનો નવસો વર્ષથી સાચવી રાખેલો મૃતદેહ

દશરથલાલ જોષી

[ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં અસ્મૃત ગયેલો જુતાની ભાષામાં અનુવાદ કરાવવા માટે 'પદ્મરશ્મિ' નામનો એક જુતાની વિદ્વાન દુભાષિયો 'સ્મૃતિજ્ઞાન કીર્તિ' નામના એક ભારતીય પંડિતને નિમંત્રણ આપીને પોતાની સાથે હિંદુસ્થાનમાંથી ટીબેટ લઈ જવા નીકળ્યો. પણ દુભાષિયે દુભાષિયાનું નેપાળમાંજ મૃત્યુ થયું. એટલે હવે સ્મૃતિ પંડિતને જુતાની ભાષા શિખવાનું કાંઈ પણ સાધન ના રહ્યું છતાં પણ તે હિંમત હાર્યો નહિ અને ટીબેટ ગયો. જુતાની ભાષા શિખવા તેણે ધણું કષ્ટ સહન કર્યું. આઠ વર્ષ સુધી તો તેણે ટોરો ચરાવવાનું કામ કર્યું. તે સમયે ભારત વર્ષમાં તેના જેવો વિદ્વાન કવચિત્જ હશે. તેણે ધણું ગ્રંથોના જુતાની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો ને ધણું સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યાં. આ મહા પુરુષના મૃત શરિરને પૂર્વ ટીબેટના એક મત્સ્યમાં નવસો વર્ષથી આજ સુધી સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યું છે. તત્ત્વનિષ્ઠ પરિનામક શ્રી રાહુ સાકુન્ધાપત્રે સરસ્વતિ માસિકદ્વારા આ મહાપંડિતનો પરિચય કઠાવવાનો સુત્ર પ્રયાસ કર્યો છે.]

પહાડના ઉંચાણુ લાગે પર વણે દૂર દક્ષિણ તરફ એક યુનક ખેરેલો છે તેનો પહેરવેશ જો જુતાની છે પણ તેનું લાણુ શરિર, અસાધારણ ગૌરવણું, ભુરાવાળા અને મોટી આંખો પરથી તે જુતાનનો

રહીશ હોય તેમ લાગતું નથી. તેની એક બાજુએ ગ્રકરાંના વાળની એક મોટી ઝોળી લાકડી અને ગોફણ પડેલાં છે. અને બીજું બાજુએ રીંછ જેવા મોટા વાળને પીળા આંખોવાળો વિકરાળ કૂતરો બેઠેલો છે. તેની સામે હાથમાં ઝોળી અને ગોફણ લઈને એક દય વર્ષની બાલિકા ઉભી છે. પણ યુવાન આજે ચિંતાતુર છે તેથી તેના તરફ લક્ષ આપતો નથી, છોકરીએ જરા વધારે પાસે આવીને પૂછ્યું “અણુ ને-લે, (જનવર ચરાવવાની નોકરી કરતી વખતે, સ્મૃતિસા-નતું આ નામ હતું.) પડેલાં તો તું મ્હને એક ગીત ગા એક નાનકડું ગીત સંભળાવ એમ ગીત ગાવા માટે કેટલોય આગ્રહ કરતો હતો, અને આજે મ્હેં ત્રણ ત્રણ ગીત ગાવા છતાં તું કેમ કાંઈ ખોલતો નથી ? આમ ચૂપ કેમ બેસી રહ્યો છે ?”

યુવક કાંઈ પણ જવાબ ના આપતાં ચિંતાતુર બેસી રહ્યો.

છોકરી ઉદાસ થઈને બોલી “ત્હને પિતાજીએ બે ચાર ગાળો દીધી તેથી ખોટું તો નથી લાગ્યું ? કામમાં ભૂલ થવાથી શેડીઆઓ એમજ કરે છે, અરે ! માર પણ મારે છે છતાં નોકરો ચોડાજ કાંઈ લક્ષ પર લે છે ।

યુવકે ઉંચું જોયું અને તેના શેઠની છોકરી ને જેનું નામ ડો-લ્-મા હતું તેના ગીતનો સત્કાર ના કરવા માટે ત્હને પશ્ચાતાપ થયો. તા-નગમાં નોકરી કરતાં એક વર્ષ થઈ ગયું હતું. આ આખા વર્ષમાં ડોલ્-મા કરતાં વધારે માયાળુ સ્નેહી ત્હને બીજું કોઈ મળ્યું નહોતું. તા-નગમાં આવ્યો ત્યારે ત્હનું ભુતानी લાપાનું જ્ઞાન નહીં જેવું હતું. ત્હને તે લાપા શિખવવામાં ડોલ્-મા સાધનભૂત બની એક દિવસ ત્હની માંદગીમાં આખા ઘરમાંથી ફક્ત ડોલ્-માજ હરધડી ત્હના પાસે હજર રહી ત્હની સારવાર કરતી હતી. જો કે ડોલ્-મા ગામડાની એક અભણ છોકરી હતી છતાં ત્હના વર્તનમાં એક પ્રકારની મધુરતા જણાઈ આવતી હતી. યુવક પરાણે મ્હોંપર હાથ લાવી ખોલ્યો “નહિ ડોલ્-મા એવું કાંઈજ નથી. આજ

પહાડોની હરિયાળી તરેની જોઈને મહેને મહારી જન્મમૃતિનું મ્મણુ
થઈ આવ્યું જો કે અમારે ત્યાં પહાડો તો નથી પણ બારે માસ
હરિયાળા મેદાનો અરસ્ય જોવામાં આવે છે

‘ અણુ ને-ને દેશમાં મું અમાદી ચકૂ-પો જોની નદી
પણ છે ?

‘ હા, આ મળા માગી અને આ ગોટની રૂંદેખાય છે તેટલીજ
દૂર પણ અમારે ત્યાં પહાડો નથી તેથી સપાટ જમીન પરથી અમે
તેને જોઈ શકતા નથી ?

“ તમારે ત્યાં પહાડ નથી ત્યાર તમારી ચમગી ગાયો અને
રેતા મ્યા ચડે છે ?

‘ ચમરી ગાયો અમારે ત્યાં નથી ”

“ અરે ! ત્યારે તો તમારા દેશના લોકો ધણાજ દુ ખી હશે !
તમને તણુ અને દોરડા બનાવવા માટે વાળ પણ નહિ મળતા હોય !
દૂધ, માખણ અને પતીર પણ નહિ મળતા હોય, સામાન પણ પોતાની
પીઠ ઉપર ઉચકવો પડતો હશે ! ”

સ્મૃતિ ડાલ-માની વાતોનું ખડન ના ક્યું કારણ કે તે પોતાને
સરકારી તરીકે ગણાવના ઇચ્છતો નહોતો, તેણે કહ્યું “ હા, ડાલ-મા
અમે લોકો ધણાજ દુ ખી છીએ, ગરીબ છીએ ત્યારે તો હું તમારી
નોકરી કરના બાંધો છું ”

“ અણુ ને-ને, તને કાંઈ દિવસ તમારા મા બાપ વાદ આવે છે ?

‘ કાંઈકજ નથી

ત્યારે કેવળ બાપ છે ?

‘ એક ”

“અરેરે! તે બિચારાને એકલાનેજ ખેતીનું કામ કરવું પડતું હશે! જનવર ચારવાં પડતાં હશે! અને બજારમાં સરસામાન લેવા એકલાનેજ જવું પડતું હશે! ત્યારે ત્હારી મા એકે ખીજે બાપ નહોતી કરી શકતી?”

“ નહિ, ડોલ્-મા અમારા દેશમાં એવો રિવાજ નથી.”

ડોલ્-માને આવા ખરાબ રિવાજથી દુઃખી થતાં લોકો તરફ દયાની લાગણી ઉભરાઇ આવી તેટલામાંજ સીડીનો અવાજ સંભળાયે.

“ ડોલ્-મા જો સાંભળ કાન-ચોગ્ સીડી વગાડી રહ્યો છે. તું અહીંજ બેસજે, હું જઈ છું. કદાચ ઘેટાં આવ્યાં હશે.”

રમૂતિના ઉડતાંની સાથેજ તેની પાસે ખેડેલો ટ-શી નામનો કાળો કૂતરો પણ તૈયાર થઇ ગયો. અને બંને સાથે સાથે ઘેટાં જ્યાં પહાડની તરફ ચરતાં હતાં તે તરફ ગયા. જો કે રમૂતિ પોતાની સાથેના ખીજા કામ કરનારાઓની માફક પહાડના દોળાવ પરથી એકદમ દોડીને ઉતરી શકતો નહોતો. છતાં પણ એક વરસના મહા વરાથી કામ જેટલું તે ઉતાવળું ચાલી શકતો હતો. જનવરને ઉપરની તરફ દોડતાં જોઇ ટ-શી દોડીને પહેલાં ત્યાં ગયો. તેનો ભસવાનો ભયંકર અવાજ સાંભળતાં જનવરોએ ઉપરના ભાગમાં આકું અવળું દોડવા માંડ્યું ટ-શી થોડેક સુધી ત્હેમની પાછળ પડ્યો પણ ચઢણમાં તે ઘેટાં જેટલી ઝડપથી દોડી શકતો નહોતો. પાછા વળતાં તેના જોવામાં એક સસલું આવ્યું તે ભયથી નીચેના ભાગમાં નાસવા જતાં થોડીજ મિનિટમાં દુર્ભાગ્યે ટ-શીના મોંમાં આવી પડ્યું.

રમૂતિ અને કાન-ચોગે જનવરને પહાડની ખીણ તરફ હાંક્યાં. અને બેઉ જણ એક પથ્થર પર બેઠા. થોડીવારમાં ટ-શી પણ આવી ગયો. તેનું લોહીવાળું મોઢું અને તેનાપર ચોરેલા સસલાના નરમ વાળ

પરથી જાણાઈ આવતું હતું કે દેશીને ઘેટા નસાડવાનું કામ મળી ગયું.

[૨]

પથર પર બેઠેલા સ્મૃતિજ્ઞાનને ડોલ્-માએ પૂછ્યું “અણુ ને-લે, એમા શું લખ્યું છે ?”

“ ડોલ્-મા તેમા ભગવાનના મુખમાથી નીકળેલી ગાથાઓ છે ”

સ્મૃતિજ્ઞાનને તાન્નગમા જનવર ચરાવતા ચરાવતા પાંચ વર્ષ વિતી ગયાં. દોઢ વરસમા તહેને જુતાની ભાષા આનડી ગઈ જુતાની મુળાક્ષરો તો તે નેપાળમા પચરચિ પાસે યિખ્યો હતો. ભાષા શિખ્યા પછી તહેને પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થઈ પણ તે ભણેલો છે તેવું લોકોને જણાવવા તેની ઇચ્છા નહોતી. લોકોને જણાવવાથી તહેને નોકરી ચાહી જવાનો ભય હતો. તાન્નગમા મઠમાં એક વૃદ્ધ સાધુ રહેતો હતો. તહેની સેવા પૂજા કરીને સ્મૃતિ તહેના ગાંઠ પરિચયમા આવ્યો હતો. એક જમાનામા એ મઠમાં દોષ દોષ વિદ્વાન સાધુ રહ્યા કરતા હતા. તહેમણે ઉત્તમઉત્તમ પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ કર્યો હતો, પુસ્તકોની રિચતિ જોતા એાખ્યું જણાઈ આવતું હતું કે, સાઠ સિતેર વર્ષમા, કોઈએ પણ ફક્ત ‘શત સાહસિકા પ્રયા પારમિતા’ નામના પુસ્તકોને સ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો. તો તેપુસ્તકો પર ધૂળના થગ જમી ગયા હતા તેને સાફ કરી શરીયી બાંધવાનું પૂજતા વૃદ્ધ સાધુએ સમતિ દર્જાડી તેજ સમયે તપાસ કરતા તેમા કાવ્ય, દર્શનશાસ્ત્ર, બુધ્ધિપદેશ વિગેરે કેટલાય ઉપયોગી પુસ્તકો મળી આવ્યા તેમા કેટલાક પુસ્તકો સ્મૃતિજ્ઞાનના સ્મૃતિએ વાંચ્યા હતા તેવા પણ હતા. અમરકાવતો જુતાની ભાષામા અનુવાદ અને જુતાની ભાષાનું વ્યાકરણ પણ તેના જોનામા આવ્યું હવે તો સ્મૃતિ વૃદ્ધ સાધુને ત્યાં રોજ રોજ જતો, તેના માટે પ્રાર્થા કરી લાવતો, ગાંઠ કાઢતો, જોડા દુરસ્ત કરી આપતો અને દોષ દોષક વખતે તો પોતાના ખોરાકમાથી

“અરેરે! તે બિચારાને એકલાનેજ ખેતીનું કામ કરવું પડતું હશે! જનવર ચારવાં પડતાં હશે! અને બજારમાં સરસામાન લેવા એકલાનેજ જવું પડતું હશે! ત્યારે ત્હારી મા એકે બીજે બાપ નહોતી કરી શકતી?”

“ નહિ, ડાહ્યા-મા અમારા દેશમાં એવો રિવાજ નથી.”

ડાહ્યા-માને આવા ખરાબ રિવાજથી દુઃખી થતાં લોકો તરફ દયાની લાગણી ઉભરાઈ આવી તેટલામાંજ સીટીનો અવાજ સંભળાયે.

“ ડાહ્યા-મા જો સાંભળ કાન-ચોગૂ સીટી વગાડી રહ્યો છે. તું અહીંજ બેસજે, હું જઈ છું. કદાચ ઘેટાં આવ્યાં હશે.”

સ્મૃતિના ઉડતાંની સાથેજ તેની પાસે બેઠેલો ટ-શી નામનો કાળો કૂતરો પણ તૈયાર થઈ ગયો. અને બંને સાથે સાથે ઘેટાં જ્યાં પહાડની તરફ ચરતાં હતાં તે તરફ ગયા. જો કે સ્મૃતિ પોતાની સાથેના બીજા કામ કરનારાઓની માફક પહાડના ઢોળાવ પરથી એકદમ દોડીને ઉતરી શકતો નહોતો છતાં પણ એક વંરસના મહા વરાથી કામ જેટલું તે ઉતાવળું ચાલી શકતો હતો. જનવરને ઉપરની તરફ દોડતાં જોઈ ટ-શી દોડીને પહેલાં ત્યાં ગયો. તેનો ભાસવાનો ભયંકર અવાજ સાંભળતાં જનવરોએ ઉપરના ભાગમાં આડું અવળું દોડવા માંડ્યું ટ-શી થોડેક સુધી ત્હેમની પાછળ પડ્યો પણ ચઢાણમાં તે ઘેટાં જેટલી ઝડપથી દોડી શકતો નહોતો. પાછા વળતાં તેના જોવામાં એક સસલું આન્યું તે ભયથી નીચેના ભાગમાં નાસવા જતાં થોડીજ મિનિટમાં દુર્ભાગ્યે ટ-શીના મોંમાં આવી પડ્યું.

સ્મૃતિ અને કાન-ચોગે જનવરને પહાડની બીજી તરફ હાંક્યાં. અને બેઉ જણ એક પથ્થર પર બેઠા. ઘાડીવારમાં ટ-શી પણ આવી ગયો. તેનું લોહીવાળું મોઢું અને તેનાપર ચોટલા સસલાના નરંમ વાળ

ક્રિયા કરવામાં બે કલાક લાગે છે) મૈદાન પર તો ભૂતોના ટાળેટાળા ઉભરાય છે સાજ પડતા તો તે ગાવઃ અને નાચના લાગે છે કોન-ચોગ્ તને ખમર છે? અણુ ને-વે ગત દિવસ એકલ ડોકન તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ચાલ્યો જાય છે તેને બીક પણ નથી અણુ-ને-લે રહે કાઈ દિવસ ભૂત બોલે છે?

“ના મહે બોલે તો નથી પણ તમો વેદાને દેખાડી શકો છો”

બંને એક સાથે બોલી ઉઠ્યા ‘એમ કેમ બંને? તે પોતે તો ભૂત બોલે નથી તો પછી બીજાને કેવી રીતે દેખાડી શકે?

“મહે ભૂતને બોલે નથી પણ હું ભૂતને પેદા કરું છું”

“શું કહે છે? ભૂત પેદા કરી શકાય છે?”

“હા, ડોન-મા મહે એક વસ્તુ પહેલા બેઠા હોય તેને મગ-તીજ વસ્તુ તુ સ્વપ્નામાં બુલે છેને?”

“હા.”

“તેનું કારણ એ કે જે કાંઈ આપણા બોવામાં આવે છે તેનો અભાસ આપણા મન પર પડે છે અને પછી તે સ્વપ્નામાં બોવામાં આવે છે તેજ પ્રાણે અમુક અમુક ધ્યાને અમુક અમુક જાતના ભૂત ગઈ છે એની વાતો આપણે અનેકવાર માલગતા ગઈએ છીએ અને જ્યારે કાંઈ વખત એ ધ્યાન આપણા બોવામાં આવે કે, ત્યારે તુરતજ એ ધ્યાન પર ગહેતારા ભૂતની પહેતાની સામગ્રીની વાત આપણને યાદ આપે છે અને તેજ દ્રષ્ટે આપણા કંપનાર્થીય માનસમાંથી ભૂત પેદા થાય છે. એટલે ખરી રીતે બોવા ભૂતકાળને જન્મ આપનાર આપણા શકવાળા મન છે જે માણસ આ બાબત મરામત સમજે કે તદ્દન મગજમાંથી ભૂત સંભવી

નિચારો ચાલ્યા જાય છે અને જીવ જીવું કાંઈ પણ હોના જો આવતું નથી.”

“પણ અણુ-ને-લે, તું તો હમણાં જીવ દેખાડવાનું કહતો તે કેવી રીતે ?”

“જો સાંભળ, તારા અંતઃકરણને શ્રદ્ધાનું બનાવી તારી જીવોના આકારમાં અનેક જાતનાં વર્ણન કરી પછી તે જોવાની પ્રેરણા કરે તો તું તદને જોવા લાગીશ પણ ખરું જોતાં તે જીવ હું કાંઈ ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ હોને તો મ્હારું મ ઉત્પન્ન કરે છે.”

“તો શું જીવ છેજ નહિ ?”

“એમ પૂછવાનો કાંઈ અર્થજ નથી, કેમકે નબળાં મનના પોતેજ જીવ પેદા કરવાનાં ને પોતેજ જોવાનાં અને તારી વળી પાડવાનાં. જેને સમજાવવાથી જીવ નથી એમ સમજી શકે માટે જરાબર. તે પણ આપણી વાત જે માને નહિ હોને. આ જીવ બતાવી મનની અદ્ભુત શક્તિનું સ્પર્શ કરાવી. હોના વહે દૂર કરવો જોઈએ. વહેમી માણસોને દુઃખી થવાં જોઈ જાણ. હમને દોરા-ધાગા કે તાવીજ બાંધે છે. તેનો અર્થ એટલોજ મનને મજબુત કરવું. ખરી વાત તો એ છે કે મન મજબુત જાય તો માણસોના જોવામાં જીવ આવે પણ નહિ કે તે કરે પણ નહિ.”

“શું ખરેખર મનજી જીવ પેદા કરે છે ?”

“હા. મન એક જગ્ગર વસ્તુ છે. તે દિવસે. મહેં જુદું-ગયા અને લુગ્મિની દેખાડ્યાં હતાં ને ?”

“હા ગયાનું ઉંચા શિખરવાળું મહિર હજી સુધી. પણ મ રમરણમાં છે, ધણું મોડું છે. એવું તો અમારા દેશમાં કયાંયે નથી

‘ તો તું એ જે મહિ જેથી તે શુ હનુ ? શુ ખરેખર
ગયા જાણે તું જે મહિ જેથી હનુ કે ગયા માગી ‘ પામે આશુ’
હનુ ? અમયમા ખરી હકીકત એમ છે કે તારા ચિત્તને ખીલ
ખાખો પડ્યા ખમેરી મે કંપના જાને જે મેરી દમાગનું મળાન
હકી તોને દેખારી તે કપિત ચિત્તને જાન હર્યે આન આશુ એમને
તે મહિનું તને વિગમ-શુ ચનુ નથી નેલીક રીને માયાપગથાથી
ભૂતોલી વાનો સાચી સાચીને મન ભૂતમય બનો કવય ન અને
પડી તે વેમી મન ભૂત પેશ હો છ

“ અશુ-તે-લે ન્હારી રાનો સભાગીને માગ અંતક ૧ ૫ ૧
તારકે કહેવું સાચુ માત ૬ પાનુ ત્યાર ૮ એકવી પેકે ૯ ત્યાર
ખીલ સાંગે છે. ”

“ બાપાપ્રભુથીજ નાન નમમા ભત ન મંડી રિચાને રૂંકે
ખેડા છે, તે જ્યારે નીચા જાન ત્યાર ૧૫ પગ માગી માલકે ભૂતને
જન્મ દેવાવાળી બનીના

[૧૧]

“ અશુ તે-લે નમરને વનમા રૂંકે દીલ ” - એ જાણ
પી લે, રાતે પડી થાન જાને પાત્રિય મા રૂંકે આગ મનાલી વાન
જાનરને અગાધ વાજાન નાન નાન સાગમા ૫૪ કવનાલી સાથેજ
મુનિની મેદાલીએ એકવા જાની મથાલી ન-કે દમાગે હકી હનુ. ”

સ્મૃતિને પાછલી મનના હિંદુ પાનુ હનુ માગે અને વેદા
બાધવાની જગા વાળી ઓડીને સાકે કન્યા માળી ભન્યા અને મેળાળી
નરાં નવાં જે કામ જાણે તે કરતા પેસર દહાડો મરી જાતે પડી
થોડીકે મુન્-પા (અગ્ની-માય અને આગ મેળાળી બનાવેલી કાંડ)
ખીનો અને માસનો એકાદ દુકો ખાનો તેમજ થાક નેકવા જવ
કોળીમાં નાખી જાનવર લાકેને અગરમા ચાક્યો જનો આખો નિસ
જાનરને જાનરનો અને સાગે તેમને વાગમા પૂરી જા સાકે ખાવા

બેસતો કે તુરતજ શોધણી લેને જીમ્ન કામ બનાવતી અણુ ને-લાને કામ વગર નિરતિ બેઠેલો જોઈ તે સહન કરી શકતી નહોતી. આખો દિવસ કામ કરીને થાક્યો પાક્યો સ્મૃતિ ખાઈ પી ને ઉંઘવાની તૈયારી કરતો હોય તેજ વખતે લેને જવને ખાંડણીયામાં ફૂરીને આટો બનાવવાનું કામ આંગણમાં આવતું હતું.

બિચારા સ્મૃતિનું શરીર આજે આખા દિવસમાં કામથી થાકીને લોથ પોથ થઈ ગયું હતું. ઉંઘ પણ બહુજ આરતી હતી ખાંડતાં ખાંડતાં જેવું એક ઓકું આમ્મું તેવુંજ માથું દરતા સાથે અથડાયું. હજીતો લેને કળ વળી ન હોતી તેટલામાંજ લેની શોધણી જૂમ બરાડા પાડી ગુસ્સાથી બોલી “અધ્યા અણુ, બધા જવ વેરાઈ ગયા તેનું લેને કાંઈ લાન છે? કામ કરતાં કરતાં તે જીધાતું દશે? અને વળી નોકર જાતને ઉંઘ કેવી? હમણાં હમણાં તું ઘણો બેદરકાર થઈ ગયો છે.”

સ્મૃતિની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. મન સાથે બિચાર કરવા લાગ્યો, “અરેરે! આ ગરીબ બિચારા શેડીઆઓમાં ક્યારે સરકારિતા આવશે! મહેને કેટલું વાગ્યું ક્યાં વાંચ્યું તે ના પૂછતાં જવ વેરાયાનું પૂછે છે તો મહેરે પણ પૂછતું જોઈએ કે-ઓ કાળગીઠ પથ્થર જંગા કાણુ દુદવના નિદાંબ શેડીઆઓ શું નોકરોના માથા કરતાં તમારા જવની કિંમત વધારે છે!”

શિયાળાના દિવસ અને તેમાં પણ ટીબેટની ટાઢ હાડકાં અકપાઈ જાય તેવી ઝડપમાં જતાવરને ચરવાની જગ્યાપર છોડી ચામડાનું વસ્ત્ર પહેરી પથ્થર પર તડકાનો આશ્રય લઈ સ્મૃતિ બેઠો હતો. તેવામાં એકાએક ઉપર ઉડતા એક જાજ પક્ષીની ચાંચમાંથી છૂટી એક મરેલી મેના લેના ખોળામાં પડી.

“અરેરે! મેના! તું અહીં ક્યાંથી? મેના તું અહીં કેવી રીતે આવી! અરેરે ભારતના આંજાણડિયામાં કડલોષ કરતી સારિકા,

આ અગ્નિપ્રવા અને પરાયા દેશમાં હું ક્યાંથી? જેવાં દુઃખ ત્હેં
સહન કર્યાં છે તેવાંજ દુઃખ સાત વરસથી રાત-દિવસ હું પણ
સહન કરી રહ્યો છું, અને ત્હારી માફક મ્હારે પણ આ અગ્નિપ્રવા
બિલાખાનમાં શરીર નહિ હોયું પડે તેની જાણે ખબર છે? પણ
મેના તું તો ભાગ્યશાળી છે ત્હને આ અપરિચિત સ્થાનમાં ત્હારાજ
દેશનો એક મહાસ જોવો ખે આસુ પાડનારો મળી ગયો પણ મ્હારા
ભાગ્યમાં તો તે પણ લખાયું નહિ હોય.'

બોલતાં બોલતા રમૂતિનો કંઈ રૂધિર ગયો અને રોષ પડ્યો.

[૪]

“અણુ-ને-લે આલ્લી ચરથી શુ કરે છે? જા ભાગ્યની
ખાલદી લઈ આવ વાઝડને હોડ ચમરી ગાયને દોહી લઉં.”

“જેવી આગા’ કર્કાને વાઝડને હોડયુ દૂધ કાઢવાની ખાલદી
તેના ન્ધાન પર જોડી આપી.

“અણુ-ને-લે, ચમરી ગાય ગચી છે તુ મેમી જા એટલે
હું દૂધ દોહી લઉં.”

રમૂતિ ઘુલ્લુમાર્થી પગલાળી ઘોડાની માફક બેઠી ગયા અને
રોડાણી ખે ધડક ત્હેની પાડ પર બેસી દૂધ દોહવા લાગી.

રમૂતિ યુવાન હતો. ત્હેણું શરીર ધણું મજબુત હતું. પણ
ધણીજ મહેનત અને દલકા પ્રકારના ખોરાકે ત્હેના શરીરને કમજોર
બનાવી મૂક્યું હતું. વધારામાં ગયા માસના તાવે ત્હેના સોના જેવા
શરીરને માટીમાં મેળવી દીધું હતું. શરમને લઈને ત્હેણે ના તો ના
કહ્યું રોડાણીના શરીરનું ભારે વજન હિંચકતાં તેને ધણો ત્રાસ પડ્યો.
એક વખત એના જેવા આદર્શવાદીની ઝાંખોમાં પણ આંધુ ભરાઈ
આવ્યાં અને પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો—

“ અરે ! ભૂતાન દેસ ! ત્હારે ત્યાં માણસ જાતની કાંઈક ક્રીમંત નથી ? ભારત વર્ષમાં દાસની પ્રથા તો છે, હેમનાં ખરીદ વેચાણ થાય છે. તેમને પચ્ચવામાં આવે છે પણ માણસ જાતનો માંચી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં તો નથી આવતો.

[૫]

“ ચોક્કા તું સાચું કરે છે ? આ ગીત-શું તારાં જનવર આરનારે બતાવ્યાં છે ?

મહા પ્રભાવ રાણી વિદ્વાન સાધુ એ-મે-ચમ્ લો-ચ-ચા પ્રત્યે સ્મૃતિના શેકે જીભ બહાર કાઢીને મોન દર્શાવતાં કહ્યું “ હાથ એ આવી જાતનાં અગડં બગડં ગીત બતાવ્યાંજ કરે છે. અને દીવાલો પથથરો અને લાકડાં પર જ્યાં ત્યાં લગી નાખે છે. હેના પીઝ સોજાલીઓને પણ હેનાં ઘણાં ગીત યાદ છે ”

“ કેટલા દિવસથી તારા જનવર આરે છે ? ”

“ આઠ વર્ષ ગમ્મ ગયાં. ”

“ ઉમર કેટલી છે ? ”

“ હશે ત્રીસ બચીસની ”

“ જનવર સરાવનાનું કામ હોડાવી બીજું કામ કેમ નથી આપતો ? ”

“ કહું તો, છું, પણ હેને એજ કામ પસંદ છે. જનવર સરાવનામાં ઘણો હોશિયાર છે. કોઈ કરવાનું તો તે બચ્ચુતોજ નથી. તેથી હેની મરજી નિરૂધ્ધ કામ આપવાનું મહેને દીક નથી લાગતું. ”

“ હેનો જન્મ તારાં ગામમાં થયો છે કે હોડા-ખામાં ? ”

“ નથી તે આમારા ગામનો કે નથી ને-હોડા-ખનો, હેનો અહેરા તો કાઈ જુદો જાતનો છે. મોહું, કાંજુ ને નાક ખેડોળ છે. ”

અને કાટેલા જોડા તેની કંગાલિયત બતાવી રહ્યા હતા. એ-સે-તેનું મ્હેં જોતાની સાથેજ ઓળખી લીધો. એક ભારતીય મહાપંથિ આ સ્થિતિમાં જોતાંજ તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. “ બિનીત ભાવે અભિવંદન કરી પછ્યુ ” સ્વામી. આવા કષ્ટમય જીવન કેમ આપે સ્વીકાર કર્યો ? ”

“ હું જો કામ કરી શકતો હોઉં તેજ કરી રહ્યો જગતમાં આજીવિકા માટે પ્રમાણિક પણે કાંઇપણ કામ તો કરે જોઇએને ? ”

“ પણ આપના જેવા મહા વિદ્વાનને આ કામ શોભતું નથી

“ આપની ભૂલ થાય છે. આપ કાંઇ બીજા માણસની ભ્રમંજી દશો. હું તો મદારા શેકનો એક ગરીબ અને મૂખ નોકર છું.”

“ આઠ વર્ષ સુધી જનાં જના દોર ચરાખ્યાં તે ચરાખ્યાં, પંડિતજી હવે આપનાથી આપની વાતને છુપાવી શકાશે નહિ.”

સ્મૃતિજે છુપા રહેવાનો ધણોય પ્રયત્ન કર્યો પણ હવે તેના છુપા રહી શકાય તેમ હતુંજ નહિ. છેવટે હારીને તેણે કહ્યું, “ મ અત્યારના જીવનથી સંતોષ છું. ” પણ એ-સે-તે જોતો તેની પ વિદ્યા શિખવા આગ્યો હતો. સ્મૃતિના મદદથી સંસ્કૃત ગ્રંથો ભૂતાની ભાષામાં અનુવાદ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. ધણું ધ સમગ્નવવા જતાં સ્મૃતિએ કહ્યું માન્યુંજ નહિ. ત્યારે એ-સે-તે કહ્યું “ તો હું પણ અહીંયાંજ આપની સાથે રહીશ. ” એ-સે-તે ધણો નારાજ થતો જોઇને સ્મૃતિએ કહ્યું “ જો મદારા શેક મદને ર આપે તો હું તમારી સાથે આવું. ”

સ્મૃતિના શેકને એકાંતમાં પૂછતાં તેણે કહ્યું “ નહીં મદારા ત્હમે મોટા છો, મદારા પર દયા કરો. ને-સા અમારો ધણો સાં નોકર છે. તેના વગર અમારા ધરનું કામ અટકી પડે. જગમેદ ક

તેને પડિત અને મહાત્મા બનાવી મારી પામેથી ના હુદયી લેતા; આપને એવો બીજો નોકર મળી શકશે. ”

સ્મૃતિ જ્ઞાનકીર્તિના જીવન ચરિત્ર આ લેખનારાઓએ લખ્યું છે કે, “સ્મૃતિનાં શેઠને એ-એ-ચમ્ ધણુ ધણુ સમજાવ્યો ‘જનાં પણ સ્મૃતિને છુગ કરવા તે કશું ના થયે છેવટે સીધી રીતે તે નહિ માને એમ લાગતાં એ-સે-ચમ્ પોતાની દિવ્ય શક્તિનો પરચો બતાવ્યો. જોત જોતામાં તા-નમ્ ઉપરના આકારમાં વાદળ ઘેગયાં. ગાજનીજ સાથે જોરથી વરસાદ પડ્યા માડ્યો, બ્રહ્મપુત્રમાં પાણી ચડ્યાં અને ગામમાં પેસવા લાગ્યા. એ-એ-ચમ્ પૂછ્યું “ગામને હુબવા દેવું છે કે લાગતીય મહાત્માને જૂટો કરવો છે ?”

છેવટે બીચારા શેઠને હા કહેવી પડી પછી સ્મૃતિએ એ-સે-ચમ્ સાથે આશુક્તાં લિમ્લુકનાં વજ્ર ધારણ કર્યાં ગેઠ સેદાણી અને ઘરનાં સર્વેં નાનાં-મોટાંએ વારંવાર લામા મળી અને પ્રભાતમાં પોતાના રહેવાના સ્થાન તરફ તેમજ તેના રહેવાશીઓ પ્રત્યે દુઃખમય દષ્ટિએ જોતાં જોતાં સ્મૃતિ જ્ઞાનકીર્તિએ એ-સે-ચમ્ની સાથે પ્રસ્થાન કર્યું.”

— ૦ : —

પુનઃદર્શન

ગાદાં વાદળમાથી જેમ પ્રગટે લાગુ અચિત્યો ફરી સંધ્યાકાર મહીં અનૂપ જગતે શોભા ભરેલી કરી; તેવી રીતે પિતા ! પ્રભુ શું પ્રગરી રેશે ઝગી નૂતન જ્વમી આ દુઃખ વેદના વિકટથી, આપી મીઠું, દર્શન ?

(મળેયુ) .

કાવ્યો વિશે વિવેચન શખવાનો રિવાજ એકદરે રતુત્ય છે અને આપણાં સામયિકો એ રિવાજ નિયમસર વળગે તો કવિતા-વાંચનારો વર્ગ એ વિભાગ તરફ સદૃશ આકર્ષાય અને એ વર્ગમાં કાળાન્તરે વૃદ્ધિ પણ થાય. ખેસક, આપણા કાવ્યસર્જકો પ્રગુના બધા વર્ગને પ્રથમ દર્શાને જ અર્થબોધ અને રસઅનુભવ થાય એવાં કાવ્યો, રચે અથવા સમગ્ર પ્રગત પ્રથમ દર્શાને જ અર્થબોધ કરે અને રસઅનુભવ એ અધિકાર પ્રાપ્ત કરે ત્યારે હલે આવાં વિવેચનો નાબૂદ થાય. પરંતુ એક લયગ્રાહ્ય આમાં છે. ગોટલાં કાવ્યોને આવા વિભાગમાં સ્પર્શ કરવામાં આવે તે ઉપરાંત ખીમન અનેક કાવ્યો સખાયાં હોય એવો સંભવ છે અને આવી ચર્ચામાં કોઈ કાવ્ય કે કવિ રહી જાય તો તેની સહેતુક અવગણના નથી થઈ એ અંધાએ સમજવાની જરૂર છે. છતાં કંઈ પણ રહી ન જાય એટલી સામગ્રી એકત્ર કરવાથી જ કાઈ પણ સંપાદક આ વિભાગમાં સંપૂર્ણતા લાવી શકે.

કુમારના ચૈત્ર અંકમાં શ્રી. રમણિક અરાલવાયાનું 'વિખૂટા મિત્રને' કાવ્ય છે. કુમારમાં નીચે નોંધ આપવામાં આવે છે એટલે કદાચ વિશેષ ચર્ચાની જરૂર ન રહે. પણ એ કાવ્યના રહસ્યમાં એક પરતુ સક્ષ ખેંચવા જેવી રહેતે લાગે છે. મૈત્રીમાં વિશ્લેષ પડતાં જે તત્ત્વને આધારે મૈત્રી સંચાલયેલી તે તત્ત્વ નષ્ટ નથી થતું એટલે જ કવિ 'હું' દ્વેષે કરીશ ખમણે બગે ખતમ આપણી 'દુન્યો' એમ કહે છે. આ કાવ્યમાં કદુલુપસના ઉદ્ભવને અદલે તેનું શમન જ છે

યથાર્થ છે કુમારના ખ્વનિ વિલાસમાં એ કાવ્યો છે બનેલા ક્યાંક
તો છે પણ અર્થ દર્શન નહીં સ્પષ્ટ છે એટલું કહેવું જોઈએ
'વસુક મન' શ્રી મોહિનીચંદ્રનું કાવ્ય છે સૃષ્ટિમાં બધાય તરવો
જાણ્યા છે છતાં નહાનકંઠ મન નથી જાણ્યું એ હકીકત પર આખું
કાવ્ય રચાયું છે ધરતીને પાપપુણ્યોની ધારી શા માટે કહી છે? કંઈક
પુનરુદ્ધિ પણ કાવ્યમાં છે બીજું કાવ્ય હોળી 'શ'નું છે તેમાં અતે
જે દિસાતમક યુદ્ધનો ખ્વનિ છે તે અત્યારે જરાક અપ્રસ્તુત
લાગે છે

ઉર્મિના માય અને એર્મિન એમ બે અંકો જોયા પ્રથમ
અંક મહાસભા અંક છે એટલે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાસંગિક
કવિતાનું પ્રાધાન્ય છે પ્રસંગથી પર કરિ અને કાવ્ય મને બની
જાય એવું તો કદામિતું જ બને છે. શ્રી માણિકવું 'વ્યવહાર' કાવ્ય
જરાક જૂનું લાગે છે પ્રાસંગિક કાવ્યોમાં આવી મર્યાદા જ નહે છે
શ્રી ઇંદુનાનના 'વલુચબી વાટમાં અર્થબોધ દુર્ધર થઈ પડે છે
આ મુશ્કેલી એમના કેવલાંક કાવ્યોમાં અગાઉ પણ અનુભવી છે અને
અગિયાર કે બાર અક્ષરોના દૂકા બંદોમાં અર્થબોધ સત્વર જ ન થાય
ત્યારે તો અસ્વચ્છ પેશું થઈ જનાય છે બેશક શ્રમ લઈને વાચક
પોતાના કાવ્યનો અર્થ બેમાટે એની ઇચ્છા રૂપિને હોય તો ભૂદી
વાત છે મીઠા અંકમાં શ્રી હરિનાથ પંડ્યાનું 'કાવ્ય સભન' છે
કેટલીક પંક્તિઓ સારી જ એવું આ કાવ્ય વિશે અવસ્ય કહેવું
જોઈએ, શ્રી રજનીજન્ત દેગાઇડું રામનો પશ્ચાતાપ હાવમાં
અર્નાચીનતા આણવાના પ્રયાસ જેવું છે તપ કરતા શૂદ્રને મારી
નાખના માદ મરણ સમયે પશ્ચાતાપ કરતા રામનું ચિત્ર આ કાવ્યમાં
છે શ્રી ઇંદુનાન ગાંધીએ ત્રણ સોનેગમાં ત્રણ ચિત્રો દોર્યા છે, એ
દર્શનશીલ, બીજું એખાનું અને ત્રીજું મલુદેરીનું ન્હાના મોનેગમાં
કેટલીક રેખાઓ આવે જ છતાં દબાયેલી અને રાણું મનેમાં મરિને
વધારે સફળતા મળી છે

તને ગમે . પથથરની . પદોશમાં . . .

પડી - રહી જન્યુતિ સંસ્કૃતિમાં . . .

(રાણકદેવી)

શ્રી. માણુકનું ' સંસ્કૃતિનું' ગાન' લાંબું છતાં અતે જાણે અંધૂરું હોય એવું લાગે છે. સંસ્કૃતિ મૂળ જન્મથી વિકાસ પામી જુદા-અશોકના સમય સુધી પહોંચે છે અને ત્યાં ગાન અટકે છે. ખેશક કિંદની-આયજનોતી સંસ્કૃતિનું જ આ ગાન છે જુદનું ચિત્ર મુરખ અને સાદું છે. એ કાવ્ય વિશે બીજી કાંઈ નોંધ નથી એટલે આ કાવ્ય આટલે કેમ અટક્યું તે સમજાવું નથી.

કુસુમનામનુ એક ચાર ભાસી મળ્યું. તેમાંનાં બેએક કાવ્યોનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. શ્રી. લાસજી ગોદિસનું સુખ કાવ્ય સરળ અને સારું છે. અંદરનો તત્ત્વજ્ઞાનનો ધ્વનિ કાવ્યને વિચારાત્મક બનાવે છે એટલે હામિનો અંશ દયાઈ જ મન્ય છે. બીજું એક કાવ્ય પતીસનું છે. એક વિચાર પર રમત કરી આખું કાવ્ય ઉમંગિયું છે. મોદોતી કે શબ્દસમૂહોતી પુનરુક્તિમાં કાંઈ ખાસ ફેરફાર ન હોય ત્યારે એ પુનરુક્તિ રમત જેવી જ લાગે.

લાવ્યો હું ઉપાડી એક કૂલ માળીના બગીચામાંનું

છેડવા ઉપરથી જનું,

માળીના બગીચામાંનું.

(પતીલ)

બે ધંડી મોળે કવિતા અંક પ્રગટ કર્યો તે પણ જોવા મળ્યો. એકંદરે આ અંક કવિતા અંક કેમ કહેવાય તે સમજાવું નહિ. કવિતા વિશે ન હોય એવું પણ કેટલુંક આ અંકમાં હતું. શયંદની ગજલ પહેલે પાને જ હતી. કેટલીક પંક્તિઓની સરસતા રજુ કરીને જ ખતાવીશ

નિગસા નિસાસા વસ્યા એમ દ્વિવમા
 વસે ધર મહીં જેમ નરનાર સાથે
 x x x x

અરે હર વસે છે આણુએ અણુમા
 કહું શુ દુ આવીને હરહાર માથે ?

ઉપગની બે પંક્તિઓ વાન્યા પછી એરી પ્રતીતિ નથી થતી કે કવિઓને મન જાતિ અને ધર્મ તે વિશાળ માનવજાતિ અને માનવ ધર્મ જ છે ? હાથ નમીમે ગજવના આદ્ય ઉપાસકોમાના એક સ્વ માયાશકરને અન્તરિ અર્પી છે તે યથાર્થ જ છે ગજવના રંગે ગુજરાત રગાયુ દો કે નહિ પણ એ પગેશી ડોડને ગુજરાતની ભૂમિમા ગેપી આગાશકરે યથાશક્તિ તિચ્ચન કયું હતુ એ નિસશય ત્રીં જાદરી કાચનાસાનુ કાવ્ય ચિરનાર ધવાયીં જરાક હળવુ થઇ ગયુ છે બાકી આગાદીની જ્ઞાનનાની પૂજનો જુલો એ કાવ્યમાં સફળતાથી ઉતર્યો છે ખરો શ્રી સરોદિ ખડકાવ્યને અનુરૂપ પ્રસંગો આપ્યો છે પણ ખડકાવ્યનુ વાતાવરણ જગત આણુ બંધાયુ હોવાથી બે કાવ્ય અસર ઓડી ઉપજારી શકે છે હાથ બેગરની કેટલીક પંક્તિઓ તો રજુ કરવી જ પડશે આમા કવિતા છે કે નહિ મે ન પૂછશો એની ચમત્કૃતિ તદ્દમને અવસ્ય આકર્ષક થાશે

તમારી વેણીમા પુષ્પો લયાં છે
 અમારુ દિલ એ કૃવની પાખડી છે

x + + +

ડકાઈ છે નિઃશ્વર નિસદિન કવિજનો પર,

અથગ્રથ સામસામે વક્ષી ને શાન્દ છે

+ + x x

વગાડે હિંદુ મુસ્લીમ અથ વધ
 નિજ, હકકે, તણા માટે
 દણુ સમજ્યા નથી કે ફેરેશન
 દોલ ખાલી છે !
 + + +

રોટીતણા શદ્દિ બેકાર છે હેજરો;
 કંગાલિયતને કારણ ધરધરમાં કરબલા છે.

જા. ખ. ની સુંદરોમાં થી. શૈલુપની વિપવની પસંદગી સારી છે
 એ મુદરનાં જુદાં જુદાં નિવાસસ્થાનો પણ લેખકે કીક દર્શાવ્યા છે. પણ
 'વિશ્વની લૂંટની ચક્રમાળા' ની રીતે
 સમેત આ સુંદરી એ વિરામશ

એકું બાવિ-બાવિ બાવિ આ સુંદરી માટે કવિએ કે
 કદ્યું હશે ?

આ બધાં કાવ્યો સાથે બાઈ આસીમ રાંદેરીનું 'તૂરેશું' દિલ
 પણ ઉશ્લેષને પાત્ર છે. એ જાતે જ પોતાના દિલનો પરિચય
 કરાવી દે છે.

મહારી વ્યાકુળતાઓ છે દુન્યાની વ્યાકુળતા,
 મહારી સ્થિરતાઓ છે દુન્યાની સ્થિરતા,
 મહારી સુદરતામાં છે દુન્યાની સુંદરતા.

આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક કાવ્યો પણ આ અંકમાં છે. એ
 એક કાવ્યનું અવલોકન કરવાનો પ્રસંગ અહિં નથી એટલે જ એ
 બધાંને સ્પર્શ કરવાનો મોદ જતો કરું છું.

કૈન અને વૈશાખના પ્રસ્થાનના અંકોમાં પણ બારેતર કાવ્યોને
 સમાવેશ છે. શ્રી. પ્રમદરાગ રાવળનું કાવ્ય 'કાટસરની ટેકરી પરથી

જન સકુચિત હોતો અર્થે છે એટલે જે જ્ઞાન વરણ એ મળ્યમા
સર્ગાયુ છે તે સારુ છે જ્યાં મદ્ય પનિચિત જતોને બધાને
આકર્ષક લાગે પણ તેમા 'જનમૃત-તપિયે'મા 'ન'ને દર્શ
કરનાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ છે એ તો મિત્રે સમજવાની જરૂર છે જ
એકદરે અમરણો જેટલા હિત છે એનું આનેખન પણ હા મગગ
તો ગન્યુ જ છે

ભાષ સરહોના કાવેગજ્ઞવન વિગેના મળ્યમા એ ઉપમા
લક્ષ્યે છે

૩ જ્ઞાન મુદ્દી ધરી જતી અન્યમ ગે

કાવેગજ્ઞવન નહો

આ ઉપમા મનોરમ છે જ વાચક જ તેનો નિર્ણય કરે એ
છે

શ્રી પ્રકુલ અનિતુ માગપાતી મમનિતુ માન્ય ખન્ય
પ્રસાદમુક્ત છે માગપણમા માગમે વ મે ૩૧ મિ ૨૭ છે

નદીએ જતા ને જન કનગે મર પગા

મિનોરી પાણીની તનગ અદી તાગ નહતા

ચિરોડી, પાચીના છીપ ચીલી ચીલી ચ અનિ નગી

તન સમ તેના જતનમા

કતામે વીતારી

જાળપણમા આવી ગિને રીતારી અનેક નિરપ દણે
અ હો મેક નિરપ પે હિતન જનમા પ્રયત્ન થા છે જ્યા
એ અમરણોની તાજગી તો નષ્ટ ન જ થાય એમ હૃદય દોસા
અ છે આ કાવ્ય સાથે જી જેઠા ના બાની ચીમની ની
નીચની પમિત્રો રજુ કરવાન હિતિત માગે છે

હતો તું તોફાની,
અરે જીદી માની,
કદિ કદિ મહને ખૂબ પગની.

x x x x

ધડી પહેલાંનું કૈા તુજ રમતમાં વીસરી જતો.

‘તપો ભંગ’ કાવ્યમાં શ્રી. મોદાએ પ્રસંગ કદ્દીને રજુ કર્યો છે કે એમના મનમાં પરાશર અને મત્સ્યગંધાના યોગ જેવો કોઈ પ્રસંગ છે એ ચોક્કસ સમજ પડતી નથી. ‘યોગી જન્યે મનુજ આહું મરી શકાય?’ એ પદ્ધિમાં એ કાવ્યનો મુખ્ય વર્તી વિચાર આપણને મળી આવે છે. છતાં કાવિ માધુરી કન્યાને જુએ છે, જોઈને તરત અન્ધ-કામાન્ધ અને છે અને તરત પાછા જાગી જાય છે એ જાણું બહુ ત્વરિત લાગે છે અને માનવતાનો આવિષ્કાર કરવામાં લેખકને સફળતા અપાવવામાં તેથીજ અંતરાયરૂપ અને છે.

માધુરીના આ અંકમાંની કેટલીક કવિતાઓના ઉલ્લેખ વગર આ ચર્ચા પૂર્ણ ન ગણાય એટલે તેમાંથી પણ કેટલાકને અહિં સ્પર્શ કરું છું. શ્રી ખજરદારનું ‘ચંદાનું ગાન’ સ્વ. નરસિંહરાવના ‘ચંદા’ કાવ્ય જેટલું સંપૂર્ણ તેમજ કદ્દનાશીલ પણ નથી. છતાં ચંદાનું સાસરે તે આકાશ એ કદ્દના એમણે નથી રજુ કરી છે એ કહેવું જોઈએ. એમનો મુખ્ય આશય તો ચંદાનો સેવાભાવ રજુ કરવાનો હોય એમ લાગે છે. એ છેલ્લો ખંડ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.

મઠિ હોય સિંહુ કે હોય નાનુ મિંદુ,

સેવાએ રહો ખીણતાં રે લોલ

ચંદા વિશેના કાવ્ય માટે આ જાવનું દર્શન કરાવવું એ પ્રતિભાજ એવી છે કે કાવ્યને બહુ ઉંચે ચડવા ન દે.

શ્રી હલેન્ટ 'નવક કુખ દેવ' દેવદેવે 'નવક' કે
કેલુ નહે કેમ પણ હલેન્ટ શ્રી સ્વરૂપે જે. સ. ની ક મરે
ગળાએ ડીએ અને એમની કેમ નહે મેરે નહે મરે
શ્રી, છે, નયા દુરંદેવે રીર્ષ કે દીર્ઘ દુરંદેવે નહે નહે નહે
પણ આપના સ્વ કે. હલેન્ટ એટલે કે ની નહે નહે નહે

શ્રી એટલે 'નિઘ્ન સમયે ઉત્તર દેશ નિઘ્ન
ધ્ય છે એ ન નહે છે નથી આપને એને વિષે આપણે નહે
એમની વિદ્ય લેવી એટલે

મને પથ વિસામવા પરમ માનવઆત્મા. ત્વે પથ વિસામવા
બની શકે કદી બેસજી. આવુ એમનુ કમન વત્સલને માટે હલિન
છે અને યથાર્થ પણ છે માનવઆત્મા સિદ્ધ્ય કવિનુ વિસામવાન
બીજુ કયુ હોય ?

શ્રી પૂજ્યના કાચપખીને સત્કારવાને આવુત ખોલાને કહે છે -

આને ત્યારે કવિ ! એને આ મધુને ઉતારશે
ને એના સત્યસૂરને નહિ-નો માન તુ મને
પછતુ પાજરું તારું એ પખીનું નહિ ભાશે

પછતે પાજરે નહિ, ત્યારે ! ગીત લખમા કે વ્યન્ન ગીત
ગ્યનામા ? વળી એક સાથે ગાનના માર્ગ મોકળા સમય બને નવી
સુરતા અર્પવા કવિ કેમ કહે છે ? તેમજ નયોને તાળી ગળ
રસમાળા પાનિગ્નના પ્રેક્ષા વગેરે નાક સાથે લાગામી પ્રમાણ
પ્રાસાદિકતા જોઈ થઈ હોય એવુ લાગે !

શ્રી કાલકનું 'સાધ્ય ગીત' તે સખ્યા ગીત નાનો પદો
સંધ્યા સમયનુ ગીત જાણી જાણ છે ગીતના પ્રાસમાં કેવળ મોખ
અથવા ખટક લાગે છે મોરશાને ગીત ગાવાનુ કમુ છે તે ના મી
પણ તેજ વેળવાનુ કમુ છે તે જમ નિમિત્ત માગ છે નાને 'નમી

શું થોભવાની અગરો ઘડી ?” એ પકિતનો અર્થ શો ? સંધ્યાને સમયે ઉદ્ભવેલી વિચારમાળા કવિએ ત્રણ, ખંડમાં રજુ કરી છે તેમાં કાવ્યનું સમાપન ફીક લાગે છે.

મીઠા મયુર મારા જીવનની કુંજના !

તારે મેં ઉર કાંઈ ખોલી નજે.

મારા જીવનની રંગ ભરી સાંજના

મેંધા મયુર ! કાંઈ ખોલી નજે.

આ પ્રમાણે જીવનકુંજના મયુરને ઉદ્બોધનથી કાવ્ય સમાપ્ત થયું છે.

હરીન્દ્ર ત્રિપાઠ્યાયના પેલા ગીતનું શ્રી. મેધાણીનું ભાષાંતર તો બધાને યાદ હશે. “ ત્યારે હાથે હાથ કવિ તને—” એટલું યાદ કરશે તો યાદ આવી જશે. શ્રી. ઉમાશંકર નેશીએ અષ્ટ ઉત્તર એવાં કાવ્યોનો અહિં આપ્યો છે. અને એજ પકિતમાં તેનું સમાપન પણ સચોટ રીતે થયું છે.

અમે ઘેલા છાને ! પ્રથમ દુનિયા ઘેલી પસરો,

પછી સાણા ગાણાં નવલ સવરો સાણપણનાં.

કવિને ગાંડા ગણીને દુનિયા કદીએ મુઢરે ખરી ! કવિનો જનતાનું મુખ છે જનતા ઘેલી છે માટે જ કવિ ઘેલો છે અને આજનો કવિ જે ગીત શું છે તેમાં જનતાના જીવનની ઉત્ક્રાન્તિ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે જ. છતાં કવિ કદી પણ માન્ય તો નહિ જ મનવાનો એ સત્ય ભુલવાનું નથી.

આ ઉપરાંત ત્રણ (જે કાવ્ય અને એક શ્લોક) અનુકરણ કાવ્ય (Imitations) નો ઉલ્લેખ પણ આવશ્યક છે. અનુકરણ કાવ્યોમાં મૂળ કાવ્યના વસ્તુનો, છંદો રચનાનો અથવા તો એ કાવ્યના લેખકનો ઉપહાસ ઘણીવાર હોય છે. આવા ઉપહાસ વગર કેટલીક વાર માત્ર અનુકરણ પણ માલમ પડે છે.

શ્રી. વલ્કલરાયે પ્રો. દાકોરની કવિતાનાં તેમને જાણાયેલાં દુપણે ગણાવી સ્પષ્ટ ઉપહાસ મૂક્યો છે, વળી મૂળ શ્લોકનું પ્રતિબિમ્બ છન્દે રચનામાં આપાદ ઉતાયુ છે. એટલે આ ન્દાના શ્લોકમા પણ એક સફળ અનુકરણ કાવ્ય આપણને મળે છે.

‘દોદિયા વિના’ કાવ્યમાં મૂળ રચનાનું માત્ર અનુકરણાન્વય વિષય લક્ષને કરવામાં આવ્યું છે. અનુકરણ કાવ્ય રચવાનો આ માર્ગ ઉપરની રચના કરતાં વધારે સરળ છે. જે વિષય પસંદ કરવામાં આવે તે વિષયની રજુઆત સફળતાથી થવી જોઈએ એટલું જ આ કાવ્યમાં જરૂરનું છે. અને એ રીતે આ કાવ્ય પણ સફળ જણાયું છે. વળી વિષય બહુ પરિચિત અને ઉપહાસને ઉચિત લેવાયો છે એ પણ કહેવાની જરૂર છે.

ત્રીજું અનુકરણ કાવ્ય જરા વધારે ઉંડા ખનિવાળું છે. એમાં છન્દો-રચનાના અનુકરણ ઉપરાંત મૂળ કાવ્યના લેખકને વસ્તુમાં સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન સ્પષ્ટ જ છે. ગોકળગાયની ધીમી ગતિ અને કરબીની શરત એ બે વચ્ચે વિરોધ એ ઉપહાસનું મૂળ છે. ‘પોકળગાય’, ‘સંભારિયા મોનેટ’, ‘આજ પ્રખ્યાતેરે!’ વગેરેમાં કટાક્ષનું તત્ત્વ સ્પષ્ટ જ છે.

પણ આ ત્રણે અનુકરણ કાવ્યોના લેખક શુરખાધારી કેમ છે? આપણે ત્યાં કટાક્ષો રહેવા દેવાની ખેત્રદીલી હજી નથી આવી એમજ સમજશું? પણ લેખકોમાં અંપલાવવા જેટલી સાદસદૃષ્ટિની આવશ્યકતા ખરી. જોઈએ આ શુરખો કયારે ઉપડે છે.

માધુરી

(તંત્રી નોંધ)

ઉપનગર વસંતોત્સવ

માયં મહિનામાં મુંબઈ ઉપનગર વસંતોત્સવ ઉજવાયો. ખાર. સાંઠાકુટ્ટ-વીરેપારણા અને અધેરી એ ચારે પરાના. સાહિત્યરસિકભાઈ બહેનોએ એમાં ભાગ લીધો. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દ. દવેએ વસંતોત્સવને સફળ બનાવવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો.

શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ (સ્નેહરસિમ), શ્રી. ગોકુલભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. ચંદુલાલ ભટ્ટ, શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી. રમણલાલ વંસતલાલ, તથા અન્ય ભાઈઓએ પુર ઉત્સાહથી વસંતોત્સવ સફળ બનાવવામાં યોગદાન આપ્યો હતો.

શ્રી. જગદંનરાય કોઠારે, અને શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દ. દવેએ જુદે જુદે વખતે સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું.

રમતગમતનો મેળાવડો, પાદપૂર્તિનું વાંચન અને ભાષણો વિગેરેથી આખા ઉત્સવનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. પાદપૂર્તિના વાંચનમાં શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી. ચંદુલાલ ભટ્ટ, શ્રી. ગજનન ત્રેવી, શ્રી. નન્દકુમાર પાટક, શ્રી. મોહન કુશર, તેમજ અન્ય પચ્ચીસ ત્રીસ ભાઈઓએ ઉત્સાહ પૂર્વક ભાગ લઈ પાદપૂર્તિઓ વાંચી સંભળાવી હતી એમાંની ઘણીયે પાદપૂર્તિઓ સુંદર હતી. પણ જગાના સંપ્રદાયથી અહીં તે પાદપૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી રાકાય તેમ નથી.

નર્મદા વેરે આવા પસંદોત્સવ ઉજવાતા રહે અને ઉત્તરેતર હજારે સારા રસિક કાચકેમો ગોઠવતા રહે એટલું જ ઇચ્છીયું.

આવતો અંક

માધુરીનો ત્રીજો અંક બહાર પડ્યો. ચોથો અંક લગભગ દીવાળી ઉપર બહાર પડશે. પ્રથમ અંક જાન્યુઆરીમાં, બીજો અંક એપ્રિલમાં, અને ત્રીજો અંક જુલાઈ અને ચોથો અંક ઓક્ટોબરની આખરમાં નિયમીત બહાર પડતા રહેશે. આવા સામયિકને અનેક મુશ્કેલીઓમાં યદને ચલાવવાનું રહે છે. જેમ જેમ ગ્રાહક સંખ્યા વધતી જશે તેમ તેમ અમે અમારા અનેક મનોરથો પાર પાડીશું. ગ્રાહક લાઇઓને અમારો આગ્રહ છે કે તેઓએ તેમનાં સૂચનો-સલાહો ખુશીથી મોકલવા. એક લાઇના સૂચનથીજ આ વખતના અંકમાં ચાલુ પૃષ્ઠ સંખ્યા મૂકી, તેમજ ચાલુ લેખો દરમ્યાન લેવાતી જાહેર ખંજર ત્યાં ન રાખતાં બહાર ગળી અમે આવા મળતાં સૂચનો માટે આભારી છીએ. અમે ખાસ કરીને દરેક લાઇનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ કે તેમનો બનતો સહકાર દરેક લાઇ આવતા રહે અને સામયિકને સંગીન બનાવવામાં બનતો ફાળો આપે. જે ગ્રાહક લાઇઓએ શરૂઆતથીજ સહકાર આપ્યો છે. તેઓ દર્શનને માટે એટલેજ સખગ સહકાર આપે, અને નવા ગ્રાહકો પણ આવતા રહે તો આને જે પૃષ્ઠ સંખ્યા આપીએ છીએ તે વધારવાની પણ અમારી ઇચ્છા છે. અને ગલી અનેક ઇચ્છા ફાળીભૂત કરીએ.

માધુરીનો આવતો અંક દીવાળી અંક તરીકે બહાર પડશે. અને તે ઓક્ટોબરની આખરમાંજ ગ્રાહક લાઇને મળી જાય તે પ્રમાણે રવાના થશે.

સમાલોચના

ના અંતે 'બીજી વાતો' કર્તા: શુભાષદાસ ઓકર
'સોલ એન્ટસ: આર. આર. શેટ્ટી
કંપની. મુંબઈ, ૨. કીમત રા. દોઢ

ભાઈ શુભાષદાસની પંદર વાર્તાઓ આપણને આ સંગ્રહમાં મળે છે. જેમાંની કેટલીક વાર્તાઓ આજ પહેલાં, જૂદાં, જૂદાં સામયિકામાં પ્રસિધ્ધ થઈ ચૂકી હતી.

બધીજ વાર્તાઓમાં લેખક સરળતાથી પાત્રો મૂકતા જાય છે. એ બધી વાતોમાંનાં એક એક પાત્ર આપણા સમાજમાંથીજ મળી આવે, એમાંની બધીજ વાતો ઘણી સુંદર છે. વાર્તાના આરંભનાં લેખકને ક્યાંય પણ સંકોચ થતો નથી. જાણે જીવંત પાત્રનેજ ચીતરી રહ્યા હોય એટલું સુંદર એમનું આલેખન છે.

આ વાર્તાઓનું સ્થાન છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષમાં મહેસા અનેક નવનિર્મિત સંગ્રહોમાં ઉંચું છે. એકેએક વાર્તા દીનમાં, ઉતરી જાય એજ ભાઈ શુભાષદાસની કળા છે.

'લતા શું બોલે?' માં સુરેશ અને નિરંજન બે મિત્રો છે. લતા સુરેશની પત્ની છે. દિવસો ગતાં લતા અને નિરંજનનો સંબંધ અતિ ગાઢ થાય છે. 'નિરંજને આગળો ઉધાડ્યા હાથ લાગ્યો. લતાએ આગળાને જોઈ પકડી રાખ્યો. એ રક્તક્રમાં મળેના હાથો એકબીજાને અડ્યા..... અકસ્માતે ઉમિંના અદભૂત આવેગે તેને આંખો ને આંખો નીંટી લીધો. તે બાર ઉધાડી ધેર ન જઈ શક્યો' મેળવેલો કાગૂ ઓસરી ગયો અને નિરંજન પોતાનું જ્ઞાન ભૂલ્યો. તે દિવસથી નિરંજન ચાલી જાય છે. સુરેશ-લતા સાથે નિરંજનને ઘરે જાય છે. પણ નિરંજન ત્યાંથી ચાલી ગયો છે. લતા કારણ જાણે છે પણ તે કારણ સુરેશને કેમ ફરીને કહે. જીવન-માંજ અનતી વાતો અને શબ્દોમાં ઉતારવી, આંખેહૂપ ઉતારવી એ કળા ભાઈ શુભાષદાસને સહજ સાધ્ય છે.

'જીવનની મેજ' માં શાંતા જેની અનેક શાંતાઓ કાઢપણુ સમાજમાંથી મળી શકશે. નાની અને શાંતા લખને બંધન માને છે, અનર્થ માને છે. લખમાં જન્મે નથી માનતા પણ આખરમાં

જીવનની મોજ માણુતાં એ શાંતાને ગર્ભ રહે છે. સમાજની ખીક અને ન માનતી તેજ વાતો એના કાને અથડાવા લાગે છે. શાંતાની મા દીકરીની આખર સાચવવા હવાફરને બદલે બહારગામ શાંતાને લઈ ચાલી જાય છે. પણ ભાવિ બાળકના પિતા નરીને તો સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું, ‘શાંતા ! એ બાળક મારું જ છે તેની ખાતરી દી ?’ આ શબ્દો એક નવીનનાજ નથી. પણ ચારે બાળુના માનવ-વિસ્તારમાંથી આંવતાજ ખનિ છે. જીવનની મોજ પુરવ મ્હાલે છે અને સ્ત્રી ભોગવે છે. આખરની દશાએ શાંતા જુએ છે; “મરણને વશ થવામાં નિર્જળતા હતી પણ આમ લાગી જવામાં તો કાયરતા હતી.” કાયરતા દેખાડવા કરતાં નિર્જળતા દેખાડવા એની બીની આંખો તકસે છે. અને સાગરનાં ધીમે ધીમે વહી આવતાં પાણી ભણી ચાલી. તેને આવકારતાં હોય તેમ પાણીએ તેના પગને ‘સુખ્યા; તેણે ડગલું આગળ ભયું’. જીવનની મોજના દામ તરીકે શાંતાએ પોતાનું જીવન હોમ્યું, પણ નરીને ત્યારે આ વાત સંભળી ત્યારે તે એટલું જ કહે છે. ‘કેટલી મૂર્ખ ! લાગણીવશ બેવકુફ !’

આ વાર્તામાં નવીન અને શાંતાનાં પાત્રો તદ્દન સચોટ ચીતર્યાં છે. અને એ મોજના આખરના પરિણામ સુંદર રીતે ભાષ્ય શુભાષદાસ લાવી રાક્યા છે.

મુગ્ધ લાગણીને પણ શબ્દોમાં ઉતારવાનું ભાષ્ય શુભાષદાસ નથી રાક્યા. ‘ગાડી’માં એ વાર્તા અત્યંત સરળતાથી અને સફળ રીતે એમણે ઉતારી છે. પ્રેમની શરૂઆત એટલે લાગણી. એ લાગણીને આબેદુજ ભાષ્ય શુભાષદાસે એમાં ચીતરી છે. ‘પેલી ચોપડી જરા આપશે ?’ પ્રિયા કરવાના કોડ સેવતા અનેક યુવાનોએ આ એકંજ પ્રશ્નથી વાર્તાકાવ્ય શરૂ કર્યા હશે. વિનયે પણ ધ્રુવતા અવાજે એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. ધીમે ધીમે વિનયને દ્વિંમત આવવા લાગી અને છેવટે જવાબી પ્રણયબીની આંખો અને લાલિમાભર્યા ગાંઠ સામે બેઠજ રહેશે.

આ વાર્તાઓને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે એટલું જ નહિ પણ ભાષ્ય શુભાષદાસ આવા અનેક સંગ્રહો આપે એ અપેક્ષા રાખીશું.

સ્ત્રીકાર :

(નીચેનાં પુસ્તકોની સમાલોચના દ્વે પછી આવશે. જ્યાં સંકોચની કારણે આ વખતે લખ શક્યા નથી.)

એકટિંગના હુન્નરનું વહેવારુ શિક્ષણ : લેખક દિરોઝશાહ
સ્તમ્ભ મહેતા મૂલ્ય; ૧-૧૨-૦ પ્રકાશક કર્તા. ૧૪,
કાનક પારસી કોલોની, કરાંચી.

અભિષેક : લેખક ત્રિનોદ દ. ભટ્ટ (આનંદેશ); પ્રકાશક આંપશી
ઉદેશી, ૨૫ પોલોક સ્ટ્રીટ -કલકત્તા. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

શંસ પંચાધ્યાયી : અનુવાદક અ. ના. ભટ્ટ. પ્રકાશક કર્તા:-ગોમતી
તટ, ગોકાર, મૂલ્ય ૦-૬-૦

દાય એરસે શુ : લેખક ડૉ. પ્રાણજીવન મા. મહેતા. પ્રકાશક કર્તા.
મૂલ્ય બે આના

હીરાકણી : લેખક મુંદરમ્ : પન્ડીયસ વોરા એન્ડ કું. ૮ રાઉન્ડ
અને બીથ વાતો. બીરડીંગ, મુંબઈ, ૨.

ગુલાબ : લેખક પ્રકાશક:-નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા, 'કુબાસ
મકાન. નેપીઅર સ્ટ્રીટ 'સદર કરાંચી.

વિનાશના અશો-માયા-કર્તા, સ્વપ્નરથ : પ્રકાશક: બનુભાઈ ર.
બાસ, ઠાક ચક્રા, કિમત પાંચ આના, જામનગર

આ ત્રિમાસિક દેસાઈ પ્રી. પ્રેસ, ગાયવાડી મુંબઈ નં. ૨ માં દયાળજી
લાલદાસ દેસાઈએ લખ્યું. અને મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈએ
વીલેપારસે (મુંબઈ) થી પ્રગટ કર્યું છે.

આનંદ ગ્રંથાવલિ

‘અંજલિ,’ ‘હર્ષિ,’ ‘નવરચના,’ ‘આરોગ્ય,’
પ્રવૃત્તિના અમારા આહવાને પોણી કિંમતે—

આવણી મેળો,

લે ઉમાશંકર જોષી

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય દોઢ રૂપિયો

ગુજરાતના યુવાન કવિ અને નાટ્યકારનો આ વાર્તાસંગ્રહ તમામ અવલોકનકારોએ સત્કાર્યો છે. આપણે ત્યાંના સર્વશ્રેષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહોમાં આની ગણના થાય છે

હીરાકણી

લે, સુન્દરમ્

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય દોઢ રૂપિયો

‘ત્રિશૂળ’ના ઉપનામે ‘કોમુદિ’ ‘કુમાર’ ‘પ્રત્યાન’ ‘કલ્યાદિ ઉચ્ચ કાવિનાં માસિકોમાં લખેલી વાર્તાઓ અને થોડીક અપ્રસિદ્ધ વાર્તાઓનો આ સુંદર સંગ્રહ હમણા જ પ્રગટ થયો છે ‘કાવ્યમંગલા’ અને ‘કાયા ભગતની કડી વાણી’ના કર્તાનું આ પુસ્તક વાચકોનું ન ચૂકશે!

ત્રણ અક્ષરો એ અને ણીશ વાતો

લે ઉમાશંકર જોષી

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય દોઢ રૂપિયો

જોની નામમા નરીનતા એની વાર્તાઓમા નરીનતા છે. ‘આવણી મેળો’ને આવકાર મળ્યો તેથી પ્રેરાઈને પ્રગટ કરેલો આ ખીજો વાર્તા સંગ્રહ છે. ગુજરાતનું સાહિત્યધન વધારવામાં આ સંગ્રહ ઉપયોગી થશે

જંગલના રેન્જે

લે સોપાન

(ઓગંટના અંતે જાદાર પડશે)

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય એ રૂપિયા

સરળ, સીધી અને જોરજાર સૈવીમા માનવજીવનની સમસ્યાઓ ઉકેલતી આ નવલકથા ગુજરાતમાં હોસપૂર્વક વચ્ચારો ‘જંગલના રેન્જે’ એક રાષ્ટ્રીય નવલકથા છે એમા સક્રિય અને નિષ્ક્રિય આદર્શવાદની અથડામણ છે.

હારતી સાહિત્ય સંઘ,

પાનકાર નામ. અમદાવાદ.

માધુરી

વહેલામાં વહેલી તકે લવાજમ ભરો.

મેના દરેક અંકમાં કાવ્યો, કાવ્ય મધુ નામનો કાવ્યોની
માલોચના કરતો લેખ, ત્રણથી ચાર વાર્તાઓ-
વાસ-સંશોધન તેમજ રસાયન અને ઇતિહાસ પરના
નેધણાંતોથી લખાયેલો લેખો આપવામાં આવશે.
ઘોડાક અભિપ્રાયો.

આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય જેવાં ઝડપથી પ્રગતિ કરતાં સાહિત્યમાં
નવનવીન માસિકો અને ત્રિમાસિકો મારે નોંધએ તેટલો અવકાશ છે,
દુનિયા વીરની તથા સાહસિક પુરુષની છે, અને જેનામાં શક્તિ દર્શો તે
જીતશે. એ શક્તિ તમને સાધ્ય થાઓ એ મારા આશીર્વાદ છે.

આનંદની વાત છે કે “માધુરી”ના પ્રથમ અંકમાંજ તમે
આધુનિક ગુજરાતના જાણીતા દરેલ અને વિદ્વાન લેખકો ને કવિઓ
ઉપરાંત નવીન જોમ અને દષ્ટિવાળા યુવાન ઉત્સાહી લેખકો ને કવિઓનો
સદ્ગાર મેળવી શક્યા છો. તમારા સાહસને ગુજરાતી ભાષાએ કદર કરીને
ઉત્તેજન આપે, અને તમને સુચશ મને એજ આશિય છે.

મેંદ્રાસ, તા. ૧ લી માર્ચ ૧૯૩૮. અરદેસર દુરામજી ખમરદાર.

‘માધુરી’ જેતાં ‘માનસી’નો પડ્યો પડે છે: રૂપ, આકાર વગેરેમાં
‘માનસી’ને મળતુંજ છે. વધારામાં ‘વિપવમૂર્તી’ જેતાં અને લેખ ગંથતાં
પણ ‘માનસી’ના ઉચ્ચ ધોરણના લાલુદાર વાગે છે. આ અંકના લેખકો
ઉચ્ચ દારીના છે એટલે અંક પણ લલકાર તેમ સંગીન થયો છે.
તા. ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૮. દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

આ ‘માધુરી’ સાહસના ઉત્સાહી સંત્રીએ જુના જાણીતાની સાથે
અવનવા લેખકોનો સદ્ગાર પ્રથમથી સાધ્યો દેખાય છે. અને એમ વિષય
વિવિધતા પણ મેળવી છે, એ એનું લક્ષણ મને આશરપદ લાગે છે.

મુંબઈ, અગવંતરાય કે. ઠાકોર.

‘માધુરી’નો પ્રથમ અંક મને ઘણો આશરપદ લાગ્યો છે. ભાઈ
મંજનલાલ દેસાઈએ એની તૈયારી પાછળ જે શ્રમ લીધો છે તે ઘણું અંશે
સદ્ગ જાયેલો દેખાય છે. ગુજરાતના ત્રણાખરા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો
સદ્ગાર એ મેળવી શક્યા એટલુંજ નહિ, પણ આ અંકનો કાવ્યવિભાગ
એઓ બહુ ઉચી દારીનો રાખી શક્યા છે એ બહુ આનંદજનક છે.

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે.

માધુરી

ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક [અંક ૪,

તંત્રી:

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

૧

સાલ મુબારક!

ભિખાળને નવ હિયા! હિર આંખમાં રેસા.

વિક્રમનું આ બેસનું નનું વર્ષ અમે અમારા
સર્વ આદરોને મુબારક ઇચ્છીએ છીએ.

માધુરી કાર્યાલય :: વીલેપાલે

લવાજમ દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ

માધુરી

લવાજમ દેશખદાર
શીલીંગ છ.

અક્ટોબર ૧૯૩૮ : અનુક્રમણિકા : વેપ ૧ : મં. ૪

મેધાતું ગાન (કાવ્ય)	અરદેશર ક. ખખરદાર	૩૨૫
રજની-ગાન (કાવ્ય)	સ્નેહરશ્મિ	૩૨૬
દયાનંદ સરસ્વતી (કાવ્ય)	પૂજાલાલ	૩૨૭
કવિતું ઘર (કાવ્ય)	કોલક	૩૨૮
મિલન (કાવ્ય)	પિનાકિન ત્રિવેદી	૩૨૯
વિપાદ (કાવ્ય)	મતીલ	૩૩૦
ગુજર રમણી (કાવ્ય)	રમણિક અરાલવાલા	૩૩૨
આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો સત્સંગ ડૉ. દુરિપ્રસાદ દેસાઈ		૩૩૩
સત્તરમી સદીની એક રાજકથાની કથા	રમણિક કીશનલાલ મહેતા	૩૪૦
નરેન (વાર્તા)	ઈન્દ્ર વસાવા એમ. એ.	૩૫૮
સાંચેલું (પ્રતિકાવ્ય)	કેમાનંદ લટ્ટ	૩૬૬
સ્નેહરશ્મિને (પ્રતિકાવ્ય)	નીરવ બાણુ	૩૭૦
હિન્દોસ્તાની એકેડેમી પ્રયાગ	દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી.	૩૭૨
માંદગીને (પ્રતિકાવ્ય)	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૩૭૮
વ્યાસજીને (પ્રતિકાવ્ય)	હુસરસિંહ મહેતા	૩૭૯
નામ અને ક્રિયાપદની સંધિનું લયસ્થાન શ્રીધર		૩૮૦
સાધુનો કીનો (વાર્તા)	નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા	૩૮૧
કોણ? (મુકતક)	મોહન	૩૮૧
શાંત ગાન (નાટિકા)	માડ આશરેનું અનુવર્તક : મોહન ઠક્કર	૩૮૧
માફક (કાવ્ય)	જેહલાલ ત્રિવેદી	૪૧૪
નિચુલ અને કાલિદાસ	મો. કોશરરાયારં માડક	૪૧૫
જગતને સાહિત્યની જરૂર નથી	સ્ફેરી	૪૧૭
કાવ્ય મધુ	મગનલાલ દેસાઈ	૪૨૫
સમાસોચના	રતિભાઈ ઉદાભાઈ પટેલ, પ્રભાકર, વસંત ઉપાધ્યાય, હર્ષદરાય દેસાઈ	૪૪૬
તંત્રી નોંધ	મ. લા. દે.	
ગુદિય પગક		

મેધાનું ગાન

સૂર્યતણી કાઢીમાથી હું ફૂગી ઘડીભગ નિષ્કુ બહાર,
તારકકિરણોને લઈ સાથે ચંદ્રસુધાની ભરી લઉં ધાર,
મેઘઉદ્ધિના પૂડા જેવા વાદળ પર મધ ચૂસતું ત્યાં
છંદ્રધનુષ્યપતંગ દુર્ગને ખેડેલુ દીકું રસમાય !
જય જય હે ! જય જય હે ! જય જય જય જય !

એક પતંગતણી પાખે હું બેસી ઉતરી આવું હેઠ,
સૃષ્ટિતણા સૌન્દર્યકુસુમ સૌ ચૂટતી ત્યાં માલશુની પેઠ,
ચાંદ બુવનમા ચગતી ગૂંહેતી ઝીલવા મોખા પ્રભુ સદેશ-
એવી દેા કવિની કાઢીમા ફસની દસતી કરુ પ્રવેશ !
જય જય હે ! જય જય હે ! જય જય જય જય !

કઈ કઈ ભાન અને સ્વપ્નોની ઝાવર ત્યાં ગુમતી હું જાઉં,
ઉપા સમા કવિહોડાં-પેળે રસભર ચુમન દગતી ગાઉં
દિવ્ય હૃદયથી ઊઠે પ્રવાસ, તેમાં સપ્તકિરણને રંગ
નિજ પ્રતિભાયા નાખી જગને આંખે ઇંદ્રધનુષ્યપતંગ !
જય જય હે ! જય જય હે ! જય જય જય જય !

દીકેલુ ફરી નવું બતાવું, નહીં સરજેલુ સરજું ગહેજ,
નામ વિનાતે નામ અપાવું, રૂપ વિનાતે રૂપ સતેજ !
કમળ યદી પલુ કામળ વાણી, મેઘ યદી પલુ શબ્દ પ્રયત્ન,
સૂર્ય યદી પલુ જ્યોતિ અનેરી, યુગયુગ તપતી કીર્તિ અખત !
જય જય હે ! જય જય હે ! જય જય જય જય !

પતંગ મારું પળપળ પલકે, બેસે ઠરી નહીં બહુ વાર,
વાદળના મધપૂડાને ત્યાં તૂટતો નિરખે નભ મોઝારઃ
પલકારે કવિકાકીમાંથી મુજને લખ નભ ઊડી જાયઃ
પૂડો ત્યાં વિખરાય, પતંગ વિદાય-અને લઈ ઘેર વિદાય !
જય જય હો ! જય જય હો ! જય જય જય જય !

૭૮૮, જાણાં મેનશન,
જામે જમશેદ રોડ, પારસી કોલોની, } અરદેશર ફરામજી ખંખરદાર
દાદર, મુંબઈ, ૧૪.

રજની-ગાન

ભાણુ કુખ્યો સાંજ પડી
બજ રેણુ તણી ધડી—
રહું અરપ રપ ગળી
શાન્તિ રહી પોકારી જડી !

સ્વપ્ન અવેરાત ભરી
ચન્ન તણી નાવડી !
ચલો અનામી ઘાટ પ્રતિ
નામ રપ ધરણી ત્યજી !—

ચલો દોસ્ત ! સાચ ચલો !
વિશ્વ વિસંવાદ ત્યજો !
રજનીને સોદાગ ભર્યો
પથ નવો જૂલો !—

સ્નેહરશ્મિ

દયાનંદ સરસ્વતી

હરો ભગવિહીન કે। સુમટ આ મહાવીર કે,
ડગે ડગે અન્યે ઓજ પથરાવતો બૂ પડે ?
અખંડ નિજ બ્રહ્મચર્ય તણી દીપ્તિ અગે ધરી;
અદ્ભ્ય પુરુષાર્થ મૂર્ત થઈ આવિયો ભવ્ય પા ?
યયો પ્રકટ વીર્ય પુજ અમ પૂર્વ-આર્થો તણો,
ધરી વદન વેદજોત, જયધોપ મત્રો તણા.
અમોઘ બલનો ફરી ભરતખંડ હ ઢોળતો,
અપૂર્વ નિજ શુદ્ધ આર્યમહિમા ફરી સાધવા ?

વિશાસ નયનો, શી વીજ ઝળકી રહી આજળી !
વિદીણુ લવ દષ્ટિએજ થઈ દર્પ સૌનો જતો.
મહોન્નત સ્વભાવ આજ લઈ બાહુમાં બીડતો,
દિગંત ફરકાવતો ધ્વજ અમત્ય આર્પત્યનો.
પ્રભુદ્ધ થઈ યજ્ઞના અમર અગ્નિ શું ઉતપા,
અવેદમય અધેતા વિમલ સ્પર્શથી ટાળવા ?

હરો પરશુરામ બીયણુ સ્વરૂપ ધારી ફરી,
કુદાર લઈ રૂદિનાં વન વિદારવા આવિયા ?
શકે અવતરેલ વા દહ પ્રતિજ્ઞ ગોવિંદ એ,
પિવાડી રસ મૃત્યુનો, અભય કેસરી વીરનો.
સમાજ સરજી, અકેસ લખ સાચ રૂઝાવણો.
પ્રચંડ ગિરનાર સોરઠતણા દયાનંદ હે !
ભસે તવ હાથી સમીપ અમ શીવ સૂકી પડે.

પૂજાલાલ

કવિનું ઘર

રજની ખાલા લઈ પાંચીકા આવી રમવા બોમે,
મોન ધરી, કુંગર સહુ બેઠા મીટ મોડીને બોમે:
કુંગર, કુંગર એ પાંચીકા વેયાં કુંડે કુંડે,
સાગર સરિતાં ને સરવરમાં કેંક પડ્યા જઈ.

નગરતણી અંધારી પોંબે એક હેતું ઘરે જૂનું.
સૃષ્ટિ નણા સતકાર ચક્રી નિજ છંપર અધિકું સતું:
વાયે ધરનાં નળિયાં ખસતાં, પણ કવિનું નં ઉપડું,
કોઈ દિવસ યે ના મેં સૃષ્ટિ ત્યાં નળિયું ખંડખડું!

ઘર પાછળની ભીંત તુટેલી ને આગળની વાંકી,
કાળાં મેરા સમાં લકડાની ખૂબસૂરતી છે ફાંકી!
સસ્તે ભાડે ઘર શોધીને કવિજન વસવા આવ્યા,
ઓરડીની ચારે ભીતો પર પુસ્તક સ્તંભે ગોઠાવ્યા.

કવિ, ધણિયાણી, સાન છોકરાં, નવ જાણું એ ધાકું:
જેમ તેમ કવિ ખંભો આરી ચલાવતા નિજ ગાકું.
રોજ રોજ ત્યાં પત્ની ઘરમાં ફરતી રચના સારી,
કો'ક વેળ ફેરે, 'વ્હાણા કવિ! શી પુસ્તકની બલિહારી!'

રાતે નીંદરમાંથી કવિ પણ ઝંખે દુનિયા ન્યારી,
અંદા ને કામનનાં ગાને પરી દે અંખિ ઉતારી!
તાજ અને કંચનજંઘા પર, જોડે કંપન પંખી,
અંધકી જાગી જોતાં ત્યાં તો અંધારાં રહે કંખી!

એવામાં ત્યાં સુણ્યો ધબાકા: ઘીની 'બરણી' ફૂટી,
પુસ્તક સ્તંભ પડ્યો ત્યાં નીચે ભીંત ઉપરથી તૂટી!
ચૂલા પર કંઈ પગલાં ચાલે, ખખડે ચીની પ્યામાં,
'વ્હા કરવા જેણે જોઈરણ,' કવિને ચ્યાં ઉમળાં!

‘જાગ, અલી! થઈ ભાંગેફોડ, જો, મહેમાનો ખુબ આગ્યા-
અલીએ જાગી દીધ જગાવ્યો, અનિચિ વ્યથ લગાવ્યા!
‘ધર માણુ આ જૂનું, તેમાં રસચટકાં શાં ચાખ્યાં?
હામ હતો ઉદરનો ત્યાં ક્યાં અમને લાવી નાખ્યાં?’

‘ચાલ સખા! તેમાં શું જગડ્યું? બદલીશું ધર કાલે-
માનવને ત્યાં નહિ તો ઉદર કાને ત્યાં જઈ મ્હાલે?’
સમભાવી કવિ - સૂતા પાછા મધરાતે બે વાગે,
બિંદે પોળ મહીં સહુ ત્યારે આ ધરમાં બે જાગે.

આજ ઉદરડે નૃત્ય ક્યું ને કાલ નાચશે તારા:
કવિ સવારે જશે જગરે લઈ હાથરના ભારા!
ધર જૂનું તો કાવ્ય નવું કઈ કવિ અંતરથી સરશે,
ઉદરની મિજબાનીમાંથી કવિબાની પાંગરશે!

‘કોલક

મિલન

ઉર સધાયાં આજ આભ-અવનિ કરાં,

અવનિ કરાં સ્નેહ ઘેને ઘેરાં.

વસમે વિશેષ તપ્પો વેશાખી વાયરે,

ધરણીની ધીર ખૂબ જોડ આળી જમરે:

ઉતરે અપાદ ત્યાં પાતો દોરો-

આલના અગોધ ઉરે અલો દિલોળે,

અવનિને અંગ અંગ હરિયાળી ડાલે;

જોને રચાય સપ્તરંગી રંગ

ઉત્સવ રચાવે વિશ્વભરમાં મિલનનો,

સજન સંગીત, સૌંદર્ય સરિતા નર્તનનો;

આજે અખિલ તમા રૂપ અનેશ-

પિનાકિન્ન, ત્રિવેદી, બી. એ.

વિવાહ

- હરિણી વૃત -

બહુ દિવસથી મારે હૈયે મમે ઘર છે ક્યું,
 મનહું મુજ આ કોઇ રીતે કરાર ન પામતું.
 શુંય અતુલતું છું હું ને ના શકતું કહી; ધણુ
 દિવસથી દુભાઉં છું : કેવું અકારણતા બધું,
 દરદ! નથી ને કોઈ રીતે સહ્યુપ વિરામતું,
 નહિ વિરમતી જેની સાથે મહારી વિચારણા.
 મુખ થકી રહો છેડો તેની. મયો વહી કેટલો,
 વખત, તુજને ખ્યાતાં, લાવી? નજીકપણું નહિ;
 તુજ મધ્યું મને જેને માટે અનારત હું અહીં.
 તરફડી રહો ઉત્સાહોથી અનાવૃત, એકલો!

કર થકી મહા દાખી કોઇ મને શુંય હોય ના,
 રહું, ચતું કંઈ એવું; જીડી હું ના શકતો મુખે;
 મુજ અસિસમાંહેથી જારી રહેલ મને ગ્રસી.
 કરી શકું ઉમંગેથી એવો મને થમ કોઇ ના,
 ફરજ લઉં સ્વીકારી જેને હું મા હસતે મુખે;
 મુજ અધમતા માંહેથી આ શકું શી રીતે ખસી?
 વિદ્ય જડતા! જેનો છું હું ચિહાર થઈ પડ્યો,
 કરતી મુજને તે ના છૂટે, કરી બહુ પ્રાર્થના;
 યદપિ; બહુધા ભારે સાદે ક્યાં વળી તેહના
 પડી ચરણમાં કાલાવાલા, અને બહુ હું રડ્યો!

નહિ વિરલતા છોડે કેડો વિલક્ષણ જાતની,
 શ્રુતિ ધ્યનના જેવી રહેતી સ્મૃતિ મહીં જે વસી;
 પ્રસવની ભરી દેતી માયું જુન્ય બપંકર!
 જમી મગજનો માવો જાતી નહોત સ્વભાવની,
 ફિકર કરતી ના માહારી જણાતી જ જે કશી;

અગર કરવો દેખાતી જે અટત સ્થલાન્તર !
બહુ મન હતું રાખ્યું જેમાં, હતી બહુ મેં કરી,
દિવસ રજાની જેને માટે ઉરે મુજ અંખના;
અવગણી હિમી છે તે આજે મહારી ઉપાસના:
હતી ન કહી જેને આરાધી ગને રહી તે વરી !

કપ્પહી લાઇ તને બહિં ? નાખું કયા સ્થળમાં તને ?
કઇ વિધ તને ફેંકું ને હું કઈ વિધ દાવવું;
હૃદયની મહીયી મારા, ઓ અમંગળ શોયના ?
શક્તી તુજ ના મિત્રાચારી લગાર રમી મને,
હૃદય મુજ છોડીને શોધી તું લે સ્થળ કે નહું;
વસ નહિ નિસંવાદો મહિ; સુખી પુરતો વિના.
તુજ મદદ છું; લેવા માટે ફરી નહિ આવતી,
મુજ ખખર, હું ખોલાવું ત્યાં સુધી બનતી ત્વરા;
કરી ઉપડ-તારે માટેના ન ખેદ મને જરા !
શુંય મુજ મહીં છે એવું કે મને નથી છોડતી ?

જહીં જહીં ગયો ત્યાં ત્યાં આવી તુ માહરી સાથમાં,
ન થઇ અળગી, હામા પેરે ગણી યદ્યપિ નહિ,
તનની કફની જેવી મારી હતી તું રહી બની.
નિરખ્યું અખડી ત્યારે ત્યારે હતો તુજ બાથમાં.
બહુ હું બદલાયો, તું તો જે હતી બસ તે રહી,
લઇ પરમ બિભેક્ષી જેટો સંદોદિત સ્નેહની !

કહી વચ કદુ લીધી જે મેં વહોરી કૃતમતા,
ચહું તુજ કને તેની માથી હતા નહિ તેં કીધા;
જરૂર જ ગુના જેના જેના તને ઠપકા દીધા,
અમં. સરિખને આછી તારી નથી ઉપયોગિતા.

—પતીલ

ગુજર રમણી

પંખી સાથે હું ઉડું પરાંદે ઉજળાં લાવિ જોતી રે,
નિરમલ જલથી ઓઝ સમારી ગવરી ગાયને દો'તી રે;

હું ગુજર રમણી.

ધમર વલોણું મ્હારું ધમધમ મરજો મુખડે લટ વિખરાતી રે,
સાથ સહુત મુજ રસિક હૃદયમણી રોહથી ઝલકે જાતી રે;

હું ગુજર રમણી.

સરલ સુધડ શેલુગાર સજી હું પાણી ધાંટે પગતી રે,
ધન્દ્રધનુ સમી કમરં લગત તંહીં ઓઝણી દિશદિશ દોળતી રે;

હું ગુજર રમણી.

સદ્વિયર સાથે ઉભી જલ ધાટે પૂંજી બાલ સવિતા રે,
સંસ્કૃતિ દર્પણ મુખડે રણકે વિશ્વ અનન્ય દવિતા રે;

હું ગુજર રમણી.

આંગણ આંવે અખંધુત અતિથિ ત્યાં હું જઈ ઓવારી રે,
મન મુંઝવત પ્રશ્નો હું પૂછું, પાલવડો મુજ દાળી રે;

હું ગુજર રમણી.

માઝમ રાતે રમતી રાસે અનુપમ ઉર ઉલ્લાસે રે,
વ્યોમ વરણના વંસન મહીં જગ ઝળકોવણ વીજ હાસે રે;

હું ગુજર રમણી.

આલઆલ ઓઝલડી ઉડતી સજીને જગની બહેનાં રે,
પિંજરપૂરી કેવળ મધુરી હું થે નથી હવે મેનાં રે;

હું ગુજર રમણી.

જીવનના પટ સાંખી પેઢાના ન્યાળું નવલી જ્યોતે રે,
જીવન વીટે સદાય સાથે દોડું યુગની દોટે રે;

હું ગુજર રમણી.

૨૨ :

રમણિક અરાલવાળા

આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો સત્સંગ

ડૉ. હરિચંદ્ર દેસાઈ

[“ આપણુ તત્ત્વજ્ઞાન ” એ મથાળા નીચે ગયા અઠમા મેં એક લેખ લખ્યો હતો. પહેલા પાણુ પુસ્તકાધારા, સાહિત્યકારો, દ્રવિઓ, સતો અને જ્ઞાનીઓના સત્સંગો વિષે મેં મથાશક્તિ લખ્યુ છે એ બંધાનુ “ જ્ઞાન ” એ નામથી હું એક પુસ્તક તૈયાર કરી રચા છું ગયો લેખ અને આ લેખ તથા હવે પત્રી થોડા લેખો હું લખીશ તે એ “ જ્ઞાન ” નામના પુસ્તકનુ છેવટનુ પ્રકરણ બનશે]

આમી અભેદાનદ વેદાન્તને અત્યારના વૈજ્ઞાનિક, નૈતિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો આથે સગખારી, ડર્મ, જ્ઞાન કાકિત અને ધ્યાનના માર્ગોની સમજ પાડે છે વેદાન્તની સર્વસામાન્ય ધર્મ બનવાની લાયકાત સિદ્ધ કરે છે અને અતમા કહે છે તે આપણને હિન્દીઓને ખાસ ધ્યાનમા રાખવા નેનુ છે એ કહે છે કે

“ આપણા નશીબના ધડનાર આપણે પોતેજ છીએ ભવિષ્ય આપણે જ આપણુ સર્જી શકીએ છીએ આપણાજ વિચારો અને કર્મોથી આપણા ચારિત્ર્યનુ નિર્માણ થાય છે આપણા દુ ખો અને પરિતાપોને મારે આપણે ભગવાનને કે સેતાનને દોષ ન દેવો જોઈએ એ દુ ખો અને પરિતાપને મારે તો આપણે પોતેજ જવાબદાર છીએ

આપણે જેને મારે લાયક બન્યા હોયથુ તેજ આપણને મળ્યુ છે અને ભવિષ્યમા પણુ આજે જે કરીશુ તેમાથીજ મેળવવાના છીએ વર્તમાન, જે કંઈ ભૂતકાળમા આપણે કર્યુ હશે તેમાથી ઉત્પન્ન

થયું છે અને લવિષ્ય આપણે વર્તમાનમાં જે કંઈ કરીશું તેમાંથી ઘડાવવાનું છે. સંસારનો આ અનંત નિયમ છે.” વધારે આરિતક અને સનાતની દોષોનો ડોળ કરનારા, જોડીઓ પઠાડી આગકાલ ખૂબ પડ્યા છે. મુંબાઈ, અમદાવાદ, કરાંચી, કલકત્તા, મદ્રાસ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ઇંગ્રેજ લણેલા અને શુદ્ધિદ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલોથી જેઓ પરિચિત હોવા જોઈએ એવા પણ, જન્મદાદર અને કુટુંબીઓ અને હસ્તરેખા વગેરે પાછળ ખૂબ સમય ગાળી રહ્યા છે. વેપારમાં જેમણે સ્ટોરિયાં વેડા કરવા છે, જસદી તાલેવાન થવાનો જેમને અલખરો છે અને પોતાનેજ હાથે પોતાની દુકાણા જેમણે કરી છે એવાંઓને હાથે જોડીઓ અને ક્રિયાકાંડીઓ અને કહેવાતા સંત મહત્તો પોપાઈ રહ્યા છે !

પોતાનાં કમેનિ લીધે નહીં પણ “કોઈ ગૃહ કે પનોતી; શનિ કે શનુ એ પોતાનું બચાડ્યું કરે તો પશ્ચાત્તાપમાંથી છુટીયે” એ આશાએ આવા ભિરૂઓ જ્યોતિષના કુળદેશ શોધ્યા કરે છે. અભેદાનંદનાં ઉપરના વચનો એવાંઓની આંખ ઉઘાડશે. એમના ગુરુ સ્વ. સ્વામી વિવેકાનંદે પણ પોકારીને કહ્યું છે કે—“મને બોલવા દો. આપણે જેની આજ્ઞાકાલ જરૂર છે તે બજાવી છે. અને બળ મેળવવાનું પહેલું પગથિયું ઉપનિષદો છે. ઉપનિષદોનો બોધ તમે માનો કે હુંજ આત્મા છું.”

જી. સી. ચેટરજી, લાહોર ગવર્નમેન્ટ કોલેજના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર છે. “આપણું સમગ્રાલિન દિવંદી તત્ત્વજ્ઞાન” માં એ લખે છે કે:—આપણાં જીવનનું આદિ, મધ્ય કે અંત એ વિષે આપણે સંપૂર્ણપણે સંતોષકારક ખુલાસો આપી શકીયે એમ નથી. તેજ પ્રમાણે આ વિશ્વ જેના આપણે માત્ર એક ભાગ છીએ તેને વિષે છે. એકે એક બાબતમાં આપણું જ્ઞાન અપૂર્ણ છે.

અંતરનો અનુભવ કે બાહ્ય જગતનું આપણું જ્ઞાન એવા પ્રકારનું છે કે કોઈ મહાન ગ્રંથોની વચમાંનાં યોગ્ય પાનાં આપણે માત્ર ઉપર ઉપરથી જોયાં હોય !

આમ હોનાથી આપણા શ્રદ્ધિમાનોના ધર્મના સિદ્ધિનો કેવા હોના જોઈએ? જે થોડું જ્ઞાન આપણને મળ્યું છે તેને આગળ વધાર્યું અને જે અદ્વિતીય આપણે જોયું છે તેને દૃઢતાથી વળગી રહેવું. આપણા આત્માએ જે સાગપણું અને મૌનદર્શન અનુભવ્યાં તે ખીસવવા.

આપણા આખું જીવન એક નાનકડા દિવસ જેવું છે મટા મૂલનાળ જેમાથી આપણે આવ્યા અને વધારે મહાન ભવિષ્યનાળ જેમા આપણે જવાના હોએ એ બંને વિષે આપણે કંઈ જ જાણતા નથી.

પગલું આ ક્ષણભરુર જીવનમાં પણ દેવે આપણને દસનાની બેટ તો આપી છે આનંદ પ્રેમ (ગેમ્લી) કુદરતમાં અને કસામાં ગ્રહેવું 'સાન્દર્શ' જોનાની આખ - આટલા તો આપણને મળ્યા છે.

જીવન ક્ષણભરુર છે તમા શું? હમવાનું પછી રજવાનું આવતું ભોય તેમાએ શું?

પ્રેમ કુદરત વખતજ દડતો ભોય અને સન્નિગ પછી વિન્નિગ આનંદો ભોય તોપણ ગભગભવાનું શું કારણ છે? કોઈ મધુરગીત "હમણા પુર થઈ જશે" એના ભયમાં ને ભયમાં એ સાલગાયે-એના કુદરતના કે કમના મૌનદર્શના ભોગ હોય તોપણ એ બધા ઉપભોગ દેવી છે એમા શક નથી.

જીવનમાં જે મારી વસ્તુઓ આપણને મળે છે તેવું યોગ્ય મૂલ્ય આપણે જાણીએ તો એ આપણે દેશે સાર્થક કરશે."

સજોના રહેનાતામાથી મોટા ભાગ જોશે તો આ જન્માનો નાસ્તિકાનો, ગમે એની ગભીર વસ્તુઓની મરકરી કરનારાઓનો (cynics) અને ઉચ્છેદીઓનો છે તેવાઓને પણ મી એટરજના જીવનનો નીચોડ મોઢક થઈ પડશે નિરાશનાદીને નો એમનો સત્સંગ જરૂર દૂર કરે એમ છે.

બાબુ ભગવાનદાસ, એ પુસ્તકમાં, પોતે શ્રદ્ધાપૂર્વક શું માને છે તે હુંકામાં જણાવે છે. (૧) અસંખ્ય, અપાર, જુદા જુદા જીવો તથા આત્માઓ છે. (૨) એ જીવો ફરીફરી મરે છે અને ફરીફરીને જન્મે છે. ઉચે ચડે છે અને નીચે પડે છે. બાંધે છે અને છોડે છે. ઘટે છે અને ફાટે છે, નવાં નવાં શરીરો અને નવા નવા સંબંધો સર્જવા એ પ્રવૃત્ત રહે છે. એક એક જીવ જોટલા બની શકે એટલા અનુભવો લે છે. એનો કાળ અનંત છે, એના દિદ્ અથવા સ્થળને મર્યાદા નથી. એની ગતિ કે પ્રવૃત્તિનો પણ છેડો નથી. (૩) આત્માઓની ગતિના દિદ્-કાળ, નાનાં અને મોટાં અનેક જાતનાં ચક્રોમાં મર્યાદિત થાય છે. આ ગતિદ્વારા જીવોની તાલમય અવનતિ અને ઉત્ક્રાંતિ ચાલ્યા કરે છે. (૪) આ બધા જીવો અથવા આત્માઓને પોતામાં સમાવી લેતો એક પરમાત્મા છે. એ સર્વવ્યાપક છે, સંપૂર્ણ છે. અનાદિ અને અનંત છે. દિદ્ અને કાળને પણ એ પોતાનામાં ભરી રહ્યો છે. એ વિશ્વનો આત્મા છે. એજ બધે વ્યાપેલો અને અધિકારી છે. એનામાં કરા ફરફાર નથી થતા એ વાત પણ ખરી છે અને કાણે કાણે એ પોતાનામાં ફરફાર કર્યા કરે છે. એ વાત પણ ખરી છે. એનાજ વિચારને પરિણામે આત્માઓ અને દેહોની તથા સમગ્ર વિશ્વની બધી ક્રિયાઓ ચાલે છે.

મનુષ્ય આત્માને એક વખત તાવ ચડે છે. દેહને જેમ યુવાવસ્થાનો જુસ્સો ચડે છે તેમ. જ્યારે ઉન્નતિને માગે-ઉંચી અને વધારે ઉંચી અવસ્થાએ ચઢવાની એને પ્રેરણા થાય છે. એ તાવનું મુખ્ય લક્ષણ અસતોષઃ આ સંસાર રોજને રોજ નિરાશાઓ આપી રહ્યા છે, કાણુભંગુર છે, દુઃખદાયક છે એવું એને તે વખતે લાગે છે. રોજનાં કર્તવ્યો એને નિષ્ફળ માલમ પડે છે.

સંસારના નિયમો અને જગતનાં કારણોની જુદીપૂર્વક કરેલી એની તપાસ બરાબર ન હોય (અને શરૂઆતમાં એ તપાસ બરાબર નથી જ હોતી) તો એની નિરાશાનો આવે વખતે પાર નથી.

એણે અત્યાર પહેલા ધણી ઇચ્છાઓ કરી હોય છે અને તેમાં નિષ્ફળતાઓ મળ્યા હોય છે આગાઓ રાખી હોય છે તેમાં પરિણામે નિરાશાઓ જ મળી છે એના લખતો, ક્રોધનો અને શોકનો ભાર આ સમયે એને એટલો ગંધો અસહ્ય લાગે છે કે એનું ચાલે તે એ આત્મધાતુ કરે કેટલાક નમ્રતા મનતા માણુઓ દૈવિ અસતોષ અને મુમુક્ષુત્વ (સસારના દુ ખોમાથી નવન થવાની તીવ્ર ઇચ્છાનો યોગ) સમજતા નથી અને પાઞ્ચ રોગની ધરડમાં પડી જાય છે

પરંતુ જેની શુદ્ધિ તીવ્ર હોય છે અને જ્ઞાનપિપાસા સાચી હોય છે તેને આ પ્રસંગે અત કરણુ જ પડા દેવું નથી સસારની કુરતાઓ અને અન્યાયો સામે એ બડ કરવા માટે છે પોતાના દુ ખમાં બધાજ સસારી જીવો તરફડી રહ્યા છે એમ જોઈને એ બધાને માટે એને કશું જીવજો છે આ બડને અને એને સાચી સમજણુ દ્ય છે જ્ઞાન મળે છે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે આણુ છુ ? શુ ઈ છુ ? મ્યાથી આ પો છુ અને ક્યા જાઉં છુ ? મારી આ ગિયતિનું શુ કારણુ છે ? એ બધા પ્રશ્નોના એ જવાબ જોઈ કહાડે જ મનુષ્ય બધુજોના દુ ખના કારણુ પણુ જોના અમન્યામાં છક આરે છે પદાર્થ અને ગતિ - જડ અને ચેતનના નિયમો જાણે છે - મનો સિદ્ધાંત એના સમજવામાં આવે છે સુખ દુ ખનો દેવું જાણવા પછી એની અનેક શકાઓના સમાધાન ધીમે ધીમે થઈ જાય છે

સમજાય છે કે આ બધા અનુભવો આપવામાં કુદરતનો હેતુ શરીરને મનને અને આત્માને સુદૃઢ કરવાનો છે કર્મ, લાગણીઓ અને શુદ્ધિને કેળવવાનો છે, શરીરની મનની અને આત્માની ફરજો જાળવવામાં આપણને કુશળતા આપવા માટે સુખ દુ ખની યોજના થયેલી છે

બાહ્ય લગવાનદાસને પોતાને આધ્યાત્મિક જીવન સનધે જે અનુભવ થયેતા છે તે વિષે જણાવે છે કે - ૧૮૮૦ ની સાક્ષમાં બનારસની ક્રિષ્ણ કૌલેજના મેટ્રીક કનાસમાં હું લાચુતો હતો પુરાણ સમયથી બનારસ સંસ્કૃત વિદ્યાનું ધામ અને હિન્દુ ધર્મની રાજ્યધાનીનું

શહેર છે. એ વખતે મારી ઉંમર ૧૨ વર્ષની હતી. મારાં દાદીમા નેમના ઉપર મને અત્યંત વ્હાલ હતું અને એ પણ મને બહુ પ્રેમથી વ્હાતાં હતાં તે, એવામાં ગુજરી ગયાં. હું રમવાન મુઠી એમની સાથે ગયો પણ આખે રસ્તે આ બધું શું થઈ ગયું એનાજ આશ્ચર્યમાં હું ગરકાવ થઈ ગયો હતો !

એ દર્મિયાન છાપાંમાં કંઈક સાધુ મહાત્માઓને વિશે મારા વાંચવામાં આવ્યું. ઋષિઓ અને યોગીઓ બહુ જ્ઞાની હોય છે અને હજી પણ એવા મહાત્માઓ કોઈ કોઈ રથો મળી આવે છે એવું એવું એમાં લખેલું હતું.

પછી તો કંઈ કંઈ લક્ષા સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ સાથે મહેં વાતો કરવા માંડી. દાદી માની પાસે બેસીને પુરાણ રામાયણ અને મહાભારતની મણી વાતો મહેં સાંસળી હતી. અને એમાં મને રસ પણ પુષ્કળ પડ્યો હતો. દરરોજ બપોર પછી પંડીત આવતા, તે વખતે કથાવાર્તા સાથે જે તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા થતી એના કંઈક સંસ્કાર મારા હૃદય પર પડેલા હતા.

સંસારની અસારતાની વિચિત્ર લાગણી મારા કોમળ અંતઃકરણમાં વ્યાપી ગઈ !

નિશાળે જતો ખરો; રમતો, લેસન કરતો પરન્તુ એ આખો સમય કંઈક અરપજી ગુલ્લ દુઃખ મને ગયા કરતુ. આ સ્થિતિ કરતાં કંઈ વધારે સારી અવસ્થા હશે કે નહીં એનાજ વિચાર મને આવ્યા કરતા—

પતંગિયાને તારા પકડવાની હોય છે એવી, રાત્રિને સુપ્રભાત જોવાની હોય છે એવી—નિરાશાના પ્રદેશમાંથી દૂર, કોઈ સુખી ભૂમિ જોવાની ઝંખના મને લાગી હતી.

*

*

*

ઉંમર વધતી ચાલી તેમ તેમ પેલી ઝંખના પણ બળવાન બનતી ગઈ. અંતરનાં અને બહારનાં દુઃખોનું કારણ શોધવા અને એ વેદનાઓ અને પરિતાપને શમાવવાના કંઈ ઇલાજો હશે, કે નહીં તેની શોધમાં મન ભટક્યા કર્યું હતું.

કંકડે કંકડે કંઈજ પતો ખાનો નથી પણ ડેડે સમાર, હવન મૃત્યુ-જગત-હવ અને પરમાત્માના સબધ એ બંધુ મામડું વિચારતું પડ્યું, વ્યક્તિ અને સમાજ, એક અને સમગ્રતા-સમાજ અને વિશ્વ, મર્યાદિત અને અનંત, એ મધ્ય નિષે ખુમ વાચ્યું અને ખુમ નિચાડું

ગભરાયલા અભુજનને-હવ અને કડપાથી જોના ગાત્ર રિધિન થયા હતા-જોનાને, શ્રીકૃષ્ણે સગાત મધીએને માર્યાનો ઉપદેશ ગતા ૭૦૦ ક્રોડોડિમા જગત્ અને સસાગનુ ગુહ્ય સમગ્રની દીધા છે કમની મીમાસા અને છાનનો મર્મ એમા અપદ્ કયો છે એ વાચ્યા છતા મને પુરો સંતોષ ન થયો પત્રી માનસગાત્ર, નીતિરાત્ર, ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાનના નિયયો લીધા એ ઉપર એકાત વિચારો ક્યાં અને મિત્રો સાથે ચર્ચાઓ પણ ચાલુ કરી દીવી ઇંગ્રેજ અને સંસ્કૃતમા આ આધ્યાત્મિક વિષયો પગરે જે દંધ છે તે બહુ હુ વાચી ગયો બન્ને પગલાપાઓ અને નિયયો ગહન એટલે મનેત બહુ પડી પણ આખરે એ મધી મહેનતનો જાહેરો મળી ગયો બધા જુના વિચારોને માટે ચાલુ જમાનાના વિચારો સાથે ઓડરવા પડ્યા પુરું અત પશ્ચિમ પ્રાચીન અને અર્વાચીનનો મેળ મેળનતા મારા દમ નીકળી ગયો છે પરંતુ પરિણામે વિચારો અને સિદ્ધાન્તોને જનનમા કેમ ઉતારવા એની કુચી મને મળી

૭ વર્ષે, ઇ સ ૧૮૮૭ મા મારા આત્માનો તાન ઉતર્યો શકાઓના સમાધાન થયા અને ત્યારથી આજ સુધી વધારે ઉચ્ચ વધારે સારા અને પવિત્ર બનવાનો આદર્શ ચાલુ છે હજી આદર્શને હુ પહોંચ્યો નથી હજી મારા મતરથી સરોજની સપાળી પા દહેરો ઉપર દહેરો તો ચાલે છે પણ અંતરમા શાન્તિ મળી છે

આજે મને ૬૭ વર્ષ થયા, દેહ હજી થયો છે જુના વસ્ત્ર ફેફા દેવાની રાહ જોઈ રહ્યા છું સાનુ કથ્યાપુ ઇન્દ્રિય છું અત કસ્ટ પૂર્વક પ્રાર્થના કરી રહ્યા છું કે જોની શાન્તિ મને મળે છે એની “તમને બધાને મળે!”

સત્તરમી સદીની એક રાજસ્થાની કથા

રમણીક કીશનલાલ મહેતા

આગ્રકાલ નવલકથાઓ, કિસ્સા-કહાણીઓ અને નવલિકાઓનો ખૂબ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. સાહિત્યમાં પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોમાં પણ અધિક સંખ્યા તો આવાં પુસ્તકોની જ હોય છે. આ ઉપરાંત માસિક-પત્રો, સામાજિક અને દૈનિકોમાં પણ એકાદ નવલિકા હોવાનું આવશ્યક માનવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સાહિત્યના આ અંગ પ્રત્યે જનતાનો ફેદલો બુદ્ધિ છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ વીસમી સદીમાં આ પ્રકારના સાહિત્યની ઘણી વૃદ્ધિ થઈ છે અને હજૂ થતી જાય છે, છતાંયે આજથી કેટલીયે સદી પૂર્વે પણ મહાપુરુષોનાં મનરંજનાથે* સમયે સમયે આવા સાહિત્યની રચના થયા કરતી હતી.

વિ. સં. ૧૬૦૩ માં રચાયેલ “દોસા-મારવણની વાત” નામક કથાનો આપણે અહીં રસસ્વાદ કરીશું. આ કથા વિ. સં. ૧૬૦૩ માં કવિ કલ્પોદે મારવાડી ભાષામાં લખી હતી.* ત્યેમાં કથાક કથાક દુહા મૂકવામાં આવ્યા છે. અને તે નીચેના દુહાથી વ્યક્ત થાય છે—

ગાહા ગૂઢા ગીત ગુણ, કવત કથા કલ્પોદે;
ચતુર તણા ચિત રીઝવણ, કહછ કવિ કલ્પોદે.

પાંદોની જાણ માટે પુસ્તકના પ્રારંભની કેટલીક પંક્તિઓ નમુના દાખલ અહીં ઉતારવામાં આવે છે—

* કેવળ એક પ્રતિના અંતમાં વિ. સં. ૧૬૦૩ માં કવિ કલ્પોદે ઉક્ત કથા રચ્યાનું લખ્યું છે.

મુરખ દેસ મ પૂગન નામ નગર તિલુ નગર ઐ ધણી પિગત નામે રાજા, માગનાડ મે નરમીટ રૌ ધણી ઉતગધ કાંતી સમુદ તાઈ ઑણુદોણુ નરતાઈ ઈ નગરમે ચ્યારે વાણુ સુખચૂ વૈમ છે મોટા સાહુમર ધનરા ધણી રહે છે રિધસિધ રૌ વાસો છે આડ હનર ગળ રૌ લારૌ પામદલ ચ્ચે છે, પાંચ હનર ઘોડો ચ્ચે છે”

પરુ ત્હેણે આ કથા ગદગા લખી હતી, અને તેના ચાર વર્ષ બાદ બિ સ ૧૬૦૭ માં થતી જેન સાધુ કુશનચ દે જૈસનમેળા મહારાજકુમાર હરગજના મનોવિનોદચે ત્હેનો દુહા-ચોપાઈમાં અનુનાદ કર્યો હતો તે વાત નીચેની ચોપાઈઓ પૈથી જણાઈ આવે છે-

ગાહા સાત સમય પરિમાણુ દોહા ને ચોપાઈ જાણુ
જાદન રાવન થી હરરાજ, જોડી તાસ કુરૂદન નાજ
જોણુમ પર કનિ મુખ સાલની, તિલુ પર મ જોડી મનરવી.
દોહા ધણા પુરાણા અઠે ચોપાઈ બધે કિશો મે પઠે

† ગુજરાતના એક નિબાન “સોલસ સૌ સોનોતરૈ” નો અર્થ ૧૬૧૭ કરે છે જો એ સાચુ હોય તો આ સાલમાં હરરાજજી ગાદીએ બેઠાની વાત પણ ખાતરી સમય એક પ્રતમાં “સોલસ સૌ સોનોતરૈ” પાઠ પણ આપવામાં આ યો છે

જૈન ગુર્જર સાહિત્યોદ્ધારક ગ્રન્થમાળાના ૭ માં મૌખિક શ્રી આનંદકાવ્યમહોદયિમાં દોવામારવણીની કથા ગુજરાતી અક્ષરેમાં જપાઈ છે ઉક્ત ગ્રન્થના ૧૪૪ માં પૃષ્ઠ ૫૭ આ કથાનો રચનાકાળ બિ સ ૧૬૧૭ ના વૈશાખ સુદિ ૩, ગુરુવાર લખ્યો છે પરંતુ ૧૬૧૭ માં કે ૧૬૧૬ માં વૈશાખ સુદિ ૩ ને ગુરુવાર આવતો નથી એ ગ્રન્થના ૧૫૨ માં પૃષ્ઠ ૫૨-ત્યા સવત્સરા રિપયમાં પામતર આપેલ છે-એક પાઠ “સોલસ પનોતરૈ” પણ છે, અને બિ સ ૧૬૧૫ ના વૈશાખ શુક્લ ૩ નો ગુરુવાર પણ આવે છે

અધિકો ઝોઠો ભેડયો બહુ; સુકવી તિસો સદન્યો સહુ.
પડિયો ન્યહાં વલે પાંતરો; તહાં વિચારે કરિયો ખરો.
સંવત સોલહ સે સતોતરે; આખા તીજ દિવસ મનખરે.
ભેડી જેસલ નયર મેંઝાર; વાયે સુખ પાર્મે સંસાર.
સંભલ સગુણ ચતુર ગહગહે; વાંચક કુશલ લાલ ધમ કહે.
ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ સખ સંપતિ સદા; સંભલતાં પાંમે સંપદા.

અહીં એ વાત વિચારવા જેવી છે. એક તો એ કે ઉપયુક્ત યોગાધ્યામાં ઉક્ત કથાનો અનુવાદ સંવત સોલહ સે સતોતરેમાં કર્યાનું લખ્યું છે. આથી તહેને સંવત ૧૬૦૭ માં માનવી કે ૧૬૭૭ માં ? એના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું યોગ્ય છે કે ભેષપુરના ઇતિહાસ-કાર્યાલયમાં આ કથાની જે પ્રતિ વિદ્યમાન છે તે નાગોરથી મળેલી આવેલ પુસ્તકની કૌરવી નકલ છે. એના અંતમાં નીચેની પંક્તિઓ લખવામાં આવી છે:-

“સંવત ૧૬૬૬ વર્ષે કાતી સુદ ૮ દિને નાગોર મધ્યે શ્રી ઉપદેશ ગચ્છે, તીહારક શ્રી સિદ્ધસરીશ્વર શિષ્ય મેહા સિખિત.”

આ ઉપરથી પદમય અનુવાદનો રચનાકાળ ૧૬૦૭ માનવાનું જ વધારે સુક્તિસંગ લાગે છે.

ખીજી વાત એ છે કે વિ. સં. ૧૬૦૭ માં જેસલમેરના રાવલ હરરાજજીના મનોવિનોદનાર્થે એ લખાયાનું કહ્યું છે; પરંતુ એ વખતે તહેના પિતા માલદેવજી ત્યાંના રાવલ હતા. હરરાજજીનો સમય જેસલમેરની ઇતિહાસમાં વિ. સં. ૧૬૧૮ થી ૧૬૩૩ સુધીનો આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી ૧૬૭૬ સુધી હરરાજજીનો પુત્ર ભીમજી જેસલમેરનો રાવલ હતા. આથી સંભવિત છે કે વિ. સં. ૧૬૦૭ માં યુવરાજ સમજીને જ હરરાજજીના નામની સાથે રાવલ ઉપાધિ લગાવી દીધી હોય; પરંતુ એ વિચારવા યોગ્ય છે.

કૌલ ટાંકે પોતાના ઇતિહાસ-રાજરથાનની કૂટનોટમાં લખ્યું છે કે લૂણકરણને ત્રણ પુત્ર હતા. હરરાજ, માલદેવ અને કલ્યાણદાસ. પરંતુ

હરનાનુ પોતાના પિતા લણ્ણુકરણના જીવતાજ મૃત્યુ થનાથી રાવવ લણ્ણુકરણની પછી હજગજનો પુત્ર ભીમ જૈસનમેઝની ગાદીએ બેગે પરતુ એ સાચુ નથી લાગતુ કારણ કે મારવાના દતિલાસમાથી વિ સ ૧૬૩૩ મા જૈસનમેઝના રાજા હજરાજે પોકરણ પર ચઢાઇ કરનાતુ સિદ્ધ થાય છે અમ્મ

હવે આપણે 'ટોલા માગ્ગણુની વાત'ની સંક્ષિપ્ત કથા જોઇશુ-

મર પ્રાન્તમા પૂગન નામક એક નગર છે એક દિવસ ત્યાના રાજા પિગગ રાકારે આલ્યો, પરતુ દૈવશામે જગનમા પહોચ્યા બાદ તે પોતાના સાથીઓથી નિખૂટો પડી ગયો ગરમીની નકતુ હતી, એટલે ચોડીવારમાજ રાજાને તરસ લાગી એટલામા તેની દ્રષ્ટિ વૃક્ષની છાયા નીચે બેઠેલા એક માનવી પર પડી તેની સમીપમા પાણીની એક મુસાહી પણ પડી હતી આ જોઇને રાજાએ તેની પામેથી પાણી માગીને પીયું, અને પછી શાંતિપૂર્વક તેની પામે બેસીને વાતો કરવા લાગ્યો વાતમા ને વાતમા જ્યારે નાજને ખબર પડી કે તે પુરુષ લાઉ નામક લાટ છે અને અનેક રાજદરબારોમા તે ફરે છે ત્યારે તેણે પોતાનો પરિચય આપીને તેને કાઢ અપુર્વ વાત જોઇ ટોચ તો તે કહેનાનો આગ્રહ કર્યો લાટે કહ્યું મહારાજા! મહે અને દેશોમા બમણુ જ્યુ છે, પરતુ જાનોરના અધિપતિ દેવગ સામ તસિહની* કન્યા ઉમા સમાન રૂપવતી સ્ત્રી હતુ સુધી ખીછ કયાય દીગી નથી જાણે-

ચદ-વદન ચપક-વગણુ અહર અલતા રગ,

ખ જનનવની ખણિ કટ ચદન પરમલ અગ.

જે વખતે આ બને વૃક્ષની છાયા નીચે બેસીને આ પ્રકારની વાતો કરી રહ્યા હતા એવામા ગજાને શોધતા રહેના અનુચરો ત્યા

* જાનોરના સ્વામી ચૈહાણુ સામ તસિહના સમયના લેખ વિ સ ૧૩૩૬ થી ૧૩૫૩ સુધીના પ્રાપ્ત થયા છે પરતુ કથામા વર્ણવાયેલ સાવ તસિહ ક્યારે મયો તે વિશે કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી

આવી પહોંચ્યા. આથી રાજા ભાટને સાથે લઈને પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો.

દેવલાલ દિવસો બાદ રાજાએ ઉક્ત ભાટને પોતાના માણસોની સાથે જાલોર મોકલી ત્યાંના અધિપતિ પાસે લેતી કન્યા ઉમાનો વિવાહ પોતાની સાથે કરવાનું કહાવ્યું. પરંતુ સામંતસિંહે ભાટને કહ્યું કે કન્યાની માગણી તો ગુજરાત ચાવડા નરેશ ઉદયચંદના પુત્ર રણુવળની સાથે થઈ ચૂકી હતી; તેથી હવે કાંઈ શક્ય ન હતું. આ સાંભળીને જે વખતે તેઓ પૂંગવ તરફ પાછા ફરવાને તૈયાર થયા તે વખતે સામંતસિંહની રાણીએ લેમને ખોલાવીને સમગ્રન્યા કે જે કે કન્યાનું વાગ્દાન થઈ ગયું છે છતાંયે મ્હારી ઇચ્છા કન્યાને ગુજરાત જેવા પૌરુષીન અને અસ્વાસ્થ્યકર દેશમાં પરણાવવાની નથી. ત્હમે ત્હમારા રાજાને કહેજો કે અહીંથી હું જેવા સમાચાર મોકલું કે તરતજ તેઓ અહીં આવ્યા આવે. આ તરફ હું એવો પ્રયત્ન કરીશ કે ઉદયચંદને ફક્ત લગ્નના એક દિવસ અગાઉજ ખબર મળે. પછી તે અહીં વખતસર નહીં પહોંચી શકે. આવી રિયતિમાં તેણે ચકાવેલ કન્યાને ત્હમારા રાજાની સાથે પરણાવી દેવામાં કશો ઝગડો નહીં પડે. આ સાંભળી પિંગળના માણસો પ્રસન્ન થઈને પોતાને દેશ પાછા ફર્યા.

સગલગ એક વર્ષ પછી ન્યારે લગ્નનો સમય આવ્યો ત્યારે રાણીએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબજ બધી વ્યવસ્થા કરી; અને દેવડી ઉમાનું લગ્ન પિંગળની સાથે થઈ ગયું. જોકે, જરવામી સારસિંહે પોતાના જમાતાની સાથે થોડું સૈન્ય લઈ ૧૬૩૩ સુરતજ પોતાના દેશમાં પાછા ફરવાની સલાહ આપી, હરરાજાએ ૨૬ દિવસ પછી મોકલવાનો વિચાર પ્રકટ કર્યો જે કે વિ. સં. રાતનરેશનો દળ-બળ સહિત આવીને જામેડા મચાવવા સાથે રાવલ ઉપાધ્યક્ષને લેતો એ ભય સાચો નીવડ્યો. પિંગળના પુત્રે ગાંધ ગુજરાતનો રાજકુમાર જન લઈને જાલોરમાં આવી પુત્રી દુર્યોને ન્યારે લેને બધી ખીનાની જાણ થઈ ત્યારે સુરતજ લેલો અંધાર મોકલીને પોતાના

પિતાને ખમર આપ્યા પગ્નુ બાળ હાથમાંથી આની ગઇ હતી આથી ઉદયચંદ્રે પુત્રને તો પાછો બોનાની વીધો અને પોતાના મુલ્યોને જાનેર રાજ્યમાં ઉપદન કરવાની આજ્ઞા આપી આ પરિસ્થિતિ જોઈને પિંગળે પોતાના સસરાની સહાયતા માટે સેના સહિત જાનેર પહોંચીને ગુજરાતવાળાઓને શિક્ષા કરાવેલો નિચાર કર્યો પરંતુ સામંતસિંહને તે વાત પસંદ પડી નહીં, અને પ્રેવજાવ્યુ કે વ્યર્થ નરસહારની કરી આવસ્થા નથી થોડા દિવસોમાં જ એ સૌ થાકી જશે

આમ બ્યારે આ તરફ ગુજરાત નરસના સેનિય જાનેરની ચારે માળુએ ઉપદન મચાવી રહ્યા હતા ત્યારે પેની બાળુએ દેનડી ઉમાને જાનેરથી તેડી લાવવા માટે, પિંગળની આજ્ઞાથી તેનો નોકર જેસલ બજાઈતી એક જોડી તૈયાર કરવા માગ્યો એક વર્ષના સતત પરિશ્રમથી બજાઈ બ્યારે પુરેપુરા તૈયાર થઈ ગયા ત્યારે એક દિવસે જેસલ રથ જોડીને જાનેર જઈ પગેવ્યો, એને સધ્યા સમયે પોતાની આમિની અને તેની દાસીને એમાં બેસાડી પ્રાતઃકાળ થતા થતામાં પૂગજ પાછો આ પો ગુજરાતના જાણ ધસતાજ રહી ગયા, નવ માસ બાદ ઉમાના ગર્ભથી પિંગળને એ બચ્ચા ઉત્પન્ન થઈ હોતું નામ મારનણુ ગજગમાં આ યુ

દેનચોગે બીજે વર્ષ વગસા ન પડનાના કારણે પૂગલમાં દુકાળ પડ્યો, અને પિંગલને પોતાના પ્રજા વર્ગ સાથે પુરે તરફ જતું પડ્યું એ વખતે ત્યાં ઘાસ ખાખૂડી નિપુનતા હતી આથી વર્ષા થતાં સુધી એ ત્યાં ગયા

લાઠી લાટ પિંગળના સખ બાદ તેની આજ્ઞા મુજબે અડી-તલી રાજદરબારમાં ધૂમતો કરતો હતો એક દિવસ તે નગરના રાજાનના હજારમાં જઈ પહોંચ્યો આ રાજાને પણ પહેલા પુત્ર ન હતો પરંતુ પુષ્કરની યાત્રા કરનાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા બાદ એ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો પુત્ર જન્મ નિમિત્તે રાજાએ મોગ ઉત્સવ કર્યો અને કુમારનું નામ સાવકુમાર અને ઉપનામ દોયો રાજવામાં આવ્યું

જે વખતે પિંગલ પોતાની પ્રજા સાથે પુષ્કરમાં રહ્યો હતો તે વખતે ઢોલાની ઉંમર ત્રણ વર્ષની થઈ ચૂકી હતી. આથી નરવરનરેશ પણ પૂર્વપ્રતિજ્ઞાનુસાર પુષ્કરની યાત્રાએ આવી પહોંચ્યા અને જો જ અરસામાં વર્ષાનિત્યનો પ્રારંભ થવાથી તહેમને કેટલીક વખતને માટે પૂંગલનરેશના પગવની પાસે જ પોતાનો પગલ નાખવો પડ્યો-

ઊનધયો ઉત્તર દિસા ગયણુ ગરજળે ઘોર;
દહદિસ ચમકે દમણી મંડે તંડવ મોર.

ઘોડા જ દિવસોમાં ત્યાં બંને રાજવીઓ વચ્ચે મૈત્રી બધાઈ. એક દિવસ બંને સાથે શિકાર ખેલવાને ગયા, પરંતુ માર્ગમાં એક સસલાની પાછળ ઘોડાને દોડાવતાં નળ પિંગળના પગલમાં જઈ ચડ્યો. તે વખતે સૌ સૂઈ ગયેલાં હતાં. રાજાએ સસલાને શોધતાં એક તંબુમાં રાણી ઊભાને અને તહેની પાસે જ તહેની કન્યાને સૂતેલાં જોયાં. નળ ત્યાંથી પાછો ફર્યો; પરંતુ કન્યાનું રૂપ જોઈને તહેનું લગ્ન પોતાના પુત્ર ઢોલા સાથે કરવાનું નક્કી થયું. જે વખતે બંને શિકારેથી પાછા ફરતા હતા ત્યારે નળે પિંગલરાજને પોતાને ત્યાં જન્મવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. ન્યારે તે નરવરવાળાના તંબુમાં આવ્યો ત્યારે તહેનું સારી રીતે સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. બંને રાજવીઓએ ઘોડી વાર આડીઅવળી વાતો કરી. આખરે નળે મારવણીનું લગ્ન ઢોલા સાથે કરવાની પિંગલને પ્રાર્થના કરી. પિંગલે પણ ઢોલાનું રૂપ જોઈ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો; અને તે બંનેનું લગ્ન ત્યાં જ બાહ્યાવસ્થામાં જ થયું.

કેટલાક દિવસો બાદ બંને રાજા પોતપોતાને દેશ પાછા ફર્યા. તે વખતે મારવણીની ઉંમર ફક્ત દોઢ વર્ષની જ હતી. આથી તે સાસરે ન જતાં પોતાના માતપિતાની સાથે પૂંગલ ચાલી ગઈ. ધીરે-ધીરે વર્ષો વીતવા લાગ્યાં અને ઢોલા મ્હોટો થયો ત્યારે તહેના પિતાએ વિચાર્યું કે મારવણીનો દેશ ખડુ જ દૂર છે. આવા સંનેગોમાં તહેને તેડવા માટે પુત્રને મોકલવો ઉચિત નથી એમ વિચારીને તહેણે

એ કાઢને આસા કરી કે દોલા આગળ ઢાંધએ મારવણી રાવેના
તેના લાંબની વાતને કિનેખ સરખો પાડુ કરવો નહીં પડી તો
દોલાનું બીલુ લાંબ ઉઠાવેના રાજા બીમચેનની કન્યા માંગણી
સાથે ક્યુ આપી દોલાને પોનાના પ્રથમ લાંબની ખમર જ ન પડી,

એકનાઝ ઘોડાનો એક મોદાગર નરવગમા આવ્યો, અને પાંચ
માસ સુધી ત્યાં રહ્યો આ વખતે દરમ્યાન દોલાને અને તેને મેત્રી
યદ ત્યાર બાદ સોદાગર ફરતો ફરતે પૂગલ દેશમાં જઈ ચલ્યો ત્યાં
જે વખતે તે ઘોડા લાંબને દગાગમા જતો હતો તે વખતે તેની નજર
મહેલમાં ખેરેલી મારવણી પર પડી તેણે કેવળ જોઈને મોદાગર ચક્રિત થઈ
ગયો, અને તેણે એ ગજકર્મચારીને તેના સબધમાં પૂછપરછ કરી
પોતાના મિત્ર દોલા સાથે આ રાજકન્યાના લાંબ ચલાવી દુકાંકત બાણી
ત્યારે સોદાગરે દોલાના બીજા લાંબની બધી વિગતો પેલા કર્મચારીને
હી સલામતી સાથે સાથે આ બધી હકીકત મહેલમાં ખેરેલી મારવણીના
કાને પહોં પડી આપી તેણે મિત્ર એકાએક બાકુગ થઈ ગયું-

સોદાગર સ દેસડા સાબલિયા શરણે,
માંગણી મનદ્ર કુધ મૂક્યો જલ નયણે *
*

ત્યારે આ બધા સમાચાર રાજાની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે
પણ મોદાગરને બોલાવેને બધા સમાચાર પૂછી લીધા અને મોદાગર
તો વ્યાપાર અર્થે બીજા દેશમાં ચાલ્યો ગયો રાજા, દોલાને પૂગલમાં
બોલાવવાનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યો

આ અગસામાં વર્ષાઋતુનું આગમન થયું ત્યારે માંગણીનો મિત્ર
વધારે જાગૃત થયો અને તે વિહંગ બની આ જોઈને તેની માતાએ
રાજાને કહીને દોલાને બોલાવી લાવવા માટે સાંકળી-સ્વાર મો. નવાનું
સર ક્યું

* સોદાગરના સદેશને મારવણીએ મને સાંભળ્યો તેથી
માંગણીનું મન સતપ્ત બન્યું અને આખોમાથી આસ વહેવા લાગ્યા

એવામાં નરવરમાં એક દિવસ દેશની સનાએ પેનાની પુત્રવું માસવણને કંઈક કામ કરવાનું કહ્યું. પરંતુ તેના કામમાં મેડું થવાથી વણને કુસો વાગ્યો અને તેણે પુત્રવુંને કહ્યું કે મારી મેડી વધુ મારવણી ફર દિશમાં છે એથી તુને આટલું જલ્દી અમિમન આવ્યું છે. એટલું કહીને વણી ચાલી ગઈ. થોડો પછી આ વખતે આંખે મીંચીને ત્યાં મુલો હતા. તેણે પછી આ સાંભળ્યું. પરંતુ માસવણને પેનાના દાવસાવથી તેને પ્રત્યક્ષ કરીને તેણે એ વાતનો ખ્યાલ તેના મનમાંથી કાઢી નાંખ્યો, અને સાથે સાથે પૂંડવના માર્ગમાં પેનાના તરફથી એકી બેસાડવાની રજા પણ લઈ લીધી. ત્યાર પછી તેણે માર્ગમાં પેનાના માણસો મોકલ્યા અને તેમને ગઢમીરને મારી નાખવાની કુમ આજ્ઞા પણ આપી. આથી પિંડગના દૂતને માર્ગમાં જ મારી નાખવામાં આવના. આ સમાચાર ત્યારે પિંડગને મળ્યા ત્યારે તેણે પેનાના પુત્રદિનને આ કથાને માટે જવાની આજ્ઞા કરી. આ મુસતા મળતાં જ મારવણીએ પેનાની માન્યને કહ્યું કે જાણણને આવા કાર્ય માટે મોકલવો હયિન નથી. આવી જામતો માટે તો લાડીઓ (થોડીઓ) નેજ મોકલવા જોઈએ, કારણ કે તે લોહા લામ આવે ગાઢ-અજનીને પેતાનુ કામ કાઢી લે છે, રાત્રીએ પણ આ વાત માન્ય ગાખી અને એક ચતુર લાડીને નરવર જવાની અજ્ઞા આપી. નરવર જતાં જ વખતે તે લાડી મારવણીના મહેસે આવ્યો, તે વખતે મારવણીએ તેને કેટલીક વાત સમજાવી, અને પેતાની તરફથી પેનાના પતિને સંદેશ મોકલ્યા—

પિગુનાં મીનો મન કરે મનહ ન બીચારેદા

કુરંગા લાલ બન્દાદ ત્યૂ ખિલ-ખિલ મીતારેદ.*

* દુનિયાનાં વચનો ન સાંજનો, અને મારવણીને મનથી ના વિચારી મોઝા. કુંઝ પછી જેવી રીતે પેતાનાં લાલ લાલ બન્દાઓને ફાંજે ફાંજે માદ કર્યા કરે છે તેવી રીતે મારવણી તમને માદ કરે છે.

પહી ભમંતો જો મિલે તો આખે એહિવત્ત;
ધણુ કણુપરરી કાળ જ્યુ સધી તોય સુરત.
જો તુ દોલા નાવિયો કાળલિધા રી તીજ;
ચમક મરેલી મારવી દેખ ખિવંતા બીજ.
રાત જરની નિસહ-હાર સુણીજ સારે લોય;
હાથાલી છાલા પડયા ચીર નિચોય-નિચોય.
પંચી એક સદેસડો દોલા લગ પહુઆય,
જોગન-કલિયો મોરિયો લેવર ન જોડે આય.
હાલી એક સદેસડો દોલા લગ પહુઆય;
જોગન હસતી મદ ચઢયો જો આંકસ દેજો આય.*

આ પ્રકારના સદેશા લખીને જ્યારે હાલી નરવરની સમીપમાં પહોંચ્યો ત્યારે તહેને પણ માલવણીના માણુઓએ પકડી લીધો પરંતુ આખરે તહેજો ગાઈ-બજવીને લેખને પ્રસન્ન કર્યા અને છુટકારો મેળવ્યો. ત્યાંથી છૂટીને તહેજો નરવર પહોંચી એક કુભારના ઘરમાં ઉતારો લીધો.

* હે પથિક, ભમતા ભમતા, જો તુ દોલાને મજે તો તહેને એટલું કહેજે કે ત્હારી પ્રિતયમા ત્હાર રમણ કરતા કરતાં સ્થાપને કરેણની મોટી જેવી પાતળા બની ગઈ છે

હે દોલા, જો તુ કાળવિચારી ત્રીજને દિવસે નહીં આવે તો વીજળીને ચમકતી જોઈને મારવણી ચમકીને મરી જશે

હાલે રાત્રિએ મહેં રૂદન કર્યું તો તે ગુરજનોએ પણ સાલળ્યું; અને આંખથી જાંબળેલી સાડીને નીચોવતા નીચોવતા મ્હારી હથેલી-ઓમાં છાલાં પડી ગયા

હે પથિક, મ્હારો એક સદેશો દોલાને પહોંચ્યાંજે કે-મોવનરૂપી કલિકાઓ વિકસિતા થઈ છે હે ભમર, તુ આંખોને એના પર શા માટે ખેસતો નથી ?

હે હાલી, મ્હારો એક સદેશો દોલાને પહોંચ્યાંજે કે-મોવનરૂપી હાથી મદોન્મત્ત બન્યો છે. તુ અંકુશ લખીને ઘેર આવ.

અહીં તહેણે ભાગી ભાટની મુલાકાત પણ લીધી. એક દિવસ ન્યારે માલવણી સાહેલીઓની સાથે બગીચામાં ગઈ હતી ત્યારે ભાઉએ દાદીને ખોલાવીને દોલા સાથે મિલન કરાવી આપ્યું. ત્હેના મુખે બધી દુઃખીકત સાંભળીને દોલાએ ત્હેની ખાતર જરદસ્ત કરી અને વિદાયની વેળાએ ભાગી ભાટને ત્હેનો સાથ કરીને શિકારને જ્હાને કેટલેક દૂર સુધી તે જતે પહોંચાડવાને માટે ગયો. ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ ન્યારે તે મહેલમાં પહોંચ્યો ત્યારે ત્હેને ઉદાસ જોઈને માલવણીએ ત્હેનું કારણ પૂછ્યું. એના જવાબમાં દોલાએ વિદેશ જવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી; પરંતુ માલવણી હઠ કરીને ત્હેને રોડી રાખવાનો આમ્રહ કરવા લાગી. અને ખોલી:-

થલ તત્તા લૂં સામ્રહી દાએ લાય હિયોહ;
મહા દો કહિયો જો કરો ધર બેહા રહિયોહ.†

એટલે દોલાએ પૂંગલ જઈને મારવણીને મળવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. આ સાંભળીને રોડીની ઇચ્છાથી ત્હેને ચક્રર આવી ગયાં, અને ન્યારે તે હોશમાં આવી ત્યારે તહેણે વધારે ને વધારે હઠ કરવા માંડી. આથી દોલાને બે માસ સુધી રોડાઈ જવું પડ્યું. પરંતુ વર્ષાનું આગમન થતાં જ દોલાએ પૂંગલ જવાનો વિચાર કરીને માલવણીને કહ્યું—

બાજરિયો હરિયાલિયો બિચ-બિચ ખેલો ફૂલ;
જેલર ખૂટો લાદરવો માર દેસ અમૂલ.‡

† ધરણી તપી ગયેલી છે. સામી લૂ વાય છે. હેયું દાઝી જશે, જો મહાઈ કહેવું માનો તો ત્હમે ઘેર જ ખેસી રહો.

‡ બાજરી હરિયાળા બની છે અને ત્હેની વચ્ચે વચ્ચે વેલામાં ફૂલ લાગ્યાં છે. જો આખો લાદરવો વરસાદ વરસે તો મારદેશ અમૂલ્ય બને.

માલવણી સામે ઉત્તર આપે છે—

મહ મોરા મંડવ કરે મનમથ અંગ ન માય;
હુ એકલડી કિમ રહુ મેહ, પધારૌ મૌંય.૨
કુંગરિયા હરિયા હુઆ જનૌ ઝિગરૌ મોર;
ધણુ ઝસતુ તીનો નીકલે જયક, ચાકર, ચોર.૩

માલવણીના આવા આગ્રહથી દોલાને ફરીથી ત્રણચાર મહિના માટે રોકાવું પડ્યું. આ અરસામાં લાજી વગેરેએ પૂંગલ પહોંચીને દોલાના કહેલા સમાચાર રાજને કહી સંભળાવ્યા. આથી મારવણીને પણ દોલાના આગમનની આશા બધાઇ. પરંતુ આ તરફ જ્યારે દોલાએ શીતકાળમાં પૂંગલ તરફ જવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો ત્યારે ફરીથી માલવણીએ ત્હેને રોકીને કહ્યું—

જિણુ દોહે પાલો પડે ટાપર તુરી સહાય;
તિણુ દિન ખૂઠી હી ઝરૌ તરણી કેમ રહીય ૪

પરંતુ આ વખતે દોલાએ સુપચાપ ચાલી નીકળવાનો વિચાર કર્યો. આથી ત્હેણે મધરાતે જઇને પોતાના ઊંટના ટોળાના રખવાળ (રજારી)ને એક તેજ ચાલવાળા ઊંટના સંબંધમાં પૂછપરછ કરી. પરંતુ આ વાતની મલવણીને ખબર પડી ગઈ, અને ત્હેણે દોલાના

૨. પૃથ્વી પર મોર પીંછાનો મંડપ રચીને નૃત્ય કરી રહ્યા છે, અને કામ અંગમાં સમાતો નથી. હુ એકલી કેવી રીતે રહીશ? ત્હમે વર્ષાદિના દિવસોમાં પધારો છો.

૩. કુંગર હરિયાળા બન્યા છે અને મોર વનમાં ટહૂકી રહ્યા છે. એવી વર્ષાઋતુમાં લિખારી, નોકર અને ચોર એ ત્રણજ ધરમાંથી ખ્હાર નીકળે છે.

૪. જે દિવસોમાં હીમ પડે છે અને ઘોડાની રક્ષા જૂલથી જ થાય છે; તે દિવસોમાં—તે ઋતુમાં ગ્રૌહ સ્ત્રી પણ પતિ વિના વિકળ બને છે તો પછી તરણી યુવતી કેમ રહી શકે.

ત્યાંથી ખસી જતાં સૌથી તેજ આલવાળા ઊંટને થોડી ક્ષણે માટે લંગડો બનાવી દીધો. આમ કરવા છતાંયે ત્યારે દોસાએ પોતાનો વિચાર બદલ્યો નહીં ત્યારે માલવણીએ ત્હેને વિનંતી કરી કે તે સ્વપ્ન જાય ત્યાં સુધી તે રોકાઈ જાય. આ વાત દોસાએ કંબૂલ રાખી. પરંતુ માલવણી બરાબર ૧૫ દિવસ સુધી આંખનું મટકું માથાં સિવાય જાગતી જ રહી. સોળમા દિવસે ત્હેને ઝાકું આવી જતાં દોસો ઊંટ પર સ્વાર થઈ ચાલી નીકળ્યો.

પરંતુ રવાના થતી વખતે ઊંટના બરાડવાનો અવાજ માલવણીના કાને પડ્યો. અને ત્હેની આંખ ઉઘડી ગઈ. પરંતુ તે સચેત થાય તે અગાઉ દોસો બહુ દૂર નીકળી ગયો હતો. આ જોઈને માલવણીએ પોતાના પોપટને દોસાને પાછો બોલાવી લાવવા માટે મોકલ્યો. જે વખતે દોસો ચંદેરીની સરહદ પાસે પહોંચ્યો હતો તે વખતે માલવણીએ મોકલેલ પોપટ પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો; અને ત્હેણે માલવણીની મરણતોલ સ્થિતિના સમાચાર આપ્યા. પરંતુ દોસાએ પાછા ફરવાનો ઇન્કાર કર્યો ત્યારે પોપટ ત્યાંથી પાછો ફરીને પોતાની સ્વામિની પાસે આલ્યો ગયો.

દોસો પણ ત્યાંથી નિત્યક્રમથી નિવૃત્ત થઈને આગળ ચાલ્યો. જે વખતે તે ચંદેરીના બજારમાં પહોંચ્યો તે વખતે ત્યાંના એક સોદાગરે ત્હેને કહ્યું કે જો ત્હમે માર્ગમાં અમુક ગામે મ્હારો એક પત્ર પહોંચાડતા જશો તો હું ત્હમારો બહુ ઉપકાર માનીશ. દોસાએ ઉત્તર આપ્યો કે ત્હમે પત્ર લખો ત્યાં સુધી હું રોકાઈ શકું તેમ નથી. હા. જો ત્હમે મ્હારા ઊંટની પાછળ બેસીને પત્ર લખી આપો તો ત્હમે કહેલા સ્થળે પહોંચાડી શકીશ. આથી તે વેપારી ખડીઓ-કલમ અને કાગળ લઈને ઊંટ પર બેસી ગયો, અને પત્ર લખવા માંડ્યો. પરંતુ ઊંટની ચાલ એટલી વેગવાળા હતી કે કાગળ પૂરો થતાં સુધીમાં તો તે કાગળ પહોંચાડવાનો હતો તે ગામમાં આવી પહોંચ્યા. દોસો વ્યાપારીને ત્યાં મૂકીને આગળ ચાલ્યો અને પુઝરની રામીય

પહોંચીને તહેણે જિંટને પાણી પાયું. આ પછી તે અવંલી વડાવીને બીજી પાર આવ્યો તેવામાં માર્ગમાં તહેને એક ચારણ મળ્યો. તે પિંગળનરેશથી નારાજ થઈને પાછો ફરી રહ્યો હતો. આથી તહેણે દોલાને ઝોળખીને કહ્યું: કે હે દોલા ! તું જે મારવણીને ખાતર આટલું સાહસ કરી રહ્યો છે તે મારવણી તો જુદા થઈ ગઈ છે તહેના બાળ પણુ શ્વેત થઈ ગયા છે. આ સાંભળીને દોલાનો હિત્સાહ મંદ પડી ગયો: અને તે પાછો ફરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

ઝોટલામાં પાસે ઉગેલી રજારી નવતિની એક સ્ત્રીએ તહેને સમજાવ્યો કે આ ચારણ તો બિરમ્ભરાતો માણસ છે અને તેના તરફથી તે પિંગળરાજની પાસે મારવણીનું પુનર્લભ તહેની સાથે કરી આપવાનું કહેવા માટે ગયો હતો પરંતુ ત્યાંથી તે વિફળ મનોરથ થઈને પાછો આવ્યો છે. આથી તે ત્હમારૂં મન તહેના તરફથી ફેરવી લેવા માટે મારવણીની ખોટી નિંદા કરી રહ્યો છે - વાસ્તવિક રીતે તો-

હૈંદ વરસરી મારવી તીન વરસરૈ કંત :
કિમ વા જોખન વહ ગઈ કિમ તૂ જોખનવંત ?

આ ઉપરથી બધી વાત દેલાની સમજણમાં આવી ગઈ અને તે આગળ ચાલ્યો. માર્ગમાં તહેને પૂંગલનો એક બીલો ચારણ મળ્યો. દોલાએ પોતાના મનનો સદેહ ટાળવા માટે તહેને મારવણીના સમાચાર પૂછ્યા. ચારણે કહ્યું:-

ચંપાવરણી સસિમુખી પિક સુર જેહી વૉણ
દોલા એહી મારવી જૉણે કુરઝ નિર્વાણ.

આ સાંભળતાં જ દોલાનું મન પ્રસન્ન થયું અને તહેણે જિંટને વધારે તીવ્રગતિથી ચલાવવા માંડ્યું. પેલી બાળૂ મારવણીએ સ્વપ્નમાં દોલાને જોયો હતો અને તેથી તહેને ખાત્રી થઈ હતી કે દોલો આજે જરૂર આવી પહોંચશે; અને આ વાતને તહેની ડાબી આંખે ફરકીને

પુષ્ટિ આપી. આથી તહેજો એક ઊંચા સ્થાન પર કેટલાક માણસને બેસાડ્યા જેથી દોલાને આવતો જોઈને તેઓ તુરત જ શ્રવણ આપી શકે. સંધ્યાકાળ થતાં મનની ઉત્કંઠાને કારણે તે પોતે પણ સખીઓની સાથે ફરવા નીકળી. જેથી તે માર્ગના કૂવા આગળ પહોંચી, તેવેજ દોલો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો; અને ત્યાં ઊભા રહી ઊંટને પાણી પાવા લાગ્યો. ત્યેને જોઈને મારવણીની સાથેની સખીઓ તહેનું નામ વગેરે પૂછવા લાગી.

એના ઉત્તરમાં દોલાએ કહ્યું—

જેઝ પાણી ડાહરે વડે ચઢીજે નીક;
મારવણી રે કારણે દેસ અદીકા દીક.

આ સાંભળીને સાહેલીઓ સાથે મારવણી તો ધર તરફ પાછી વળી; અને દોલાએ તત્કાળ પોતાના સસરાને પોતાના આગમનના સમાચાર મોકલાવ્યા. રાજા પિંગળે અત્યંત ધામધૂમપૂર્વક પોતાના જમાધનું સ્વાગત કયું, અને ત્યેને રાજમહેલમાં લાવી આદરસહ સ્નાન-ભોજન વગેરે કરાવ્યાં. પછી જ્યારે દોલાને એકાંતમાં મારવણીને મળવાનો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે તહેજો ત્યેની હાથ માગી; અને કહ્યું કે ત્યેના માતા-પિતાએ ત્યેના આ લગ્નની બિના છુપાવી રાખી હતી; પરંતુ તે વાતની ખબર પડતાં તુરત જ હું ત્યેને તોડવાને આવી પહોંચ્યો છું. આવી રીતે મારવણીએ પણ પોતાની કથની દોલાને કહી સંભળાવી. તહેજો કહ્યું કે ત્હમારી આવી ઉદાસીનતાથી ઊભરસુમરાએ દરેક પ્રકારે ત્હમારી જુરાર્થ કરીને મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. પરંતુ મ્હેં સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો. આ પ્રકારે બંને વચ્ચે દીર્ઘકાળ પયંત પ્રેમભરી વાતો ચલી રહી. ત્યેમના આ દીર્ઘકાળ પછીના મિલનથી ત્યારે તરફ પ્રસન્નતા જાણ રહી. તહેનું વર્ણન કવિએ નીચે મુજબ કયું છે—

તે સન્નત પાધારિયા નૌકી જોતા વાટઃ
ધોલા દુઃધર હસે ખેલણ લાગી ખાટ.

આવી રીતે દેવલાક દિવસ સાસરે રહીને દોલો પોતાને દેશ પાછો ફરવાને તૈયાર થયો. આથી પિંગળગળે પણ પોતાની કન્યા મારવણીને ત્હેની સાથે વળાવી-યોગ્ય કરિયાનર સાથે સાયકામે માર્ગમા સન લોકોએ જોજન વગેરેથી પરનારી વિશ્રામ કર્યો પરંતુ ત્યા રાત્રિએ સૂતેથી મારવણીને પીનાણા સર્પે કચ દીધો. પ્રાતઃ જો ઉઠતા મારવણીને મટેલી જોઈને દેવાએ પોતાની સાથેના માણુઓને પૂગળ પાછા મોકલી દીધા, અને તે પોતે ત્હેની સાથે બળી મરનાને તત્પર થયો. એટલામા એક યોગી અને ત્હેમની સ્ત્રી ત્યા થઈને પસાર થતા હતા. યોગિનીએ જ્ઞાતે દોલાની આ સ્થિતિ જોઈ ત્યારે તે યોગીને માલવણીને સજીવન કરવા માટે વીનવવા લાગી. આથી યોગીએ ઉપચાર કરીને ત્હેને પુનર્જીવિત કરી. આથી દોલાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ત્હેણે મારવણીની દારી વિદ્યાધરીને-જે ત્યા હાજર હતી-આ સમાચારની ખબર આપવા માટે પૂગળ મોલી દીધી અને તે પોતે મારવણીની સાથે ઊંટ પર સ્વાર થઈને નરવર તરફ ચાલ્યો. પરંતુ ઉતાનજમા ઊંટનો એક પગ ખીલે બધાયેલો જ રહી ગયો. માર્ગમા જીમરસુમરાનો એક જસસ બેઠો હતો. ત્હેણે દોલાને મારવણી સાથે જતો જોઈને પોતાના સ્વામીને તે સમાચાર પહોચાડ્યા. આથી તે એકસો ગ્વાર લઈને આગળ માર્ગમા ચાલીને ડોલો રહ્યો. અને દોલાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરના લાગ્યો. જ્ઞાતે દોલો ત્હેની પાસે થઈને પસાર થયો ત્યારે ઊંમરે ત્હેનો આદ-સત્કાર કરીને ત્હેને થોડી વાર ઘોળનાનું અને વિશ્રાંતિ લેવા માટે આગ્રહ કર્યો. આથી લાચાર બનીને દોલાને થોડા વખત માટે ત્હેની પાસે બેસતું પડ્યું. મારવણી થોડે દૂર ઊંટની દારી ઝાલીને બેસી ગઈ. જીમરનો ધરાદો દોલાને મારીને મારવણી ઉડાવી જવાનો હતો. આથી ત્હેણે દોલાને મદિરા પાવો શરૂ કર્યો. એ મજલિસમા પૂગળની એક દોનણ બેસીને ચાલી હતી. બધી હકીકતથી તે વાકેફ હતી એટલે ત્હેણે ગાવાની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે કરી—

યવ માથે જગસડો કો કાઢીક કુસંગ,
ધણુ લીજે પિવ મારજે છોડ વિગણો સંગ

આ સાંભળીને મારવણીના દિલમાં આઘાત લાગ્યો. એટલામાં દોલણે ફરીથી ગાયું—

મારવણી તૂં ચતુરથી દિવ તૂં છુજઝ ગેવાર;
જો કંથાસૂં કામ છે તો તૂં કરહો માર.

આ સાંભળતાં જ મારવણીએ ચુપકીથી મોંટી વડે જાંટને માધુ; એટલે તે ચમકીને જાણું થઈ ગયું. એટલામાં જિમરના માણસો ત્હેને પકડવા માટે ઊઠ્યા. પરંતુ મારવણીએ, પોતાના સ્વામી સિવાય અન્ય કોઈ પુરૂષને જોઈને તે વધારે ચમકશે એમ કહીને ત્હેમને વાર્યા. આથી દોલો જે જિમરની મીડી મીડી વાતોમાં કસાઈને નિશ્ચિંત બન્યો હતો તે જીડીને જિમો થયો અને જેવો તે જાંટને પકડીને પાછો આવ્યો તેવોજ મારવણીએ ત્હેને બધો બેદ સમજાવી દીધો. આથી જિમરનું બધું કપટ ખુલ્લું પડી ગયું અને દોલો મારવણી સહિત જાંટ પર ચઢીને ત્યાંથી તરફાજ રવાના થઈ ગયો. આવી રીતે દ્વાયમાં ફસાયેલો શિકાર આમ છટકી જતો જોઈને જિમરે પણ ઘોડા તૈયાર કરી ત્હેને પીછો પકડ્યો. પરંતુ એક ધગ બાંધાયેલો હોવા છતાંયે જાંટની આમ બહુ વેગવાળી હતી આથી શત્રુઓ ત્હેને પકડી શક્યા નહીં. એટલામાં દોલાને સામેથી આવતો એક ચારણ મળ્યો. ત્હેણે દોલાને પૂછ્યું કે ત્હેમે આ જાંટનો એક ધગ બાંધી રાખીને આમ શા માટે દોડાવી રહ્યા છો? આ સાંભળીને દોલાને જાંટના ધગના બંધનનો ખ્યાલ આવ્યો; અને ત્હેણે ઉપર બેઠા બેઠાંજ પોતાની કટાર ચારણને આપીને જાંટના બંધન કાપવાનું કહ્યું. ચારણે તેમ કયું. હવે તો પૂછવુંજ શું? લંગડી ચાલે ચાલે. જે જાંટને જિમરના ઘોડા પકડી શક્યા નહીં તે જાંટને હવે વાધુની ગતિ ગળા. ત્યારે માર્ગમાં પેલો ચારણ જિમરને મળ્યો ત્યારે ત્હેણે જાંટના બંધન કાપ્યાની સમજાવી વિગત કહી સંભળાવી અને દોલાનો પીછો મૂકી દેવાનું કહ્યું. ચારણ કે તેતો ક્યાંયનો ક્યાં દૂર-દૂર પહોંચી ગયો હતો. આથી જિમર હતાશ-થઈને પાછો ફર્યો અને દોલો સકુદાજ નરવર જઈ

પહોંચ્યો. નરવરનરેશને ત્હેના આવી પહોંચવાના સમાચાર મગતાંજ ત્હેમણે અત્યંત ધામધુમ પૂર્વક ઉત્સવ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. મારવણીએ મહેલમાં પહોંચીને યથાનિયમ પોતાની સાંસુના ચરણે પડી. આ સમયે પૂંગલથી કરિયાવરનો સામન લઇને બાજી પણ આવી પહોંચ્યો.

એક દિવસ અપારે દોહો પોતાની બંને પત્નીઓ—મારવણી અને માલવણીની સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો ત્યારે માલવણીએ મારવણીને ચીડવવાને માટે પોતાના દેશ માળવાની પ્રશંસા અને મારવણીના મરદેશની નિંદા કરતાં કહ્યું—

માળવાની પ્રશંસા

પગ—પગ નદિયાં નીર નિંદાણુ, ઘણા ગરબ ને લોક સુખોણુ;
સગલે બરસે હુવે સુખાલ, સુખનંતર મેં પડે ન ઝાલ.

મારવાડની નિંદા

બાબર મત દે મારવ જાવે રાવાલાહ;
કંધ લહાડો સિર ઘડો વાસો મગમ મસદ.

આથી દોહાએ મારવણીનો પક્ષ લઇને ઉત્તર આપ્યો—

મારદેશ ઉપતિયાં તિહુ દંત સુરવેત;
કુરમ બચી ગોરાંગિયાં ખંજર જોદા નેત.

આખરે દોહાએ બંને વચ્ચે સમાધાન કરાવી આપ્યું. આવી રીતે બંને પત્નીઓની સાથે દોહાનો સમય સુખપૂર્વક વીતવા લાગ્યો. થોડા દિવસો બાદ બંને રાણીઓથી ત્હેને બે પુત્ર થયા.

આહો આ કથા પૂરી થાય છે. રાજસ્થાનના રાજપૂત—સરદારોને ત્યાં હજીયે એનો ખૂબ પ્રચાર છે.*

ત્યારે ત્રણે મિત્રો ચમ્પારોના મહોદલામાંથી બહાર નિકળ્યા ત્યારે રાતના સાડા આઠ વાગ્યા હતા.

“ધણું મોડું થઈ ગયું, નહીં ?” નરેન બોલ્યો.

“હા, પણ આપણું કામ પણ દીકરો થઈ ગયું.”

“ઓહ વસ.”

આજ વખતે ગલીના વળાંક પાસે તેઓના કાન ઉપર રાખે પડ્યા.

“જો સિલિયા ! મફતમાં રોજને, રોજ આસતેલ ન મળે હોં.”

ત્રણે મિત્રો થોભી ગયા. જોયું એક પીસ ખાતીસ વપનો છોકરો, ફાટેલું કુડતું અને ફાટેલી ફેજ ટોપી પહેરેલ; ગલીમાં દિવાલને અડકી ઉભેલી એક છોકરીનો હાથ પકડી બોલી રહ્યો છે.

“જો સિલિયા ! રોજને રોજ, રોજને રોજ આ ઉધારપણું નહિ ચાલી શકે. તારે કંઈને કંઈ આપવું પડશે.”

છોકરી ગભરાઈ ગયેલી લાગતી હતી. તે ડ્રુલ રહી હતી. નરેન તોરત ઓળખી ગયો, આ તો ચમ્પારોની ‘શુવાંડી’ના નાયક ચાધરી

દાદાની દીકરી; અને તેજ તો ડાખમાં આસતેલ નખાવા આવી હતીને. પણ શું ત્યારની તે તેલજ માગી રહી હતી ?

વાત આમ હતી. આજકેટલાય દિવસથી, પેવા અલાદીનની આંખો બિચારી સિલિયા ઉપર ધુમી રહી હતી; અને આ નિદોષ છોકરી તેની આંખો બચાવતી નારી જતી હતી. જ્યારે માતાએ કંઈ ‘સિલિયારી ! પૈસાનું ઉધાર આસતેલ તો ડાખમાં નખાવી આવ’ ત્યારે સિલિયાને થયું—આ ક્યારથી હામ આવ્યું ? ડાખો લઈ મહોલ્લામાં પહોંચાડેની તલાવડી ઉપર આવી તે કેટલી વાર સુધી જેમી રહી ? અલાદીન કંઈ...તે ધ્રુજી ઉઠી ! પણ તેલ નખાવ્યા વગર ઘેર જશે તો દાદા મારી નહીં નાખે ? શું કરું ? ઉઘટે તે ચાલી નિકળી અને અલાદીનની દુકાન તરફ વળી.

જ્યારે અલાદીનની દુકાન પાસે આવી, આઠેક વાગ્યા હશે. પોતાની નાની શી હાટડીમાં જેઠેલો, દુબળો પાતળો, તે અલાદીન, આહોરોને પતાવી રહ્યો હતો કે ઘણે દોકડાનાં મર્યાં સેવા આવ્યું હતું તો કેઈ પૈસાની ફાળ

સિલિયા ઉભી ઉભી જોતી રહી—ક્યારે અલાદીન તેના તરફ જુએ અને ક્યારે તે કહે, “ લાઈ ! એક પૈસાનું આસતેલ તો આપ.”

પણ જ્યાં સુધી ગ્રાહકો ઉભા રહ્યા, ત્યાં સુધી અલાદીને સિલિયા તરફ જોયું પણ નહીં. જ્યારે બધા લોકો ચાલ્યા ગયા ત્યારે સિલિયા બોલી.

“ આસતેલ આપશો ? ”

અલાદીન જાણે કે કંઈ મહાન કાર્યમાં મગ્ન થાય તેમ પોતાનું કાર્ય કરતો રહ્યો—કંઈ બોલ્યો નહીં.

“ તે...તેલ...”

“ હું ? ”

“ તે...લ.”

“તેવ ? તેવ સેવા આવીજ કે ? મિટીનું તેવ !”

“હા.”

“પેસો લાવી છે કે ?”

“ના, ઉધાર મંગાવ્યું છે.”

“હ” એમ બોલતો અસાદીન હાટડીથી નીચે ઉતર્યો, અને સિલિયાનો હાથ પકડી બોલ્યો, “હ” ! ઉધાર લેવા આવી છે ! રોજને રોજ, રોજને રોજ ઉધાર...”

આજ વખતે ત્રણે યુવકોનું અગમન થયું હતું. તેમને જોઈ અસાદીને સિલિયાનો હાથ છોડી દીધો અને ખાંસી ખાતાં ખાતાં બોલવા લાગ્યો.

“બોહ ! આસતેહ ! આસતેહ મંગાવ્યું છે ! કંઈ નહીં. એમાં શું ? આજ શું ? રોજ લઈ જાયો તોયે શું ? આધરી દાદા તો આપણા.....”

પણ નરેનની લાલધુમ આંખો જોઈ અસાદીન ડરી ગયો, આગળ કંઈ બોલી શક્યો નહિ. આજ વખતે સિલિયાનાં ગાંભીર શરમથી રતાયોગ થઈ ગયા. પોતાની શરમ છુપાવવા તે ત્યાંથી ભાગી નિકળા.

ત્રણે મિત્રો આ દૃશ્ય જોઈ અકિત થઈ ગયા.

*

*

*

નરેન જ્યારે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે રાતના સાડા નવ વાગ્યાનો સુમાર હતો. એકે અજાત ભય અને ચંદાથી તેનું મન થીજી ગયું હતું. બાણુતો હતો કે આજે મોટું થયું છે અને મામાજી ચોક્કસ નારાજ થશે. ઘેર ન જાય તો ? જઈને કહી દે કે ‘મામા ! આજે ભૂખ નથી. નહીં જમું.’ પણ આટલી મોટી રાત સુધી ક્યાં ભટકતાંતા ? તેનો જવાબ શું આપશે ? વિચારોમાં તસ્લીન તે પોતાની ઝોરડીએ પહોંચ્યો. ડાટ ટોપી ઉતારી મામાના ઘર તરફ નિષ્કળ્યો.

પહોંચતાંજ જોયું કે સામેજ આમાજ મોઢામાં નાખેલ પાનતી પીચકારી ઉડાડતા ઓટલા ઉપર ઊભા છે.

“કેમ ?” આમાજ જોલ્યા.

“હ. હ. કંઈ નહીં જરા...”

“હું.”

“હું એમ કેતો’તો...”

“શું કેતો’તો ?”

“કેતો’તો કે...જમીશ નહીં.”

“જમીશ નહીં એટલે ? રોટલા મફતમાં આવતા...”

“તો જમી લઈશ” નરેન જોલ્યો.

“જમી લઈશ !” આમાજ નરેનના વાક્યોને ફરીથી જોસતા મોઢું મચકોડતા જોલ્યા, “ખાઈ લઈશ ! મને આ પસંદ નથી.”

નરેન સુપચાપ અંદર ચાલ્યો ગયો.

આમા જલ્દચારી પુરૂષ હતા, આજ ચાલીશ વર્ષથી એમને એમ અખાંડ, એકલું એકધાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા. સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો તેમનો ધિક્કાર તેમને અપરિણીતતા તરફ લઈ ગયું હતું કે બીજું કંઈ તે તો રામજી જાણે!!

નરેન નાની મામીના ઓરડામાં પહોંચ્યો, જુએ છે તો નાની મામી જમીન ઉપરજ પડ્યાં પડ્યાં નસકોરાં જોલાવે છે. તેમને જગાડવાની ધૃષ્ટતા નરેન કરી શક્યો નહીં પાછો ફર્યો.

“આળા પીરસી ?”

“હ. હ. મામીજી સૂતા છે.”

“જગાવી શકાતું નથી ?”

“હુંજ પીરસી લઈશ.”

“હું પીરસી લઇશ. કહું છું શા માટે પહેલેથી ભસી દેતા નથી આજે મોડું થશે. રાતના દસ દસ વાગ્યા મુઠી રખડ્યા કરવું લાટ સાહેબની જેમ! આજકાલના છોકરાઓ!” અને આજકાલના છોકરાઓ તથા તેમની રીતભાતને ગ્રાબો દેતા, -મામાજી વડયા, પગમાં ચાખડી પહેરી અને રસોડા તરફ ચાલ્યા.

“બેસો.”

નરેન ચુપચાપ બેસી ગયો.

મામાજીએ એક ચાળીમાં ત્રણ રોટલા, મસૂરની દાળ અને બટાટાનું સાખ પીરસ્યું અને ચાળી હડસેલી મૂકી.

નરેન કાળીઓ મોઢામાં મૂકતોજ હતો કે મામાજી બોલ્યા.

“પાણી લયું?”

“હ. હ. બૂલી ગયો. ભરી લઉં.”

“બસ થયું? બૂલી ગયો! ભરી લઉં.” આમ છે આજ કાલની કાલેજનું શિક્ષણ!”

નરેન પાણીનું પવાણું ભરી પાછો ખાવાં બેઠો.

નરેને રોટલાનો કટકા દાળમાં બોળી મોઢામાં મૂક્યો.

“જો નરેન!” મામાજી પાછા બોલવા લાગ્યા, “મને આ પસંદ નથી. મોડું થશે તો ઘરમાં આવવા નહીં દઉં! લલા મોઢામાંથી બોલતાં તમને શુ આટકા વાગે છે? વિદ્યાર્થીઓને આમ ભટકવું ખરોખર નહીં. કેમ મોડું થયું?”

“હું તો જલ્દીજલ આવવા મધી રહ્યો હતો પણ મોડું થઈ ગયું.”

“કેમ મોડું થયું?”

“લેકચરમાં”

“કયું લેકચર?”

“ નિશીથગાથુ ”

“ કાણુ નિશીથ ? પેયેજ રિવોવ્યુશનરી...”

“ હા જી ”

“ એ ? તમારી દોસ્તી ક્યારે થઈ ? નિશીથ સાથે દોસ્તી ? દિવમે દિવમે તમે...”

“ દોસ્તી તો ખાસ ”

“ ખાસ નહીં તો શુ ગામુલી છે ? તેના લેકચરમા ગયા'તાજ કેમ ? કોની રજાથી ગયેલ ? ખબર છે, ત્યા ગામડામા તમારો બાપો દાદીયા ઘસી ધમીને મરી જાય છે ને તમે તેના દીકરા મોટા સાથે સાહેબની જેમ આસતુ ફાલતું બદમાશોના લેકચરમા જાઓ છો તે ? ”

નરેન ચુપજ રહ્યો.

“ ક્યા હવે લેકચર ? ”

“ જી લેકચર ? ”

“ હા ? કેમ કાને પણ બોધુ સલામત છે ? ”

“ ચમારોના મહો'નામા ”

“ એ ? શુ કીધું ? ચમારોના મનો'લામા ? ”

“ ચમારોના મહો'નામા ”

“ આપ સાબ પણ ત્યાજ પવારેવા કે ? ”

“ જી ”

“ એ ? ઝોરડીથી નહાઇને આવો છો કે ? ”

“ નહીં.”

“ નહીં ? ” અને આ સમય મામાજ એટલા જોરથી બોલ્યા કે ઝોરડાના જીર્ણ પારણા તથા દિનાવો અણુકણી ઉઠા, અને નાની મામી ઉધમાથી અબકી ઉઠી ઝોગા બહાર દોડી પડ્યા અને નોકની

નરેન

માધુરી

છોકરી સિલ્લો “કંઈ છે” કરતીક મુન્નાનું પાલણું નેરથી
જુલાવવા મંડી.

“ચમારોના મહોલ્લામાં જઈ, ઘરમાં નાહ્યા ધોયા વગર આવી
જાઓ છ કેમ? એ? અને પાછા ચુપચાપ માટલાને પથુ અડધી
જાઓ છ કેમ? ઉઠો, ઉઠો! અકકલ ઠેકાણે છે કે નહીં તમારી?
ઉઠો.”

નરેન અવાક, મૂખની જેમ હાથમાં રોટલાના ટુકડા સાથે
ઉભો થયો.

“ચાલો” મામાજી બોલ્યા.

નરેન ચાલવા લાગ્યો.

“આ બાલુ!”

નરેન તે બાલુ ચાલવા લાગ્યો.

“આની નીચે ખેસો?”

નરેને જોયું. મામાજી આંગણામાં નળની નીચે ખેસી જવાને
પ્રસારો કરે છે.

નરેન મૂખની જેમ જોતો રહ્યો.

“ખેસો” મામાજી ત્રાડુક્યા.

નરેન નળનીચે ખેસી ગયો.

“જાણો છો? ખબર છે? ચમાર લંગીને ઘેરથી આવ્યા
બાદ નાહ્યા વગર ઘરમાં ન ખેસાય? કંઈ ધરમનું જ્ઞાન છે કે નહીં?
કે તમ્હારી રૂઢી દાલેજેમાં આ બધું જ્ઞાન ભુસાધ જાય છે, એ?”

અને આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં તો મામાજીએ નળ ખોલી
દીધી; અને ઠંડા પાણીની અવિરલ ધારા નરેનના કપડા સહિત શરીર
ઉપર પડવા લાગી. દસ મિનિટ સુધી નરેન એમને એમ ખેસી રહ્યો;
ન બોલ્યો કે ન ચાલ્યો.

ત્યારે મામાજીએ નળની ' ટોડી ' બધ કરી ત્યારે નરેન યરથર
ધ્રુજ રહ્યો હતો તે મોઢ્યો.

“ મ્હારે ખાતુ નથી.”

“ નથી ખાતુ એમ ? ”

નરેન ચૂપ ઉભો રહ્યો

“ નથી ખાતુ ? આખુ ઘર, માટલુ પાણીઆઈ અડકી નાખ્યું—ને
ખાતું નથી ? ” અને એમ મોલતા મામાજીએ પાણીનું માટલું ઉચક્યું
અને ઘર બહાર જઈ ગયીમા ધમ્મ કરતું પછાડ્યું.

નરેન પોતાની ઓરડીએ ચા'યો ગયો

*

*

*

પોતાની નાની રી ઓરડીમા આરામ ખુરશી ઉપર પડેલો નરેન
અસખ્ય વિચારોમા ગોતા ખાવા લાગ્યો મામાજીનો વ્યવહાર તેને
તેને સાવવા લાગ્યો આ શુ ? આટલું નધુ શુ ? ...અને એ વિચાર
તરંગોમા ઝમકી ઉઠતું એક સામ્ય મુખ—તે નિર્દોષ છોકરી સિલિયાનું
કેટલું નિર્દોષ તેનું મુખ લાગતું હતું

ત્રાસી ગયેલી હરણીની જેમ તે કેની ઉભી હતી તે ગયીના
વળાંક પામે ત્યારે અલાદીને તેનો હાથ પકડી રાખ્યો હતો ?

અને ત્યારે તેઓનું આગમન થયું હતું ત્યારે સરમથી તેના
ગાલો ક્રેવા રક્તવર્ણા થઈ ગયા હતા ?

અને નરેન આજે આ વિચારોમા ત્યાજ તે ખુરશી ઉપર બેસે
ક્યારે સુઈ ગયો.

સાંખેલું*

(વલણ)

સાંખેલું સહુ લાવિયા, પડતાં લાગ્યા પાય રે;
અવણ રમણ ગિરિધર કરી, ઘડે ગોકુળ બાંટ ધણાય રે.

(રાગ : ધનાશ્રી.)

મુંદર પડ્યા સત્ર ડિગવતાં કહેતા ભલીભલી વાતજ;
ગોખલે ખડે ચિત્ર ચીતાર્યાં, જ્ય જ્ય કવિની ખ્યાતજ!-૧.

લાધ દીધી, લધામણી દીધી, લાધનારો વળી સાથજ;
સાંખેલું લખ કરે ઉગણી, જ્ય જ્ય વૈકુંઠનાથજ!-૨.

કવિશ્રી કહે, અમો સૌ ભોગવશું, દેખાડો નવ દંતજ;
સાંખેલું નહી શણગારવું, સામે આવી વસંતજ!-૩.

દૂંદ્રા વેળ ને કયની લાંબી, છંદ દીધા સૌ ત્યાંગીજ;
દાની તે માત્રા ને દાના તે ગણ? લીધાં ડોલન શું જન માગીજ!-૪.

કવિશ્રીજ સાંખેલે ચાલ્યા, સમર્થા શ્રી વહીટમેનજ;
વણ લખિયો સંદેશો ઉચરે, સ્હે લાગી દીન રેનજ!-૫.

ભરજક આંખાની મંજરીઓ, તેમાં કામલ બંધજ;
સજનનૂતની મોરલી વાતાં, જામે ઉપા વસંતજ!-૬.

ડોલન મુખે તોળરો બાંધ્યો, ખખડે માંઢી ત્રિચિત્રજ;
કુંળે કુંળે કુલવલ્લરીઓ, સુલવે બ્રહ્મ પ્રવિત્રજ!-૭.

* મહાકવિ પ્રેમાનંદ રચિત નરસિંહ મહેતાના "માખેરું"
આખ્યાનના ચોથા કડવાનું પ્રતિકાવ્ય. મુળ કાવ્ય આ પ્રતિકાવ્ય માથે
વાંચવા અને સરખાવવા માટે સામેના પાના પર આપ્યું છે.

ત્રેમાનંદ કવિના “મામેરું” કાવ્યમાંથી

વસણ

લુનાગદમા આવિયા, મહેતો લાખ્યા પાયરે;
સ્તવન સ્તુતિ પૂજ કરી, પછે માંડી પાટ સખદાયરે.

રાગ : ધનાત્રી

જોખમે પડે પત્રજ આપ્યુ, મહેતાજને હાયજ;
વધામણી કાગળમા વાચી, સમર્પા વૈકુઠનાયજ.—૧.

મામેરું પુત્રીને કરવું, ધરમાં નથી ખોટો દામજ,
ત્રિકમજ ત્રેવડમાં રહેજે, ફેંદવ્ય તણુ છે કામજ.—૨.

બોજન દરાવી દલિણુ આપી, મહેતો લાખ્યા પાયજ,
મોસાણું લેધ અમો આવીશું, પડ્યો કીધો વિદાયજ.—૩

નરસેં મહેતે ઘેર તેડાવ્યા, સગા તે વૈણુવ સંતજ;
મોસાણું લધ આપણે જાતુ, છે કુંવરજાધનું સીમંતજ.—૪.

જૂતી વેલ ને ઘૂંસરિ વાટી, સાંગી સોટા ભાગીજ;
દોનાતળાવા ને કાલી પિંજણિયો, જળદ આપ્યા બે માગીજ.—૫.

મહેતોજ મામેરું ચાલ્યા સમર્પા થી જમદીસજ;
ત્રણે સખિયો સંધાતે ચાલી, વેરાગી દરાવીસજ.—૬.

‘સંપુટ’ ત્રાંખાની કાળીનો, તેમાં ચાલસુકુંદજ;
કંઠે હાર દરીને રાખ્યા, દામોદર નંદનનંદજ.—૭.

સાગર ઊડો ખાથ ન આવે, કાંઠે શીલુની ઝાંપજ;
 રણુ જિતયા કાંત બની ડોલે, ડોળા ડહોળણુ માંપજ!-૮.
 આવો જોગંદર ને જોધણ! આવો જતી જટાળજ;
 ભડકાનો બેખ દો છદોને, સ્થો ડોલન કરતાંજ!-૯.
 તડધુચ ખડધુચ ખાપ ને ખેટા રાખ્યા સાથે બેળાજ;
 તુળસી મૂળ શ્રીવેદ ભણે ને ગાય સીતારામ ચેલાજ!-૧૦.
 શેઠ વાણોતર શંખ ફૂંકે ને શિવજ ભાષણુ જવાળજ;
 કવિશ્રી નિર્ભય ખેડા ડોલે, બોળવતા જગખાળજ!-૧૧.
 કળહીણા રાખે શું ઝીલે? ઘેલે ઘેસાં સાથજ;
 તાલ તાલવે ને ઢાળ કુખાવે, જે જે વેકું નાથજ!-૧૨.
 એક સીટી લાંબી યધ સૂએ, ખીજ અટકી જાયજ;
 દિશા દિશાના દેવ ખોલાવે, કોતુક મોટાં ધાયજ!-૧૩.
 તાલે તાલ તૂટેલા દીસે, જાંદ થયા સદુ વાંજ;
 અક્ષરમેળ માત્રામેળ ફૂટે, સૂચવે કવિતા ચક્રજ!-૧૪.
 લખે, ભુલે ને વળા ચીતરે, સે ડોલનિયાંતું નામજ;
 એ સંધ કપારે કાશી જશે? જોવા મળ્યું છે ગામજ!-૧૫.
 શું જાણે કવિતાનો મહિમા, ગુર્જર દેશના લોકજ!
 તોડ કોડ કરીને સદુ વાતે રાખી કવિની નોકજ!-૧૬.
 સાંખેલું તો લાગે રહેલું, ખણુ વાતાં જાય ફોકજ;
 ખાડે ખાડે ને કુચકા નીકળે, ભાંગે દિલ ને ડોકજ!-૧૭.

(વસણુ)

તોક અનેરી કવિશ્રી લાવ્યા, યધ ડોલનની ખ્યાત રે;
 ધોતીઆં છોડી ધાધરી આપશે તે પટ્ટરો વાધરી જાત રે!

દેખાનંદ ભટ્ટ

વેલની પૂઠે કાથળો બાંધ્યો, માંહી બધાં વાળિંત્રજ;
ગાંઠડી એક ગોપીચંદનની, તુળસી કાષ્ઠ પવિત્રજ.—૮.

મોસાળાની સામગ્રીમાં, તિલક ને તુળસી માળજ;
નરસૈંધાને નિર્ભય છે જે ભોગવશે ગોપાળજ.—૯.

બળદીણ બળદો શું હીડે, ઠેલે વૈષ્ણવ સાથજ;
મોર પાડે ને દાળ ચઢાવે, જે જે વૈકુંઠ નાથજ.—૧૦

એક બળદ ગળિયો યદ્ય ભેમે, આખલી તાણી જાયજ,
પડમાને પુંજ મહી ઉઘાડે કૌતુક ફાટી થાયજ—૧૧.

સાલે સાલ જીજ્ઞવાં દીસે, રથ તણાં બહુ વક્રજ;
સાંગિતો બહુ શબ્દજ બીડે, સુચવે છે બહુ ચક્રજ.—૧૨.

ચડે બેસે ને વળિ ઉતરે, લે રામકૃષ્ણનું નામજ,
મધ્માહુને મહેતાજ આવ્યા, જેવા મધ્યુ ઉના ગામજ.—૧૩.

શું જાણે વૈષ્ણવનો મહિમા, વિવધા પુરનાં લોકજ;
કાઠ પહોંતા કુંવર વહુના, મામેરું છે રોકજ.—૧૪.

વસણ

રોક મામેરું મહેતો જાવ્યા, જીઓ વૈષ્ણવની વસાત રે;
અકેકી માળા આપગે તો, પહેરશે નાગરી નાત રે.—૧૫

સ્નેહરશ્મિને*

ભાઈ! છે વેળા ટૂંકી વાટે, ખેતી શું રહ્યાં?

પોયું શીખતી શું રહ્યાં?

• જોડને તારાં ગીત મુતાને જોડ-ઓ તું કંઈ મધુર છોડ!

સનાં અન્તર સદુ જોડ—

શિક્ષણ વાટે આજે ભાઈ નીરસ, તું થયો!

પોયું શીખતી શું રહ્યાં?

નૂલ સૂરે ગાને

મોહું કામ શું ન ભાળે?

પ્રીતિ ન તને કાવ્યે આજે? આધો શું થયો?

જો તું ખેતી ક્યાં રહ્યાં?

અમદાવાદે કવન યોન્યાં માટે શું ગયો?

ન ગાળા ઘેને ઊંચે તારી-આ પળ સ્નેહિ ઓ!

ઓ તું ખેતી શું રહ્યાં?

અંગાળો સૂર ગાને તારે!

ગૂંજાતે મુઠ મુશગે,

મધુર ગાવા બોમે પહેલો

અર્ધ્ય જો અડ્યો!

ઓ તું ખેતી શું રહ્યાં?

નીરવ બાળુ

* શ્રી. સ્નેહરશ્મિના 'ખેતી શું રહ્યાં' તું પ્રતિકાલ્પ્ય તેમની મારી સાથે. મૂળ કાવ્ય સામેના પાના પર સરખાવવા માટે આપ્યું છે.

જેસી શું રહ્યો !

જ્ય છે વેળા થીતી ધાટે જેસી શું રહ્યો ?

ઓ તું ભોઈ શું રહ્યો !

છોડને તારી દોડી આજે છોડ—ઓ તું મન્ધ સકન તોડ !

જૂના બન્ધન સહુ તોડ—

વિજન ધાટે આજે તારો દિવસ ભે ગયો !

ઓ તું જેસી શું રહ્યો !

શૂન્ય ઉરે આભે

ઓ તું આમ શું નિહાળે ?

ક્ષિતિજ પર તારે કાજે તારો ભે ઉગ્યો !

ઓ તું જેસી શું રહ્યો !

સકા પછે પાન ભે ત્યા ધાટે મુઠ રહ્યો !

જગાડ તેને ફૂટે તારી—બાકુળ શું થયો !

ઓ તું જેસી શું રહ્યો !

હીચે સાગર આસે તારે,

દષ્ટિપાતે જગત જાગે,

પથ ખતાવા બોમે પેવો

ચન્દ્ર ભે ચડ્યો !

ઓ તું જેસી શું રહ્યો !

હિંદોસ્તાની એકેડેમી પ્રયાગ (સંયુક્તપ્રાન્ત)

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં સાહિત્ય અને સંશોધનની દૃષ્ટિથી ને સંસ્થાઓ ઉંચા પ્રકારનું કામ કરી રહી છે. તેમાં એક છે નાગરી પ્રચારિણી સભા અને બીજી છે હિંદોસ્તાની એકેડેમી. એકેડેમીનું મ્યેય નવા સંશોધન કરતાં ઉંચા પ્રકારના સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનું રહ્યું છે. ગુજરાતમાં સરકાર પાસેથી મદદ મેળવતી હિંદુસ્તાની એકેડેમી જેવી એક પણ સંસ્થા નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને શ્રીકૃષ્ણ સંસ્થા ગુજરાતી સભા રૂપ આપણી પુરાણી સંસ્થાઓ ધણી રીતે સંયુક્ત પ્રાન્તની ઉપર કહેલી સંસ્થાઓનાં કામને મળતું કામ કરે છે. પણ એમાંથી એકેડેમી સરકારી મદદ નથી મળતી. આ કારણથી તથા સંયુક્ત પ્રાન્તની આ પ્રખ્યાત સંસ્થાનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન આપણને સ્પષ્ટ થશે એવું માનીને હિંદોસ્તાની એકેડેમી એ શું છે એ દર્શાવવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧

હિંદી ઉર્દૂ સાહિત્યને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સરકારી સંસ્થાની અપેક્ષા છે એવી સંયુક્ત પ્રાન્તના ચિહ્નિત સમુદાયની ધણી વખતની માન્યતા હોઇને ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં પં. ચંદ્રનાથેયણ ઉપાધ્યાય એમ-એ, એલ-એલ-બી. એએએ સૌથી પહેલો પ્રાન્તીય ધારાસભામાં

૧ માધુરી (હિંદી)માં પ્રગટ થયેલા શ્રી. ભારતીય એમ-એના લેખને આધારે ઉપરનું દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક દરાવ મુક્યો કે “જે દ્વારા હિંદી અને ઉર્દૂમાં પુસ્તકોનો અનુવાદ કરવામાં આવે એવો એક અનુવાદ વિભાગ સરકારે ઉઘાડવો.” આ દરાવના ઉત્તરમાં એ વખતના કેબરજીના મંત્રી ડૉ. શ્રીરાય રાજેશ્વરજી સાહેબે આશ્વાસન આપ્યું કે “હિંદી ઉર્દૂ સાહિત્યની પ્રગતિના પ્રોત્સાહન અર્થે એક સંસ્થા ઉભી કરાવો વિચાર પોતાના મનમાં છે અને એ હેતુથી પ્રાન્તીય મિશ્ર નિવાસીઓના પ્રતિનિધિ । સાથે આગળના ઉનાળામાં પોતે ચર્ચા કરી છે. પછી ગઈ શરદ ઋતુમાં પ્રયાગની યાત્રા વખતે પણ સ્થાનિક સાહિત્ય પ્રેમીઓ સાથે ચર્ચા કરી છે અને ભારતીય સાહિત્ય પ્રોત્સાહન અર્થે સંસ્થા ઉઘાડવાનો પોતાનો વિચાર દઢ છે.”

૫મી એપ્રિલના આનંદલાલ દાશીજી દિદાયત તુમેને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમાં સંયુક્ત પ્રાન્તની ધામ સભામાં નીચેનો દરાવ મુક્યો “પ્રાન્તીય ધારાસભા સરકારને બનામણ કરે છે કે સરકારે હિંદોસ્તાની એકેડેમી નામની સંસ્થા ઉભી કરવી આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ હિંદી ઉર્દૂ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવાનો રહેશે અને સરકાર આ ખાતે દર વર્ષે બે લાખ રૂપિયા ખર્ચવાના નક્કી કરશે.”

આ રીતે હિંદોસ્તાની એકેડેમીનો જન્મ થયો એની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા ૧૯૨૭ ના માર્ચની ૧૯ મી તારીખે એ વખતના ગવર્નર સર વિવિયમ મારીસને હાથે વખતોમાં થઈ એ વખતે ગવર્નર સાહેબે પોતાના ભાષણમાં આ નવી સંસ્થા વિષે કહ્યું કે “હું આશ્ચર્ય રાખું છું કે આ સંસ્થા પોતાની શક્તિ જેમાં ભારતીય અને ખાસ કરીને પ્રાન્તીય વિચારોથી એટલે પ્રેરિત હોય એના મૈત્રિક ગ્રંથોના નિર્માણમાં કેન્દ્રિત કરશે આ એકેડેમીનું મુખ્ય ધ્યેય સાહિત્યને પ્રોત્સાહન આપવાનું હોવું જોઈએ અને જે સાહિત્ય સર્જ્ય અને ઉપયોગી પદ્ધતિ બનવા ઇચ્છે છે તેણે મીઝના આધારે ન ઉભા રહેતા પોતાનો સ્વતંત્ર વિકાસ સાધવો જોઈએ.” આ રીતે નીચેના ઉદ્દેશોથી સન ૧૯૨૭ માં હિંદોસ્તાની એકેડેમીની સ્થાપના થઈ છે

હિંદોસ્તાની એકેડેમીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદી-ઉર્દૂ સાહિત્યનું સંરક્ષણ, પ્રોત્સાહન અને ઉન્નતિ સાધવાં એ છે. અને આ ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે એકેડેમી નીચેના ઉપાયો યોજશે.

(૧) અનેક વિષયોનાં પુસ્તકો માટે પારિતોષિકો આપવાં.

(૨) હિંદી-ઉર્દૂ ભાષાઓમાં વિદેશી ભાષાનાં સુંદર પુસ્તકોનો અનુવાદ કરાવી પ્રકાશિત કરવો.

(૩) મૌલિક ગ્રંથોની તથા ગ્રંથાંશિક અનુવાદોની રચનાને ઉત્તેજન આપવું.

(૪) પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો તથા લેખકોને એકેડેમીના ફેલો ચૂંટવા.

(૫) હિતૈષીઓને એકેડેમીના સન્માનિત સદસ્ય, અથવા હિતૈષી ચૂંટવા.

(૬) વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાન આપવા માટે નિમંત્રણ આપવું.

(૭) પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવી.

(૮) પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જે ઉપાયો ઉપયોગી લાગે તે લેવા.

હિંદોસ્તાની એકેડેમીનું બંધારણ:—એકેડેમીને ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં ૨૭૨૪૨ કરાવી. એનું બંધારણ નીચે પ્રમાણે રાખ્યું છે. એકેડેમીમાં (૧) કૌન્સિલ અને બીજી પરિષદ છે. ખેલીમાં પચાસ સદસ્ય છે અને બીજીમાં ૬ છે. કાઉન્સિલમાં ૧ સભાપતિ, ૧ ઉપસભાપતિ, ૭ એક્સચોર્સરો સદસ્ય, ૧ મંત્રી, ૪ પરિષદના સભ્યો, ૩૦ સરકાર નિયુક્ત સદસ્ય અને ૬ કૌન્સિલ દ્વારા ચૂંટાયેલા સભ્યો. બ્યારે પરિષદમાં ૧ સભાપતિ, ૧ ઉપસભાપતિ, ૧ મંત્રી, ૪ સરકારે નીમેલા અને ૨ કાઉન્સિલે ચૂંટેલા સભ્યો હોય છે.

એકેડેમીની નીતિનો નિર્ણય કૌન્સિલજ કરે છે. આ કૌન્સિલમાં હિંદી અને ઉર્દૂના અખ્યાત વિદ્વાનો સરકાર તરફથી નીમાય છે.

એકેડેમીનાં સાહિત્યવિષયક કાર્યોની સાત વિભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) પ્રકાશન, (૨) વ્યાખ્યાનોનો પ્રબંધ, (૩) પારિતોષિક વિતરણ, (૪) પુસ્તકાલય સંગ્રહ, (૫) અન્ય નિર્માણ. (૬) પત્રિકા પ્રકાશન, (૭) સાહિત્યક અધિવેશન.

એકેડેમીના ઉપર નોંધેલા ઉદ્દેશો જોતાં એનું મુખ્ય કાર્ય મૌલિક તથા પ્રમાણિક અન્વેષણ રચનાનું છે. આ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખીને એકેડેમીએ ૩૭ હિંદી અન્વેષણ અને ૨૩ ઉર્દૂ અન્વેષણ પ્રકાશન કર્યું છે. આમાંના ધણુખરા અન્વેષણો તે તે વિષયના વિશેષજ્ઞોએ રચેલા, મહત્વપૂર્ણ અને કાંઈપણ સાહિત્યને ગૌરવ આપે એવા છે. એના લેખકોમાં ડૉ. ગંગાનાથ જા એમ એ. ડી સિટ્ રા. બ. પ ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઝોજા, ડૉ. વેણુગ્રસાદ ડી એસસી, શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર જેવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો છે. અને અંશેમાં કવિરહસ્ય, હિંદુસ્તાનની પુરાની સમ્યક્તા, મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય ઇતિહાસ ની રૂપરેખા, ભારતીય ચિત્રકલા, હિંદી સર્વે ક્ષમિતીકા રિપોર્ટ વગેરે પોતપોતાના વિષયમાં પ્રમાણભૂત મનાયેલા અન્વેષણો છે. ઉર્દૂમાં પણ સશીષનાત્મક અન્વેષણ મોટી સંખ્યામાં છે.

વ્યાખ્યાન:-૪ સ. ૧૯૨૭ માં એકેડેમીએ નિશ્ચય કર્યો કે એકેડેમી તરફથી બે વિદ્વાનોને કાંઈપણ મહત્વના વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માટે નિમંત્રણ આપવું અને તેના પારિતોષિક તરીકે રૂ. એક હજાર ઠરાવ્યા. એકેડેમીના સલામતિ ડૉ. સર તેજબહાદુર સમુએ પોતાના તરફથી આ માટે રૂ. એક હજાર આપવાનું વચન આપ્યું હતું પણ બે હજાર આપ્યા અને પહેલાં શ્રી અબ્દુલ્લાહ યુસુફઅલી અને મ-મ-રા. બ. ગૌ. હી. ઝોજાને વ્યાખ્યાનો આપવા માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. વ્યાખ્યાનોની આ પ્રણાલી ૧૯૩૪ સુધી ચાલી તેમાં બાર વ્યાખ્યાનો થયાં, અને બાર હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયો પણ પછી આર્થિક કારણથી એ પ્રણાલિકા બંધ થઈ.

પારિવોધિકો—એકેડેમીએ અત્યાર સુધીમાં અઢાર લેખકોને પુરસ્કાર આપેલ છે. પુરસ્કાર માટે રચનાઓની ચોખ્ખતા તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, આ પુરસ્કાર પામેલા લેખકોમાં કેટલાક એવાયે હશે કે જેઓની તરફ પુરસ્કાર મળ્યા પહેલાં ધ્યાન ખેંચાયું ન હતું. એકેડેમીને આર્થિક મુશ્કેલી ન આવી હોત તો એની ઇચ્છા સાહિત્યનાં સાધારણ રીતે અણખેડાયેલાં ક્ષેત્રોને પુરસ્કારદ્વારા ખેડવાની હતી. આપણે ત્યાં-થું સંયુક્ત પ્રાન્તમાં કે શું ગુજરાતમાં સાહિત્ય કાર્ય-સેવા તરીકે માત્ર ‘સ્વાનીઃ સુખાય’ થાય છે. પણ આ રીતે સાહિત્યની પ્રગતિ અનિશ્ચિત રહે એ પણ સ્વાભાવિક છે. મતલબ કે સંશોધનાત્મક સાહિત્ય તો આવી સંસ્થાઓના પ્રોત્સાહનથી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે.

પુસ્તકાલયઃ—એકેડેમીની સ્થાપના વખતેજ એ સાથે એક પુસ્તકાલય બેઠવાનો નિશ્ચય હતો અને એ વખતના સંયુક્ત પ્રાન્તનાં ગવર્નર સર વિલિયમ મારિસે તો એટલે સુધી કહેલું કે પ્રાન્તમાં જપાનાં સર્વ પુસ્તકોની એક એક નકલનો આવશ્યક જણાય તો કાયદાની મદદથી પણ સંગ્રહ થાય એટલુંજ નહિ પણ ભારતીય ભાષાઓનાં પણ સર્વ ઉત્તમ પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ થાય એવું પુસ્તકાલય બન્યું છે. અને એકેડેમીની ઇચ્છા આનું પુસ્તકાલય ઉજીં કરવાની હતીજ. પણ પોતાનું મકાન ન હોવાના તથા આર્થિક મુશ્કેલીના કારણથી એ પૂરું ન બની શક્યું. સરકારી ગ્રાન્ટ પણ પોષળથી અધીર થઈ ગઈ. છતાં વીરા હજાર રૂપિયા ખર્ચીને પુસ્તકોનો સંગ્રહ કર્યો છે ખરો.

એકેડેમીએ સાહિત્ય વિષયક કાર્ય કરવા માટે ખાસ કાર્યકર્તાઓ રાખ્યા છે, જેમાં બે રોકાણરો છે અને બે સંપાદકો છે. રોકાણરોમાંથી એકે હિંદી કવિતાઓનો અને બીજાએ ઉર્દૂ કવિતાઓનો જુદાસંગ્રહ તૈયાર કર્યો છે. હિંદી કાવ્ય સંગ્રહ (જેનું નામ ‘હિંદી કે કવિ ઓર કાવ્ય’ છે) ના બે ભાગ બહાર પડી ચુક્યા છે, ત્રીજો પ્રેસમાં

હે અને યોધો તૈસાર થાય છે, ઉર્દૂ નવ્ય સંગ્રહ (જેનું નામ 'જવાહરે અખૂન' છે) ના નવું ભાગ જહાર પડી ચુક્યા છે નાખીના પ્રેસની રાહ જુઓ છે

પત્રિકા પ્રકાશન:—એકેડેમી સ્થાપના પછી એના તરફથી એક પત્રિકા પ્રકાશિત કરાની આનંદપૂર્ણ જણાઈ હતી અને ઇ સ ૧૯૩૧ માં હિંદોસ્તાની નામથી હિંદી અને ઉર્દૂમાં એક ત્રૈમાસિક પ્રકાશિત કરાનો આરંભ કર્યો હતો એ ત્રૈમાસિકમાં હિંદી ઉર્દૂના પ્રમુખ લેખકોના ઉચ્ચ કોટિના લેખો છેલ્લા આઠ વર્ષમાં પ્રગટ થયા છે

એકેડેમીના વાર્ષિક અધિવેશનોમાં ભાષા અને સાહિત્ય સભ્યો મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર થયો છે પણ આ અધિવેશનો સૌથી મહત્વની જે વસ્તુ સિદ્ધ થઈ છે તે એ છે કે હિંદી અને ઉર્દૂ બન્ને ભાષાઓના વિદ્વાનો અને શુભચિત્તોના વિચારો ઉત્તર રાષ્ટ્રીય-ભાનવાળા તથા કલ્યાણકર છે અને નો આ અધિવેશનોનો કાર્યક્રમ બરાબર ચાલુ રહ્યો હોત તો હિંદી ઉર્દૂનો હાસમાં ફાળો નીકળે એ અગત્ય ભાગ્યેજ આવ્યો હોત એ નિષ્કર્ષ છે

આ હિંદોસ્તાની એકેડેમી તરફ કેટલોક વિરોધ પણ થયો છે એકેડેમીની સ્થાપના થયા પછી તરતમાં અસહકારનું આંદોલન દેશમાં જોઈતી આપુ અરે સહકારના સમભાવનાગી પ્રયેક પ્રદર્શિત તરફ પ્રગ્ન ગમતી નજરથી જોવા લાગી પણ અન્યારે એ સમય નથી હિંદોસ્તાની એકેડેમીએ જરૂર કાષ્ટક સારું કામ કર્યું છે ખાસી આવી સગ્ગયાની પૂર્ણ સફળતા માટે તો સમયની જરૂર છે વિદ્યાની શ્રદ્ધા ક્રમે કરીનેજ રૂઢી રાકે છે, અને હવે તો સરખાર પ્રગતી છે એ જોતા હિંદોસ્તાની એકેડેમી જેવી સસ્થા પોતાના ઉન્નત ઉદ્દેશોને ખરે પાળાને સમર્થ થાય એ આશા વધારે પડતી નથી

૧. ત્યાં ત્યાં ગટર વારિ કરે યાદી ભરી ત્યાં આપની,
હાંતું અધિક નવટાંક તો બાદી વરે છે આપની.—૧
૨. હા! માસિકોના હાલની સાક્ષી રહી કાળા ફિકર,
ત્યાં ત્યાં અગન ત્યાં ત્યાં શ્વેતો ત્યાં ત્યાં ઉજાણી આપની.—૨
૩. જોઈ અહીં ફેલાવતી જાંતુભરી વાયુલહર,
કોઈ કબૂર ખાલી રહી ના ત્યાં સવારી આપની.—૩
૪. સારા શરીર દ્વારા ધણું ખૂટી રહ્યાં છે પૂમકાં,
ફરિયાદ કરતા લાખ એ ચેપી લહેરી આપની.—૪
૫. આખુનજીને ઝરુખે અને રાતે અમારી પોળમાં,
આ દર કદમ બોલી રહી તીણી ખુવારી આપની.—૫
૬. આ નાસથી પીવાડતા છે સંચરો દુશ્મન બધા,
બાદી બની બેહાલ ને સાંધ રહી ત્યાં આપની.—૬
૭. કરું ના હું ડાકટર જોઈ, શી મગદૂર એના આપની ?
દો'વા અમારું દો ખીસું, દંગાઈ એ છે આપની.—૭
૮. કવિઓ લખે જે કાવ્ય ને, પ્રણયી મચ્યા રહે પ્રેમમાં,
જાણે નહીં એ બાપડ કે એ દિશાની આપની.—૮
૯. હરણી સમી કંઈ બાલિકા બની જાય તે હાથણ સમી,
અલમસ્ત કંઈ દુખગા બને, તરકીબ એ સૌ આપની.—૯
૧૦. પ્યારી તજીને નોકરી નિજ જાય કે પેન્શન ઉપર,
પણ જાણકારો જાણતા કે એ દુહાઈ આપની.—૧૦
૧૧. ઝીણું લવું, છાનું બકું, રોડિ હસું શું શું વધુ ?
સણી કવી આ ગાઈ બાજી છેક સાદી આપની.—૧૧
૧૨. કિસ્મત ઉગવે ધૂળ તો લૂણે બની સાંખું બધી,
બૂસાવવા શ્વેતેય મીઠી છે પચારી આપની.—૧૨
૧૩. દુખજો નિહાળી દેહ મારો ફિક્ક રહેજે ના કરું,
છે આખરે તો એટલી એ સેજ આદિ આપની!—૧૩

વ્યાસજીને

(પ્રશ્નાતિથિ)

ત્યા લગી કાવ્યનો મર્મ વીધ્યો નહી,
 ત્યા લગી યાતના ગર્ભભૂરી
 ધનુષનો તીર તુજ ભૂમિમેળે પડ્યો,
 કરકુદાથી ભરી બ્રહ્મ મૂરી
 શુ યયુ પાન મોપારી કૂચા ભયે ?
 શુ યયુ મધુ તજી મીઠુ પીધે ?
 શુ યયુ શિર વીઢા તિલક ત્રેપન ક્યે ?
 શુ યયુ લાન લોચન ચીધે ?
 શુ યયુ નાટકે પાઠ લીધા થકી ?
 શુ યયુ જાગ મહી માખ નીધે ?
 શુ યયુ નરસી ને મુનવી મેઝ્યા થકી ?
 શુ યયુ ઢંગ વિણ ગાન કીધે ?
 શુ યયુ વેડ જાગરણ ઘાણી ક્યે ?
 શુ યયુ લાગ લઈ ડખ મારે ?
 શુ યયુ ગુરુજીની “જોગ કુમારિકા”
 ગમડતી ચરણ વિણ મેઘધારે ?
 ગુરુજી જઈ ગાય ચદા તણે સાસરે,
 પૃથ્વીને કાળ રત્ન દિવ્ય મારે,
 કાવ્યને ગણ નથી શિખવવા બાનુડા,
 આત્મનો સ્વાદ રાચણ ન જાણે !
 એ નથી ચચથી તરણ ચુથવા સમુ,
 આત્મમા મર્મભરી ભ્રમ ન ખોયો
 ભણે ભડભૈયો કે સત્ય પરખણ વિના
 વ્યર્થ ચિત્રામણે ભાનુ રોયો ।

હુન્નરસિંહ મહેતા

નામ અને ક્રિયાપદની સંધિનું ભયસ્થાન

રા. રા. રામનારાયણ પાઠકનાં તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલાં “શેષનાં કાવ્યો”માં ઘણી અદ્ભુત અને આજ સુધી અગોચર રહેલી વિચિત્ર શબ્દસંધિઓ જોવામાં આવે છે, તે શુભરાત્રી વ્યાકરણ પ્રમાણે અચુકત છે. જ્યાં જ્યાં એવી સંધિઓ વપરાયલી છે, ત્યાં ત્યાં એ પ્રયોગો કર્તાનાં હંદરચનાવિધાનની ખામીજ દર્શાવે છે, અને એવા પ્રયોગો કળાનું ખૂનજ કરે છે. “યાદ”ાવે છે,” “આમ”ાવજો,” જેવી વિચિત્ર સંધિઓ જોતાવારજ હાસ્યાર્પદ છે. સહજ પ્રયત્ને કર્તા એજ વિચારેને શુદ્ધ શબ્દોમાં એજ હંદરચનામાં વાપરી શકત.

આવી રચનાનું ભયસ્થાન ક્યાં છે, તે દર્શાવવા નીચેનો શ્લોક રચવામાં આવ્યો છે. મિત્રો વચ્ચે બેટની લ્હાણી થતી આવે છે, અને મિત્ર મિત્રને મળવા આવે તે પહેલાં પોતાની દાસી સાથે તેને બેટ મોકલી આપે છે, એ ભાવ દર્શાવવા રા. પાઠકના “યાદ”ાવે છે” જેવો પ્રયોગ કરીને “બેટ”ાવે છે” લખીએ-કહીએ તો હેલ્લી-લીટીમાં કેવો અર્થનો અનર્થ થઇ જાય છે, અને એવા સમાસથી મિત્રને પોતાની દાસી સાથેજ કેવો બેટાવી દે છે, તે જોયા પછી વાચક કે નવો પદલેખક આવા અનર્થકારી પ્રયોગથી દૂરજ રહેશે, એ આશા અર્થ તો નહીંજ જાય રા. પાઠક જેવા એક વિદ્વાન શિક્ષકને હાથેજ આવા અપ્રયોગો થતા જોઇને કોને દિલગીરી નહીં થાય?

(મંદાકંતા)

આજે લાઇ! તુજ સુહૃદ તે મિત્રની વાત જાણી,
નિત્યે કેવી પ્રિય તરફથી બેટની થાય લ્હાણી;
ને એ આવે મિલન કરવા તે પહેલાં મળેની
બેટ’ાવે છે પ્રથમ તુજને દાસી સાથેજ તેની!!

શ્રીધર

સાધુનો કીનો

(નવસિદ્ધ જાપાનની)

નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા

સા

“ કુંતા, તેં મારા જોડા બગાડી નાખ્યા.”

“ દાના* વરસાદથી એ બગડે નહિ તેથી એને બગલમાં છુપાવીને લાવ્યો.”

આ સાંભળી માલિકના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ નજીવા એવા વાંકે માટે તેણે નોકરને એ જોડા છુટા માર્યાં તે તેના માથાને લાવ્યો. તેના કપાળે મોટો ચીરો પડ્યો તેમાથી લોહી વહેતુ થયુ. તે બેહોશ થઇ ગયો.

કોખીમાં (જાપાન) યુચીદતાઇ નામે શ્રીમંત સાદુકાર રહેતો હતો. તે અભિમાની અને શાનરોક્ષનવાળો સાદુકાર એટલો બધો શ્રીમંત હતો કે જાપાનનો સમ્રાટ પણ તેની પાસેથી કાંઈ કાંઈ વેળા મોટી રકમો લેતો. તેના મહેલમાં અનેક દાસદાસીઓ પણ હતાં.

એક દિવસે યુચીદતાઇએ પોતાના એક યુવાન નોકરને પોતાના જોડા લાવવા હુકમ કીધો. એ વેળા વરસાદ વરસી રહ્યો હતો.

* સાહેબ.

વરસાદમાં આવા ચળકતા સુંદર જોડા બીજાનું જગડી જશે એવા ખ્યાલથી એ નોકરે એ જોડા પોતાની બગલમાં છુપાવ્યા.

જાપાનમાં એ સમયે અમીર ઉમરાવો લાકડાના જોડા પહેરતા હતા. તેને કલા કારીગીરીથી ખૂબ ચળકતા બનાવવામાં આવતા હતા. નોકરે માલિકની સામે આવીને કુસ્તર કરી તેના પગે આગળ જોડા મેલી દીધા.

જોડા બગલમાં દબાવાથી થોડા મેલા થઇ ગયા હતા અને તેની ચમક કાંઈક ઝાંખી પડી હતી. શ્રીગંત યુગીદાતાઇ એ જોઇ ખૂબ ક્રોધે ભરાયો અને તેને ગાળો દઇ તેજ જોડા તેને છૂટા માર્યો.

નજીવો સાધારણુ આ બનાવ હતો. પણ તેનું વિચિત્ર અમૂતપૂર્વ પરિણામ આવ્યું.

થોડી વાર પછી યુવાન નોકર બેહોશીમાંથી જાગ્યો. તે અહીં તહીં જોવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે તે જોડા યોગે. આંખ ફાડી સાધાર્ણ તે ચારે તરફ જોઇ રહ્યો. સામે પેસે જોડા પડેલો હતો. વળી તેના કપાળ પરથી મોહી વહેતું હતું. આ બધું કેમ થયું? 'ધીમે ધીમે તેને યાદ આવ્યું કે તેના માલિકે જોડા જગડી જવાના કારણે તેને આ સજા કરી હતી. તે વિચારે ચડ્યો: 'મને આવી સજા! જોડા બગડે નહિ તેથી તો હું તેને સંજાળીને લઇ ગયો તેનો આ બદલો! શું હું એટલો બધો તુચ્છ?'

તંદુરસ્ત યુવકના તીવ્ર નેત્ર અગ્નિ જેમ પ્રજ્વલિત ગમ્યાં. તેના હૃદય-ગગનમાં ગંભીર ગર્જન થવા માંડ્યું: 'નહિ, હું એટલો તુચ્છ નથી. શા માટે હું તુચ્છ? હું એનો બદલો લઇશ. હિંસાનો પ્રતિઉત્તર પ્રતિહિંસાથી, અન્યાયનો ઉત્તર પ્રતિહિંસાથી અને સ્વેચ્છાચારનો ઉત્તર પણ પ્રતિહિંસાથીજ દઇશ.'

તેણે જોડા ઉઘાડી તેને પોતાનાં પહેરણમાં જુપાવી દીધો.

ધુ

દી નહીન જાપાની યુવકને હવે કેમ જાહેલો લેવો તેનીજ ચિંતા દિનરાત થઈ રહેતી જે દુષ્ટ માલિકે તેને જોડો માર્યો હતો તેની વિરુદ્ધ તેને મહા બીપણ્ય પ્રતિદ્વિસા જાગૃત થઈ ચૂકી હતી તેણે પોતાના પિતાના વખતનો ઇરો સદુકમાથી કાઢ્યો અને તેની ધાર તેજ કરી રાખી ઇરાને વારે વારે હાથમા ફેરવીને તે પોતાની ભાષામાં તમામ દેવતાઓના સોગદ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરતો કે ખૂનનો જાહેલો જો હું ખૂનથી ન લઉં તો મારા જીવનને ધિક્કાર છે.

તેણે ઇરો અને જોડો પેટીમા મૂકી દીધા તે બીજી વાત ચિચારવા લાગ્યો. અમીર માલિકને ત્યાંથી નો તે છૂટો થયો હતો હવે તેના મહેલમા ચોડીદારો અને અગરક્ષકોને વટાવીને જતુ પણ મુશ્કેલ હતું કેની રીતે તેના મહેલમા જઈ ચુચીદાતાઈને દાર કરવો ? તેણે મહેલમા દાખલ થવાની ઘણીયે યુક્તિઓ રચી પણ ચુચીદાતાઈ એટલો સુરક્ષિત હતો કે કોઈ શત્રુની હવા પણ ત્યાં પેસવા ન પામતી

અંતે ઘણા નિચાર પછી તેને એક ઉપાય જડી આવ્યો ખાદ્ય મહતો અને ભિક્ષુઓ સધળી જગ્યાએ બેઠાકક પ્રવેશી શકે છે. તેણે જોયું કે જો હું કોઈ રીતે મહત અથવા ભિક્ષુક થાઉં તો પેલાની સામે આસાનીથી જઈ શકું અને તત્કાલ પ્રતિદ્વિંસારું વ્રત પૂર કરી શકું.

આ યુવકે મહત થવાનો નિશ્ચય કર્યો તે બાધ મઠમાં જોડાયો ત્યાં પાદશાળા પણ હતી ઉજાતા લોહીરાળા આ યુનાને એકાગ્ર ચિત્તે વિદ્યાબ્યાસ કરવા માડ્યો તેનો વિદ્યા પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ મુશ્કેલો અને આચાર્યો પણ ખુશી થયા તેને મદદથી ભોજન, વસ્ત્ર અને પુરતકો પણ મળવા લાગ્યાં ખૂબ પઠિથમથી તે બુદ્ધ ભગવાનના ધર્મગ્રન્થોનું મનન કરવા માંડ્યો

આ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના યુવકે અત્ય કાળમાંજ બુદ્ધનાં ધર્મ, દર્શન, સાહિત્ય આદિનું અધ્યયન કરી નાખ્યું. ભારે વિદ્વતાથી તે શાસ્ત્રાર્થ કરતો અને ઉપદેશ દેતો, વ્યાખ્યાન આપતો અને મહાનાં સધળાં ધાર્મિક કાર્યોમાં આગેવાન ભાગ લેતો. તેનું અપૂર્વ પાંડિત્ય જોઈને મહાના મોટા મોટા આચાર્યો પણ તેને માન આપતા થયા હતા. ઐશ્વ ધર્મ અનુસાર તેની પવિત્ર રહેણીકરણી, તેનું તેજ અને તેનો પ્રતાપ સર્વને આકર્ષિત કરતાં.

નો

ચીનનો રાજા વૃધ થઈ ગયો હતો. તેણે પોતાની જીંદગીની સાંજે કાંઈ મહાન ધાર્મિક કાર્ય કરવા ઇચ્છા કરી. તેણે બુદ્ધનું વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેમાં કાર્મ અત્યંત પવિત્ર ઐશ્વ આચાર્યના હસ્તે બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપિત થાય એવું તે ઇચ્છતો હતો. એવા પવિત્ર મહાંતની શોધ કરવા તેણે દેશદેશ પોતાના દૂતોને મોકલ્યા હતા. જાપાનમાં એવો પવિત્ર આચાર્ય છે એવી તેને જાણ થઈ. ચીનના રાજાની આજ્ઞાથી પેલા દૂતોએ જાપાન જઈ પવિત્ર આચાર્યનાં દર્શન કરી તેને કહ્યું કે આપ પેકિંગ આવીને આપના મુખારક પવિત્ર હસ્તે અમારા સમ્રાટની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.

આચાર્યે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

ચીનમાં આચાર્યનો ભારે આદરસતકાર કરવામાં આવ્યો, રાજાની ઇચ્છા મુજબ તેણે ધાર્મિક ક્રિયા કરી અને બુદ્ધની મૂર્તિ મંદિરમાં સ્થાપિત કરી.

આ વાત સર્વજ્ઞ દેશાઈ ગઈ.

જાપાનનો સમ્રાટ અજાણ થયો કે તેના દેશમાં આવો આચાર્ય વસે—તેને ચીનનો રાજા બોલાવે ને માન આપે અને હું કાંઈએ જાણું

નહી ! તેને એક પ્રકારની છર્જાની લાગણી થઈ આવી ચીનના સમ્રાટે
બધાવેલા મંદિરથી પણ ચઢીયાતુ મંદિર બનાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો

પેલા પવિત્ર આચાર્યને જોવાની પોતાના દરબારમાં તેડીને
રાજાએ તેને ધણુ માન આપ્યું તે બોલ્યો “ મારા અહોભાગ કે
મારી દરબારમાં આપ જેના આચાર્યના પવિત્ર પગના થયા મારી
હવે આપને નમ્ર અરજ છે કે આપના પવિત્ર ફરકમયોદ્ધારા ભગવાનના
મંદિરનું સ્થાપન થાય ”

આચાર્યે તેની માગણી કબૂલ રાખી તેજ વેળા તેણે તેને
ધાર્મિક ઉપદેશ પણ આપ્યો

રાજાની આજ્ઞાથી વિગાળ બન્ય મંદિર બધાયું એક શુભ દિનમે
આચાર્યે તેની ક્રિયા કરી તેમાં છુધ્ધની મૂર્તિનું સ્થાપન કીધું

આમ આ આચાર્યની ખ્યાતિ દેસભરમાં વ્યાપી રહી શહેનશાહ
જેવાએ તેને માન આપ્યું હતું એટલે અગીર હિમરાવો પણ તેને માન
આપવામાં અને તેની પાસે ધાર્મિક કાર્ય કરાવવામાં પોતાનું ઔરન
સમજાવા લાગ્યા

કી

જા પાનનો પ્રસિધ્ધ શ્રીમત મુચીશતાઇ હવે વૃધ્ધ થઇ ગયો
હતો પોતાના અંતિમ કાળમાં કોઇ ધાર્મિક કાર્ય
કરાવવાની તેને ઇચ્છા થઇ તેણે પણ છુધ્ધ મંદિર બંધવ્યું, અને
જાપાનના નાણીતા જેવાજ આચાર્યને તેનો ઉદ્ઘાટન-ઉત્સવ કરવાની
નિનતિ કરી

મહત્તે તેનું નિમત્રણ સીકારી લીધું એવા આમત્રણની તો તે
બહુ દિવસથી રાહ જોતો હતો પોતાના ખડમા જઈને તેણે પુરાણી

થઈ ગયેલી એક પેટી બોક્ષી. તેમાં જૂનો જોડો હતો અને એ જોડો હતો.

એ જોડો હાથમાં લઈને તે સોયવા લાગ્યો : “આહહ ! આજ જોડો પેલા નરાધમે મને માર્યો હતો. મને તુચ્છ પ્રાણી સમજીને તેણે મને માર્યો હતો. અને પછી મેં શું કાણું ? કસમ ખાધા-પ્રતિહિંસાના. આહ ! કેવી બીપણુ પ્રતિજ્ઞા ! આજ સુધી હું તે ધૂનમ જગતો રહ્યો છું. અને આ જોડો મારા બાપદાદાનો, તેજ જોડો આજે તેનું ખૂન પીશે અને વેર વાગશે.”

“પણ અરે, આ હું શું સોચી રહ્યો છું ?” મદતે સાથે અરે તરફ જોયું. પછી તેણે જોડો જમીન પર મેલી દીધો.

“મેં આટલા દિવસ ધાર્મિક ગ્રન્થોનું મનન કર્યું છે. હું આવો મોટો આચાર્ય થયો. ચીન અને જાપાનના સમ્રાટોએ મારે ચરણે શિર સુધાવ્યાં છે. સદગાં લોક મને ધર્મના સાક્ષાત અવતાર માને છે. તો શું મેં આ બધું જ્ઞાન મેળવ્યું તે અતિ ખૂનને માટે ? મારા હાથો લોહીમાં બોળું ? ૭૮ ૭૮ કેવી ભાવના ? કેવી પ્રતિહિંસા !”

આચાર્યે પોતાના હાથો મસખ્યા.

“આજ મારા હૃદયને, મારા અંતરાત્માને અને આખા દેહને નવી નવાળા કેમ બાળી રહી છે ? હું કોણ ? બોહનો આચાર્ય, જે સમ્રાટોનો ગુરુ, તે શું નરહત્યા કરું ? ધિક્કાર છે મારી વિદ્યાને ! ધિક્કાર છે એવા વિચારને અને ધિક્કાર છે અજ્ઞાનતામાં લીધેલી એવી મારી પ્રતિજ્ઞાને !

“મારા જૂના કલ્પિત સચુથી જલ્દી લેવાનો અને પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાનો આજ દિવસ છે. પણ પછી શું ? જગતભરમાં આ વાત ફેલાઈ જશે કે સમ્રાટોના ગુરુએ પોતાની તુચ્છ પ્રતિહિંસા પૂરી કરવા

એક મનુષ્યની હત્યા કરી જેણે શાંતિમદ્ બૌદ્ધ ધર્મનો મનુષ્ય-માત્રને
દયા અને અહિંસાનો ઉપદેશ કીધો તે ધર્મનો હું આચાર્ય આજ
નરહત્યા કરવા તૈયાર થયો છું. શું મારી ધાર્મિકતાનો અત આ
રીતે આવે ?”

તે ખિન્ન થઈ પોતાનું માથું કૂટવા લાગ્યો

“નહિ, હું એમ નહિ કરું. મારો પવિત્ર ધર્મ મારી સાથે છે.
તે ધર્મને મારા રક્તરંજિત હાથેથી દહિ પણુ દહાડિત નહિ કરું.
તેણે મને જેણે માર્યો હોય તો ભલે, તે તેની અસાનતા હતી તેનું
અસાન મારી પાસે ખૂન કરાવે એ અસંભવ છે એવું દહિ નહિ થઈ
શકે. બૌદ્ધ આચાર્ય તુચ્છ કારણે ખૂન કરે એવું દારણુ દૃષ્ય જગત
નહિ જોઈ શકે.”

આવા તર્કવિતર્ક ને કમી ગ્યો બુદ્ધ ભગવાનનો એકએક
ઉપદેશ તેને યાદ આગ્યો. તે યાદ કરી કરીને તે પોતાને ધિક્કારવા
લાગ્યો તે વિચારતો કે હું કોને ક્ષમા કરું ? યદિ કોઈએ કોઈ
અપરાધ કીધો હોય તો ને ? જેને મારી સાથે સમ્બન્ધ નહિ, જેણે
કોઈ અપરાધ કીધો નથી તેને ક્ષમા કરવાનું પ્રયોજન શું ? આ અમીર
શુચીદાતામએ પોતાના એક યુવાન નોકર પ્રત્યે અન્યાય કર્યો હતો અને
તે નોકરે બદલો લેવાની બીજણુ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પરંતુ અમીરની
જેમજ તે નોકર પૂરેપૂરો અવિવેકી અને અસાની હતો; નહિ તો તે
ગુલામી શા માટે કરત ? પણ આજ શું તે ગુલામ છે ? નહિ. એ
ગુલામ તો તે દિ'નો મરી ગયો. આજ તો તે સાંપ્રત સ્વરૂપમાં ધાર્મિક
જગતનો શ્રેષ્ઠ આચાર્ય છે અને આચાર્યે તો પોતાને યોગ્ય એવુંજ
કામ કરવું પડે. તેના અથવા કોઈ પણ મનુષ્યના દુષ્કર્મને અથવા
ટેવને બૂલી જવું જાજ તેની ફરજ છે. સારના કોઈ પણ પ્રાણીથી
મારે હવે દ્વેષ નથી. પ્રતિસ્પર્ધા અને પ્રતિહિંસાનો ભાવ પણ મારામાં
હોવો ન જોઈએ આજ હું મારી દષ્ટિએ સાચો આચાર્ય બન્યો છું

તેનું હૃદય કાંઈક હલકું થયું, પુલકિત થયું. કરુણ કંઠે સદાનુભૂતિ સાથે તે બોલવા લાગ્યો? “આજે મારો આગલો શેઠ ધર્મિક સાવનાથી પ્રેરિત થઈને પુણ્યકર્મ કરવા લાગ્યો છે. તેણે શુદ્ધ બાકિયથી મને બોલાવ્યો છે. એવી દયામાં હું મારું મન શા માટે મલિન કરું? શા માટે તેના પ્રત્યે ધૂણા દાખનું? કોઈ પણ પ્રાણી ધૂણને પાત્ર નથી.

હા, હું આજ ત્યાં જઈશ પણ તેને સરસ રૂપમાં મોઢ દર્શાવે તેનાં ધાર્મિક કાર્યની પ્રશંસા કરીશ, તેને ઉત્સાહિત કરીશ, તેને આશિષ દર્શાવું.”

ધાર્મિક વસ્તો અને અસંહારોથી સુસજ્જિત થઈ તે ત્યાં જવા ઉપડ્યો? સાચે તેણે પોતાના હાથમાં પેલો જોડો પણ લઈ લીધો.

નો

યુગ્મીદાતાઈના રાજમંદિરમાં ભારે ધામધુમ થઈ રહી હતી. જુદા જુદા ભગવાનના મંદિરનો ઉદ્ઘાટન-ઉત્સવ જોવા મોટા મોટા જાપાની પ્રતિષ્ઠિત સરદારો, અમીરો, ઉમરાવો અને આદિ બિહુકગણ ત્યાં આવ્યા હતા. સરસાવનને નાના પ્રકારનાં પુષ્પો, ચીત્રો અને ચિત્રોથી ખૂબ સજાગારવામાં આવ્યું હતું. એ આચાર્યની ખેડક હતી.

પદાસ્ત્રી આચાર્ય આવ્યા. તેના હાથમાં પેલો જોડો હતો. આખા ભવનમાં તેમના પ્રસાવનો ભારે છાપ પડ્યો. બધાં ભોંકા ઉમાં થઈ ગયાં. યુગ્મીદાતાઈ તેનું સ્વાગત કરવા આગળ વધ્યો. પણ આ શું? તે અટકી પડ્યો. આચાર્યની વિચિત્ર અને સાવજંગી મુદ્રા જોઈ રહ્યો. હાથ જોડી સાધવ તેણે આચાર્યને પૂછ્યું: “પૂજ્ય ગુરુદેવ! આપના શુભાગમનથી હું દૃતદૃત્ય થયો છું. પણ આજે આપને જોઈને

મારા હૃદય મનમાં શંકા પેદા થાય છે. સર્વ પ્રથમ હું આપને બે પ્રશ્ન પૂછવાની ધૂષ્ટતા કરું છું. આપ મારી શંકાનું નિવારણ કરેગા ?”

“હા, અવશ્ય” આચાર્યે જને હાથોથી પેસો જોડો છાતીએ લગાવીને હા પાડી.

વિનમ્ર ભાવે શિર ઝુકાવી યુચીદાતાઇએ ખુવાસો માંગ્યો :
“ગુરુદેવ, હું બૂલતો નહિ હોઉં તો ધાર્મિક મહાનુભાવો પામેથી આટલું સાંભળ્યું છે કે જે અત્યંત પવિત્ર પુણ્યાત્મા આચાર્ય હોય છે તેના લલાટ ઉપર કોઈ જાતનો કાપ નથી હોતો; પણ હું જોઉં છું કે આપનું દિવ્ય લલાટ દેહીપ્રમાન અને તેજોમય હોવા છતાં ખંડિત છે. મારા ગુરુ! આતું પરસ્પર રિશદી દબ્ધ હું કેમ જોઈ રહું છું ?

“અને મારો બીજો પ્રશ્ન આ છે. આપ અહીં ધાર્મિક, કાર્યનું સંપાદન કરવા આવ્યા છો. આપને હાથે અનેક પવિત્ર કાર્યો થયાં છે; પરંતુ આજે તો આપના પવિત્ર હસ્તમાં જોડો પકડાયેલો છે, જોડો હાથમાં લઈને આ ધાર્મિક સભામાં આપના આગમનનું રહસ્ય હું હિંદી શકતો નથી. પ્રભો, આપની અસીમ દયાથી અને હિદયરતાથી આ અકિંચન દાસની ધૂષ્ટતા દામા કરજો. મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને મારી કુટિલ શંકાઓનું નિવારણ કરો. હું આપનો દાસ છું. મેં આપ જેવા ગુરુના થીયરણે મારૂં સર્વસ્વ અર્પિત કર્યું છે.”

સલાહવનમાં નીરવ શાંતિ ફેલાઈ રહી. અમીરનું બોલતું પૂરું થયું. આચાર્યે સ્મિત કર્યું. એ મીઠું મધુર પ્રેમભર્યું સ્મિત હતું.

“વત્સ, બેઠો;” આચાર્યે પ્રેમદષ્ટિથી બોલવા માંડ્યું : “જોગજે છે મને ? આજથી ૩૨ વર્ષની વાત ઉપર તારે ત્યાં એક મુશ્કાળ નોકર હતો. એક દિવસ તે તેને જોડા લાવવાનો હુકમ કર્યો. તે વેળા વરસાદ વરસતો હોવાથી તારો નોકર જોડાને પાણીથી બચાવવા પોતાની

બગલમાં છુપાવીને લાવ્યો. બગલમાં લેવાથી તે જોડાની ચમક ઝાંખી થઈ. આ ઉપરથી તું ખૂબ ક્રોધે ભરાયો. તેં તે લોકડાનો જોડો છુટો તારા નોકરને માર્યો. નોકરનું કપાળ ફૂટી ગયું. આ માફ ફાટેલું લસાટ તું જૂએ છે એનું કારણ એજ. હુંજ તે તારો નોકર. પરંતુ તે વેળાનો તારો ચાકર ગુલામ તો આજ વર્ગોથી મરી ગયો છે—કંઈક અંશે સ્વરૂપે અને પૂર્ણ અંશે સ્વભાવે. જો તારી એ પૂર્વોક્તિ શિક્ષા મેં ન બોગવી હોત તો હું આજે આચાર્ય ન હોત અને ગુલામનું રહ્યો હોત. અને જો હું ગુલામજી રહ્યો હોત તો આજ જોડો સાધુ સ્વરૂપે પશુ પાછો ગુલામ બની મેં તારા લગાટે છૂટો માર્યો હોત. પણ મેં અત્યાર પહેલાંજ એ ધારી રાખેલી ક્રિયાને ફેરવી નાંખી છે. જો, એ જોડો છાતી સાથે દળાએલા હમણાં વિશેષ પ્રેમથી મારી છાતીમાં દબાવ છે.”

આમ બોલી ભરસભા વચ્ચે તેણે તે જોડાને પ્રેમસહ પોતાના વક્ષઃસ્થળે ચાંધ્યો. “અને વત્સ, હજી તારા એ શિક્ષારૂપ આભારનો બદલો આ ક્રિયાને વિશેષ લંબાવી આપવો રહ્યો. તો જો; આ એજ જોડાને મારા આચાર્યપદના તાજ લેખે હું મારા શિરે ચઢાવું છું.”

યુગ્મીદાતાઈ તેને તેમ કરતો અટકાવે તે પહેલાં તો આચાર્ય પોતાનાં કુંદર અને ભવ્ય શીર્ષને પેસા જોડાનો સ્પર્શ કરાવ્યો.

“ભગવન્! ભગવન્!” યુગ્મીદાતાઈ રડી પડ્યો : “હવે બહુ થયું. કૃપા કરી આ જોડો મને આપી દો. એ આજ પછી હું જેવા અસહ્યની સુપથ યાત્રામાં તેને ઉત્તેજિત કરવામાં કામે લાગરો. ભગવન્, હું તે વેળા અજ્ઞાન હતો. મને માફ કરો.”

યુગ્મીદાતાઈ તેને ચરણે ચડ્યો.

“અને હું પણ અજ્ઞાન હતો. વત્સ ઉઠ,” આચાર્ય તેને ઉઠાડ્યો : “મેં તે વેળાની મારી અજ્ઞાનતામાં તારું ખૂન કરવાની પ્રતિજ્ઞા તેજ મટીએ લીધી હતી અને હું બોદ્ધ મનમાં જોડાગો. મેં જ્ઞાન સંપાદન

ક્યુ. મેં ધર્મનું મનન ક્યુ. છુધ્ધ ભગવાનના છિપદેશો મેં ધ્યાન ધર્મા. હું ધર્મોપદેશક થયો. હું આચાર્ય થયો.

“એ છતાં વેરનો અગ્નિ તો છેવટ સુધી પ્રગ્લવલિત રહ્યો હતો. પણ છુધ્ધ ભગવાનના રક્ષણ હેઠળ તે શાંત થઈ ગયો. મને મારું ભાન થયું. આજ હું આવી પદ્ધતિએ પૂજ્યો અને પવિત્ર આચાર્ય થયો તે, વત્સ સુચીદાતાઈ, તારેજ પ્રતાપે તું મારો પહેલો ગુરુ. તારે ચરણે શિર ઝુકવું છું.”

આચાર્ય સુચીદાતાઈને ચરણે પડ્યો પણ તાઈએ તેને અટકાવ્યો. “ગુરુ, ભગવન્ આ શુ ? આપ મને પાપમાં નાખો છો.

ગુરુની આંખો બીની થઈ. તે તાઈને ઘેટી પડ્યો આવું અપૂર્વ દૃશ્ય જોઈ સભાજનોની આંખ પણ બીની થઈ. આચાર્યનો સત્તાવાદી અવાજ આવ્યો : “આવ વત્સ, આપણે સર્વે છુધ્ધ ભગવાનને શરણે નહીએ.”

અને આચાર્ય સાથે આખી સભાએ સુર મેળાઓ :

છુધ્ધમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ
સંધમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ
ધમ્મમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ

કોણ ?

સમણે આવી કોણ, નળને, સંકારે લાયકો અંગાર,
કોણ અચેતન જીવન મારે સીંચી જાતું ચેતન-ધાર ?
જગતી જાતું કોણ સ્પંદને અંતર-ખીનના મૂંગા તાર,
કોણ અદીકું હરદમ પ્રેરે ઉર-ગિમિ કરવા સાકાર ?
મોહન

શાશ્વત ગાન

યીદીશ નાટ્યકાર Marc Grinstein ના 'Eternal Song' નો અનુવાદ

મોહન ઠક્કર

:પાત્રો:

ગોકળ : એક ગરીબ કામદાર.

મણિ : તેની વહુ.

રાધી : તેઓની દીકરી.

કાનો : તેઓની જોડે રહેતો બીજો કામદાર

:સ્થળ:

એક ઔદ્યોગિક શહેરની મજૂર આસપાસ કાતરીયું.

:સમય:

ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ કે ભવિષ્યકાળ.

દ્રશ્ય : એક નાનકડું કાતરીયું. પાછલી બાજુએ એક બારણું : જમણી બાજુએ બીજું. કેટલાંક બાળકો બોંય પર ઊઘી ગયાં છે. બીજાં કેટલાંક તૂટી ફૂટી ગુણપાટ પર, એકબીજાની હૂફમાં ગણુડીયાં જેમ પોતી ગયાં છે. રાધી, નાનકડી દીવડીના આજા અજવાળામાં કપડું સીવતી બેઠી છે. કાનો બાજુએ, એક ચીંથરા જેવી ગોદડી પર આડી પડી પડી મણિ બાળકને હીંચોળે છે, ને હાસરડાં ગાય છે.

સુધ જ મારા વીર,
હૈમા કેરા હીર...
પરીઓ તારે કાગે લાવે
લાલ પીરોજી ચીર...

હાં હાં...હાલાં...આં...આ...

સુધ જ મારા લાલ,
લાડકરાયા બાલ...
પરીઓ આવી ચૂમશે તારા
લાલ ગુલાબી ગાલ...

હા. લાં...આ ..આં હા...લા !

(બાળક રોવા માડે છે) યુ યુ વળી ? ક્યો કાગ મુવો તને
ભરખવા આયો છે તે આમ રીડ્યો નાજ છ ?...હાં જ...હોમાં...
આં...આં...! (બાળક જાનુ રહી જવાને બદલે ચીસ પાડી ઉઠે છે)
આમને આમ કળેજાટ કરતો લોહી બાળે છે મુવો...ધડીતારે જંપ
નથી પીટવાને...

(મણિ જોરથી હીચાળવા માડે છે...ને પાછુ દાસરુ' ગાવાનું
શરૂ કરે છે.)

સુધ જ મારા લાલ
લાડકરાયા બાલ...

સંધી : માડી એ બૂખ્યો થ્યો છે એટલે રાવે છે...આમ ખીનખ
એથી કે હાલાં...કરવાથી એ કપાથી છાનો રે ?

મણિ : ' તે એમાં હુ યુ કરુ' ? હું ય ક્યાં નથી જાણતી કે સવારના
ધુંટડો ચા પીધા કેડે એને કશુંય મળ્યું નથી પણ એના
અંદરથી બાપને છે...દિ આજો શેરીયુર્મા દોર જેવો પાટકપા

કરે છે...કાળ ખાય એને...લગા લગવાન! કેટલું બધું મોઃ
થઈ ગયું?!

રાધી : અચ્ચાર થ્યા હશે...માડી!

મણિ : અચ્ચાર...! ને હજુતો એનો પત્તાય નથી...! રખડેલ!
(વીશેક વર્ષનો, પડછંદ, ખડતલ, કાનો પ્રવેશે છે.)

કાનો : (આનંદમાં) કેમ, મણિ, શી ધમાલ આદરી છે આ?...!

મણિ : આવ, ભાઈ! અરે, પણ મારા ધણીને ક્યાંય લાગ્યો કે!

કાનો : દિ આખો તો એ મારી સાથે કામે હતો...ખીજ મચૂં
સાથે સાત વાગે એ છુટ્યો...અમને છ ને રાતપાલી મા
પાછા ખોલાવ્યાંતા....

મણિ : કારખાનેથી છુટ્યા કેડે એ ક્યાં ગ્યો એની લાજ નથી તને

કાનો : મને?...કદાચ પેલાઓ એને પીડાલણી દસડી આ હોય તે
કંઈ કે'વાય નહિ...

મણિ : (શુસ્સામાં) પીડાં લણી?...મુવાને કાળ આવીને 'દસડી' નં
જતો?...તોઆ આનાથી તો! લગવાન!...મરુ' ને છ
આ પીડામાંથી!

કાનો : અરે, અરે, મણિ, તુંય તે શું આમ બચ્ચારાને શરપે છે..
ગમે તેવો તોય છ તારો ધણી...આશીરવાદ આપ અધીં
વાદ....કે લગવાને કંઈ મે'ર કરે. આમે બચ્ચારાને ક્યાં ગ્યો
ભોગવવાનું છે, કે તું આમ શાપ દે છે! બોટસી બંધ
શરસે કાં થાય છે એજ મને તો સમજ્યામાં નથી આવતું
ખીજ એવા કેટલાય જણ છે જે લગવાનના છુટમાં છુટ
શાપને લાયક છે... ને છતાં તેઓ ને લીલા ભે'ર છે...
પાપ ઉપર પાપ ક્યાં જાય છે...દુનિયાભરની એનસીબી કે

બાણે બિચારા આ ગોકળ ઉપરજ ન ઉતરી રોય.. હજુ
આગેજ સા...(એકાએક એ અડધેથીજ ખોલતો અટકી
બાળ છે.)

મણિ : (ગભરાઈને) દયાળુ ભગવાન ! શુ શુ થયુ આજે ? !

કાનો : ખેર...ન કરે નારાયણ ને અરે કંઈ નથી, જા, ખાસ જતા

મણિ : જતા ?...શુ થયુ ..એને...મને ઝટ કડી નાખ...આજે ?...

કાનો : વાત બાણે કે એમ બની કે રાધલો તારા ધણીનું કામ
લેવા માગતો હતો...સ્વાભાવિક રીતેજ ગોકળ એને એમ
ન કરના દે...હું ધારુ છું તેમ આમાથી ઠંછ ખોવાયાથી
થઈ...ને વાત બાઝામાઝી પર આની પડી અપાઝપીમાં
પામે પડેથી મોગી બરણી કેમે ચડીને ભાગી ગઈ મુકાદમ
આની ચડયો . ને કાઈનું કંઈ સામજ્યા કારખ્યા વિના ગોકળને
એ કંઈયા દડ કંઈ

મણિ : યા તસીબ ! ફરમે થયા છે ને ભૂડાં બે કંઈયા દંડ !...
એ કંઈયા ! ખાસુ એક અડવાડીયુ બધાંને લાધણુ બેચવી
પડવાની ! ત્યારે તો ! એ કંઈયા દડ !

કાનો . વગર વોકે દડ ઘિયો, એટલે ગોકળને ખૂબ મારું લાગ્યું...
ને સાજો છુટયો અને, એના સાથીઓએ એને પોરે આવવા
ખેંચતાણુ કરી ત્યારે એ ચોતાને ન સમાવી શક્યા...
એ દસડાયો ઇચ્છા નો'તી જતા ...

મણિ : બચ્ચારો ગોકળ ! ફટ ફટવી ફરે થની હશે એને ? બે કંઈયા...

કાનો : ધાયખેલો વળી...કેમ ન થાય !

મણિ . તે આ વખતે એ પમે પડી મારી માગી લે...મુકાદમને
સમજની લે-એમા એની તો કસરે કયા હતી ? તો આ
ચેવી વાગ તો એને જવા ન દે?...કદાચ...

કાનો : તું એ લોકોને ઝાળખતી નથી, મણિ ! એ પાણુકા જેવા કાળજના આદમીઓને તું હજૂ પુરા નથી પીછાનતી. એ પૈસાતો આજ સમજે હંમેશને માટે....

મણિ : ગયા ! (એક ઊંડું કુસકું ભરતી વિચારમાં કુખીં જાય છે... બાળકને જોરથી હીંચોળતી જળકે છે) આહ ! કેવા દેવાકુટા...એ રૂપેયા....આઠ દિનું અમારું અનાજ...સૂકો રોટલોય ઝૂંટવી લીધો....એ....(ને એને ઝોકું આવી જાય છે.)

કાનો : તું હજી સૂતી નથી રાધી ?

રાધી : હાથમાંનું કામ આટોપી લઉં પછી ઊંઘુને...હજી તો ખાસા તજોકે કલાકે લાગશે....

કાનો : એ તો બહુ મોડું કેવાય રાધી; તે શું કાલે 'ટેમ' નહિ મળે ?

રાધી : ના...ના...આજને આજ પૂરું કર્યેજ છુટકો. કાલે તો એ આપી દેવાનું છે...જોતો નથી શું થઈ રહ્યું છે તે !

કાનો : જાણું છું, રાધી ! બધુંજ જાણું છું....ને આ બધાનો અંજામ શું આવશે એનો વિચાર કરતાંય મને તો કમકર્માં આવે છે...જેમજેમ એ વધુ ઢસરમ કરવા મથે છે તેમતેમ એ વધારે ઓછું રહે છે. કામમાં આજો નીચોવાઈ જાય છે...છતાં પૂરું પેટ નથી રળતો....

રાધી : હશે...નસીબ અમારાં...ભગવાન તો છે તે અમ ગરીબનો...એતો અમને એમને એમ નહિ ત્યાગી દે ને !

કાનો : હા...એ તો નોધારનો ઓધાર...આપણને નહિ ભૂલી જાય...ને જો એ ય ભૂલી જાય...તો તો એના જેવું ભૂકેય બીજું એકે નહિ !

રાધી : કદાચ હું એને મદદ કરી શકીશ... થોડાક રૂપિયા રળી લઉં કે એકાદ સીવવાનો સંચો વસાવી દઉં... ને પછી દરજી મારફતે મેળવવાને બદલે સીધાં ઘરાક પાસેથીજ કામ મેળવી શકું... આમ કંઈ રળીને હું થોડી મદદ કરી શકું ખરી... કદાચ....

ડેવીઃ : એ તો વાતો કરવી સહેલી છે... બધા તું ને તારો બાપ મહીને દાડે શું લાવો છો ?... બહુબહુ તો પંદર રૂપિયા....!

રાધી : હા... પણ વખત જતાં એ વધારે રળી શકશે કદાચ....

કાનો : જેમ જેમ દિવસો જતા જાય છે તેમ તેમ એનું કામ વધુ ને વધુ ધીરું પડતું જાય છે. બીજા ત્યાં બે હજાર બાકસ ભરી કાઢે ત્યાં એ માંડ બારસો પૂરા કરે છે... હું પોતેય બે હજાર ને ત્રણસો ભરું છું....

રાધી : બે હજાર ત્રણસો !!

કાનો : હા... બે હજાર ને ત્રણસો ! ને હું ધારું તો હજુય ખીન્ન બસો વધુ ભરી શકું... ન્યારે ઘર માંડું ત્યારે ભોજો... બંદનો કપાટો !! બધાને સપાટા ભેજો આંટી ન દઉં તો કેજો !

રાધી : (ચમકીને) કા ના !... તું... તું... ધર માંડવાનો... એમ ?... ત્યારે તો !

કાનો : ના રે ના... એ તો અમરચું... જરા... પણ...

રાધી : પણ, શું ?

કાનો : તે હું શું જાણું ? બધાય તો મને કટકટ પરણાવી દેવાનું માગે છે... હજુ ગાંધી કાલેજ પેલો માધો મને એક છોકરી દેખાડવા તેડી ગયો તો... સોનો જીવ છે પાસે... ને બજારમાં એક હાટડી છે...

રાધી : તે તું કાલે એને જોવા ગ્યો'તો કાં, પંછી ?

કાનો : હા. હું શેરીમાં એ હાટડી આગળ ચોબ્યો ને જોઈ રહ્યો... માધો તો ઇચ્છતો'તો કે હું સીંગારેટનું પાકીટ ખરીદવાને બાને અંદર જાઉં...એ મને બગજખરીયા દસડીયે ગયો પણ ન જાને કેમ પણ સોમવાર હતો...એટલે મનમાં ધૂન ભરાણી કે આજ તો પાકીટ નથીજ લેવું...મારા તો સમજ્યામાંજ નો'તું આવતું કે માધા જેવા સાથે કાંઈ એક અમળણી છોકરી પાસે જઈને 'પાધરું' એને 'મારી સાથે ધર માંડ !' એમ કહીજ શી રીતે શકાય; કેમ ? ક્યારે ? શું ?...ધાર કે કાંઈ આવીને તનેજ એમ પૂછે... રાધી...તો તું તું જવાબ આપે !...હેં ?

રાધી : હું તો જાણે રહી કલાગરી દીકરી...એટલે બા ને બાપા કહે એમ કરું હું...હા મને ખૂબ દુઃખ થાય ખરું...

કાનો : અશ્વત્થ દુઃખ તો થાયજ ને વળા ! જેને તું જાણતી-પીછાનતી ન હોય તેની વહુ થવું, પોતાનું સર્વસ્વ એને સોંપી દેવું, એની જોડે માંડવામાં જોસવું,....કંસાર ખાવો...ને પરણી ઉતર્યા...વર-વહુ ! ! ખરેખર આ બધું દુઃખ કરતો લાગે... (કંઈક વિચારમાં રૂળી ગયો હોય એમ એ ઉભો થાય છે....ને બહાર જાય છે) હીક, રાધી....

રાધી : હીક....(કાનાના ચાલ્યા ગયા પછી એનું અંતર ખૂબ વલોવાય છે. માથું કપડામાં મૂકી એનાથી રડી દેવાય છે.... પહેલાં તો ધીમે...ધીમે...પણ પછી હીજકા ભરતી....)

મણિ : (રાધીનાં હીજકાં સાંભળી જાગી ઉઠતાં) હેં, હેં, શું થયું રાધી, તને ? રાધી....?

રાધી : (પોતાનાં હીજકાં દાખી દેવા મથતી ને પાછું સીવવા માંડતી) શું છે માડી ?

મણિ : (બિડીને-આશ્ચર્ય પામતી હોય એમ) મને થયું મેં બાળક રડતું સાલજ્યું ચીમતીયો કે મગળીયો હશે ..એમ લાગ્યું... સાલજ્યું ?

રાધી : નારે માડી...સપનું લાગ્યું હશે . મેં તો કાઢીને રડતું નથી દીડું !

મણિ : (ઉભી થઈ હજુય કંઈ રડતું તો નથી જડ્યું એવી તપાસ-ખાતી કરતી) અચ્ચારા બૂખ્યે પેટે ઘોડી ગયા છે . ઢૂંરીયા... ઉધમાય તેઓ રડે છે ભગવાન મેંર કરે ને આમાથી... (રાધી સામું જોતા) રાધી શું છે તારીજ આંખમા આમુ છે ને ? શું થયું તને...દીકરી...

રાધી : મને તે શું થયું હતું વળી ? આ બે રાતથી ઉઘી નથી એટલે જરા દુખે છે ને પાણી ઝરે છે તું બધું જાણે તો છે...આ પોલકા...

મણિ : (નકારમા માથું હલાવતી) ઉં...હું...તું રડતી હતી...કે કે' ન કે'...પણ કંઈ થયું છે નહીં

રાધી : ના મા સાચેજ...

મણિ : તું શા માટે રડે એ તારી મા શું નહિ સમજતી હોય ! હા, હા...એ તારા આમુ નથી...તારું દુઃખાચેત્ર અંતર ચૂંચે છે વ્હાળી દીકરી...માતાને આ બધું કળતા રી પાર... બધું જાણુ છું તને જિન્દગી...ખારી ઝર લાગે છે નહિ ? (રાધી હસકા ખાળી નથી શકતી...જોરથી રડી પડે છે)

મણિ : રો મા, દીકરી રો મા...બહેતર નાનું એવું ગણત મા... સીવતાં...સીવતા હાલે નહિ આવે ને રોયુય નહિ આવે આ કામ તો તારે આજે આટોધેજ છૂટકો મારી ગઈ દીકરી, રાધી, મારા અતરનો વિસામો ! તું ન હોત તો તારી માયે વહેલોય કાંઈ કુવો-હરિયો...કયો હોત... આ જિન્દગીથી તો ઘાકી ભગવાન ઝટ ખેચી લે તો...પાર આવે...

રાધી : (રડતું અંટકાવી, માને આશ્વસન દેવા મથતાં) મા...મા...
આમ તે શું ઘેલાં કાઢતી હજીશ તુંયે !...નોધારાનો આધાર...
ભગવાન આપણને ઓછોજ ત્યાગી દેવાનો છે...ધીરજ ધર
ને જો...એ તો બધુંય ઠેકાણું...પડી જશે....

મણિ : એમજ હોતું જોઈએ...આમને આમ તો હું ઝાઝું નહિ ખેંચી
શકું હવે....(ને પાછી એ ઝોળીમાં ચૂતેલા બાળકને હીંચો-
ળતી હા...લાં ગાવા માંડે છે.)

સઘ જ મારા લાલ...

લાડકવાયા બા...

(હાલરડાં ગાતાં ગાતાંજ એ પાંછી જાંઘી જાય છે-કાનો
ઉતાવળો અંદર આવે છે...રાધીનું એ બાજુ ધ્યાન નથી)

કાનો : (ખીતાં...હજવેથી) રા...ધી !

રાધી : (એના પુનઃ આગમનથી રાજ થતી) કાનો ! !

કાનો : રાધી...તું કેવી હીજમાં લેતી રાતી'તી તે મેં સાંભળ્યું'તું
હોં...પેલા દરવાજા પાછળજ હું લપાઈ રહ્યો'તો...આમ
કરવા માટે તું મારા ઉપર ગુસ્સો તો નહિ કરે'ને ?...રાધી !
મારા ઉપર....

રાધી : (હજવેથી) ના.

કાનો : (પોતાનેજ કહેતો હોય એમ) રાધીનું અંતર દુઃખ છે...
હુંય જાણું છું...એને શું દુઃખ છે એ...કારખાનામાં કામ
કરતાં ક્યારેક મારો હાથ સંચામાં આવી જાય છે...લોહી
નીકળે છે...ને રુઝાઈ જાય છે...ક્યારેક પગ ઉપર કંઈ
પડે છે ને ઘુંદાઈ જાય છે...કે શરીરના બીજા ભાગમાં ક્યાંક
ઇજા થાય છે...પણ...અંતરની વ્યથા-જેવી યાતનાની
સરખામણીમાં તો એ બધાં...કંઈ દિસાઈમાં ન ગણાય...એ
યાતના જેવી યાતના બીજી દુનિયામાં હશેય ખરી ?

રાધી : (સમભાવથી) નારુ હૈયુય દુભાય છે કાના...કે'નકે' પણ
તુંય દુ ખી છે...તું આમ શા મટે નાહકનો પીડાય છે ..
ખાસુ રમી ખાય છે...પત્રી તારે શુ દુ ખ હોય...કાના ?

કાનો : હું અનાથ છું...મારા બાપા મને આજે સાબગતા નથી ..
ને માડ ચારેક વરસનો હોઈશ ત્યારે મને એકલો મૂકી
મા યે મરણુ પામી.. ન્યારે હું આઠ વરસનો યથો ત્યારે મને
કહેવામા આવ્યું કે મારો રોટલો હવે મારે જાતેજ રળી
ખાવાનો છે...મારુ કાઈ નો'તું મારી કાઠનિ પડી નો'તી . હું
નખાપો...અનાથ હતો. એકલો...(એમ ધડીબાર મૂગા મધ
જાય છે)

રાધી . (જરા થોભી .ચમકાતી) કાના...પરણી જાને ઝટ...
ઝેટલે એકલા નહિ

કાનો : (એને વચ્ચેથીજ અટકાવીને) ના! ના! ને ના! પણ શુ. .
તુ શું કહેરા જતી'તી રાધી ?.. હુ પગલુ તો ..? (લાડથી)
રાધી શુ ?

રાધી . તુ પોતેજ તો કે'તો'તો કે એક છોકરી જોઈ આવ્યો છે...

કાનો . માધીયો રોજ એની વાતોથી મારુ માથુ પકવતો'તો...
સપ વળગી'તી...કહે દરેકને પોતાનુ એનામદુ નાતું સરખુ
ધર તો હોતુ જોઈએ કાઈ એને ગરમા ગરમ રાધી મેમથી
જમાડનારુ ય...સાથી..."કદાચ એ ખરુ ય કહેતો હોય...પણ
એને કાંઈ એમ હું ઝટ પરણી શકુ એમ નથી. રાધી .

રાધી : કાના

(એ આગળ કંઈકે કહેવા જતી હતી પણ શરમાઈને નીચુ
મો ઢાળી મુંગી)

કાનો : મને કહે. રાધી આ બધા નિમે તું શુ કહે છે ..તુ સમજુ
છે...ચાવાક...છે . તારી સવાહ કીમતી યશે...આહ, રાધી ?

તારી પડ્યે બેસીને ગર્યાં મારવામાંય કેટલો બધો આનંદ મળે છે...જાણે આમને આમ રાત આખી બેઠો રહું ને... પાંચ વાગે લોકોને કામે ચડવાનું છે એમ જાણી જાઉં...દુનિયા આખી વીસરી જાઉં.....! (જરા અટકીને) ને ત્યારે તું મને પેલી રાજકુમારની ને પરીજાની શાહનશીની...સુંદર વાતો કહે છે ત્યારે....ત્યારે તો બસ...

(પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી શકે એવા યોગ્ય શબ્દો માટે શ્રદ્ધાં મારતો.)

હં...રાધી? ને પછી તો રાતે મને ઉંઘજ નથી આવતી... ઉંઘવાનું ગમતુંજ નથી...પથારીમાં પડ્યો હું એ સુંદર દુનિયાના સ્વપ્નમાં મહાલું છું.કારખાનાની દૂર દૂરની.... શહેરનીય દૂર દૂર...સાત સાત જંગલો...સાતે સાત કુંભાર વટાવી મારા મનોરથ...દોડી રહે છે...રાધી...પેલી વાત મને ફરીથી નહિ કહે?

(લાગણીભરી આંખો રાધીને તાકી રહે છે...)

રાધી : સાત સાત જંગલો અને સાત સાત કુંભારોની પેલી પાર... એક માછી તરણ રહેતો હતો....જીવાન...ને ફૂટડો... એક ગરીબ પણ રૂપરૂપનો અખાર એવી ભરવાડણ ત્યાં આગળ પોતાનાં ગાડરાં અશવવા આવતી...માછી આ ભરવાડણુ જોડે પ્રેમમાં પડ્યો...ને ભરવાડણુ પણ માછીને આહવા લાગી...આમ બેઠેલાં અંતર પ્રેમ ગાંઠે ગંઠાયા... ભરવાડણુને મને આ માછી રાજકુમારજ હતો....ને માછી ભરવાડણુને પોતાની રાણીજ માનતો...પણ એથી ખૂબ ગરીબ હતો...ને પાસે કંઈ હતું નહિ...એટલે એ એની પ્રાણપ્રિયા ભરવાડણુને પરણી શકશે નહિ એમ એને યેચા કરવું...ને એ ચિંતામનિ ચિંતામાં...સોચાં કરતો...આખરે એક દિવસ તો એ પંચોદીધે બેઠેલો એ નંદી કિનારે જ્યાં ચાંદી નીકળ્યો...આખી રાત એણે આકાશની તારા ગાંધુતાંજ ગાળી

હતી...ચિંતા અને રોકમાં...ભગવાન જે પોતાનું પ્રતિબિંબ
પોતાના સર્જનમાં જુવે છે-તેને ચરણે એણે પોતાના અંતરની
ઉંડી ચાતનામાંથી બધાએલા અશ્રુ-મોતી ધરી પ્રાર્થના કરી..
ભલા ભગવાન...પાણીમાં આ જળ નાખુ છું...એમાં તારી
મેરે થાય...ને...દગલાબધ સોનાની સીંગડાવાળી, મોતીના
હાડકાવાળી ને હીરા, માણેક, નીલમ, પેખગજ...ની આખો
માછળીઓ આવી જાય...

કનો : (આશ્ચર્યમાં મો ઉઘાડી) હે...નીલમ, પેખરાજની
આખો...!!..

રાધી હા. ને એણે જળ નાખી ત્રણ ત્રણ કલાક લગી ભોંયે
પડ્યા પડ્યા એણે રાહ જોયા કરી..આસુની માળા ફેરવ્યા
કરી...આખરે એ જાડ્યો. મહામહેનતે એણે નદીમાંથી જળ
ખેંચી કાઢી...જેયુ તે જળમાં પથરા પડ્યા હતા!..

કનો . (નિરાશ થઇ) પથરા !

રાધી . વળા પાછી એણે પ્રાર્થનાઓ કરી .“જ્ઞાતા ભગવાન
આ ફેરે તે જરૂર તારી મ્હેર ઉતરશે ને જળમાં હીરા,
માણેક, નીલમની આખોવાળી

“ને ફરી એણે જળ નાખી...ને આ ફેરે ત્રણ તેરી નવ
કલાક લગી નદી કિનારે રેતીમાં પડ્યો રહ્યો...પછી પાછો
એ જાડ્યો...માંડમાંડ ફરીને .જળ કિનારે ખેંચી આણી તો
એક મોટું તોનીંગ થયું.. જળમાં ભરાયેલું પડ્યું હતું...
નદી અને પપ્પાડાઓએ ક્યારનીય સાધ્ય પ્રાર્થનાઓ માર્ગ
લીધી હતી સૂરજે દુનિયાની વિદાય લઇ લીધી હતી પણ
માછી તો હજુય એ નીલમની નદી કને ઉભો રહ્યો ને
ભગવાનને પ્રાર્થતો રહ્યો .ત્રીજ વાર એણે જળ નાખી
જમીન પર પડ્યા પડ્યા રાહ જોઇ. ને ત્રીજ વાર જળ
ખેંચી...આ ફેરે જળ હવારી ટુલ બની ગયેલી જળ

બહાર આણી...ચંદ્રના અગ્નિવાણામાં 'જોયું' તો એની ગળ
રૂપાની બની ગઈ હતી, અંદર સોનાની વેલો હતી....તે...

કાનો : સોનાની વેલો ?...

રાધી : તે તેના હિપર એક સુંદર પરી ઉભી હતી...નાનુક...મોતીથી
ઘોળા પાંખોવાળા ને નમણી...માછીમારને એ પરીએ
આ પ્રમાણે કહ્યું : હજી તો ને લાખો વધી હું આ
નદીને તળાએ પડી છું...દુનિયા સરગમ ત્યારથી ! મારા
પોતાને પાપે નહિ...પણ માનવને પાપે, માનવીએ મને
ત્યાંથી બહાર કાઢવાની એટલા સૂઝાં ન કરી !...હું પ્રેમની
પરી છું...માનવીમાંથી સાચો પ્રેમ તો હું નદીને તળાએ જઈ
મેડી ત્યારે પરવારી ચૂક્યો છે....રહી છે જૂંડી વાસના !...
જ્ઞાના માછીમાર, તું મને પાછી નદીનાં...કાલ અને
પથરાથી ફેલાયેલા પાણીમાં ન નાખી દેતો. તું મને તારી
પ્રિયા ભરવાડણ પાસે લઈ આવે તો હું તને સુંદર બદલો
આપીશ...કોઈએ કદી જોયો જાણ્યોય ન હોય એવો દીમતી
બદલો આપીશ....“શું તું મારી પ્રિયતમા માટે પરવાજાનો
બદલ આપી શકીશ ?” માછીએ પૂછ્યું. “મને હીરા, માણેક
મોતી, પોખરાજ...નીલમ...એ બધું આપીશ...જેથી હું
મારી પ્રાણપ્રિયાને સુખી કરી શકું” “સાચો પ્રેમ તો
પરવાજાના બદલનેય નથી માફતો, ને હીરા, માણેક, નીલમનેય
નથી માફતો.” પરીએ કહ્યું...માછી સમજ્યો...એને છાતી
સરસી લીધી ને સોનાની વેલો ને રૂપાની જાળીને નદીમાં
પથરાવી દીધાં...તે પરી એની પ્રાણપ્રિયા ભરવાડણ બની
ગઈ ! !...

કાનો : (કોઈ અકસ્માત લાવના પૂરમાં તણાતો હોય તેમ) હૂં
તને મ્હાઉં છું...રાધી....પેલો માછીમાર પેલી ભરવાડણને
મ્હાતો'તો એમ જ હૂં તને મ્હાઉં છું...

રાધી : (પ્રેમભાવમાં) તું...કાના ? !

કાનો : હા. હા. ને તું...કહે જોઈ તું મને સ્વાય છે...રાધી ?...

રાધી : હું તો તને ક્યારની સ્વાઈજ છું...કાના !

કાનો : તો તું મને પરણે ખરી ?...

રાધી : હા, બાપા અને બા મને તારી જોડે પરણાવવા રાગ હોય તો મને ખૂબ ખૂબ આનંદ થાય !

કાનો : ને પછી તું મને હંમેશા આમ જ સ્વાશે ?

રાધી : (ધીમા પણ નિઃશ્વાસપૂર્ણ સ્વરે) હંમેશા !!

કાનો : (પ્રેમાળ...લાગણીભર્યો...) ઓહ. રાધી !...તારે માટે હું રાતને ઘાડો દામ કરીશ...ખૂબ ખૂબ રળીશ...પછી તારે કશાની ખોટ નહિ રહે...આમ પેટ ભરવા રાતોની રાતો ઉગ્ગરા નહિ ખેંચવા પડે...ને મને જરાસરખો આશ્રમ મળ્યો કે હું તારી પાંખે આવીને...તારી સોડમાં...આમ (એ નજીક સરે છે) ને દેવે દેવું ચાંપી...આપણે કેવાં સુખી થઈશું...રાધી !!

રાધી : (આશ્ચર્યથી) કેવા સુખી, કાના !!

કાનો : ને જ્યારે થાક અને નીદરથી મારી આંખો ભારે થવા માંડશે...પાંપણો બીડવાની થશે...ઝેટલે હું મારું માથું ઝડી...તારે ખોળે લાગીને પોલી જઈશ...તું મને પેલી સાત સાત કુંજર પાટ રેતા માછીમારની ને રૂપરૂપનો અંજાર ભરવાણીની વાતો કે જે...ને...તું મને કેટલી બધી વાલી લાગે...રાધી !! તું મને કદીયે આઠલી અટકી તો નહિ જાને...હું ?...

રાધી : એ શું બોલ્યો...હું તને આઠલી અટકું ?...કદી નહિ. કાના...હવનસર હું તારીજ રહીશ...ગુલાબમાં સુગંધ રહે છે એમ...

તો : મારી સોનપેરી રાધી ! (એ એનો હાથ પોતાના હાથમાં
 લઇને ચૂમે છે—રાધી હાથ ચૂમાવા દે છે....બહાર....પગલાં
 સંભળાય છે...ગોકળ નશામાં ગાતો આવતો હોય એમ
 જણાય છે....બન્ને ચમકીને આંધાં ખસી જાય છે...રાધી
 પાછી સીવવામાં લીન થવા મથે છે...ગોકળ અંદર આવે
 છે....કોઇના લણી નજર સરખીય કર્યા વિના પોતાનો ડગલો
 અને જાકીટ ઉતારી એક ખુણામાં ધા કરે છે...ને એકલા
 તૂટા ખમીરાંને એ એકાદું ગીત ગુંજવા લાગે છે...

ક્યા ગમે દુનિયાકા ડર મુજ હિન્દ કા...

ઝોર એક ખોતલ ચડાળી જાયગી!!!

તો : (ઉઠીને ડરનો ડરતો એની નજીક જાય છે) ગોકળ !...

ગોકળ : (એણે છટો પાણી લીધાં છે તે જણાવવા આંખોમાં જાન
 થતાં જરા શરમાઇને) કેમ, કાના, હજુ જિંદગી નથી હું...
 અડધી રાત તો વીતીયે ગઇ...અબધડી કારખાનાનો પાવો
 વાગશે....

તો : હું જને કંઈક કહેવા આહું છું...ગોકળ !...

ગોકળ : (એને બાજુએ હડસેલતાં) કાલે કંઈ કાલે...કારખાને...
 ધણાય વખત હશે...

ધી : (ડેવીડની ખાંચ ખેંચતી) રહેવા દે અત્યારે...કાના...કાલે વાત...

તો : કાલે, શા માટે ? હમણાંજ...બસ અત્યારેજ...કારખાનાનાં
 કાન ફેડી નાખતા અવાજમાં મારાથીયે નહિ, કહેવાય...
 ગોકળ...તારે અત્યારે જ સાંભળવું પડશે, ખાસ અગત્યનું
 ને ઉતાવળનું છે...

ગોકળ : (આશ્ચર્ય પામતો) ઓહ ! શુંય હશે...કાણુ જાણે !...

તો : (બોલતાં અચકાતો....) હું...હું...ગોકળ...તું મને બોલજે
 તો છે...હું એમ ધારું...હજુ...મને લાગે છે...અહીં...

ગોકળ . (હસી પડતા) કેમ અગ્નિ. તેય છાંટે પાણી લીધા છે
કે શુ કે પછી ડગળા ખસી ગઇ...એવ...શુ છે ?

કાનો . (એક ધાસે બધુ બોલી જતા) સાલળ ગોકળ...હું તારી
રાધીને સ્થાવિ છુ...ખૂબજ સ્થાવિ છુ ..તેને પીવતો
પીવતો ? એમા મારો કોગળ વાદ નથી...તું જાણે છે એમ
હું આગડા છુ હું એને હમેશ ચાહીશ...એને સુખી કરીશ...
હું એને પરચુના માગુ છુ !

ગોકળ . (ટંધક સમજાય હોય એમ) તું . હું...મારી રાધીને...
હા તુ એને આહે છે ..એમ કહુ ને તે...(રાધી બણી
ફરીને) ને તુ રાધી !

રાધી (માથું નીચે ઢાળી દેતી) હું...હું...

કાનો (હિતાવળે) એ હા એ પણ મને આહે છે...માન તને
કહેતા શરમાય

ગોકળ એમ ? તો તો બધુ બગમર છે બીજુ શુ કોઈએ
તને ?

કાનો અમે પરણીએ એમા તુય સજી છોને ગોકળ ?...

ગોકળ જરૂર...શદ માટે નહિ ? (કાનો ને ગોકળ બેઠી પડે છે)
સરસ ! સરસ ! તારી માને કહ્યું રાધી ?

રાધી . ના ..

ગોકળ . તે નથી જાણતી ! ઓહ ! એય આ સાલળાને કેટલી બધી
સજી થશે ..(ખૂમ પાડીને બોલાવે છે) મણિ ! મણિ !
સાલળતો ખરી ?

મણિ : (મીઠી હાથ લાગી પડતાં ચીડવાઈને) આવ્યો મુવો...સત
આખી રખડી તે.. ને આવ્યો તેવો ' સાલળુ ?...' કરતા
ખરાડવા માડ્યા...મુખે બે ઘડી સુવાય નહિ દે ઘડીએ...

બાપડી ને છોકરાં જાય જહન્નમની ખાડીમાં...ત્યાં લગી સાથીદારો નેડે દારના ગ્લાસ દીઆંય ત્યાં લગી. એમની દરકારજ નથી....કાળ આવીને તને ને મને બેઠિને સાથે કબરમાં દાટી દે તો આ પીડામાંથી તો છુટું...દારડીયો ક્યાનો... રખડેલ...

ગોકળ : મણિ ! દારડીયો ?...મણિ...તું મને દારડીયોને રખડેલ કહે છે...તું જુડી છે...હું છાંટાપાણીને અડકતોજ નથી...આ તો જોડીદારો આજે બળજબરીથી ઢસડી ગયા. એ લોકો બિચારા મને આનંદીત સમા ઇચ્છતા હતા... ખીરનો એક ગ્લાસ...ને એક ગ્લાસ બ્લીસ્કી...બસ.... માયું લમવા આગ્યું....ને...

“ઝોર એક ખોતલ ચકાદી જાયગી !....”

મણિ : જરા ધીમે ખોલ...ને છોકરા જાગી જશે...માંડ આંખો મીંચાઈ હશે...

ગોકળ : કંઈ હરકત નહિ...મણિ...એટલેસ્તો આપણો જમાઈ સારો ગોત્યો...આ કાનો ખીર કે બ્લીસ્કીને અડકતો સુધ્ધાં નથી...

મણિ : (કાનો ત્યાં હાજર છે એ ન જાણતી હોવાથી) શું બકા છે તમેય તે આમ...મૂંગા મરો...કાનો આ બકવાટ સાંભળી જશે તો શરમથી માયું ઉચકડુંય ભારે થઈ.... પડશે....દારડીયો....

ગોકળ : તેં દાર પીધો હોય તો ભલે મણિ?...નેતો નથી કાનો અહીજ ખેડો છે તે...પોતાની ભાવિ વહુ રાધી નેડે !!

મણિ : (હજુય આ બધું ન માનતી હોય એમ) ગોકળ...ગોકળ... આ શું ખોલે છે...

ગોખળ (કાનાને મણિ લાખી ધર-નો) કાના મને જે મધ કહ્યું
તે હવે એને મ્હી દે એવે પાર આવે આ લખનો
શરમા નહિ

મણિ કાના! આ બધું સાચું છે ?

કાનો હા બહુય સાચું છે તું રાધીને મ્હાઈ ધુ તમારા
આસીવાંદની જ રાહ છે એ મને કે તુરત એને લખ
કરવા ઉત્સુક છીએ એકાને આમા વાધો નથી ને તમનેય
નહિજ હોય એમ માનું છું

ગોખળ કાના! કેવું ગાડા જેવું જોલે છે તુય તે પોતાના સતાનને
શુખી થતું જોનાવું કાણ નાખુશ હોય હા! હા! હા!
(પોતાના ગમવામાથી પાઉનો મ્હડો કાઢી ભોંયે મૂકે છે
રાધી એક કટોરમા ઝાગ લઈ આવે છે ગોખળ પાઉનો
કકડો ખાતો ને ઝાસના ધુટડા ભરતો રાધીને ચીડવે છે)

મણિ કાના! સાચેજ, તમે પરણ્યા છરડો ડો ?

કાનો હજી વિશ્વાસ નથી મેસતો ? આ રવિવારેજ શુભ ચોખડીયે

મણિ લગવાન તમારું લગુ કરે બ્રાની રાધી (એને ખતી સરસી
લઈ) તમે મેંઉ બહુ ડાહ્યા બાળકો છો કાના તું જાણે તો
છે દાયજામા તને મધ મળી શકે એમ નથી તાણી તુણીને
માં થોડું બેશુ મરી શકશે અનમત તું તો સમજી છે
ને લગવાનની મહેરબાનીથી બધું નીરિંદને પાગ ઉતારી દેશુ

કાનો મને દાયજા બાયજાની પડી નથી મારા આ બાનકા જ્યા
લગી સાશ્વત છે ને જોખીયામા જ્યા સગી જીવ છે ત્યા
સગી તો કંઈ વાધો નહિ આવના દર્દ ને હા એમે મેંઉ
મળી તમનેય કંઈ મદદરૂપ થઈ પડીશુ લગવાનની કૃપાથી
જ અડવાડીયે દાડે આઠ નવ રૂપીયા રજુ છું ને હજુય
વધુ રંગી લઈશ

ગોકળ : કાનો કામગરો તો ભારે....કારખાનામાં કોનો કોટો જડવો મુશ્કેલ....આમ ચપટીમાં કામ ખતમ કરી નાખે છે....આઠ નવ રૂપીયા પાડે એમાં નવાધયે રી.... ?

મણિ : ને દિલાવરીમાં ક્યાં કાઢનાથી ગાંજ્યો જાય છે વળી ? હું તો ભગવાનનો પાડ માનું છું....એ કાઢને ભૂખ્યાં નથી સૂવાડવાનો....(આખમાં આવતું આંસુ લુછી નાખી) ભગવાન તમને તંદુરસ્તી બક્ષે....જ્ઞાતાં બાળકો....સુખી થાય....ને આ રવિવારેજ....

ગોકળ : આ રવિવારેજ પરણાવી દઈશું....આ રવિવારેજ....જાવ બાળકો....હવે નિરાંતે ઊંઘી જાવ....,સવારે પાછું વે'હું ઊઠવાનું થશે....જાવ....

કાનો : મહેરબાની કરીને મને રાધી પાસે ઘડીભર બેસવા દો... આજની રાત મને ઊંઘજ નહિ આવે....

ગોકળ : (મણિને) એને બેસવા દે.. મણિ !....બેસવા દે એમને.... આજની રાત એમને ઊંઘજ નથી આવવાની....હા ! હા ! હા !!

મણિ : (ઉદારતા ને સતોપથી) હાવે ત્યાં લગી બેસને....કેવું સુખી લેકું !! બેસો ત્યારે....હું જાઉં....

કાનો ; તમારા આશીર્વાદ !

મણિ : (જરા કચવાઈને) રાધી....દીકરી તું તો માને હવે બોલાવવાનીયે નહિ ને ?

રાધી : (માને પ્રથામ કરતી) એમ તે હોય મા....તને ન બોલાવું ?....

મણિ : તારું મન તો ક્યારનુંય....હા ! હા !.... (વળી કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય એમ) સમજું છું....રાધી....તુંય સમજું છું....(ને એ પોતાની પથારી કને આવીને

બેમે છે કાનો અને રાધી ગુજગણીમા મરુતુ । છે જોખ
સ્વપ્નામા હોય એમ ચાલતો મણિની પથારી પાસે આરી
એની પડખે બેગી જાય છે)

ગોકળ તનેય એ મલુ સાબરે છે ? મણિ આરી તો આખ
આગળજ બધુય તરે છે કેમ જાણે હવુ હમણાજ ન
બની ગયુ હોય ।

મણિ (સભારતી) જોગણીસ વરસ રયા નહિ ?

ગોકળ (એને સુધાગતા) ના વીસ બુની ગુ નવાપટમા

મણિ મનેય બધુ યાદ છે કેની ઝડીયુ ઝીમતીતી બારે તે
રાતે ?

ગોકળ ને તું કેની દાઢમા કુહવાતી નાનકડી જોગડીમા હુગીયુ
વાગીને બેગીતી ? તું ને તારા બાપા । તારી નાનડી કુળી
આગળાએ ફગીને હીન્ડુ થઇ જના આનીતી મોઢરે
હાથમા નોતી જનાતી

મણિ (સ્વપ્નામા હોય એમ) હા હા જે બધુય આજે બરો ર
સાબરે છે રજેરજ

ગોકળ ને હુ તારા એ કુહનાયેલા હાથને હુ આપરા માગ હાથમા
લેતો તો આમ ચૂમી ચૂમીને (એ મણિનો હાથ પોતાના
હાથમા લઇ ચૂમે છે) ને પગી પગી તારી આખો
હોર સાબરે છે ?

મણિ હા

(કાનો અને રાધી પડખે પડખે બેઠા છે ધીરે ધીરે વાતો
કરતા રાધીની આખો ગમમા પરોવાઇ છે પણ વચ્ચે વચ્ચે એ
નજર ઉચકી કાનાના મો સામુ ચોરીથી નોંઘ રહે છે)

કાનો એને પકડી પાડે છે....એ સોષમાં દોરો પરોવવા મથે છે પણ હાથ સ્થિર નથી રહેતો....કાનો એ ધ્રુજતા હાથને પોતાના હાથમાં લે છે....ચૂમે છે....રાધી એને એમ કરતો અટકાવવાની એળા કરે છે....હાથ છોડવવા જતાં સોય ભોંયે પડી જાય છે....ગોતવા છતાં જડતી નંધી— કાનો સોય ગોતી....દોરો પંરોવી આપે છે....રાધી પાછી સીવણકામમાં ગુંથાય છે....ઘરડીયાં પોતાની વાતોમાં મશ્ગુલ છે....જુવાનીયાં....પોતાની ગુજગોળીમાં!)....

ગોકળ : એક અડવાડીયામાં આપણે લખની ગાંઠે ગંઠાયાં....વર-વડુ બન્યાં, શરઆતથીજ તારા બાપ આપણી જોડે રહેતા.... આપણે ખેત કામ કરી સૌનું ખરચ કમાઈ લાવતા. આપણે કેવાં સુખી હતા....લાંબા કાળ સુધી....? મણિ !

મણિ : આપું વરસ....પણ મારી પહેલી સુવાવડ પછી બધું વણસી ગયું....હું રળા શક્તી નહિ....ને ખરચ તો વધતુંજ જતું'તું.... ને તે પછી હું માંદી પડી....સાંભરે છે?...'

ગોકળ : કેમ ન સાંભરે?...અમને તો એવી ખીક હતી કે આ ગંભીર માંદગીમાંથી તું ક્યાંક બેઠી નહિ થાય !...એ તો ભગવાનની મહેર થઇ ને કંઈ માફું ન થયું....પણ એ માંદગીમાં આપણું રક્તું સજીવું બધું ખરચાઇ ગયું....માયા તને મૂક્યા એાશીકું સરખું વાંસે ન રજીવું....ને પછી તો તારે બીજી સુવાવડ આવી....ને પછી ત્રીજી....ચોથું....બાળક !...ને બાળકો સાથે ગરીબાઇ વધતી ચાલી નહિ મણિ ?....

મણિ : (દુઃખી અવાજે) હા....ને પછી બાપુજી ગુજરી ગયા. બિચારા સુખ જોવા પામ્યાજ નહિ....! દવાખાનામાંજ એમનો રામ રમી ગયા !

ગોકળ (જાણે પોતાનેજ કહેતો હોય એમ) થોડા વરસોમા આ લોકો પણ એજ સનાતન ગાન ગાતા મહારી ?

મણિ (ચમકીને) કાણ ?

ગોકળ (કાના અને રાધી બેસતા એ બાણી આગળ કરી) આપણુ વ્હાના બાળકો !!

મણિ (આખમા કુખ અને બીકની છાયા તરવરી ઊઠે છે) ગામળા ! ગોકળ ! આમ શુ બોલે છે તુ અને (એના સામુ તાકી રહી પગી બાળકો સામુ જુવે છે નિરાધાર પોતાનાં ક્ષય અને આશકારે દારી દેવા મથતી) પણ તેઓ ગરીબાઈ અને અસાવનો કડવો અનુભવ કરે તે પહેલા તેઓ સાચુ સુખ, સાચો પ્રેમ જાણી ચૂક્યા હશે મારી ને તારી જેમ ભૂલી કા જાય !!

ગોકળ (ઊંડી ગમગીનીમાથી બહાર આવતો હોય એમ) હા એક વર્ષ માટે

મણિ (નિસાસો નાખી જવાતા) હાપ, એક વર્ષ માટે !!
(એવ જણા ગમગીનીથી મૂળા થઈ જાય છે)

રાધી (સીનતા સીનતા એની પ્રેમાળ આખો સામે નેહ એની સુખ માધુરી પી રહેલા કાના સાથે વાતો કરે છે) સાત સાત જગત ને સાત સાત કુગરાની પેઢી પાર એક સુધામા એક રાજકુમાર ને એક રાજકુંવરી નેતા હતા ?

મણિ (જાગી ઊઠી રહ્યા હાથેલા બાળકને પપાળતી ગમગીન અનાજ-હાલરકુ ગાઈ હીચોળતા)

સૂઝળ મારા લાલ.... :-

લાડકવાયા બાલ....

પરીઓ તારે માટે મુઠે

નાજુકે કુલની માળ !

(હીંગોળવાનું ને ગાવાનું ધીરે ધીરે બંધ થઇ જાય છે....)

પડે પડે છે.

સાહસ્ય

(અનુષ્ટુપ-મિત્રોપજ્ઞાતિ-સંઘરા)

આપાદે એક ઉગે છે, આત્ર બાવળ રોપ મે;

ક્ષેત્રમાં, ' કામના ખેડ ' ખેલી ખેડૂત સાચવે,

ધરા ઉરેથી રસ માતૃ-દૂધ શો

અને પિતાનાં અમીનેત્ર જેવો

પી રનેહ વર્ષાગળ શો, વધે છે

આંખો અને બાવળ એક સાથે.

સૂર્યદાદા જળાને જે વાતસલ્યે હૂંફે આપતા,

જેવા તે અંક દાદાનો, આમે ખેડે વધ્યે જતા.

*

કપાય છે બાવળ બાર વર્ષે,

આંખો રડે, બાવળ ત્યાં વહે છે :

“ રો ના બાપ ! કંપાઇ, જળી લસમ થતાં જન્મ સાહસ્ય મારો

“ જીવ્યે સાહસ્ય તારું, મધુર ફળ અને જાંવ તું આપનારો.”

સંસારે માનવી યે સૌ, છે એ બાવળ આત્ર શા,

પોતપોતાતણી રીતે, સેવા દે મન્ય સૌ થતા.

નેહાલાલ ત્રિવેદી

નિયુત્તં અને કાલિદાસ

(એક નોંધ)

કોલરનાથ ૨. માંડલ

મેઘદૂતના ચૌદમા શ્લોક ઉપરની મિત્રનાથની ટીકાથી જે એક બહુ અગત્યનો મુદ્દો બહાર આવ્યો છે તે એ છે કે કાલિદાસ નિયુત્તં અને દિઆગ નામના લેખકોનો સમકાલીન હતો કે નહીં આ પ્રશ્ન હજી નિર્ણયિત થયો નથી પ્રશ્ન એ છે કે એ શ્લોકનો અર્થ આપણે પ્રકૃતિને અનુનક્ષીને લેવો જોઈએ કે એમાં દિઆગ તથા નિયુત્તં નામે કાલિદાસના સમન-નીતોનો ઉલ્લેખ છે એમ માનવું જોઈએ

આજ સુધીના ઘણાખરા લેખકોએ આ બંનેને કાલિદાસના સમકાલીનો તરીકે સ્વીકાર્યા છે અને જે વિવેચકો કાલિદાસને ગુપ્ત સમયમાં મૂકે છે તેમણે તો આ મુદ્દા ઉપર બહુજા આધાર રાખ્યો છે. પંથુ આ બાબતનો અતિમ નિકાલ લાવે એવા એક ઉલ્લેખ તરફ મારું ધ્યાન હમણા દોરાયું છે સ્વ દિવાલાઈના મેઘદૂતના બાષાન્તરમાં આ શ્લોક ઉપરની એમની ટીકામાં એમણે નીચે મુજબ લખ્યું છે

“કારમીરમાં, હમાં સૈકમાં થઈ ગયેનો મેઘદૂતનો જૂનામાં જૂનો ટીકાકાર વલ્લભદેવ આ બૌદ્ધ મતના ઉપદેશક દિઆગાચાર્યને માટે કંઈ પણ સૂચન કરતો નથી એટલે મિત્રનાથે પોતાના વખતમાં આવતી કાલ દતકમાં ઉપર આધાર રાખી આમ લખ્યું હશે, પણ ખરું જોતાં તે જૂન છે દિઆગ અને નિયુત્તંનો સમકાલીન કાલિદાસ આ કાવ્યનો કર્તા કાલિદાસ નહિ, પણ બૌદ્ધના સમયમાં થઈ ગયેનો બીજોજ એ નામનો કર્તા છે, તે નીચેના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે બૌદ્ધના વખતના એક કાવિદામે નાનાથશાસ્ત્રના નામે ત્રય લખ્યો છે અને તેના ઉપર તેના મિત્ર નિયુત્તં તરફના નામની વ્યાખ્યા લખી છે, તેમાં એ પોતાને બૌદ્ધનો આશ્રિત અને કાલિદાસનો મિત્ર લખે છે-જુવો એ ત્રયના પ્રારભ અને અંતનો લેખ

પ્રારંભ - સમિત્ર કાલિદાસોરિત શબ્દરત્નાર્થ વૃંમિભામ્ ।

તરલાહવાં લગદ્યાહવાનાહવામે લગ્યતાનુગમ ॥

અંત : ક્ષિત્રીમન્મહારાજસિરોમણિ શ્રી મોજરાજ પ્રયોધિત ।

નિચુલ કવિયોગીચન્દ્રનિર્મિતાયાં મહાકવિકાલિદાસ-

ક્ષતનાનાર્થક્ષન્દરસ્ત્કોશરત્નવીપેકાયાં તરલાહ્યાયાં સર્વ તૃતીયં નિબન્ધનમ્ ।

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે ભોજના સમયમાં કાલિદાસ અને નિચુલ નાગે. કવિઓ હતા. પણ મેઘદૂત ભોજના સમયના કાલિદાસની કૃતિ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, કેમ કે ભોજની પહેલાંના અન્ધેમાં પણ મેઘદૂતમાંથી ઉલ્લેખો કરેલા મળી આવે છે. (દા. તા. ભામહમાં, ધ્વન્યાલોકમાં) પણ આ આખો રશ મલ્લિનાથની દીકાથી લેખો થયો છે. હવે આ બાબતમાં સ્થિતિ બામ છે.* મેઘદૂત ઉપરના દીકાકારોમાંથી જૂના ચાર દીકાકારો નીચે જુજાય છે-સ્થિરદેવ, વલ્લભદેવ, દક્ષિણાવર્તનાથ અને મલ્લિનાથ. બામાંથી સ્થિરદેવ અને વલ્લભદેવ દશમાં સૈકામાં થયા. દક્ષિણાવર્તનાથ ૧૩ મામાં અને મલ્લિનાથ ૧૪ મામાં થયા. ભોજ અગ્યારમાં થયા (૧૦૧૮-૧૦૬૩) આ ચાર દીકાકારોમાંથી દક્ષિણાવર્તનાથ અને વલ્લભનાથ, જે બન્ને ભોજની પછી થઇ ગયા તેમણે નિચુલ અને કાલિદાસના સમકાલીનત્વની વાત નોંધી છે, પણ વલ્લભદેવ અને સ્થિરદેવ જે બન્ને ભોજની પહેલાં થઇ ગયા તેમણે આ બાબતમાં કશો ઇશારો પણ કર્યો નથી. આના ઉપરથી અનુમાન સ્પષ્ટ છે કે દક્ષિણાવર્તનાથે અથવા ભોજના સમય પછીના અને દક્ષિણાવર્તનાથથી પહેલાંના કાંઈ બીજા દીકાકારે ભોજના સમયના કાલિદાસને મેઘદૂતના કાલિદાસ સાથે સેળમેળ કરી દીધો અને મલ્લિનાથાદિ પાછળના દીકાકારો બેને અનુસર્યા અને જેણે આ ગોટાળો પહેલાં કર્યો તેણે બૌદ્ધ દેવનાગને પણ સાથે ભેળવી દીધા. આમ અગ્યારમાં સૈકામાં થયેલા નેચુલને કે ચોથા સૈકામાં થયેલા દિવ્યાગને મેઘદૂતના કંતા કાલિદાસ સાથે કશોજ સમ્બન્ધ નથી આમ સાબીત થાય છે.

*મેઘદૂતની આવી શકે તેટલી દીકાઓમાંથી કઇમાં આ અર્થ છે અને કઇમાં નથી એની તપાસ કરવા જેવું છે. પણ ધણીપરી દીકાઓ હજી હાથપ્રતમાં છે એટલે એ કામ અધૂરું છે.

જગતને સાહિત્યની જરૂર નથી

‘હુરી’

(એક ચર્ચા)

સ્વર્ણ—જગતનો ચોક્ક

સમય—સતે

મુખ્ય વક્તા

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

વિરોધ કરનાર

શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા

શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસ

શ્રી. મરત ફકીર

શ્રી. ઉમાશંકર જોશી

શ્રી. કોલક

અને બીજા...

પ્રમુખ

શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી

પ્રમુખનો વ્યાભાર માનનાર

શ્રી. સુલક જોશી.

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

ભાઈઓ અને બહેનો ! હું તો ધારતોજ હતો કે આ વાદળાઓમાં ચન્દ્ર ઢંકાઈ જશે. અને બન્યું છે પણ તેમજ. હવે મારો વિરોધ કરવાને ચન્દ્ર નહિ, પણ ભાનુને આવવું-પડશે. એટલે વિરોધ વધારે ઉઘ્ર યશે એમ ધારૂં છું.

હું તો આજે જ કહું છું કે જગતને સાહિત્યની જરૂર નથી. પણ તમે આતાજન તો વર્ષોથી કહી રહ્યા છો-તે શું આ સાહિત્ય-કારો નથી જન્યુતા ? આ કવિઓ રાગગ્રા કાઢે કે કંઈ વિચિત્ર લખે તેમાં જગતને શું મળે ? હું નાનો હતો ત્યારે,

પેલું બકરી ફરૂં આંખ—

.....

ઉભું જાય ગિરિને શૂંગ....

એ શ્રી. નરસિંહરાવની કવિતા ગોઠે કરતાં કંટાળો ઉપજતો હતો છતાંયે મારા માસ્તર મારી મારીને મોઢે દરાવતા. આ દુનિયામાં આટલાં બધાં માણસો છે છતાં એમની નંજર પેલા બકરીના બચ્ચા પરજ કેમ ગમ ? અને નજર ગમ તોયે વાંધો નથી પંચુ તજેડીમાંનું જોવાને બદલે છેક ટેકરીની ટોચ ઉપરજ ગમ ! શું બકરીના બચ્ચા કરતાં પણ મનુષ્યો નાસાયક હતાં કે એમને તે બચ્ચા પરજ કાબ્ય લખવાનું સૂઝયુ. ઘરમાં કે કોઈ પાડોશીના ઘરમાં પારણામાં સુતેલા બાળકનું હું આં-હું-આં એમને સંભળાતું કે -હોતું ઉવર એમને તે બચ્ચા પરજ દયા આવી ?

શ્રી. ઉમાશંકરે એક કવિતા લખી છે કે,

હાડનો કીધો હથોડો ભાઈ.....

સાથ ભાઈ,

હાડનો તે હથોડો યતો દરો ? અને તેમાંયે મારા જોવાનાં હાડકાં તો હથોડા માટે પણ નમ્રમાં. મારા હાડ તો હથોડો

બનાવતાં બનાવતાં જુદા થઈ જાય અને હથોડો બનાવે તોયે એના લખનારાઓમા એ હથોડો વાપરવાની તાકાત ક્યા છે ? હું તો ચોક્કસ માનું છું કે આ સાહિત્યકારો જગતને આચળ જેવાજ ભાર રૂપ છે બાકી એમના મિના શું જગત અટકી જવાની હતી ? જેમ છાપરા ઉપર આપણે નળિયા નાખી મૂકીએ તેમ એ સાહિત્યકારોને આપણે હવે છાપરા ઉપરજ મૂકી દેવા જોઈએ હજી તો હું એટલુંજ કહું છું એટલામા તમે જોઈ શકશો કે મારી સામે કેટલા બધા વિરોધીઓ બેસી રહ્યા છે ? એજ એમનો લૂનો બચાવ બતાવી આપે છે :

એ લોકો ગમે તેટલું બોલતા હોય પણ એમને પૂછીએ કે ભાઈ તમને સાબજો છે કેાણ ? અને તમે નહિ લખો તો એટલું તો સાફ કે આના વખતમા તમારા પર દયા લાવીને પણ પુસ્તકો ખરીદના પડે તે અટકી જાય-અને તેટલા પેસા બચે

શ્રી ભાનુશંકર વ્યાસ

શ્રી જ્યોતીન્દ્રે સાહિત્યકારોને જગતને આચળ જેવા છે એમ જણાવ્યું પણ શું એઓ એટલું બુની ગયા કે આચળમાથી દૂધ મળે છે તેમ અમે પણ આ જગતનું પોપણું કરી રહ્યા છીએ કવિઓને છાપરા પરના નળિયાની ઉપમા આપી પણ એમને ખબર છે કે નળિયા પાણી છીંચે છે સાહિત્યકારો ન હોત તો તો તમે લોકો બધું જ સ્નાન મેળવો છો તે ક્યાથી મેળવતે ? બાળકના હું-આ-હું આ માથી કદિયે મેરણા મળી શકે ખરી ? શી દેવેએ જે દરીનો કરી છે તે બધી જ ખોટી છે અને હજીયે મારા પછીના પકતાઓ મારા મતને વધાવશેજ એમ મને ખાતરી છે

શ્રી. મસ્ત ફકીર

ભાઈઓ અને બહેનો ! તથા બહેનો અને ભાઈઓ ! કોઈ પક્ષને અન્યાય થાય કે કોઈ તરફ મને પક્ષપાત છે એમ ન લાગે એટલા મારેજ આમ બંને પક્ષને પહેલો નજર આપના પડ્યો છે મને

આવતાં આવતાં ઘણું મોડું થઈ ગયું છે તે માટે હું તમારી માફી માંગી લઉં છું. આ તરફ આવતાં આવતાં એક કેળાવણીના ટોપલા પાસે જાલ પડી હતી—અને તે પર મારો પગ પડતાં હું પડી ગયો હતો, તે મને બીજા ભાઈઓએ ઉભો કરતાં કરતાં અડધો કલાક લીધો. નહિ તો તો હું ક્યારનો આવી પૂંચ્યો હોત—અને ભાઈ જ્યોતીન્દ્રની દલીલોના કૂચે કૂચા ઉડાવી દીધી હોત. ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર જાતે એક સાહિત્યકાર હતા—તે ભૂંડી જાતને આજે એમનાજ મિત્રો—કે જે સાહિત્યકારો છે એમને ગાળ દેવા ઉભા થયા છે અને એથી એમણે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, એવા વિશ્વાસઘાતીઓ ક્યારે પણ સાહિત્યને જગતમાંથી કાઢી દેવાના નથી. હું એકજ વાત પૂછી લઉં—કે જો સાહિત્યકારો ન હોત તો આ છોકરાંઓ બહુતે શું? એમના બાપનું કપાળ? જો કવિતા અને લેખો ન હોત તો આ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર શી રીતે થાત? મારે એથી વધારે કંઈ કહેવાનું છેજ નહિ કારણ કે એમણે એવી કશીજ દલીલ કરી નથી કે જેના કૂચે કૂચા ઉગ્રવચના રહ્યા હોય? અને જો કદાચ કરી હોય તો મેં એ દલીલોને તોડી પાડી છે—તે તો તમે નરનારીઓ—જોઈ શકશો!

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

મને લાગે છે કે સાહિત્યકારોની જરૂર છે કે નહિ તે તો હું તમને પદમય ગદ્યમાંજ લખાવું કરીને બતાવીશ. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેવેની શરીર લતાને કાણ જાણે કેમ હાડ્યો હોયો કે ન ગમ્યો પણ એતો શ્રમજની લોહિા મારેજ લખાયેલું કાવ્ય છે. જગતને સાહિત્યની જરૂર નથી એમ જ્યારે દેવે સાહેબ કહે છે ત્યારે ખરેખર મને આશ્ચર્ય થાય છે. કવિઓ તો એમનાં અન્તરનાં અમી વરસાવે છે તે આ કામળ શરીરલતાઓ બીલી પણ ન શકે? અને જો એ અમી એ શરીરલતાઓ ન પચાવે તો જીવશે કેમ? રાત ઘણીજ થઈ છે અને મારી આંખો દુઃખવાને આવી છે આથી વિશેષ હું કંઈ કહેવા માંગતો નથી.

શ્રી. ફોલ્ક

મારા મિત્ર ભાઈ ઉમાશંકરે પદ્યમય ગદ્યમાં ભાષણ કર્યું
પણ હું તમને પદ્ય અને ગદ્યનું મિશ્રણ કરી-ચીકણા અપદ્ય-
ગદ્યમાંજ કહીશ-કે જેથી તેનો રાસ ઓતાગ્નના અન્તરને
ચોંટી રહે.

મહાનુભાવ જ્યોતીન્દ્ર!
ખરા છે જ્યોતીન્દ્ર તમે કે
ભગવાંયો અમારા અન્દ્રન.
આજની ચર્ચાના સારથી!
અને સાહિત્ય સૃષ્ટિના મહારથી!
નથી થતું દુઃખ દેખીને આ દરાવ
પણ ચાપ છે શોક
જોઈ રહેતાં તમોને જતા આ
સાહિત્ય જગતથી દૂર.

કહો ભલા !
તમે તો ગયા છે કવિથીયે દૂર
અને આપી છે ઉપમા
આ કાવ્ય કુંજના કવિ કાકિલોને
છાપરાં પરનાં નળિયાંની.
પણ શાને ભૂલો છે ભલા !
અમે તો જગત છાપરા પર રહી
ઝીલીએ છીએ જોગનવન્તી ઉપાનાં
પહેલી પહોરનાં મુદ્દુ તેજ—
અને પૂર્ણિમાની પાછલી રાતે
પોત્રીએ છીએ ચંદ્રિકાની સેજે—
જોઈ રે'તાં એ પવિત્ર બાલાનું ગાર વદન.
ભલા ! પડી છે મઝા એવી તમને કરી ?

આપી છે ઉપમા યથાર્થ.
અમે છીએ શ્રીશ્રી રંછા તેજ
ઉપા અને ચંદ્રિકાનાં, પશુ-
તમે તો છો અમારી નીચે-
કાળા કાળા અધારામાં
આમ તેમ આંટા મારતા બિંદરડા જેવા.

મહાનુભાવ !
જો તમે યશો સાહિત્ય જગતથી વેગળા
તો કાણુ સંબોધશે તમારા વિના
બટારા હોલતી પ્રિયાને—
‘બટારા હોલતાં પહેલાં બટારો બનવું પડે’

હિમર અપ્યામની રૂઆવતમાંથી ખસેડી
કાલીદાસનાં મેઘદૂતમાંથી આપે લઘ
કાણુ બતાવશે પ્રિયાનું રસોડું ?
અને તેમાં તમે લખ્યાં એવાં મેઘા કાળ્યો ?
કાણુ વંચાવશે અમને
તમારા વિના ?

શુદ્ધી જન તમે તમારી આ વાતો
અને જેમ નોંખિયો પેસી જન એના દગમાં
તલવાર પેસે એના ધ્યાનમાં
બિંદરડા પેસે નળિયાંની બંબોલમાં
તેમ સમાવી દો તમે તમારા દેવામાં
ને બચાવો જગતને સાહિત્ય મુંડનથી
ખેંચી લઇને એકપાર
આ કાળ રાત્રિનો કાળો ઠરાવ

શ્રી. જયોતીન્દ્ર દવે

આ બધા કપિઓને મેં નળિયાની ઉપમા આપી તે એમને બહુ ગમી ગઈ અને જાણે મેં એમને બહુ મોટું માન આપી દીધું હોય એમ એ લોકોએ માની લીધું પણ ખરી વાત એમ છે કે મેં જ્યાં કપિ રામ્દ રાપર્યો છે ત્યાં મિને બદલે પિંજ મૂકીને તમારે સમજી લેવાનું પડી એમને એ ઉપમા ગમે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી લાઈ થી લાનુશકરે કંઈ કે આપણે નળિયાનું પાણી પીએ છીએ શું સાહિત્યમરેને આમુલ્ય જ્ઞાન? આપણે બધા નળિયાનું પાણી પીએ છીએ? કાઠ સામાય અમ્કલનો માણસ પણ કહેશે કે આપણે નળનું પાણી પીએ છીએ જાગકના હુ-આ હુ-આ માધી મેણા ન મને તેમાં એમણે નવું શું મહુ? ઠારણુ જ્યારે ધરમાં બાળક હુ-આ-આ કરે છે ત્યારે ધરના માણસો તો હુઆ-કુઆ થઈ જાય છે એટલી પણ એમને ખબર નથી? શ્રી મરત કુકીરે તો મારી દલીલના ક્ષેત્રમાં જોનાવ્યા, એમ મ્હી ગયા પણ એમ નથી કહેતા કે કેળાવાળાના મોઢા ત કે જેતા જેતા આવતા હતા એટલામાં જાન પર પગ પડો અને જોય બેગા થઈ ગયા એક કેળાની જાને એમને જોય બેગા કરી નાખ્યા તો શું હુ કેળાની જાલ કરતા પણ નખો છુ? એમણે હુ સાહિત્યમાં છુ એવી જોળખાણ આપી અને એમ જોળખાણને પછી મને ગાળ આપી એના એ સાહિત્યકારો! ખરી વાત તો એમ હતી કે હુ એક વખત સાહિત્યકાર હતો-હવે મ્યા છુ? એટલે એમ પણ એમની દલીલ વાજળી નથી પાઠ્યપુસ્તકો વગર શું મે? એમ એમણે પૂછ્યું પણ લલ્લા લાઈ ધારો કે એ કારણ પાના રહેશે તો લખવાના કામમાં તો આદરો પડી શી રીતે મારી દલીલના કુડ્યે કુડ્યા ઉઝાયા તે મને સમજ નથી પડતી બેલક એમનું શરીર જો મારા પર પડે તોજ નારા કુડ્યે કુડ્યા નીકળી જાય પણ શું હુ ખસી નહિ જાઉં? એલોયે એમને ખ્યાલ ન રહ્યો હોય?

શ્રી ઉમાશકરે મારા શરીરને લતાની ઉપમા આપી મારા શરીર પર શું કુલ ઉગે છે? જો લાઈ ઉમાશકર મારી દાદી પર હાથ ફેરવે

જગતને સાહિત્યની જરૂર નથી

તો ખબર પડે કે મારું શરીર સતા છે કે બાવળ ? મારો હજમ પણ બિચારો રોજ કહે છે, ‘શેઠ-તુમચી દાઢી લાઢી ખડખડી આહે,’ તો એ હજમ પણ જાણે છે કે મારું શરીર સતા નથી. આવી ને આવીજ આ સાહિત્યકારોની વાતો છે. મારા મિત્ર ભાઈ કેલકે ક્યું કે એ લોકો તો હિપા અને ચંદ્રિકાનાં તેજ દિવસરાત ઝીંલે છે. હું પૂછું કે તો શું આ લોક બધા અત્યારે પ્લેટફોર્મ પર જમરખ ખાવાને આવ્યા છે ? અને એ લોકો છાપરા પર રહે છે તે સાચી વાત છે ? અમને તો પ્રકાશ મેળવવાને બારી છે-બારણાં છે-તે પણ શું એ લોકો નથી જાણતા ?

આ બધા વક્તાઓમાં જે મોટા મોટા હતા તેમની બધી દલીલો મેં તોડી નાંખી છે. અને હું માનું છું કે તમે મારો ડરાવ પસાર કરશોજ.

શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી (પ્રમુખ)

આજની ચર્ચા ખરેખર સફળ થઈ છે. બટાટા ઊસતી ત્રિપા પર કાબ્ય તો સખે પણ આજે તો એવો વખત છે કે બટાટા ઊસવાનાં પણ નથી મળતા. દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સાહિત્ય મળતું રહે છે તે ખેશક વધારે પડતુંજ છે. આજના મુખ્ય વક્તા શ્રી. જ્યોતીન્દ્રે તમને પેટ પકડીને હસાવ્યા છે-અને મને પણ હસાવ્યો છે એ માટે એમના ખરેખર આપણે આભારી છીએ. એ સમયે તમારો પણ આભાર માનુંજ છું, કારણ કે સભાની દયા પરજ પ્રમુખસ્થાન શોભે. નહિ તો આવી સાહિત્ય-સભાઓમાં પ્રમુખ અને વક્તાને પાછલે બારણેથીજ લાગી જવા પડે. એ સ્થિતિ અમારી નથી આવી તે માટે તમારો સૌનો ફરી એકવાર આભાર માનું છું.

શ્રી. સુદરશ બેટાઇ

(દ્વારકાના બેટમાંથી સમાધિ છોડીને આવતાં હોય-તેમ ધીમે ધીમે આગળ આવી.)

પ્રમુખ સાહેબનો ઉપ.....(ત્યાં તો સભાના લોકો ઉભા થઈ વિખેરાઈ જાય છે.)

કાવ્ય મધુ

મગનલાલ દેસાઈ

કાવ્ય મધુના હેતુ ત્રણે લેખો રસિક વાંચકોએ વધાવ્યા છે. મારી રહેલાં આ વિભાગને સંભાળી મેનાર મારા મિત્ર લાલજી (શ્રી ઉમાચંદ્ર જોશી, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, શ્રી હાનુરાજ વ્યાસ)નો હું આભારી છું. આ વિભાગમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાની છે કે જે જે કાવ્યોનો અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવે છે તે બધાં જ કાવ્યો સંપૂર્ણ સારા છે એમ જણાવવાનો અમારો આશય નથી. જે કાવ્યોનો જનરે અન્યરે જગ્યાનો સંકોચ કે નજરમાં ન આવવાના કારણે ઉલ્લેખ ને કરી ચક્રા હોય છે તે કાવ્યો સારાં નથી એમ પણ નથી. બનતા મુખી આપણા સહિત્યનાં બધાં જ સામયિકોને ભેગાં કરવાનો અમે બનતા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તે છતાં જો કોઈ જગ્યાએ સારું કાવ્ય રહી જતું હોય તો તેને મારે ક્ષમાભાવ રાખવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

તાપી નદીમાં યયેલી હોનારતે આપણા ધણાએ કવિહૃદયોને વલોવી નાખ્યા છે. અને એ કવિઓએ ધણાખરાં સામયિકોમાં એ હોનારતને કાવ્યમાં ઉતારી છે. “પ્રતાપ” (૨૭. મી ઓગસ્ટ-૩૮) ના અંકમાં શ્રી. હસુમતિ દેસાઈનું “કાગ સિન્દરી” ધ્યાન ખેંચે તેવું એક કરણ કાવ્ય છે. શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીના ‘કાદનો લાકડાનો’ એ કાગમાં લખાયેલી ૧૨૮ લીટીનું આ કાવ્ય સર્ગજ વેદનાથી બધું સાગે છે.

કોની એકલ માતા રોતી, કોની સુવાસર પત્ની,
કોના તાતની અધ લાકડી, કોની લાકડીની પુત્રી.

એ હોનારતમાં કાણુ કાણુ રૂપ્યાં તે આમ બે લીટીમાં જણાવી આગળ એ કરુણ દસ્યને ચીતરતાં લખે છે—

રદન કરતાં કરુણુ હૃદય જ્યાં, પણ પર હૃદય, છલકાતાં;
સ્વજન રનેહિના હૃદય દ્રવે, જ્યાં કાળ જડ્યો મસકેતાં.

એજ અંકમાં પ્રસિધ્ધ થયેલી કવિતાઓ “કાળ રાગિનો દાંડિયો,” “સૂરતનાં છેલ્લાં,” “નોકા રૂપી,” એ બધામાં “કાળ સિતારી” વધારે સુંદર છે.

શ્રી. સુરેશ ગાંધી “ઉમિના” જૂલાઈ અંકમાં (પ્રદીપ) આ લોક કાવ્ય આપે છે. કાવ્યની શરૂઆતમાંજ એ સુંદર લીટીઓ મળે છે.

અંધારું યહું છે ભાઈ દીપક લેઈ લે સાથે

મંઝીલ છે દૂર દૂર જવું છે આઘે આઘે

પણ છેવટે તો પ્રવાસીને એમજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભાઈ “તું તારાં તેજ પાયરતો આગળ ને! મંઝીલ ઘણે દૂર છે!”

શ્રી. સ્વપ્નરથ (ભિમિ “ઓગસ્ટ અંક”) “સળગવા ફરી” કાવ્ય આપી પોતાની વેદનાને વ્યક્ત કરે છે, અને અસહાય દશામાં થઈ એક વીમાસણ કરે છે,

જસુમતિ! ફરી અહીં નયન રોય તારાં મળે!

પળેક પણ કેમ હું અનુભવી શકું પૂર્વને!

અરે સમજતો—અહીં સળગવા ફરી શન્યમાં—

ધએ રમરણ—હોળા—જાળ લસાતી વિદાકાશમાં.

એજ અંકમાં શ્રી. ભારદ્વાજ “ત્યાં શી મનીષા...”માં કરુણ ભાવ ઉતારે છે,

“અહીં” કર્યું ના દિલરંજના ના!

ટકાવવાને વધુ વેલ મારે

આધાર ના; મંગલ આણુ દીવે

દીવેલ ખૂટ્યું (નિજ સંસ્મૃતિનું).

ત્યાં શી મનીષા, અભિલાષ શાના,
સંતા ઉરે મૂકે અસહ્ય વેદના.

શ્રી. હરિલાલ પંડ્યાનું 'પરિણામ' પણ હીક છે. શ્રી રમણિક અરાધવાળા 'દર્પણે' (એજ અંકમાં) જોતાં નિહાળે છે,

નથી તનમનાદ તેજ તલસાદ તારુણ્યના

* * *
ખળ્યા મુજ દિદાર, શું મુખ નિહાળું હું દર્પણે ?

'ખીનું' એક સરસ કાવ્ય એમનું, પ્રસ્થાવના જેઠ અંકમાં મળે છે. એ 'કાંકરિયાતી-શરદ્પૂર્ણિમા' કવ્ય મોહક છે. પછી પદ્ધિઓમાં મધુર પદ્ધતિય પણ આવ્યું છે. પણ એજ કાવ્યમાં અનુદુષ્ટ-મિત્રોપજ્ઞતિનો મેળ કરેલો જોવા મળે છે—

અને છે સ્વરય સ્તેહું

કાંકા તણ્યા દીપ પ્રકાશ પગલે,

સોનાના કાંચરાવાળા,

ચાંદી તણી યાજ સમું તળાવ આ.

અતિ સુંદર કદપના આ પદ્ધિઓમાં ઉતારેલી છે. પણ શું અનુદુષ્ટ અને મિત્રોપજ્ઞતિનો મેળ યોગ્ય લાગે છે ? ચારે લીટીઓ જો કદાચ મિત્રમાંજ હોત તો કદપનાનો એક પાસાદાર હીરોજ આપણને મળ્યો હોત. છદોના મિત્રણમાં સન્નતિય તત્વ હોય તોજ તે મિત્રણ સફળ થાય છે. એમનું 'ગુજર રમણી' (માધુરી-આકટોખર) પણ ગુજર રમણી જેટલુંજ કામળ મધુર ગીત બન્યું છે. 'ગુજર રમણીનું આખેહૂંબ' ચિત્ર ઉતારવાનો આ અવત્ત કવિતાની દષ્ટિએ તો ખેશક સફળ છેજ.

ભિંના 'સપ્ટેમ્બર' અંકમાં શ્રી. સુધાંશુનું એક 'લગ્ન પ્રાપ્ત' થયું છે.

પાટ રમ્યો, પરમાનંદ આરે, જગજ્ઞાજઠને આરે રે,
જગદંબા, જ્યોતિની વિરાજે, ઘટઘટ નીલ પ્રકાશે,
દરિયા પીર પ્રગટ પરકાશે રે!

શ્રી. રતિલાલ જાયા 'મીર્ણમતી' (જિમિ-સપ્ટેમ્બર) પર લખે છે,
અચેતન જીવો તણી અજળ આવી કર્મવ્યતા
નહિ મનુજમાં-જળે અખિલ વિશ્વ-જીભજવા.

સુંદર સોનેટ બની શકે એવો લાઈ છે. ન્ને સહેજ પ્રાસ
મેળવવાની (સોનેટ પ્રમાણે) શ્રમ લીધો હોત તો એક રાંપણું
સોનેટ થાત. બીજાં બે કાવ્યો ફૂદરડી થી. પારાશયનું અને પ્રથમ
દિવસે શ્રી. અસાતનું ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. ફૂદરડી કાવ્યમાં મિશ્રાપ-
જાતિમાં સુંદર રૂપેટ પ્રવાહિતા જળવાઈ છે અને તેથી કાવ્ય મનોરમ
થયું છે. લાવ પણ રૂપેટ જાણ્યા છે આથી વાંચકે સડસડાટ ટર
લીટી સુધી એક ધારે વાંચી જઈ શકે છે. શરૂઆતમાં કવિ પ્રસંગને
આતરે છે અને છેલ્લી બે-લીટીમાં એકજ પ્રશ્ન પૂછી લે છે.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન 'તને ફરી લઉં,
'આંખો ઉઘાડું' અથવા 'મીંચી જઉં' ?

લાઈ શ્રી. અસાત દાઈ 'ગગનગામી' કેરેપનાં ઉતારતા હોય,
એવું સંજ્ઞાસૂચક મથાણું કાવ્યને આપે છે. પણ આખું કાવ્ય વાંચતાં
આપણને ખડખડાટ હસાવી મૂકે એવી નાનકડી એક વાર્તા મળે છે.
નાયક હમેશાં જીવી ક્યાંય ને ક્યાંય ચોમાસામાં ભૂલી આવે છે આથી
ગૃહસ્ત્રીવ હૂકમ કરે છે,

ધેરે રાજ આવતાં,

હાથોહાથ દઈ દેવી જીવી નિત્યે હજૂરનાં

એ હૂકમનો પૂરેપૂરો અમલ કેવી રીતે થાય છે તે નીચે
જણાવ્યો છે.

પારણમાંજ પેસતાં

‘લેલી, આજે નથી બૂલ્યો’ બોલ્યો ઉલ્લાસભર જ્યાં
ગૃહિણી તડપાં, ‘રે! રે! આજે લે કયા ગયા હતા ?
ઉપાડી કો’કની લાવ્યા, બળી ટેવ તમારી આ;
‘ચમું ન્યૂતનના જોવું’ હું બોલ્યો ધરમા જતાં.

ભિમિના ઓકોગર અંકમાં થી. નાગરદાસ પંડ્યાનું માતંગ-
દમન આવકારદાયક લાંબુ કાવ્ય છે. માતંગ-દમનમાં એક સુંદર કથા
મૂડી છે. પણ કેટલીક જગાએ વિચિત્ર પ્રયોગોથી વાચકને અચકાવું
પડે છે.

શન્દામરી થન પડલ રી હસીએ શન્દ શેરી-
માં ગાજતો ધસી જઇ મહીં ઝીંકતો ને ગદાવ્ર;

ગુજરાતીભાષે પામે વિલકિતને છૂટી પાડી ત્રાંપી બીજી કડીમાં
ચરકાવી-દેવાની આ રીત વિચિત્ર છે.

કુમાર (ભાદરવા) ના અંકમાં ‘ફિક્કટ જંગ’માં કરી શ્રી.
જસવંતભાલ શાહનું કાવ્ય મળે છે.

કર્તા કલ વિશ્વ વિશાળ મીમમાં,
અતન્ત મારેલ ફિક્કટ જંગમાં
હું માનતી માત્ર દડો જરાક શો.

યોગ્ય રૂપકવાણું આ કાવ્ય ગમે એવું છે. પણ ધારો કે ક્ષિતિજ
પર પ્રેક્ષકોનો રૂબરૂ સરજતો તથા ગદ્યાયેલો છે એવાવગાઉ-ડરીતો
એક ફટકો એ દડા પર પડ્યો અને તંબુની લે પાર જઈ પડ્યો તો ?

એજ ધ્વનિવિભાગમાં શ્રી. હરિપ્રસાદ ભટ્ટનું “ધરિત્રી” પણ સુંદર
કાવ્ય છે. એ કાવ્ય ત્રીયે શ્રી. લાલચકર પાઠકનું “અર્ચના,” પણ
હુંકું, સરળ અને સારું છે. “મારી પાસે કશુંયે નથી-નથી” પત્ર,
ધુબ-કે ધુબ, નથી અંદન દ્રવ્ય કે નેવેઘ પણ

‘ખાલી હાથ ભલે પરન્તુ ઉર આ છે ભક્તિ ભાવે ભય’,
એ ભાવ છેત્તી લીટીમાં સારો ઉતાર્યો છે.

કુમારના આવણુ અંકમાં શ્રી. ઉમાશંકર, નોખાં નિહર કાવ્ય
પણ વાંચવા મળે છે.

દેખો પણે મુઘવી ગર્જત લોક સિંધુ,
એનું અખંડ ઉજળે પુરુષાર્થ ગાન.

લોક ભગતિના કાળે ભાઈ ઉમાશંકર, ‘ભાઈ’ ગિણુન હુદાર
અને શ્રી. રતિલાલ શુક્લ, એ ત્રણે મિત્રાએ સુદમાં બ્રુમણુ. કવિ
હૃદય લોકસિંધુમાં ઉજળતું પુરુષાર્થ-ગાનનું મોજું પોતાના કવિ
મિત્રાને દેખાડે છે.

શ્રી. હરિશંકર ભટ્ટનું ‘મંજરકે ચોપાટી પરનું લોકમાન્યનું બાવણું
નોંધતે’ કાવ્ય પણ એજ અંકમાં છે. આખું કાવ્ય એકંદરે ઠીક છે
પણ ૫ મી અને ૬ ઠી લીટીઓ,

ઉદ્બોધતો પ્રણયી સાગરરાજ તુને:
બિગેલ પ્રાચીનવ ભાતુ સમે અમારો

‘ભા. મંજરકામાં ઉદ્બોધતો સાગર પ્રણાંમ આપે છે તે બરાબર છે,
એવું સંજ્ઞા લીટીમાં ‘બિગેલ પ્રાચીન ભાતુ’ એ કેવી રીતે? મંજરકું
આપણને ખડખડે સ્ત્રી રીતે ઉગેલો દેખાયો? અને ધારો કે ભાતુ ઉગ્યો
નાયક હમેશાં છત્રી કેમ કહેવાયુ?

, અંકમાં શ્રી. પટ્ટણ્ણ ‘અકાળે,’ શ્રી. તંત્રેખ
૨ શ્રી. નેહાલાલ ત્રિવેદીનું. અમર અમૃત્યામાં
હાથોહાથ દર્ષે.

એ હૂકમનો પૂરેપૂરો અર્થ એક કરંણુ મધુર પ્રશસ્તિ છે.
ન્યાયો છે. લીટીઓમાં સારો અંદાજિત કર્યો છે.

ના હું ચણું સ્મરણનો જડ સ્તૂપ, બહેનાં !
કે પાયરું કુલ તણો પૃથુપુંજયેના,
રેલાવું ના નયનથી જલવિંદુ એકે,
એટલીજ ભસ્મ શિર પે થઉં ધન્ય નિત્યે.

શ્રી. તનમુખ ભટના 'સદ્યચ્યુતિ એ ચૌદ લીટીના કાવ્યમાં
કવિ અધારાને પણ આંખ આવી છે તે જૂને છે. અને સરજતાથી
વ્યક્ત કરે છે;

તિમિર ગાદ જવાવડું માર્ગમાં,
લજુળી લાંબી રહી વડવાઇએ
અબુકતા અહીં કે શત આગિયા,

પ્રસ્થાનના અપાડ-આવંણુ અંકમાં રોપનું 'વિવેચક મિત્રને' કાવ્ય
તજરે પકે છે જેમાં છેલ્લી ચાર લીટીઓ ઠીક છે.

જો

હવે તારે પથે ફરીથી વળ તુ પાંચ યુવક !
હવે તારે પથે અધિક અધિક દર્શન કરાં.
શકે ના આપી આ શ્રમિત ચરણો સાથ તુજને
પરંતુ કોઇ દી સહૃદયતણી ખોટ ન હતો !

સાથ તો થાક લાગવાથી મળી શકે તેમ નથી પણ સહૃદય
તણી ખોટ ન રહે એટલું ધન્ય કાવ્ય સમાપ્ત ક્યું છે.

શ્રી. સુન્દરમનું અનુરાધા પણ એક સુંદર કાવ્ય છે. પ્રેમ વિશે
કવિ એમાં કહે છે,

સ્નેહના હકની પાંસે બીજા સૌ હક ગોણુ છે,
જાણતાં જોયું ને જોયી જાણતાં થતિ પત્નીઓ.
અને એ ચાહનારાં ત્યાં ચિંતવા ના વિરામતાં
પ્રેમમાં પાપ કે પુણ્ય, દંભ કે દોષ કે કશું ?

શ્રી. 'પ્રજ્ઞરામ રાવલનું' 'વર્ષાનું આગમન' પણ નોંધવા યોગ્ય છે.

ધીમાં લલિત પાદ પેઢી ધરતી વન શ્રી યતે
પધારી વરષાની પૂઠળ; ક્યું કયું જાદુ, કે
સમુલ્લસિત સર્વ, મ્હાનવદના ધરા ગૈ મરી,
મધૂર ગણુ થાકતા નાજ્યકાર એનો રટી.

એ પકિતઓમાં છેવટે 'રટી' શબ્દથી આખી કડીને અંતિ મધુર ઝમક મળે છે. છેલ્લી બે લીટીમાં વર્ષાના આગમનથી શું થયું? તેનો ઉલ્લેખ કરતાં કવિ કહે છે,

છલ્યાં સર, તળાવ ચાવન મેંદી તણાં ગાજતાં
સુરેન્દ્રની ચડી સવારી નલમાંદી ડંકા થતા.

પ્રતાપ (ક જી સરોજર)ના પહેલા પાના પર શ્રી જાત્રુનાં કુસુમાકરણું 'જય જય ગુજરી વાણી' નું કાવ્ય મળે છે. ગુજરી વાણીને અંજલી લખતી પકિતઓ ઠીક ઠીક ઉતરેલી દેખાય છે.

જય જય જય જય ગુજરી વાણી!
કોમળ કલરવમય કલ્યાણી.
તું પુણ્ય ધવલ વિમલ વાણી!
સહુ વાણી વિશે તું મહારાણી.

આપણા લગ્નનિક કવિ શ્રી. લલિતજીનું એક ગીત 'ચાર વાડી' સ્ત્રી બોધમાં વાંચવા મળે છે.

ચાર વાડ. છે એક સોરઠને સાગર,
ડાલે જ્યાં નાગર વેલ જો.

શ્રીબોધના ગરબા અંકમાં ઘણા ગરબાને ગીતો છે. જેમાં શ્રી ત્રિભુવન વ્યાસનું વર્ષા, શ્રી. દેશજીના પરમારનું 'મારી હોડી' ઠીક છે.

‘વર્ષા’ મા,

ધરતીતા જલ ગગન ફરીને ધર પર વળતા હો
એમ વિયોગી બહાલા ધર પર વળતા દરસે હો
દિલ્હર વળતા દરસે હો

પકિતઓ જેરી સુદર પકિતઓ મળે છે

માધુરીના આ અકમા કવિ શ્રી ખમરદારનું કાવ્ય ‘મેધાનુ ગાન’
ગગન ગામી કે પનાઓથી રંગાયેનું આપણને મળ્યું છે મેધા એની
મેળેજ ગાય છે એ શુ શુ કરે છે ? કમા હોય છે ? એ ગાય છે ?
પૃથ્વી પર ક્યા વસે છે ? એ સૌ ઝોગખાણુ મેધા વીસ લીંગમાજ
આપણને કહી દે છે કયો કનિ મેધાનો આશક ન હોય ?

સૂર્ય તણી કાકીમાથી હું ફૂની ધડીલર નિકળું બહાર
તારક કિરણોને લઈ સાથે ચંદ્ર સુધાની ભરી લઉં ધાર,
મેઘ ઉદ્ધિના પૂડા જેવા વાદળ પર મધ ચૂસવું ત્યાય
છંદ ધનુષ્ય પતંગ ઠરીને જેડેલું દીકું રસમાય !

તો એ ગગન વિહારિણી મેધા પૃથ્વી પર શી રીતે અવતરી ?
એહ પતંગ તણી પાખે હું બેસી ઉતરી આવી હેર,
સૃષ્ટિ તણા સૌન્દર્ય કુસુમ સૌ ચૂટતી ત્યા માલણુની પેર,
ઐશ્વર્ય ભુવનમા ચગતી રહેતી ઝીલવા મેધા પ્રભુ સન્દેશ-

પણ છેવટે મેધા એની રિયતિ સ્પષ્ટ કરી ગાય છે,

પતંગ મારું પળપળ પનકે બેસે કરી નહીં બહુ વાર
વાદળના મધપૂડાને ત્યા તૂટતો નિરખે નહીં મોઝાર
પતકારે કવિ કાકીમાથી મુજને લઈ નહીં ઉડી જાય
પૂડા ત્યા વિખરાય, પતંગ વિલાય-અને લઈ ઘેર વિદાય

વાદળનો મધપૂડો તૂટતા એ વિદાય લે છે આપુ કાવ્ય સગમ
મેધાનુ મનોરમ ગગનગામી કલ્પનાનું ખરી કવિતા કેમ આવે છે ને

નય છે તેનું-ચિત્ર ઉત્તું કરે છે. નેટલી ઉચી એ દર્શના છે તેટલુંજ યથાર્થ-સત્ય એનું ચિત્ર પણ કવિએ આપણને આપ્યું છે.

એમનું એક બીજું ગીત સ્ત્રીબોધના ગરબા અંકમાંથી મળે છે. 'નિદ્રાનું ગાન' એ મથાળા નીચે-નિદ્રાજ ગાય છે.

ઢાણું ચતુર દિશાના ઢોલિયા, વ્હાલીડાં, નીંદરિયે !
નાખું વાદળિયાંની તળાઇ, વ્હાલીડાં, નીંદરિયે !
ગારો ભજન સૂજનના ઓલિયા, વ્હાલીડાં નીંદરિયે !
રખે ભૂલો એ સ્વર્ગની સગાઇ, વ્હાલીડાં, નીંદરિયે !
મૂકું ઓશીકાં ધનુમાળનાં, વ્હાલીડાં, નીંદરિયે !
રાખું ગાલ મસુરિયે અંદ, વ્હાલીડાં, નીંદરિયે !

નિદ્રા આટલા બધા હેતથી આપણને રાખે છે એ આ છ લીટી પરથી આપણે જોઇએ છીએ. પણ મોડી રાત સુધી જ્યારે લોકો ધનુમાળનાં ઓશીકાં છોડી, અંદનના ગાલમસુરિયાં છોડી રખડતા હશે ત્યારે નિદ્રા એ જોઇને શું ગારો ? ગદગ તો નહિ આપતી હોય ? આ ગીતમાં કવિદષ્ટિ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બંનેની સગાઇ આપણને જણાવે છે. નિદ્રાના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો સાચા છે એમ લાગ્યા વિના પણ આપણને નથી રહેતું.

શ્રી. સ્નેહરશ્મિના રજની ગાનમાં,
લાણુ કુખ્યો સાંજ પડી
બજ રેણુતણી ધડી—
રણુ અરપ રપ ગળી
શાન્તિ રહી પોકારી હડી !

કહી કવિ આપણને ક્યાં લાઇ જવા માગે છે ? અતિ મધુર ગીત સાંભળતાં પચિંકા તૈયારી કરશે, પણ ત્યાં,

સ્વપ્ન અવેશત લરી
શન્ય, તણી નાવડી ,

અલો અનામી ધાટ પ્રતિ

નામ રૂપ ધરણી ત્યજ.

સ્વપ્નનું ઝવેરાત લઈને કવિ બોલાવી રહ્યા છે. જવાની દિશા કયી છે તેની ખબર નથી. કવિ તો માત્ર એટલુંજ કહે છે કે તે ધાટ 'અનામી' છે.

શ્રી. પૂજ્યલાલનું ધ્યાનંદ સરસ્વતીને અંજલી આપતું કાવ્ય પણ ધણું સરસ મળ્યું છે. કવિનું ભાવભર્યું હૃદય ગર્વ-ગૌરવ ગાતા ગાત છેવટે નમી પડે છે. અને એ બે લીટી પણ તેજીજ ભાવ ભરી ઉતરી છે,

પ્રચંડ ગિરનાર સોરઠ તણા ધ્યાનંદ હે !

લહે તવ છબી સમીપ અમ શીઘ્ર મૂકી પડે;

શ્રી. પિનાકિન ત્રીવેદીનું 'મિલન' પણ એક અતિ મધુર અંગાળા દાળનું ગીત મળે છે. કલ્પના, સુદર પ્રાસની-અને પદલાક્ષિત્યની સન્નિવૃત્તિ આખા નાના સરખા ગીતને એક ક્રમક આપી રહે છે.

આલના અગાધ હિરે અલો હિલોલે,

અવનિને અગ અગ દુરિયાળા ડાલે;

બેને રચાય સપ્તરંગી દેરાં !

'વિષાદ' કાવ્યમાં શ્રી. પતીલ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં જ શરૂઆત કરે છે. કવિ શું અનુભવી રહ્યા છે તે તો ચોક્કસ કરી શકતા નથી. પણ વિષાદને સંબોધી તેનીજ માળા જપી રહેતા માગે છે ભાષ પતીલ ભૂલી ગયા માગે છે કે એ વિષાદે છોડ્યા છે કાને ? અને એમને ધરે નહિ તો કાને ધરે હવે કવિ એ વિષાદને પહેરાવવા માગે છે ? એની સાથેતો જૂનો સંબંધ જણાવતાં લખે છે,

જહીં જહીં ગયો ત્યાં ત્યાં આવી તું આહરી સાથમાં,

ન મધ અળગી, છાયા પેટે ગણી મદપિ નહિ,

તનની કફની જેવી મળી હતી તું રહી બની.

ચરીરની કદનીની જેમ એ ચોંટી રહી હતી. છતાંયે હવે એમને આટલો બધો તિરસ્કાર કેમ છૂટ્યો, હશે ? ઠીક છે. વિષાદે ધર કધું છે એટલે તો આ કાવ્ય આપણને વાંચવા મળ્યું.

શ્રી. જોહાલાલ ત્રિવેદીનું 'સાક્ષ્ય' વાંચતાં વારજ સમગ્ર્ય એટલું સરળ કાવ્ય છે. આંખો અને બાવળ બંને ઉગે છે. બાવળ કપાતાં આંખાનું પ્રેમભયું હૃદય વલોવાય છે અને રડી પડે છે. ત્યાં બાવળ આશ્વાસન આપે છે,

“રો ના ભાઈ કપાઈ, જળી ભસમ ચતાં જન્મ સાક્ષ્ય શરો,
હૃદયે સાક્ષ્ય તારું, મધુર ફળ અને હાંપ, તું આપનારો ।”

અને એવીજ રીતે સંસારમાં પણ 'મોનવી' નિજ નિજ સેવા આપી ધન્ય થાય છે તે હેવટનો આણેલો ભાવ મનોરમ અને સુંદર છે.

રાજકવિ કસાપીની ધણી જણીતી ગઝલ 'આપની' યાદી 'નું પ્રતિકાવ્ય શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે આપણને આપે છે. મૂળ કાવ્યની સાથે જો રસિક વાચક સરખાવશે તો જણાશે કે કેટલું સુંદર-શબ્દે શબ્દના ધ્વનિવાળું આ પ્રતિકાવ્ય બિતર્યું છે.

ત્યાં ત્યાં ગટર વારિ ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની,
હાંસુ અધિક નવટાંકે તો બાદી વરે છે આપની.

ત્યાં ત્યાં ગટર ત્યાં ત્યાં એ માંદગીની મીઠી માદા દાસ્તરસના સમયે સેખક હોવાથી આ પ્રતિકાવ્ય પંથુ ખૂબ દસાવે એવું બન્યું છે.

દરણી સમી કંઈ બાલિકા બની જાય તે હાંથણ સમી,
અસમસ્ત કંઈ દુઝગા બને, તરફીજ એ સા આપની.

એની યે કાણુ સંકા કરી ચક્રો ? જેમ 'આપની, યાદી'માં છેલ્લી લીટીઓ અમર બિતરી છે-તેટલીજ સુંદર છેલ્લી બે લીટીઓ આ પ્રતિકાવ્યમાં પણ આપણને મળી છે.

દુખજો નિહાળી દેહ માગે દિવ રહેજો ના કરે,
છે આખરે તો એટલી એ સેજ આદિ આપની,

‘વ્યાસજીને’ પ્રતિકાવ્યમાં એક સુદર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે. ગયા અકના કાવ્ય મંત્રુમાં કરેલી કેટલીક ટીકાઓનો જવાબ આ પ્રતિકાવ્ય દ્વારા પ્રતિકાવ્યકર્તાએ આપ્યા છે. કોઈ પણ જાતની તુલના કર્યા અને ક્યે પ્રસંગે થઈ શકે તેનું આચિત્ત દરેક વિવચકે જાણવું જોઈએ.

બીજાં એ પ્રતિકાવ્યો અને એક શ્લોકના લેખકો જુલાજી નામે બહાર પડે છે. આપણે ત્યાં જૂજ જેટલા પ્રતિકાવ્યો છે તમા વધારા થતો રહે એ આપણે સૌ ઇચ્છીશું. એટલુંજ નહિ પણ પ્રતિકાવ્યો પૂરેપૂરી કળાને જાળવતું ‘સામેલું’ કેટલું સુદર બીજું છે એ તો આખું વાચ્યા પછીજ સચિત્ત વાચક જોઈ શકશે. કાવ્ય અને કટાક્ષ એ બે પ્રતિકાવ્યોના મુખ્ય લક્ષણ છે તે આમાં પણ નજરે પડે છે. કેટલીક લીલીઓ આગળ ખખડાટ હળી પડ્યા વગર ન રહ્યાં, કેટલેક ટુકાણે ઊંડા ધ્વનિ શબ્દોના ગીચ અર્થોની સ્પષ્ટ સમજ પડતા જે હસવું આવે તે રોકાયું રોકાત નેમ નથી. આજ પ્રતિકાવ્યોના સફળતા.

એ પ્રતિકાવ્યોનો ખરો રસ તો તમા કાવ્ય સાથે સરખાવીને જ વાંચવાથી મળશે.

પહેલા પ્રતિકાવ્યમાં મુખ્ય ભાર ભાવના વિરોધી-ભાસને આપ વામાં આવ્યો છે.

એક લીલી લાખી થઈ મુએ, બીજી અટકી જાયજી,
દિશા દિશાના દેવ બોલાવે કૌતુક મોટાં ચાયજી,
તાલે તાલ તૂટેલા દીસે, જદ થયા સદ્ પડજી,
અક્ષરમેળ માગા મેળ ખૂટે ચૂચવે કવિતા ચક્રજી,
લખે ભૂસે ને વળી ચીતરે, લે કાલનિયાનું નામજી,
એ સંઘ કમારે કાશી જશે રજેવા મળ્યું છે ગામજી.

કોઈ પણ લીટીમાં અસત્ય લખ્યા વિના ખડખડાટ હસાવ મૂક એવાં પ્રતિપદ આપણને આ પ્રતિકાવ્યમાં મળ્યાં છે. ગદ્ય કરતાં પદ્યમાંથી મળતું હાસ્ય અલૌકિક છે એ આપણે આ પ્રતિકાવ્યે પરથી જોઈ શકશું.

શ્રી. 'સ્નેહરશ્મિને' લખાયેલું પ્રતિકાવ્ય 'નીરવ બાણુ'નું છે નીરવ બાણુ નામ સાથી રાખ્યું હશે ? શું સ્નેહરશ્મિની કવિતામાં 'નીરવ' શબ્દ ધણીવાર આવતો હોય તેથી તો નહિ હોય ? અં બાણુ ? હા, એમ પણ હોય કે સ્નેહરશ્મિ અંગાળા ઢાળનાં બહુ ગીતો લખે છે એટલે 'બાણુ' ઉપનામ ઠીક પડ્યું હશે.

જો હાઈ સ્નેહરશ્મિ મૂળ કાવ્ય 'એસી શું રહ્યો ?' કોઈ ગિરિમાળામાં ઉભા રહીને ગાય તો તેનો પડઘો કેવો સંભળાશે ? તો તે પડઘો 'સ્નેહરશ્મિને' એ પ્રતિકાવ્ય જોવોજ સંભળાશે. કોઈ પણ હાઈ આ અખતરો કરશે તો તે સફળ થશે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિ જે ચાર વર્ષથી સાહિત્ય જગતમાંથી અદ્યોપ થઈ ગયા હોય એમ દેખાય છે, એ વખતે પ્રેમભાનું-ભાવલયું-વિનંતી કરતું આ પ્રતિકાવ્ય મથાથ છેજ, એ કહેવાની જરૂર નથી. બાકી તો પ્રતિકાવ્ય શબ્દ શબ્દન ધ્વનિ ઉચ્ચાર સરખાવતાં કેટલું સફળ થયું છે તે રસિકે વાચકે પરજ છોકું છું.

સમાલોચના

રંજન

લેખક : રા પ્રમોદ, બી એ
પ્રકાશક ગુણસુન્દરી કાર્યાલય, લુહાણામિત્ર પેસ,
વડોદરા કિ. રા ૧-૮-૦ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૨૪

જીવનમાં કેટલીક સ્વીકારેલ પ્રથાઓ રૂઢિગત પ્રણાલિ બની જાય છે તેમજ પ્રત્યેક સામયિક દર વર્ષે કંઈક ભેટ પુસ્તક આપવામાં હવે ગૌરવ લે છે. કેટલીક વખત અન્ય સામયિકોની એ પ્રકારની પ્રથા ભેદનેજ ભેદ આપવાની પોતાની શક્તિ ન હોય છતાં હરિદ્વાષના આ યુગમાં પોતે પછાત ન રહી જાય એની દૃષ્ટિથી પણ કેટલાક સામયિકો બહુ સામાન્ય કક્ષાનાં પુસ્તકો લખાવીને ભેટ તરીકે પોતાના ગ્રાહકોને આપીને ઋણમુક્ત થવાનો સતોષ લે છે

‘પ્રજા બધુ’ ‘ગુજરાતી’ ‘કુલજન’ ગેરેના ભેટ પુસ્તકોમાં કવચિત્તે પ્રકારની તાજગી હોય છે તે તત્ત્વ અન્ય સામયિકોના ભેટ પુસ્તકોમાં પ્રમાણમાં બહુ ઓછું સાપડે છે છતાં પણ ભેટ પુસ્તક આપનારા સામયિકો જે વર્ષે સત્ત્વશીલ-કૃતિ આપવાને અચમત્સર્ય હોય તે વર્ષે ભેટ પુસ્તક આપવાનુજ મુલતવી રાખીને અમુક પ્રાસંગિક અંકો તેના બ-લામાં કાઢે તો એથી વાચકોના તેમજ ગ્રાહકોનો અસતોષ નિવારી શકાય ગુણસુન્દરીના ૧૯૩૮-૩૯ નાં ભેટ પુસ્તક તરીકે ‘રંજન’ નામની નવલકથામાં ભાષાશૈલીની દૃષ્ટિએ, પ્રસંગ નિરૂપણની દૃષ્ટિએ અને વાર્તાભાષ ઉપરાંત પાત્રવિધાનની દૃષ્ટિએ અમુક કયાસ જણાવાને અંગે ભેટની પ્રથા વિશે આટલું લખવું પડ્યું છે.

‘રંજન’માં મુખ્ય વસ્તુ તત્ત્વગીએ તો નારણદાસ નામના બહુ સીધા, સાદા, લલા, સત્યનિષ્ઠાવાળા શેઠના કુટુંબને રાધવજી નામના ધૂત, ધમ્મંડી, મિથ્યાભિમાની અને ફૂર જેઠના કુટુંબની સાથે ઝઘડો કેવા સંયોગોમાં તીવ્ર બનતો જાય છે એ બતાવીને પછી ‘અતે તો

સત્યનોજ વિજય થાય છે' એ સુત્રને ચરિતાર્થ કરવાનોજ આશય લેખકનો હોય તે રીતે નારણદાસ શેઠ પોતાની પુત્રી ગોદાવરી અને તેના પુત્ર રમણ બંનેને સારે રચળે પરણાવીને નવલકથાની સ્વચ્છતામાં જો મુશ્કેલીમાં હતા તેમાંથી મુક્ત થાય છે. બે કુટુંબોના અધિકારમાંથી ઉપજતી કાલેસા પ્રસંગો અને પાત્રો પર રચાયેલી આ નવલકથામાં એકની લગાઈ અને બીજાની બૂરાઈ રજૂ કરવાના આશયથી લેખક અતિશયોક્તિની મર્યાદા સુધી પહોંચી ગયા છે જેને પરિણામે પાત્ર વિલેપલુમાં માનવતાનું નિરૂપણ અને પ્રસંગસંકલનમાં સ્વાભાવિકતા આવી શકી નથી.

લ.પારૌકીની દૃષ્ટિએ પણ પ્રાંતિય તેમજ લૌકિક શબ્દપ્રયોગોનું પ્રમાણ લેખકને પાત્રદર્શનમાં બાધક નીવડેલ છે. 'કંઠેકાણાં,' 'પરિવાણું,' 'પાળેદું,' 'નિમાણું,' 'પતરચળવણી,' 'હડાગીક,' 'ઉલ્લગ,' 'ઉજાળ્યો,'—આવા અનેક પ્રયોગો ઉપરાંત કેટલાક અશુદ્ધ શબ્દો પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતા નથી.

આ અંશની ઉધાર બાળુ આટલી તપાસ્યા પછી એની જમે બાળુ પણ આશરપદ છે. 'હોરટેસની ઓરડીમાં,' 'રમણની ચાલબાજી,' 'મોહનનો ફળેતો,' 'ગંગાનો વર,' 'શાંતા અને ગોદાવરી,' 'વેશવાળ' અટલાં પ્રકરણો તો આ કૃતિમાં આકર્ષક છે. સ્વાભાવિક જીવનમાંથી મળી આવતા પ્રસંગોને મનોરંજક દબે લેખકે ઉપલા પ્રકરણોમાં રજૂ કર્યા હોવાથી એ વાંચવા ખૂબ ગમે એવા છે. કેલેજ જીવનની બેપરવાઈ છતાં વ્યવહારમાં નિપુણ એવું રમણનું પાત્ર, ખેલપાત્ર, હોવા છતાં તેના સ્વભાવમાં રહેજ અડગપણાથી અદ્ભુત લાગતું રાધવજીનું પાત્ર, અર્વાચીન ભાવનાઓની સાથે આયલેસનાં તરીકે દેખાતી રંજન વગેરે પાત્રોનો કેમબદ વિકાસ ન હોવા છતાં પણ આકૃતિમાં તે જરૂર મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. લેખક સંસ્કારી ભાષા વાપરવા પ્રયાસ કરે અને પાત્રસૃષ્ટિ ને પ્રસંગોની સાથે ખિલાવવામાં કાળજી રાખે તો ઉત્તમ નવલકથા આપી શકે એવી વસ્તુ એમણે સંગ્રહી છે તે બોતાં આપણને આનંદ થાય છે.

રાસ-પચાધ્યાયી

અનુવાદક અને પ્રકાશક :

[સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદ] અમૃતવાલ ના જીવ મુલ્ય ૦-૧-૦

દશમસ્કંધના ૨૯ થી ૩૩ સુધીના પાંચ અધ્યાયનો આ સમશ્લોકી અનુવાદ અનુક્રમ, ઉપજાતિ, વસત તિવકા, લલિત, મંદાકાન્તા વગેરે છદોદ્ધારા વૃત્તવૈવિધ્ય જાળવે છે પૂર્ણિમાના સોજીકળાએ ખાલેલા અંદોનો આકાશમાં ઉદય થયા પછી વનની શોભાથી મુગ્ધ બનીને કૃષ્ણ પોતાની બસી બગલે છે, તેના મધુર સ્વર સાંભળીને ગાય દોહતી, રાધતી, બાળકને સ્તનપાન કરાવતી, પતિમેદામાં તથ્વીન બનેલી શ્રોમ અનેક જ્યુહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત બનેલ ગોપીઓ પોતાનું કામ છોડીને કૃષ્ણ પાસે દોડી આવે છે એ વસ્તુથી સદ્ભાવ ધરીને મદ્યેત્રી ગોપીઓને તજીને કૃષ્ણ કેવી રીતે અદસ્ય થાય છે તેનું વર્ણન કરીને, ચિરહરેષી ગોપીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાર પછી પુનઃ કૃષ્ણ મગતાં ગોપીઓનો આલ્લાહ કેવા પ્રકારનો હતો તેનું વર્ણન કર્યા પછી અંતમાં કૃષ્ણગોપીની રાસ-લીલામાં જરા પણ પાપ નથી એમ કહ્યા પછી આ રાસ-પચાધ્યાયીનો અંત લાવવામાં આવ્યો છે. એક દર અનુવાદ સુવચ્ય અને સરળ બાનીમાં દોહાથી લોકપ્રિય જરૂર થશે. અનુવાદ માટે પસંદ કહેલા અધ્યાયોની વસ્તુ પણ આકર્ષક હોવાથી અનુવાદકની રસદક્ષિ માટે પણ સ્વાભાવિક રીતેજ માન થાય છે. દશમસ્કંધમાંથી બીજો રસિક ભાગ પણ આ રીતે ગુજરાતી જનતા સમક્ષ મૂકે એ જરૂર ઇચ્છનીય છે.

ગુલાબ

લેખક અને પ્રકાશક : નરીમાન સોરાનજી ગોળવાળા
કુબાસ મકાન, નેપીઅર રૂટી-કરાચી.

ધી ૫૪ મેન્સ ઓરોર્થોડોક્સીઅન એસોસીએશનના રૂપેરી મહોત્સવ અથમાં પ્રથમ પ્રગટ થયેલ આ અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધને જૂદી પુસ્તિકા રૂપે પ્રસિદ્ધ કરીને ગુજરાતી જનતાને એક ઉપયોગી નિબંધ આપવા બદલ લેખકને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. આ નિબંધના પહેલા વિભાગમાં ગુલાબની પ્રત્યીન અર્વાચીન તવારીખ આપની વખતે યૂનાની દંતકથા, ખ્રિસ્તી, મુસલમાની, વગેરે રસપૂર્ણ દંતકથાઓ,

ગુલાબના વિશે આપણી જ્ઞાસાવૃત્તિને ઉશ્કેરે છે. 'દંતકથાઓ અને કવિકલ્પિત માન્યતાઓને ચર્ચા પછી લેખક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુલાબ ક્યા ક્યા દેશોમાં ક્યો વખતે દેખા દેવા લાગ્યું તે બાબત પ્રમાણ સહિત રસપૂર્ણ શૈલીમાં રોચક હકીકત રજૂ કરે છે. 'The Poetical Languages of Flowers'ના લેખક મી. ટામસ મિલર કહે છે કે મિત્રતા અને વફાદારી સૂચવવા ગુલાબનો ઉપયોગ એક કાળે થતો. ગુલાબના પુષ્પની નીચે આ સુંદર પંક્તિઓ એ કાળે લખવામાં આવતી—

"He who doth secrets reveal
Beneath my roof shall never live."

એટલે વફાદારીનું સૂચક ગુલાબ હતું. રોમની જાહોજલાલીના દિવસોમાં ગુલાબની શેયામાં શ્રીમંતો શયન કરતા. રોમના વીરો એ ભોજન જલસામાં ૩૦૦૦૦ પાઉંડ ગુલાબ પાછળ ખર્ચેલ. ગુલાબનો ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે તેનો પ્રથમ જન્મ ક્યારે થયો એ વિશે નક્કી કરી શકાતું નથી.

આ નિબંધના બીજા વિભાગમાં ગુલાબની અનેક જાતો, તેની વિશિષ્ટતા અને ગુણદર્શન સુંદર શબ્દોમાં લેખકે રજૂ કરેલ છે. અને અંતના ભાગમાં ફારસી સાહિત્યમાં ગુલાબ અને છુલછુલ એ બે વસ્તુ કેટલી પ્રિય થઈ પડી હતી અને તેનું સ્થાન હજુ પણ કેટલું માન લયું છે તે લેખકે બતાવેલ છે. ઉમ્મર અમ્યામ પોતાની એક રૂબાઇમાં શ્રીમંતોને ગુલાબદ્વારા ઉપદેશ દે છે—"ગુલાબની કળીને નો! તે હસીને કહે છે, નો હું હવે ખીલું છું અને જલ્દીથી તારી ચેલીનો રેશમી દોરો તોડીને અશરશી અને મહોરો બાગમાં પથરાવી દઇશ." તેના આવા ગુણો જોઇને કવિ ટેનિસન કહે છે—

Oh flower, if I know thee

I shall know what God is.

એકંદર દૂંધ છતાં સૂક્ષ્મ અભ્યાસયુક્ત આ નિબંધની પુસ્તિકા જરૂર આવશ્યકરણી છે.

રતિલાલ ઉકાલાઇ પટેલ

નારી હૃદય

[કથાપી કૃત]

લેખક રમણી કાસનનાથ મહેતા

પ્રકાશક આર આર શેકની કુા મુમઇ

સ્નેહી-કનિ કથાપીની આ અપૂર્ણ નવલકથાને પૂર્ણ કરી ગુજરાતી જનતા સમક્ષ શ્રી રમણિક મહેતા રૂ. કરે છે, એ એમની કથાપી-શક્તિ સૂચવે છે

કથાપીને કાધરટ કે નવીકનબોર્ગ શાંતિ આપી શકતા નથી એટલે તેમનું દર્દોદિન વધુ શુભ્ધ બને છે, આખરે તે દિન ધર્મપ્રધાન કૃતિમાં શાંતિ-ઉપસમ પામે છે James Spilling ના "Wrath dard i the Ring" પત્રી "Charles Robins on" એક આત્માના ઇતિહાસ રૂપે આવે છે અને નારીહૃદય તરીકે પ્રકાશમાં આવે છે

આ નવલકથાનું ઇતિહાસ-વસ્તુ જરાયે સફળ કે જટિલ ન મળે કુશાલશક્તિ નારિતકવાદનો કટ્ટર દિમાયતી છે કાદવમાં ખૂંચેયો માણસ જેમ વધુ પ્રયાત કરે તેમ વધુ ખૂંચે તે પ્રમાણે એ જીવ નારિતકવાદની જાગમાં ગુચવાતોજ જાય છે શારદા તેનું પ્રેમપાત્ર છે પણ ધાર્મિક માતા-પિતાનું આ સતાન રાધીવ કુશાલજ કરતે ચાહતી છતાં તેની ભમજાગથી વેગળાજ રહી જાય છે એક માણુ ધર્મચુસ્ત સમાજના જૂનવાણી પ્રિયારો અને બીજા બાળુ નમ્તિકરાદી મડગીના ઉદ્દામ પ્રિયારો વચ્ચે ગજગ્રાહ ચાવે છે આખર દોડીતો અકસ્માત વાર્તા પ્રવાહને નરીજ દિશામાં વાળે છે ડોક્ટર વૈષ્ણવ અને તેની મુત્રી દુર્ગાની ધાર્મિક ભાવનાઓ અને શારદાનું મૃત્યુ કરુણાશંકરના જીવનને પચટો આપે છે. સરસ્વતીના મોહપાશથી રિપથગામી બનેલો કરુણાશંકર હવે નવો અવતાર લે છે

વાર્તાના શાન્ત યદાશિવન્તર કદિયે શુભ્ધ જનતા નથી, પામેની જીવન નદ મદ મદ વહી સ્વાભાવિક સસાર સાગરમાં નિરીન થઇ જાય છે. કલાપી રૂપાતરકાર નરીકે સફળ થયા છે, સૈથી પણ તળપદી અને વેગળી છે ગુજરાતી સાહિત્યના અલોભાચ કે 'નારી હૃદય' બીજા આદૃતિમાં પ્રવેશે છે, ગુજરાતમાં હવે સાહિત્યની ભૂખ જાગી છે

વસન્ત ઉપાધ્યાય

હીરાકણી

લેખક : સુન્દરમ્
પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની-મુંબઇ

‘હીરાકણી’ એક વિશિષ્ટ વાતસિંગદ છે. સુન્દરમ્ પ્રથમ-પંક્તિના ક્ષેત્રમાં ન વિહરતાં વાસ્તવિક જગતનેજ અવલોકે છે એ એમની પહેલી વિશેષતા છે. ધૂમકેતુના જેવું કલ્પના પ્રધાન નિરુપણ એ નથી; તેમ દ્વિરેકના જેવું ગામડાંના ઉપજા થયેલું જ દર્શન એમાં નથી. એ તો ગ્રામજીવનના ઉપેક્ષિત હીન થયેલું જ સુરેખ દર્શન કરાવે છે એ એની બીજી વિશેષતા છે. માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગને કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યા કરતાં વાસ્તવિક જીવનના આકર્ષક પ્રસંગો કે પરિસ્થિતિઓને આલંબીને રચના કરવી આ કવિ-વાર્તાકારને વધુ ગમે છે.

આ વાર્તાઓમાં ગ્રામજીવનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપનાં ચિત્રો આલેખાયાં છે. ‘ગોપી’માં અસ્તબ્રાપ દશામાં આવેલી ગામડાંની વૃત્ત્યસંસ્થાનું સુંદર દર્શન કરાવ્યું છે. ‘લૂટારા’માં ગામડાંના આર્થિક જીવનની સમીક્ષા કરી છે. ‘પૂનમડી’ એ આ સંગ્રહની સર્વગ્રંથિ સુંદર વાર્તા છે. મામવાસીઓના મૂક, નિરાડળ વાત્સલ્યની એ કથા અતીવ હૃદય રપશી છે. ‘યા નસીબ’ એ છે તો શહેરની ભુમિકામાં રચાયેલી વાર્તા છતાં પાત્રો જાણે મામવાસીઓ જેવાજ સરસ, મધુર નિષ્પાપ, લાગે છે. ‘ગટ્ટી’ અને ‘મીલનની રાત’ એ બંને વાર્તા ગામડાંના દાંપત્યજીવનનાં પાસાં દર્શાવે છે. ‘ભીમજીભાઈ’ એ વાર્તા સફળ નથી લાગતી, કારણ કે એના વસ્તુ કલ્પનમાં કૃત્રિમતા અવાસ્તવિકતા પ્રવેશી છે. ‘હીરાકણી’ તો દેખીતી રીતેજ કલ્પનામય romantic વાર્તા છે, એટલે એમાં અવાસ્તવિકતાનો પ્રશ્ન આવતોજ નથી. એ સુંદર વાર્તા સમગ્ર સંગ્રહના યોગ્ય શીર્ષકરૂપ છે.

આ વાર્તાઓના પ્રણેતા સુન્દરમ્ ગ્રામજીવનના ‘કવિ’ છે. એટલે ગામડાંના જીવનની એમની વાર્તા ખરેખર ખૂબ કલામય અને હૃદયરપશી છે. આ વિશિષ્ટ રૂપની વાર્તાઓ ચિરંજીવ રહેશે, અને ઉચ્ચ રચનાની અધિકારી બનશે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. “પ્રભાકર”

એક્ટિગના હુન્નરતુ વહેવારુ શિદ્ધાણુ યાને વ્યવહારોપયોગી
અભિનય લેખક. દિરોઝશાહ રુસ્તમજી મલેતા ૧૪, કાનક ૫ રસી
કાવોની સમ્પ્ર-કરાવી મુદ્રા રા ૧-૧૨-૦ (૮ ખ જુલુ)

ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાવ્યના એ ભેદ છે (૧) દશ્ય
(૨) અવ્ય ત્હેમા દશ્યના (૧) નાટ્ય (૨) રૂપ ને (૩) રૂપક
એવા ત્રણ પ્રકાર છે, અને નાટ્યના (૧) આગિક, (૨) વાગિક,
(૩) આહાત્ત ને (૪) સાત્તિક એવા ચાર પ્રકારના અભિનયો છે
આમારી પહેલા પ્રકારના અભિનયને આગિકને-શ્રી દિરોઝશાહ 'કાવિક'ના
નામથી નિયોજી આ પુસ્તકની શરૂઆત કરે છે કારણ કે, શરીરના
અવયવોનડે થતી ભાવદર્શક ચેષ્ટાઓ અને તદ્દ વિષયક કથા એ આ
પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય છે

અભિનયના કિંમતિમ પ્રકારો, અગ્નિચિત્રિતા નિગતનાર ભેદ,
નાટ્યકીય ભાવો વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિ, નૃત્યપ્રયોગો, વર્તમાન રંગભૂમિની
અભિનય વિષયક ન્યૂનતાઓ અને ત્હેના ઉપાય, સીનસીનરી, "પ્રકાશન"
(Linghachand) પસપરિધાનકવા, મુખસમ્પ્રદાઈ ઇ આનુષંગિક
વિષયોનો એમણે ઉડો અભ્યાસ કર્યો છે ને વિષયને ઘટાવનામા એ
સફળ નીનડયા છે એ ઉપરાંત એમની ૧૦૭ વ્યવહાર સૂચનાઓ અને
ત્રણ પૂરનણીઓ એક સામાન્ય વાચકને જેમ રસપ્રદ વાચન પૂરે પાડે
છે તેમ ધધાદારી કે બીનધધાદારી અભિનેતાનાં ઉપયોગી માર્ગ
સૂચન કરે છે

"એમેચોસ" વ્યક્તિઓ માટે અભિનયકલાનું વ્યવહાર જ્ઞાન
કે સૂચનાઓ આપે, ઘરઘરથુ ભાષામાં દાખલા દર્શાવે સાથે અપરચાનોત્તરો
નિર્દેશ કરી યથાયોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવે એવું આ પુસ્તક ધણું
મહત્વનું છે આશા છે કે અભિનયકલામા રસ લેનાર દરેક વ્યક્તિ આ
વાચે એક પારસી લેખક તરીકે આ પ્રકારનું સાહસ ખેડવા બદલ
રા દિરોઝશાહને ધન્યવાદ ધટે છે

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ‘અમે હિંદી હિંદી હિંદી’ ‘ભર ભર લેવા ખરેખર મારું’ ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાશળ ગુજરાત’ જેવી અમર પંક્તિઓ જગાડનાર એ કવિ મદ્રાસમાં રહેતા હતા. એમની આખરની નાદુરસ્ત તબીયતને અંગે હવે મદ્રાસ છોડી મુંબઈમાં આવી વસ્યા છે, તે જાણતાં આપણને અત્યંત આનંદ થાય છે. ૧૯૨૬ માં કલિકા આપનાર કવિએ ૧૯૩૩ માં દર્શનિકા આપ્યું. અને અત્યારે માંદગી ભોગવવા છતાં ‘મનુરાજ’ નામનું મહા નાટક લખી રહ્યા છે. જે મહા નાટકની છ હજાર લીટીઓ તો એમણે લખી નાંખી છે. વિશ્વ સર્જનનું એ મહાકાવ્ય આપણને એકાદ વર્ષમાં જ મળશે. મુંબઈમાં આવતાં જ એમણે પારસીઓમાં શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાની ચળવળ શરૂ કરી છે. એટલું જ નહિ પણ માધુરીમાં યે એમણે એમનો અન્તઃકરણનો સહકાર આપી ‘માધુરી’ને સહાય ને ઉત્સાહ આપી રહ્યા છે. ગુજરાતમાં આવતાં એમની સેવા વધારે ને વધારે મળતી રહે અને પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષ્ય અને આરામ આપે એ આપણી પ્રાર્થના હો! જે ગુજરાતી સાહિત્યરસિકા એમની પાસેથી પ્રત્યક્ષ લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છતા હોય તેમને માટે એમના હાથના રહેઠાણમાં (દાદર, પારસી કેલોનીમાં) એમનાં દાર ખુલ્લાં છે.

રેડીયો પર કાવ્ય વાંચન

મુંબઈના રેડીયો સ્ટેશન પર હમણાં જ એક કવિસંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. એ સંમેલનમાં લગભગ ૨૬-૨૭ કવિઓએ ભાગ લીધો હતો. કવિતાનો એમ પ્રચાર થાય એ ઇચ્છવાં યોગ્ય છે. અને આવાં સંમેલનો યોજનાર સંસ્થાકોને અમારાં અભિનંદનો છે. એથી વિશેષ તો જ્યારે ખીજી ભાષાનાં કવિસંમેલન ભરાશે ત્યારે પણ આપણને સાંભળવાની મઝા પડશેજ. આવાં સંમેલનો અચાર નવાર યોજાતાં રહે એટલું આપણે જરૂર ઇચ્છીશું.

નોંધ:—આ વખતે ખાસ દીપોત્સવી અંક હોવાથીજ વધારે પાનાં આપવામાં આવ્યાં છે.

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૬૮	(૧૪ મી લીટી)	મૂચવે	ચૂનવે
૩૬૨	(૧ લી લીટી)	Grinstein	Ainstean
૪૨૧	(૩ જી લીટી)	ગસ	રસ
૪૨૫	(૧૩ મી લીટી)	આપણો	આપણા
૪૨૬	(૨૦ મી લીટી)	ધએ	ધસે
૪૨૬	(૨૦ મી લીટી)	લસાતી	લસતી
૪૨૬	(૨ જી લીટી)	લેખી	લે લે
૪૨૬	(૩ જી લીટી)	તડ્યા	નડ્યા
૪૨૬	(૧૨ મી લીટી)	પાએ	આમ
૪૨૬	(૧૬ મી લીટી)	કય	કયએ
૪૩૦	(૧૭ મી લીટી)	પ્રાચીન	પ્રાચીનવ
૪૩૦	(૨૦ મી લીટી)	પટપટ	પટપટ
૪૩૧	(૧૦ મી લીટી પછી)	તિમિરને	નયનો વિભુએ દોધા
૪૩૧	(૧૬ મી લીટી)	હતો ।	હતે ।
૪૩૨	(૩ જી લીટી)	વન શ્રી યતે	વનશ્રી યતે
૪૩૨	(૮ મી લીટી)	વર્ષની	વર્ષાના

એન. ડી. મહેતાની કંપની.

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ‘અમે હિંદી હિંદી હિંદી’ ‘ભર ભર લેવા ખપ્પર મારું’ ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાશય ગુજરાત’ જેવી અમર પંક્તિઓ જગાડનાર એ કવિ મદ્રાસમાં રહેતા હતા. એમની આખરની નાદુરસ્ત તબીયતને અંગે હવે મદ્રાસ છોડી મુંબઈમાં આવી વસ્યા છે, તે જાણતાં આપણને અત્યંત આનંદ થાય છે. ૧૯૨૬ માં કલિકા આપનાર કવિએ ૧૯૩૩ માં દર્શનિકા આપ્યું. અને અત્યારે માંદગી ભોગવવા છતાં ‘મનુરાજ’ નામનું મહા નાટક લખી રહ્યા છે. જે મહા નાટકની છ હજાર લીટીઓ તો એમણે લખી નાંખી છે. વિશ્વ સર્જનનું એ મહાકાવ્ય આપણને એકાદ વર્ષમાં જ મળશે. મુંબઈમાં આવતાં જ એમણે પારસીઓમાં શુધ્ધ ગુજરાતી લખવાની ચળવળ શરૂ કરી છે. એટલું જ નહિ પણ માધુરીમાં યે એમણે એમનો અન્તઃકરણનો સહકાર આપી ‘માધુરી’ને સહાય ને ઉત્સાહ આપી રહ્યા છે. ગુજરાતમાં આવતાં એમની સેવા વધારે ને વધારે મળતી રહે અને પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષ્ય અને આરામ આપે એ આપણી પ્રાર્થના હો. જે ગુજરાતી સાહિત્યરસિકા એમની પાસેથી પ્રત્યક્ષ લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છતા હોય તેમને માટે એમના હાલના રહેઠાણમાં (દાદર, પારસી ટ્રેલોનીમાં) એમનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે.

રેડિયો પર કાવ્ય વાંચન

મુંબઈના રેડિયો સ્ટેશન પર હમણાજ એક કવિસંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. એ સંમેલનમાં લગભગ ૨૬-૨૭ કવિઓએ ભાગ લીધો હતો. કવિતાનો એમ પ્રચાર થાય એ ઇચ્છવાં યોગ્ય છે. અને આવાં સંમેલનો યોજનાર સંસ્થાકોને અમારાં અભિનંદનો છે. એથી વિશેષ તો જ્યારે ખીજી ભાષાનાં કવિસંમેલન ભરાશે ત્યારે પણ આપણને સાંભળવાની મજા પડશેજ. આવાં સંમેલનો અત્યાર નવાર યોગ્યતાં રહે એટલું આપણે જરૂર ઇચ્છીશું.

નોંધ:-આ વખતે ખાસ દીપોત્સવી અંક હોવાથીજ વધારે પાનાં આપવામાં આવ્યાં છે.

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૧૮	(૧૪ મી લીટી)	મૂચવે	મૂચવે
૩૨૨	(૧ લી લીટી)	Ginwein	Arnwein
૪૨૧	(૩ જી લીટી)	ગસ	રમ
૪૨૫	(૧૩ મી લીટી)	આપણો	આપણું
૪૨૬	(૨૦ મી લીટી)	ધમે	ધમે
૪૨૬	(૨૦ મી લીટી)	લસાતી	લમતી
૪૨૬	(૨ જી લીટી)	લેખી	લે લે
૪૨૬	(૩ જી લીટી)	તડૂપાં	તડૂપાં
૪૨૬	(૧૨ મી લીટી)	પાચે	આમ
૪૨૬	(૧૬ મી લીટી)	દુલ	દુલખે
૪૩૦	(૧૭ મી લીટી)	પ્રાચીન	પ્રાચીનત્વ
૪૩૦	(૨૦ મી લીટી)	પટપટ	પટપટ
૪૩૧	(૧૦ મી લીટી પછી)	તિમિરને	નયનો વિનુએ દીધાં
૪૩૧	(૧૬ મી લીટી)	હતો !	હતો !
૪૩૨	(૩ જી લીટી)	વન શ્રી યતે	વનશ્રી યતે
૪૩૨	(૮ મી લીટી)	વર્ષની	વર્ષના

એન. ડી. મહેતાની કંપની.